САБРАНА ДЕЛА ГЕОРГИЈА ОСТРОГОРСКОГ

Уредник
Живорад Стојковић

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί Ῥωμανίας

Књига прва

О ВИЗАНТИЈСКОМ ФЕУДАЛИЗМУ

Георгије Острогорски

О ВИЗАНТИЈСКОМ ФЕУДАЛИЗМУ

ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

← 1. Портрет протостратора Теодора Синадина са женом. Минијатура у рукопису из касног XIV века (Oxford, Lincoln College).

ПРЕДГОВОР

Радови сакупљени у првих пет књига ових Сабраних дела баве се различитим проблемима из различитих епоха хиљадугодишње историје Византије. Према својој тематици они су груписани у неколико већих целина обележених насловима појединих књига. Завршну шесту књигу чини „Историја Византије“, целовит приказ развоја византијског царства, чије се концепције заснивају на претходним појединаначним истраживањима а у доцније објављеним радовима даље разрађују и проверавају.

Ти већи и мањи појединачни радови настајали су током више деценија. Најстарији су писани пре више од четрдесет година. Како се наука стално развија и како научник у свом раду поступно долази до нових резултата, не само допуњује већ често и ревидира своја гледишта, има природно у тим радовима, и не само у најстаријим, извесних закључака који не одговарају мојим данашњим схватањима. Нису ретки случајеви у којима сам морао да напустим своја ранија гледања, превазиђена даљим напретком науке, а често и мојим сопственим доцнијим истраживањима, као што се то уосталом и види из излагања и одговарајућих напомена у касније објављеним радовима.

Стога, кад је „Просвета“ изразила жељу да објави моја Сабрана дела, питао сам се не би ли било боље да се тај велики и веома ласкави план ограничи и замени избором једног мањег броја важнијих и зрелијих радова. Бојао сам се такође, а бојим се и сада, да понеке расправе неће моћи да заинтересују читаоце због свог „исувише“ стручног ка-

рактера. Преовладало је ипак гледиште да треба сачувати целину рада и учинити га у целини приступачним нашем читаоцу сакупљањем на једном месту свих студија разбацаних по многим, често тешко приступачним часописима и публикацијама, као и превођењем на наш језик студија објављених на страним језицима.

На тај начин вршење избора препуштено је самом читаоцу. Неће сигурно сваки читалац бити заинтересован за све оне проблеме који се овде претресају, нити ће бити вољан да поклони пажњу расправама о извесним специјалним питањима већ ће се обратити радовима са проблематиком ширег захвата. Онај пак кога материја научно занима можда ће, напротив, желети да уђе и у појединости извесних проблема, да се упозна са њиховим различитим аспектима кроз више сродних прилога и да прати постепено сазревање предложених решења.

Овим издањем обухваћени су радови објављени до краја 1967. године, када је посао око његове припреме завршен. Текстови радова објављених на нашем језику прештампани су без измена (сем ситнијих језичких дотеривања и прилагођавања савременом правопису), док су радови објављени само на страним језицима донети у што вернијем преводу. Ова верност првобитном тексту, за коју смо се одлучили, има истина за последицу, и аутор то жали, да ће читалац ту и тамо неизбежно наилазити на извесна мања или и већа понављања, нарочито у оним случајевима у којима се писац морао враћати истој проблематици и према томе понављати извесна објашњења и образложења.

Као допуна оригиналним студијама прештампан односно преведен је и известан број рецензија о радовима других аутора. За разлику од студија овде се није тежило потпуности, већ је издвојен мањи број важнијих и детаљнијих критика.

На крају V књиге читалац ће наћи списак мојих радова из кога ће моћи да види који су радови ушли у поједине књиге Сабраних дела. У њима су нашли место сви радови који могу имати самосталан значај, али, разуме се, нису узете у обзир публикације на страним језицима оних радова који постоје и на нашем језику, као ни прилози који су имали само претходан или пригодан карактер а чија је проблематика обрађена у неком другом раду на широј основи или у склопу једне веће целине.

Иницијатива за ово издање потекла је од издавачког предузећа „Просвета". При остваривању Сабраних дела, као

и решавању појединих конкретних питања „Просвета" је увек показивала пуно разумевања према мојим жељама, много се бринула и о опреми књига. Стога желим да „Просвети" изразим искрену захвалност на интересовању и пажњи. Посебну захвалност дугујем Антонију Исаковићу, директору „Просвете" и Живораду Стојковићу, уреднику овог издања.

Илустрације за поједине књиге одабрала је др Иванка Николајевић, научни саветник Византолошког института. Извршила је тај посао са много знања, пажње и укуса, на чему јој топло захваљујем. Захвалан сам и свим колегама и установама који су нам несебично ставили на располагање тражене фотографије; посебно су нас задужили својом предусретљивошћу колегинице Алиса Владимировна Банк (Ермитаж, Лењинград) и Corina Nicolescu (Bucurest), колеге André Grabar (Paris), Cyril Mango (Dumbarton Oaks, Washington), A. H. S. Megaw (Атина), Robert van Nice (Dumbarton Oaks), Helmut Schlunk (Мадрид), Kurt Weitzmann (Princeton), и пок. Paul Underwood (Dumbarton Oaks), као и следеће институције: Biblioteca Herziana (Рим), The Courtlold Institute of Art (Лондон), Institute for Balkan Studies (Солун), Istituto di antichità ravennati e bizantine (Равена) и Lincoln College (Оксфорд).

Нарочито много напора и времена захтевало је превођење многобројних радова објављених на страним језицима. Преводиоцима који су тај замашни посао зналачки и врло савесно обавили — њихова имена су наведена уз одговарајуће радове — дугујем велику захвалност за драгоцену помоћ. Веома сам захвалан такође лекторима и коректорима појединих књига, као и техничком уреднику, Стојану Милеуснићу, на њиховом немалом труду.

Георгије Острогорски

Београд, августа 1969.

О ВИЗАНТИЈСКОМ ФЕУДАЛИЗМУ

ВИЗАНТИЈСКИ ПРАКТИЦИ

Наслов оригинала
ВИЗАНТИЙСКИЕ ПИСЦОВЫЕ КНИГИ
Byzantinoslavica 9 (1948) 203—306.

Превела
Јованка Лазаревић

Међу изворима за проучавање економске и социјалне историје Византијског Царства прворазредни значај имају пописи имовине, дати у такозваним практицима. Постоје практици различитих врста, јер практик (τὸ πρακτικόν) означава уопште сваки попис. И практици који садрже пописе земљопоседа разликују се међусобно по карактеру и по томе што пружају мање или више опширне податке. Највећу вредност за испитивача аграрног уређења Византије имају практици у којима су уз опис земљишног власништва набројане све врсте прихода са одређеног поседа, који сачињавају феудалну ренту поседника. У таквим практицима дат је, с једне стране, списак газдинстава зависних сељака, са поименичним набрајањем чланова појединих сељачких породица, означене су све врсте њиховог имања и приказана висина њихове основне дажбине, као и друге њихове обавезе; с друге стране, овде су наведене земље које се налазе у непосредном власништву властелина и назначени приходи који се убирају са тих земаља и других врста властелинских поседа. За такве практике Ф. И. *Успенски* увео је у руској науци назив „византийские писцовые книги". [203]

Историју аграрног уређења Византије, као што је познато, обрађивали су углавном руски научници. И византијске практике проучавали су скоро искључиво они: све посебне студије посвећене овој веома важној врсти споменика византијске аграрне историје потичу из пера руских византинолога. Питање византијских практика први је покренуо Ф. И. Успенски, коме припада иницијатива и у проучавању толиких других важних проблема византинологије. Успенски је објавио прво издање словенског практика манастира Хиландара, и уз њега је дао коментар и речник

специјалних термина,[1] а затим је посветио посебан рад проналажењу „трагова" практика у Византији.[2] У то време није био објављен ниједан нешто опширнији византијски практик на грчком језику. Успенски је био принуђен да своје закључке заснива углавном на грађи словенског превода хиландарског практика, који је сам објавио, и на подацима латинског пореског пописа града Лампсака, који се по свом карактеру битно разликује од хиландарског прак-
[204] тика и одражава услове настале на византијској територији под венецијанском управом почетком XIII века. Због тога је Успенски и сматрао да може говорити само о траговима византијских практика. Недостатак грчког материјала погодног за упоређивање, који се, природно, одражава и у закључцима до којих је Успенски дошао анализом садржаја словенског хиландарског практика, омео га је да види да хиландарски практик није јужнословенски споменик, како је он веровао, и не садржи само „трагове" византијских практика већ представља прави правцати византијски практик, тако да је он, издајући овај споменик, мада сам то није знао, први упознао науку с правим и садржајно веома богатим византијским практиком, који, истина, није сачуван у оригиналу већ у савременом, или скоро савременом, и при том сасвим буквалном српском преводу.

Објављивањем VI књиге докумената *Миклошића и Милера*, први пут је постао приступачан и опширни византијски практик на грчком језику: попис поседа дарованих 1073. године Андронику Дуки, који је сачуван у архиву Патмоског манастира и који је зато *П. В. Безобразов* и назвао патмоским практиком. Овом важном документу Безобразов је посветио детаљно истраживање, у којем је користио и материјал хиландарског практика[3]. Оба ова практика, поред сличних докумената другостепеног значаја, поново су испитана у познатом синтетичком раду *Б. А. Панченка.*[4]

Издавање повеља светогорских манастира, у додатку Византијског временика, које је обогатило науку изванредним новом грађом, учинило је приступачним читав низ до тада непознатих драгоцених византијских практика. То је био повод појаве две нове студије П. В. Безобразова. У једној од њих, П. В. Безобразов је дао коментар два практика из архива манастира Зографа,[5] а у другој два практика који се односе на поједине поседе Хиландара.[6] Али, на жалост, П. В. Безобразов не само да није проширио своје испитивање упоредном анализом свих практика објављених у Византијском временику, већ није скоро ни међусобно повезао документе које је сам коментарисао у три различите студије, мада би много корисније било да словенски хиландарски практик није упоредио са патмоским, како је то учинио у својој првој студији, већ управо са оним зо- [205]
графским и хиландарским практицима које је касније коментарисао, а који, као и словенски хиландарски практик, спадају у прву половину XIV века и тако су му, сасвим природно, и по садржају знатно ближи него патмоски практик.

После Ф. И. Успенског, словенски практик манастира Хиландара објавио је, доста непоуздано, *Љ. Стојановић,*[7] а затим *Корабљев.*[8] Али, док оба ова издања, којима недостаје коментар, не само да нису унапредила проучавање овог споменика већ су и унела велику забуну у питање његовог датирања, дотле велики напредак у његовом проучавању представља издање *В. А. Мошина.*[9] Веома садржајан коментар В. А. Мошина, припремљен двема његовим претходним расправама[10], даје много драгоцених запажања и закључака, добијених упоређивањем података хиландарског практика са грађом грчких практика. Исти аутор посебно је испитивао зографске практике, трудећи се да на основу њихових података прати пораст поседа Зографског мана-

[1] *Ф. И. Успенский,* Материалы для истории землевладения в XIV в., Записки Новоросс. Унив. 38 (1883), 1—56.

[2] *Ф. И. Успенский,* Следы писцовых книг в Византии, Ж. М. Н. Пр. 225 (1883), 187—201; 231 (1884), 1—46, 189—335; 240 (1885), 1—52.

[3] *П. Безобразов,* Патмоская писцовая книга, Виз. Врем. 7 (1900), 68—106.

[4] *Б. Панченко,* Крестьянская собственность в Византии, Изв. Русск. Археол. Инст. в Константинополе 9(1904), 155—60, 209—220.

[5] *П. Безобразов,* Об актах Зографского монастыря, Виз. Врем. 17 (1919), 403—414.

[6] *П. Безобразов,* Афонские акты, Виз. обозрение 1(1915), 53—76.

[7] *Љ. Стојановић,* Светогорски акти, Споменик Српске Акад. 3 (1890), 40—46.

[8] *Actes de Chilandar.* Deuxième partie: Actes slaves, publiés par *B. Korablev.* Прилог Виз. Врем. 19 (1915), 563—78. Одломак из хиландарског практика по издањима Успенског и Стојановића, са извесним исправкама, штампао је *А. В. Соловјев,* Одабрани споменици српског права, Београд 1926, 161—65.

[9] *В. Мошин,* Акти из светогорских архива, Споменик Српске Акад., 91 (1939), 193—218.

[10] *В. Мошин,* Белешке о хиландарском практику, Белићев Зборник, Београд 1937, 251—61 и Das Datum des Praktikon von Chilandar, Byz.-Neugr. Jahrb. 14 (1937/38), 104—118.

стира и судбину његових кметова[11]. П. В. Безобразов задржао се само на једном од оних зографских практика којима се позабавио Мошин и упоређивао је њега с практиком из 1333. године сачуваним у архиву истог Зографског манастира, који опет Мошин није узео у обзир. И иначе, овај веома интересантан практик није имао срећу: Мошин га, ко би знао зашто, убраја у необјављена документа зографског архива[12] мада је он објављен у истом издању Византијског временика, док Безобразов, који га је проучавао, уопште није приметио да тај документ, иако сачуван у архиву Зографа, није практик тог манастира већ световног феудалца-пронијара Михаила Мономаха.

Према томе известан број византијских практика је већ испитан, мада недовољно. Међутим, многи практици, делимично врло садржајни и интересантни, још нису уопште [206] проучени. Наша расправа нема задатак да ту празнину попуни посебним истраживањем овог или оног још неиспитаног практика, ни ове или оне групе практика. Њен циљ је другачији и сложенији: она жели да пружи упоредну анализу свих до сада објављених византијских практика, како оних који су већ проучени тако и оних који су остали неискоришћени.

Од објављених византијских практика највећу вредност представљају следећи:

1. Практик имања округа Алопекон, поред Милета, поклоњених Андронику Дуки, од јуна 1073. године: ed. F. Miklosich et I. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi VI, p. 4—15 (у даљем тексту наводи се скраћено: М. М.);

2—5. Практици поседа манастира Ксенофон, од октобра 1300, јануара 1318, новембра 1320. и јануара 1338. године: ed. L. Petit, Actes de Xénophon, прилог Византијском временику X, 1903, № 3, 6, 7, 11 (скраћено: Ксеноф.);

6—8. Практици поседа манастира Зограф, од јануара 1294, октобра 1300. и маја 1320. године: ed. W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Actes de Zographou, прилог Византијском временику XIII, 1907, № 53, 15, 17 (скраћено: Зогр.);

9. Практик села Хандак и Нисион, дарованих пронијару Михаилу Мономаху, од јануара 1333. године: ibid. № 29;

[11] *В. Мошин,* Зографские практики, Сборник П. Ников, София 1940, 291—300.

[12] *В. Мошин,* Зографские практики, 291.

10. Словенски превод практика манастира Хиландара, од новембра 1300. године: изд. В. Мошин, Акти из светогорских архива, Споменик Српске академије 91, 1939, стр. 205—217 (скраћено: Слав. Хил.);

11. Практик села Евнух и Липсохориј, дарованих Хиландру, од септембра 1318. године: ed. L. Petit, Actes de Chilandar I, прилог Византијском временику XVII, 1911, № 38 (скраћено: Хил.);

12. Практик једног дела села Мамицоне, дарованог хиландарском јеромонаху Калинику, од септембра 1323. године: ibid., № 92;

13—15. Практици поседа Лавре на Лемносу, од јануара 1299. и октобра 1319. године, и поседа на Халкидику, од јанаура 1420. године: изд. Александар Лавриот, Κωνσταντινουπ. Φιλολ. Σύλλογος XXV, 1893/94, стр. 165—166, 163—165, 166—168 (скраћено: Лавра);

16. Практик имања руског манастира Светог Пантелејмона у Ревеникији 1425—1429. године: Акты русского на св. Афоне монастыря св. великомученика Пантелеймона, Кијев 1873, № 27 (скраћено: Руск.);

17—18. Одломци практика поседа Есфигменског манастира 1298/99. и око 1320. године: ed. L. Petit et W. Regel, Actes d'Esphigménou, прилог Византијском временику XII, 1906, стр. XIV—XV и XV—XVII (скраћено: Есф.);

19. Практик поседа манастира архистратига Михаила на Лемносу, од јануара 1300. године: М. М. VI, p. 256—258;

20. Одломак практика поседа манастира Меникеон 1344. или 1345. године: М. М. V, p. 123—125 = А. Соловјев и [207]
В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, № 42 (скраћено: Соловјев—Мошин).

Текстови четири последња практика врло слабо су очувани. То је за жаљење, нарочито због есфигменских практика, који су посебно интересантни. Не задовољава ни издање многих других од поменутих практика, а велики број практика у манастирским архивима још није ни публикован. Тако, полазећи, хтели-не хтели, од објављених текстова, принуђени смо не само да се делимично користимо прилично лошим текстовима, већ и да своје истраживање заснивамо на доста непотпуном материјалу. Издвојили смо

из издатог материјала све оне практике који садрже податке о приходима са пописаних поседа и који, што је нарочито важно, дају спискове на њима настањених сељака, приказујући њихово имовно стање и висину њихових дажбина. Обраћајући главну пажњу на такве практике, остављамо по страни многобројне документе који такође припадају категорији практика и несумњиво имају извесног интереса, али не садрже најважније податке, јер не дају поименичне спискове сељака или уз те спискове не дају и податке о њиховој имовини и дажбинама. Ни у практицима које смо издвојили ова веома драгоцена обавештења, разуме се, нису дата увек подједнако детаљно, те ће неки од ових докумената у нашем испитивању имати примарно место, док ће се други разматрати само узгредно.

I

Пре него што пређемо на испитивање података византијских практика, морамо се задржати на питању њиховог датирања. Многи датуми којима су означени практици у нашем списку захтевају образложење, јер се не поклапају са датирањем које су за те документе прихватили њихови издавачи или ранији испитивачи. Датовање византијских практика често није лак задатак, па није ни чудо што издавачи не успевају увек да га реше. Већина византијских практика обележена је само месецом и индиктом; година њиховог састављања обично није наведена и може се установити само испитивањем садржине самог документа и његовим упоређивањем са другим документима који су му слични или с њим повезани.

Датум практика имања којима је Михаило VII Дука наградио свога брата од стрица Андроника Дуку за његово више него неславно понашање у бици код Манцикерта не изазива никакву сумњу и у датум који је наведен у издању Миклошића и Милера треба унети само малу и безна-
[208] чајну исправку. Имамо могућност да пратимо цео административни поступак у вези са предајом имања поклоњених Андронику Дуки[13]. Даривање је било извршено хрисовуљом Михаила VII од фебруара XI индикта 6581. године (1073)[14],

[13] Уп. *П. Безобразов*, Патмоская писцовая книга, 69 и д.
[14] M. M. VI, 1—3.

и истог месеца XI индикта цар је послао великом економу царских имања Мацукису питакиј са наредбом да пошаље чиновника који ће извршити предају поклоњеног имања[15]. У марту XI индикта 6581. године Мацукис је дао одговарајуће упутство доместику своје управе Адаму[16], који је извршио предају и о томе саставио практик, на који је ставио датум: јуни XI индикта[17]. Према томе датум састављања практика је јун 1073. године, док је март 1073. године, који наводе у заглављу Миклошић и Милер, у ствари датум упутства које је састављач практика Адам добио од начелника управе Мацукиса.

Практике манастира Ксенофон на Светој Гори, Л. Пети, издавач аката тог манастира, датирао је сасвим правилно, стављајући први практик (№ 3 зборника ксенофонских аката) у октобар 1300. године, други (№ 6) у јануар 1318, трећи (№ 7) у новембар 1320, и четврти (№ 11) у јануар 1338. Детаљнији преглед садржаја та четири практика, који ћемо касније дати, потпуно ће потврдити исправност датирања у Петијевом издању. Петију само није пошло за руком да одреди време царске хрисовуље (№ 8), која је тесно везана с тим практицима, јер њен крај није сачуван, те је тако и датум изгубљен. На темељу веома непоузданих разлога, Пети је ову хрисовуљу приписао Андронику III (1328—1341) и ставио у време после 1330. године.[18] Међутим, она садржи податак који дозвољава да се сигурно установи њен аутор и, мање-више, тачно одреди њено време. Потврђујући поседе манастира Ксенофон, цар, који је издао ову хрисовуљу, примећује приликом помена ксенофонског метоха у Јерису да је већ издао манастиру простагму на тај метох.[19] Метох у Јерису поменут је међу поседима манастира Ксенофон већ у другом ксенофонском практику од јануара 1318. године,[20] а трећи ксенофонски практик од новембра 1320. године даје његов детаљни опис, при чему је и овде наведено да је на њега била издата простагма.[21] Према томе, Ксенофонтов манастир добио је простагму на имање у Јерису у сваком случају пре новем- [209]
бра 1320. године. То значи да је њу манастиру дао Андроник II (1282—1328) а према томе и хрисовуља у којој цар

[15] Ibid, 4.
[16] Ibid., 4—5.
[17] Ibid., 15.
[18] Ксеноф., 10—11 и 61.
[19] Ксеноф. № 8, 90.
[20] Ксеноф. № 6, 32.
[21] Ксеноф. № 7, 37 и 270 и д.

који је издаје говори о својој простагми издатој на то имање, припада Андронику II. Позивање на катастарски попис имања, који су „нешто пре тога" спровели у Солунској теми покојни севаст Пергамин и Фарисеј,[22] омогућује да се тачније одреди време издавања те хрисовуље. Доиста, ксенофонски практик од 1318. године, који је настао као резултат баш таквог општег пописа имања Солунске теме, састављен је уз учешће севаста Константина Пергамина и Георгија Фарисеја[23]; они су саставили и ксенофонски практик од 1320. године,[24] који је такође настао у вези са општом катастарском ревизијом. И низ других докумената упознаје нас са радом ове двојице чиновника као пореских инспектора Солунске теме у то време. Они су саставили зографски практик од маја 1320. године, о којем ће бити речи касније, а тако исто и хиландарски акт од маја 1320. године[25] и лаврски од јануара 1321. године.[26] После овог последњег акта, К. Пергамин се више не помиње; у хиландарском акту од августа 1321. године, као и зографском акту од децембра 1322. године, Георгије Фарисеј поменут је сам,[27] а у хрисовуљи Андроника II Алопијском манастиру од фебруара 1322. године говори се о катастарском попису покојног севаста Пергамина и Фарисеја. Према томе, Пергамин је умро 1321. године и, као што смо видели, наша хрисовуља такође га назива покојним, не примењујући пак, тај исти епитет за Фарисеја.[29] Према томе, хрисовуља Ксенофонтовог манастира треба да буде несумњиво приписана

[22] Ксеноф. № 8, 42.
[23] Ксеноф. № 6, 212.
[24] Имена чиновника-састављача нису, истина, наведена у том документу. Али ипак, како је истакао већ *Petit*, Actes de Xénophon, p. 10, нема сумње да су га саставили К. Пергамин и Г. Фарисеј, који су саставили и потписали практик из 1318. године. То се види из идентичног навода у оба практика, да је манастиру Ксенофону, у замену за његову земљу од 1.700 мод. на Касандри, дата друга земља у две парцеле, при чему је парцелу од 1.000 мод. „раније предао пансеваст севаст Апелмене (састављач практика из 1300), а земљу од 700 мод. недавно смо ми предали": Ксеноф. № 6, 54 и № 7, 124.
[25] Хил. № 55.
[26] Лавра, 166, где је као датум наведен јануар IV индикта 6929 (1421). Али, како је приметио већ *Petit*, op. cit. 9, n. 3, ово је несумњиво грешка и треба читати 6829 (1321). Уз то IV индикт не одговара 1421, али потпуно одговара 1321. години.
[27] Хил. № 67, 17. Зогр. № 21, 26.
[28] Actes de Kutlumus, ed. P. Lemerle, № 11, 18.
[29] Први познати документ у којем је Г. Фарисеј назван покојним односи се на септембар 1334. године: Есф. № 8, 13. В. сад и изврсну анализу докумената који помињу К. Пергамина и Г. Фарисеја, у *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, p. 230 sq.

Андронику II и датована у почетак 20-тих година. Термин post quem је јануар 1321. године, када је Пергамин био несумњиво још жив. [210]

Питање хронологије практика Зографског манастира, које су издали Регел, Корабљев и Курц под № 15, 17 и 53 зографских аката, много је сложеније. Практик № 15, датиран октобра XIV индикта, издавачи су хипотетично ставили у годину 1315, означивши своју сумњу знаком питања; за практик № 17, од маја III индикта, навели су годину 1320; годину састављања практика № 53 од јануара VII индикта нису се усудили да одреде и зато су тај документ објавили на крају зборника. Међутим, ако се упореде земљишни поседи и број сељака који су у та три практика уведени у списак Зографског манастира, постаје сасвим јасно да је најстарији од њих практик № 53. На ово је већ указао, у својој интересантној и садржајној расправи о зографским практицима, В. А. Мошин, који је тај практик оправдано ставио у јануар 1294. године.[30] За два друга практика Мошин је прихватио хронологију издавача зографских аката и при томе се категорички изјаснио да је практик № 15 из године 1315.

Да је практик № 17 издат 1320. године, како су утврдили издавачи и с чиме се слаже и Мошин, у то се заиста не може сумњати. Њега су саставили порески инспектори Солунске теме севаст Константин Пергамин и Георгије Фарисеј, са којима смо се већ упознали и чија делатност у Солунској теми, као што смо видели, пада у време око 1320. године. Пошто је тај практик датиран маја III индикта, може се приписати само мају 1320. године.

Међутим, полазећи од тог сигурног датума за практик № 17, никако није могуће прихватити да је практик № 15 био састављен октобра 1315. године. У интервалу времена између састављања та два практика не само да су се јако увећали поседи манастира Зографа, већ се и у највећој мери променио састав његових сељака, а у животу појединих сељачких породица наступиле су промене које се никако нису могле догодити за свега четири и по године. На пример, у практику № 17 видимо сељака Зографског манастира Константина, сина Димитрија Пендикондарија, који живи са женом Фотином, сином Димитријем, ћерком Ирином, мајком Маријом и браћом Атанасијем и Николом, има вола, виноград од 4 модија, необрађен виноград од 5

[30] *В. Мошин*, Зографские практики, Сборник Ников (1940), 291—300.

модија и плаћа дажбину од 1½ перпера.[31] У практику № 17
[211] налазимо његову удовицу Фотину, која живи са сином Димитријем, његовом женом Зојом и унуком Константином, има пар волова, три краве, магарца, виноград од 4 модија, 13 модија земље и, с обзиром на такав пораст имања, плаћа 2⅔ перпера.[32] Ћерка Константина Пендикондарија Ирина и његов брат Никола оделили су се и имају своја домаћинства; (не зна се шта је било са Атанасијем). Ирина која се у међувремену удала и већ обудовела, живи са сином Јованом, али има само једну краву и плаћа минималну дажбину од 1/6 перпере.[33] Боље среће био је Никола, који је засновао прилично велико газдинство и доста бројну породицу. Уз њега је уведена у попис жена, два сина и ћерка са мужем, он има пар волова, краву, магарца, виноград од 3 модија, запуштен виноград од 2 модија (очигледно је наследио братовљев запуштени виноград, од којег је 3 модија обрадио), и ораницу од 6 модија; он плаћа, исто као удовица Фотина, 2⅔ перпере.[34] Према томе, Никола Пендикондари, који је у време састављања практика № 15 још био нежењен и живео с братом, у време састављања практика № 17 не само што је засновао властито домаћинство, не само што се оженио, родио и одгајио два сина и кћер, већ је доспео да ту кћер и уда. Јасно је да између састављања ова два практика није могло проћи само 4 године и 7 месеци, и будући да је практик № 17 састављен у мају 1320. године, практик № 15 никако није могао бити састављен у октобру 1315. године, већ мора да се, сходно наведеном XIV индикту, датује у октобар 1300. године. Пошто зачудо није донео тај једноставан закључак, Мошин претпоставља да је Николи Пендикондарију „пошло за руком да се ожени богатом старијом удовицом, која му је довела велику породицу, заједно са зетом“.[35] Али, уместо да се прибегава

[31] Зогр. № 15, 22. Модиј, као мера за површину, има 839,42 m², тј. око 1/12 хектара (cf. *Hultsch*, Griechische und römische Metrologie, 1862, p. 617). Византијски златник — номизма — имао је првобитно 4,48 gr злата, што одговара 15,43 златних франака; током времена византијски новац губио је вредност и почетком XIV века перпера, како се већ од почетка XII века обично називала номизма, имала је нешто мање од половине своје номиналне вредности (*E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyz. Verfassungs- und Wirtschaftsgesch., Mit. zur Osman. Gesch. 2, 1923/25, 11 sq.).

[32] Зогр. № 17, 20.

[33] Ibid., ред 23.

[34] Ibid., ред. 24.

[35] *Мошин*, нав. д. 300.

таквим домишљањима, није ли једноставније признати да практик № 17 није састављен 1315, већ 1300. године, и да између састављања ова два практика није прошло око 5 већ скоро 20 година. Тада се сасвим природно, и без приче о удовици, објашњава не само промена у имовном стању и породичној ситуацији Николе Пендикондарија него и све сасвим сличне промене које су наступиле код осталих чланова те сељачке породице. Тако је у исто време и Николин синовац Димитрије успео да стекне имање, да се ожени и одгаји сина, док се његова сестра Ирина, неудата у практику № 15, јавља у практику № 17 већ као удовица са одраслим [212] сином.[36] Сматрамо да су и њен и Димитријев син већ одрасли, јер је несумњиво да су у практике обично уводили само чланове сељачких породица способне за рад. Ова околност, која је остала незапажена, јасно произлази из тога што међу много стотина сељачких породица са којима нас упознају практици, ретко наилазимо на породицу у којој је наведено више од двоје-троје деце[37]; природно је да је и састављача и власника практика углавном интересовало становништво које је било способно за рад.

Пошто смо практик № 15 ставили у октобар 1300. године и хронолошки удаљили од практика № 17, приближили смо га самим тим практику № 53, који је, као што смо већ рекли, Мошин потпуно оправдано ставио у јануар 1294. године. Упоређивање података та три практика још једном потврђује правилност нашег датирања, показујући да су за време између састављања практика № 15 и № 17, како у обиму поседа манастира Зографа тако и у положају зографских сељака, наступиле знатно веће промене него у размаку између састављања практика № 53 и № 15. Остављајући опширније поређење за даље испитивање, приметимо сада само да је укупан приход са свих поседа манастира Зографа износио, према практику № 53, 19 перпера, по практику № 15 — 46 перпера, а по практику № 17

[36] Да наведемо и пример зографског сељака Димитрија Ксанде: његово имовно стање мало се изменило, дажбина је остала иста, али у практику № 15 са њим живе жена Марија, син Јован и шурак Георгије, а према практику № 17 он је ожењен Ирином, има синове Јована и Николу и кћер Марију. Уп. Зогр. № 15, 27 и № 17, 28.

[37] Тако, на пример, од 127 породица уписаних у словенском хиландарском практику, само у две је наведено по петоро деце, у осам по четворо, у 19 по троје, у 39 по двоје, у 37 по једно, а у 22 породице деца нису уопште наведена. Другим речима, излази да су више од 17% сељачких породица без деце, 29% имају по једно, више од 30% по два детета, док мање од 15% имају по троје, мање од 7% по четворо и мање од 2% по петоро деце.

— 138⅙ перпера. Још карактеристичније је то што сва три сељачка газдинства пописана у практику № 53 постоје и даље у № 15, налазећи се у рукама истих сељака или њихових непосредних наследника, док од петнаест породица пописаних у практику № 15, у № 17 о девет нема ни трага, те је немогуће пронаћи не само њихове бивше чланове већ и њихове потомке.

В. Мошин сматра да је између састављања практика № 53 и № 15 прошло знатно дуже време, јер је у практику № 53 забележен Теодор ковач са женом, али без деце, док међутим у № 15 налазимо Георгија, ковачевог сина (у № 17 он је назван сином Теодора ковача са женом Ирином, ћерком Калијом и сестром Калијом).[38] Али, како смо већ рекли, у практике су, изгледа, обично уписивали само чланове сељачких породица способне за рад. Сасвим је могуће да је Георгије, који је био малолетан 1294. године, за
[213] шест и више година одрастао, оженио се и добио кћер, и унеколико је чудно само то што је та кћи већ уписана у његову рубрику. Али, ми и не тврдимо да малолетни нису никад уписивани у практике, већ само сматрамо да су они обично, како изгледа, изостављани. Ма како то било, ако се у томе и види извесна тешкоћа, она није ни значајна ни неотклоњива; у сваком случају, немогуће је, да би се та тешкоћа отклонила, померати практик № 15 у 1315. годину, јер то изазива, као што смо видели, заиста значајне и непребродиве тешкоће; исто тако, немогуће је померити практик № 53 за 15 година уназад. Тешко је претпоставити да је Зографски манастир могао добити практик који потврђује његова имовна права у 1279. години, тј. у време унионистичке политике Михаила Палеолога, од које је, као што је познато, упоредо с другим светогорским манастирима, нарочито тешко страдао баш Зографски манастир. Поред тога, датовање практика № 53 у крај XIII века потврђује и име Алексија Амнона, чиновника који га је потписао. Као што је већ истакао Мошин, исти Алексије Амнон помиње се у зографском акту 1290. године и есфигменском акту 1301. године.[39]

[38] Зогр. № 53, 12; № 15, 8; № 17, 11. *В. Мошин*, н. д. 293, прим. 1.

[39] Зогр. № 12, 24; Есф. № 4, 8, 39. Уп. *Мошин*, н. д. 293. Исти Алексије Амнон саставио је и попис имања Зографског манастира, такође од јануара VII индикта. Тај документ, штампан у Зборнику зографских аката под № 52 а који издавачи такође нису датирали, потиче дакле исто тако из 1294. године. Један практик Алексија Амнона поменут је и у првом практику Есфигменског манастира (Есф., XIV).

Исто тако, и име чиновника који је саставио практик № 15 потврђује тачност његовог датовања у октобар 1300. Заиста, порески инспектор Солунске теме Димитрије Апелмене, који га је саставио, саставио је и хиландарску повељу № 18, коју издавачи изгледа оправдано, стављају у време око 1300. године.[40] Димитрије Апелмене саставио је и горе поменути ксенофонски практик № 3 од октобра 1300. године. Истина, име састављача ксенофонског практика № 3 издавач је дешифровао као σεβαστὸς Κωνσταντῖνος ὁ ᾿Απελμενέ, али он сам подвлачи у примедби да његово читање представља само коњектуру и да је првобитно он био склон да чита Δημήτριος.[41] Ово признање је утолико важније што у то време Petit још није био упознат са зографским актима, па није ни слутио да је постојао порески инспектор
Солунске теме Димитрије Апелмене, који нам је сада добро [214]
познат. Његово презиме Пети је прочитао несумњиво правилно, јер састављач ксенофонског практика № 3 сам каже да је извршио предају земље у месту Сиври[42] а ксенофонски практици № 6 (1318. г.) и № 7 (1320. г.) сагласно сведоче да је ту земљу предао манастиру севаст Апелмене.[43] Према томе, ксенофонски практик № 3 и зографски практик № 15 саставило је исто лице, Димитрије Апелмене, и оба су састављена октобра 1300. године, као резултат општег катастарског пописа имања у Солунској теми, о коjем се говори у уводној формули оба документа.[44]

Задржали смо се опширније на хронологији зографских практика, јер од њиховог датирања у великој мери зависе битни закључци о природи зависности византијског сељаштва до којих ћемо доћи. У исти мах, решење питања о хронологији зографског практика № 15, коме смо посве-

[40] Хил. № 18, 35.

[41] *L. Petit*, Actes de Xénophon, p. 36. Пети је одустао од овог правилног читања и радије је увео путем коњектуре име Константина, очигледно због тога што је, по његовој претпоставци, ксенофонске акте № 2 и № 3 саставило једно лице, а у потпису на акту № 2 он је, изгледа, разабрао име Константин. Али закључак о заједничком састављачу та два акта није неопходан, утолико пре што презиме Апелмене није наведено у потпису на акту № 2, већ га је додао сам Пети, како се то види из његове примедбе (Ibid., 33).

[42] Ксеноф. № 3, 50.

[43] Ксеноф. № 6, 52 и № 7, 123.

[44] Уп. сада и *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, p. 227 sq. Са овим драгоценим делом упознао сам се тек пошто сам завршио свој рад и са задовољством видим да је његов аутор дошао до сасвим истих закључака о времену активности Д. Апелмена у својству пореског инспектора Солунске теме.

тили главну пажњу, решава датирање словенског хиландарског практика, најбогатијег документа те врсте.

Ф. И. Успенски, први издавач словенског хиландарског практика, као што смо видели, сматрао га је оригиналним српским спомеником; повезао га је стога са Душановим освајањем Македоније и, према индикту XIV, датирао у 1346. или 1361. годину.[45] Његов други издавач, Љ. Стојановић, из непознатих разлога је изнад текста свог доста непоузданог издања ставио ознаку „XV в.“, а затим у „исправкама и допунама“ — пошто је пошао од погрешног схватања о српском пореклу документа и нетачно прочитао индикт (XI уместо правилно XIV) — предложио је као датум хиландарског практика 1358. годину.[46] Нимало није чудно што Ф. И. Успенски, не располажући потребним подацима, није могао решити питање порекла и времена постанка овог споменика. Међутим, чудно је што се датирању Ф . И. Успенског прикључио и Безобразов, који је и даље веровао
[215] у српско порекло хиландарског практика, мада је већ био упознат са већим бројем сличних грчких докумената. Још мање се може схватити да, слично Љ. Стојановићу, и трећи издавач хиландарског практика, В. Корабљев, у свом издању хиландарских аката, 25 година касније, овај практик поново сврстава у XV век.[48]

Питање хронологије словенског хиландарског практика први пут је правилно поставио његов најновији издавач и коментатор В. А. Мошин. У изврсном коментару уз своје издање и посебној расправи, В. А. Мошин пошао је једино правилним методолошким путем и дошао до значајних закључака.[49] Пошто је најпре установио кад су имања која су у практику поменута прешла у посед манастира Хиландара,а затим код је настало даље повећање земљишних поседа Хиландара, које се у практику још није одразило, Мошин је непобитно јасно доказао да је грчки оригинал хиландарског практика састављен у време између јуна 1300. и септембра 1315. године. Пошто новембар XIV индикта,

[45] *Ф. И. Успенский,* Материалы для истории землевладения в XIV в., Записки Новоросс. Унив. 38 (1883), 30.

[46] *Љ. Стојановић,* Стари српски хрисовуљи, Споменик Српске Акад. III (1890), 40.

[47] *П. Безобразов,* Патмоская писцовая книга, Виз. Врем. 7 (1900), 72 и Об актах Зографского монастыря, Виз. Врем. 17 (1910), 414.

[48] Actes de Chilandar II, Прилож. Виз. Врем. 19 (1915), № 86, 568.

[49] *В. Мошин,* Акти из светогорских архива, Споменик 91 (1939), 193 и сл. и Das Datum des Praktikon von Chilandar, Byz.-Neugr. Jahrb. 14 (1937/38), 104 и д.

којим је обележен овај практик, у наведеном периоду одговара само 1300. и 1315. години, то остаје једино да се одреди да ли је био издат новембра 1300. или новембра 1315. године. Мошин се изјаснио за 1315. годину, позивајући се на потпуну сличност уводног и закључног дела хиландарског практика и зографског практика № 15. Заиста, упоређујући текстове, лако се може уверити да су се у грчком оригиналу, чији превод пружа словенски текст хиландарског практика, извесни делови, нарочито протокол и есхатокол документа, скоро дословно подударали са одговарајућим деловима зографског практика № 15. Међутим, упоређивање протокола оба практика са протоколима других докумената, мада показује извесну општу сличност, не испољава такву потпуну текстуалну подударност. Према томе, мора се прихватити Мошинов закључак да је оба ова практика саставило једно те исто лице, тј. да је оригинал словенског хиландарског практика саставио исти Димитрије Апелмене који је саставио зографски практик № 15.[50] Али, [216]
полазећи од констатације Мошина да је словенски хиландарски практик веома сличан са зографским практиком № 15, долазимо до супротног закључка у погледу хронологије словенског хиландарског практика. Видели смо да зографски практик № 15 није био састављен 1315. већ октобра 1300. године. Према томе, сличност словенског хиландарског практика са тим документом и чињеница да га је, по свој прилици, саставио Димитрије Апелмене, који је саставио и зографски практик № 15, не говоре у прилог 1315, већ напротив, у прилог 1300. години. Да је општа катастарска ревизија земљишних поседа Солунске теме била спроведена крајем 1300. године потврђује и ксенофонски практик, који је саставио Димитрије Апелмене октобра 1300. године. Напротив, о таквој ревизији 1315. године није нам ништа познато (супротно тврђење В. А. Мошина заснивало се на погрешном датирању зографског практика № 15). Тако су нам позната три практика које је скоро истовремено саставио порески инспектор Солунске теме Димитрије Апелмене, у вези са катастарском ревизијом коју је по царевој заповести спровео октобра 1300. године; октобра

[50] Исту сличност показују, на пример, протоколи ксенофонских практика № 6 (1312) и № 7 (1320) и зографског практика № 17 (1320), које су саставили заједно Константин Пергамин и Георгије Фарисеј, разликујући се у исто време од протокола зографског практика № 15 и хиландарског практика сачуваног у словенском преводу, који је саставио Димитрије Апелмене.

1300. године саставио је практик Ксенофона и Зографа, а новембра те исте године практик Хиландара, сачуван у словенском преводу.

Питање хронологије практика за имања Евнух и Липсохориј, у области Струме, која су поклоњена Хиландару, и за трећину села Мамицоне, поклоњену хиландарском јеромонаху Калинику, не представља никакве тешкоће и решено је правилно у издањима хиландарских аката Петија. Практик издат Калинику (Хил. № 92) представља редак пример практика у којем није наведен само индикт већ и година од постанка света. Пошто је обележен септембром VII индикта 6832. годином, тај документ је састављен септембра 1323. године. Практик о предаји села Евнух и Липсохориј Хиландару (Хил. № 38) има као датум само септембар II индикта, али је несумњиво да се он односи на септембар 1318. године, јер се права Хиландара на та села потврђују у хрисовуљи Андроника II од марта 1319. године,[51] док се у хрисовуљи Андроника II од јула 1317. године међу хиландарским поседима та села још не помињу.[52]

Практик на села Хандак и Нисион, такође у области Струме, сачуван у архиву манастира Зограф, има датум јануар I индикта. Издавачи су га са резервом ставили у 1333. годину, пропративши свој навод знаком питања.[53] Али личност солунског епарха Михаила Мономаха довољно је позната[54] и подаци из његове биографије показују да се
[217] практик који је њему издат несумњиво односи на време Андроника III и, према месецу и индикту који су у њему наведени, треба да буде датиран у јануар 1333. године. У грађанском рату, који је 1341. плануо између Јована Кантакузина и Јована Палеолога, Михаило Мономах изгледа није одмах ступио на страну Палеолога, већ се држао прилично дволично.[55] Тиме се свакако објашњава да му је имање у Хандаку било одузето и хрисовуљом Јована V Палеолога, од јануара 1342. године, даровано, на молбу бу-

[51] Хил. № 41, 60 и 63. Уп. и потврдне хрисовуље савладара Михаила IX и Андроника III истог датума: Хил. № 42, 9 и 12 и № 43, 8 и 11.

[52] Хил. № 32. Уп. и хрисовуљу савладара Андроника III: Хил. № 33.

[53] Зогр. № 29.

[54] Уп. 'Ι. Βογιατζίδης, Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων, Ἐπετηρὶς Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 1 (1924), 156 сл. *F. Dölger*, Die Mühle von Chantax, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου I (1933) 26 sq.

[55] Βογιατζίδης, нав. д. 164.

гарског цара Јована Александра, манастиру Зографу,[56] услед чега се његов практик и нашао у зографском архиву.

Сложеније је питање практика Атанасијеве Лавре. Систематско издање аката Лавре, које су предузели француски византинолози, као што је познато, још није ни близу краја. Постоји само један том, који обухвата период до 1178. године.[57] Старија издања која су учинила приступачним и неке друге повеље Лавре, имају случајни карактер, израђена су некритички и обухватају веома мали део огромног богатства архива Лавре. У једном од таквих случајних издања, налазе се и три практика које је, упоредо с неким другим документима Лавре, објавио лаврски калуђер Александар у тешко приступачном старом часопису грчког филолошког друштва у Цариграду.[58] Тешко је рећи чиме се руководио издавач при избору докумената које је штампао, јер, као што се види из пописа лаврских аката које је дао *Софроније Евстратијадис*, такође веома слабо израђеног, у архиви Лавре постоји још читав низ других практика, тесно везаних са документима које је штампао Александар Лавриот.[59] Пошто смо дакле упознати само са три случајно издвојена практика Лавре, проучавајући их, уз то, према сасвим некритички издатим текстовима и немајући могућности да их упоредимо с другим, потпуно сличним практицима истог манастира, временски блиским и састављеним делимично од истих лица, принуђени смо, на жалост, како приликом покушаја да их хронолошки одредимо, тако и приликом коришћења њиховог материјала у [218]
нашем испитивању, да се ограничимо на неке претходне примедбе, које ће бити допуњене и исправљене када наука најзад дочека потпуно критичко издање свих повеља Лавре.

[56] Зогр. № 31. Од постојећих рукописа ове хрисовуље, изворни је рукопис В, док рукопис А има касније допуне; фалсификовани су и № 32, 33, 34, који се односе на исто имање у Хандаку; ова серија фалсификата била је изазвана спором који се распламсао између Зографа и Хиландара због тог имања и његове воденице. Уп. *Делгер*, нав. д. 13 и д.

[57] *G. Rouillard et P. Collomp*, Actes de Lavra I (893—1178), Paris 1937.

[58] Κωνσταντινουπ. Φιλολ. Σύλλογος 25 (1893/94), 163—168. Овога часописа нема у Југославији. Текст лаврских практика, који је у њему штампан познат ми је захваљујући љубазности проф. А. Грегоара и Л. М. Сухотина, који су ми преписали у целини те доста опширне текстове, на чему им срдачно захваљујем.

[59] Σ. Εὐστρατιάδης, Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω, Ἑλληνικά 2 (1929), 333 и д., нарочито стр. 382.

Два практика које је Александар Лавриот штампао под бр. 2 и 3, односе се на лаврски метох τοῦ Γομάτου на Лемносу. На првом од њих датум је октобар III индикта и у исто време 6923. година.[60] Као што смо већ напоменули, у практицима се година обично не наводи и вероватно је да је у овом документу година накнадно додата. У сваком случају, не можемо узимати у обзир ову, очигледно нетачну, годину (или, што је у ствари исто, да бисмо добили прави датум, морамо је исправити на 6828). Морамо поћи од индикта који је наведен у документу, а за одређивање времена његовог састављања треба обратити пажњу на име чиновника који га је саставио. Његов потпис гласи: δοὺξ καὶ κεφαλὴ τῆς νήσου Λήμνου σεβαστὸς Κωνσταντῖνος ὁ Τζυράπης.

Управитељ Лемноса Константин Цирапис, према Евстратијадисовом списку лаврских аката, издао је Лаври други један практик још у јануару II индикта и он је исто тако потписао једну повељу од октобра II индикта.[61] *Ж. Рујар* такође помиње три повеље дукса и кефалије Лемноса Цириписа, датирајући прве две у 1319. и 1320. годину.[62] Али, ти хронолошки наводи, које она не прецизира и ничим не образлаже, не слажу се са подацима о месецу и индикту код Евстратијадиса и очигледно садрже неке омашке, јер она ставља у 1320. годину онај практик чији текст ми имамо и који је, као што смо рекли, датиран у октобар III индикта. Уопште, ова расправа будућег издавача аката Лавре показује још такво неискуство и тако очигледне омашке да је, на жалост, немогуће користити се њоме за хронолошке закључке. Али, срећом, постоји могућност да се тачно установи датум практика који нас интересују, идући сложенијим али сигурнијим путем и користећи материјал Патмоског манастира Јована Богослова, који се такође односи на Лемнос.

У указу од септембра V индикта[63], обраћајући се дуксу и кефалији Лемноса, Јовану Валсамону, цар саопштава да је у своје време наредио пансевасту севасту Цирапису[64],

[60] Лавра, 163—165. Упореди Евстратијадисов списак, нав. д., 382, бр. 24, где је, међутим, наведен само октобар III индикта, без навођења било које године.

[61] *Евстратијадис*, нав. д., 382, бр. 26 и 22.

[62] *G. Rouillard*, Les archives de Lavra, Byzantion 3 (1926) 258 sq.

[63] M. M. VI, № 110, 254—255.

[64] У издању M. M. VI, 255 штампано је τὸν Τουράπην. Али ову је грешку већ исправио, према рукопису, *F. Dölger*, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931, 54, где је наведен један део те

бившем дуксу, кефалији и пореском комесару острва Лемнос, да преда Патмоском манастиру извесне поседе на [219] Лемносу, а за њихову обраду да упути на кулук манастиру парике са локалних државних имања. Али, како даље саопштава овај веома интересантан документ, од калуђера Патмоског манастира стигла је жалба да ови парици, пошто нису кметови манастира и не налазе се у његовој „потпуној парикији", одбијају да иду на кулук за манастир. Због тога су калуђери молили цара да им те парике потпуно уступи — у пет поименично набројаних села било их је свега 23, а плаћали су државној благајни 24 перпера. Прихватајући ову молбу, цар је наредио Валсамону да те непокорне парике преда манастиру, с тим да ће убудуће и наведено плаћање и све остале обавезе парика припасти манастиру, а ово је и значило њихов потпуни прелаз под власт и у власништво манастира.

Овај документ, упућен Цираписовом наследнику на положају дукса и кефалије Лемноса, омогућава да се установи када је Цираписова активност на том положају престала и већ припадала прошлости. Истина, и овај документ је датиран само индиктом, те морамо да га ставимо у одговарајућу годину. Делгер га ставља у 1321. годину, примећујући да менологем документа треба приписати Андронику II.[65] Ово мишљење Делгера, који је проучавао рукопис и најбољи је познавалац византијске палеографије, треба, разуме се, узети у обзир. Али, будући да остале своје закључке Делгер заснива углавном на недовољно прецизним и поузданим подацима Жермене Рујар, потребно је да проверимо његово датирање и да га поткрепимо сигурним изворним подацима.

Парици из пет села набројаних у наведеном царском указу, који су били поклоњени Патмоском манастиру, потврђени су манастиру царским сигилијем од марта VI индикта;[66] у хрисовуљи означеној децембром XI индикта и 6835. годином (= 1326), манастиру се већ потврђује и једно од тих села, Птерис, заједно са 10 тамошњих досељеника, као и 28 парика у другим селима, од којих је манастир неке већ раније имао а друге добио недавно;[67] исто то село Пте-

повеље и дато, како се и могло очекивати, читање τὸν Τζυράπην. Уп. такође *F. Dölger*, Die Kaiserurkunden des Johannes-Theologos-Klosters aus Patmos, Byz. Z. 28 (1928), 369.

[65] *F. Dölger*, Die Kaiserurkunden des Joh.-Theol.-Klosters, 358 и 370.

[66] M. M. VI, № 111, 255—256.

[67] M. M. VI, № 107, 248—250.

рис и исте две групе парика, чији је број за протекло време унеколико порастао и који су овде набројани поименично, наведени су, са истим карактеристичним обавештењем о недавном прелазу једног дела тих парика у својину мана-
[220] стира, и у хрисовуљи Андроника III са потпуним и беспрекорним датумом: јули XIV индикта, 6839. године (= 1331).[68] Према томе, сва ова три документа позивају се на предају парика Патмоском манастиру, извршену на основу поменутог указа J. Валсамону. Први од њих, датиран само индиктом, Делгер с правом ставља у март 1323. године, одбацујући неосновану сумњу Миклошића и Милера у аутентичност тог документа;[69] други акт, чија се година и индикт не слажу, Делгер датира у децембар 1326. године,[70] трећи акт објављен је јула 1331. године, и док су још могућа колебања у погледу датума два претходна документа, датум ове хрисовуље Андроника III апсолутно је неоспоран. Сукцесивност ових докумената, који сачињавају неке врсте ланац, са царским указом J. Валсамону као полазном тачком, дозвољава да се поуздано тврди да је тај указ од септембра 5. индикта могао бити издат само септембра 1321. године.

У то време, као што смо видели, Константин Цирапис није више био дукс Лемноса, уступио је своје место J. Валсамону, коме је указ и упућен. Према томе, практик који је Цирапис саставио за лаврски метох октобра III индикта пада у октобар 1319. године. Јасно је да он не само што није могао бити издат после овог датума већ није могао бити издат ни раније, тј. претходног IV индикта који пада у 1304. годину, јер би нас претпоставка да се активност Цираписа као дукса Лемноса односила на прве године XIV века довела до апсурдног закључка да је од предаје имања Патмоском манастиру коју је он спровео, па до жалбе калуђера на непокорне парике који су одбили да то имање обрађују, прошло, отприлике, 15 година.

Као што се лаврски практик од октобра III индикта односи на октобар 1319. године, тако се и практик истог манастира од јануара II индикта, који је саставио исти Цирапис, наведен код Евстратијадиса и поменут код Ж. Руjар, али, на жалост, изостављен у едицији Александра Лавриота, односи на јануар 1319. године, док се такође необјављена повеља од децембра IV индикта, коју је потписао

[68] M. M. VI, № 109, 252—54.
[69] *Dölger*, op. cit. 370.
[70] *Dölger*, op. cit. 355 sq.

Константин Цирапис заједно са низом духовних лица, односи на децембар 1320. године. Тако активност севаста Константина Цираписа, у својству дукса и кефалије Лемноса, пада у последње године друге деценије XIV века; један од аката које је он издао јесте и наш практик од октобра 1319. године.[71]

Утврђивање његовог датума помаже нам да утврдимо [221]
и време појаве практика који се односи на исти лаврски метох τοῦ Γομάτου на Лемносу, који је Александар Лавриот објавио под бр. 3. Тај документ сачувао се у необичном облику и у ствари се састоји од две повеље: први део даје, мање-више, потпун практик, мада га је издавач скратио; други садржи само допунски списак манастирских сељака. Оба дела датирана су јануара XII индикта, а датум је наведен на крају оба документа. Оба дела саставило је исто лице, чији је потпис наведен само под другим документом и гласи, према издању Александра Лавриота: Δοὺξ καὶ ἀπογραφεὺς τῆς νήσου Λήμνου Βασίλειος.[72]

[71] *G. Rouillard*, op. cit. 258 ставља га погрешно у 1320. г. (погрешивши, вероватно, при израчунавању индикта); у исту годину, поново без икаквог образложења и без навођења месеца, она ставља и простагму која, по њеним речима, назива дуксом и кефалијом Лемноса Теодора Тадријата, који је наследио Цираписа. Али, очигледно је да и тај документ никако није из 1320. године; у најмању руку, према Евстратијадису, нав. д. 361, он датира из октобра III индикта. Није јасно како се ова простагма може ускладити са малопре анализираним подацима, нарочито с чињеницом да се, према Евстратијадису, нав. д. 382, К. Цирапис још у децембру IV индикта, тј. децембра 1320. године, потписао као кефалија острва Лемноса. Руjар то не објашњава, а поменути акт од децембра 1320. године цитира (нав. д. 259) не наводећи његов датум већ само примећује зачудо да је Цирапис „у то време“ био οἰκεῖος (као што је познато, οἰκεῖος није никаква дужност, већ означава племића уопште: тако цар назива сваког свога дворанина, који опет себе назива његовом слугом — δοῦλος).

Dölger, op. cit. 369 изједначује Цираписа са Николом Цираkисом, који је саставио акт о предаји Хиландару низа егзимираних парцела у Св. Тројици на Касандри (Хил. № 40; датум тога документа није наведен, издавачи су га штампали са примедбом „око 1318.“, а Делгер га доста убедљиво ставља у 1319. годину). Али Делгеру није било познато да је име нашега Цираписа било Константин а не Никола. Име Νικόλαος се сасвим јасно може прочитати у рукопису хиландарске повеље № 40, чија се фотографија налази у збирци фотографија Српске академије наука. Поред тога, као што смо видели, Константин Цирапис је 1319. године био гувернер Лемноса, док је Никола Циракис у исто време био на дужности чиновника катастарске управе на Касандри.

[72] Лавра, 166. *С. Евстатијадис*, нав. д. 382, бр. 27, не само да не наводи тај потпис, већ тврди чак да оба практика нису потписана.

На жалост, дукса Лемноса, по имену Василија, не знамо из других докумената, а издавач, изгледа, није успео да прочита његово презиме. Нема сумње да је исто лице саставило и практик манастира архистратига Михаила у нама већ познатом насељу Птерис на Лемносу, који је сачуван у архиву Патмоског манастира Јована Богослова и датиран је јануара XIII индикта.[73] Ово произлази не само из потпуне сличности протокола, већ и из низа других истоветних израза, посебно из неуобичајеног објашњења, које се налази, како у првом делу практика Лавре тако и у практику манастира архистратига Михаила, да се приходи са имања и од тамо настањених сељака уступају манастиру „за скромну исхрану калуђера, који се тамо налазе, ради спасења душе
[222] моћног и светог нашег господара и цара".[74] Према томе, хронолошко питање тих практика треба упоредо решавати. На жалост, у практику манастира архистратига Михаила, који је уопште слабо очуван, издавачи нису могли да прочитају ни име ни презиме састављача, те су штампали само δοὺξ καὶ ἀπογραφεὺς τῆς νήσου Λήμνου ὁ . . . Упоређујући тај практик са царским повељама Патмоског манастира, које смо већ користили при разматрању питања хронологије лаврског практика 1319. године, можемо констатовати само да је практик несумњиво старији од њих, јер је у њему манастир архистратига Михаила још самосталан, док у хрисовуљном сигилију Андроника II из 1323. године, као и у хрисовуљи Андроника III 1331, он већ сачињава метох Патмоског манастира Јована Богослова.[75] Али, да ли он, сходно свом индикту, пада у 1315. годину или у још раније време, није могуће установити на основу повеља Патмоског манастира.[76] Покушаћемо да то утврдимо, полазећи од разматрања лаврског практика. Јер, пошто је утврђено да су оба практика дело једног лица, које их је издало у својству дукса Лемноса, и пошто је практик манастира архистратига Михаила обележен јануаром XIII индикта, а оба дела лавр-

[73] M. M. VI, № 112, 256—258.

[74] Уместо штампаног у M. M. VI, 258: εἰς μικρὰν [παραμυθίαν καὶ ἀνάπαυσιν τῶν] μοναχῶν ψυχικῆς ἕνεκα σωτηρίας τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμων αὐθέντου καὶ βασιλέως може се, према тексту лаврског практика, неоспорно реконструисати: εἰς μικρὰν ζωοτροφίαν τῶν ἐκεῖσε ἀσκούντων μοναχῶν, ψυχικῆς τε ἕνεκα κ. τ. λ.

[75] M. M. VI, № 111, и № 109, 252.

[76] *F. Dölger*, Zum Gebührenwesen der Byzantiner, Études dédiées à A. Andréadès (1939), 21, n. 73, наводи 1315. годину, али није јасно на чему је заснован тај датум. У својој, већ више пута наведеној студији о патмоским повељама, Делгер се на овом документу не задржава, проучавајући углавном царске повеље.

ског практика јануаром XII индикта, то је јасно да их дели размак од свега једне године.

Неопходно је, пре свега, рећи да је и лаврски практик, који се састоји од два дела, а који је саставио дукс Василије, несумњиво старији од горе споменутог лаврског практика из 1319. године. То постаје сасвим очигледно при упоређивању спискова манастирских сељака у тим практицима. Стварни састав сељака лаврског метоха на Лемносу у времену састављања двојног лаврског практика дукса Василија, тј. у јануару II индикта, свакако је дат у његовом другом делу, док је у првом делу наведен списак ранијих сељака манастира, како је то овде и директно речено (Προκατεῖχε δὲ καὶ πτωχοὺς τούτους). У првом списку наведене су свега 24 сељачке породице, које плаћају манастиру укупно 41 перперу. У другом списку, наведено је 59 породица, делимично набројаних и у првом списку, делимично нових, али без икаквих података о висини њихових плаћања. У практику 1319. године, на истом метоху Гомата, у
којем се сад разликују два насеља, видимо већ 87 сељачких [223]
породица а укупан збир њихових дажбина износи преко 103 перпере. Јасно је да се током времена и приходи манастира и број његових сељака нису смањили већ повећали; јасно је и одакле је углавном долазио прилив нових сељака: на крају првог дела двојног лаврског практика, као и у многим другим византијским документима, манастиру се даје право да на своје метохе насељава елевтере и унапред се гарантује њихово ослобођење од државних пореза. Вреди такође забележити да је у оба списка дукса Василија наведен, међу осталим, неки Диасорин Схина, у другом списку уз њега је наведена и жена Ана, а у практику 1319. године налазимо Теодора Мавра, који је овде назван замеником Диасорина, такође је ожењен Аном (наравно, тешко је рећи да ли је то иста Ана), има сина и стекао је извесну имовину.

Наравно, повећање броја сељака указује само на сукцесивност докумената, али ништа не казује о томе за које је време то повећање настало. Да би се на то питање одговорило, потребно је пажљивије разгледати имена сељака који су наведени у појединим списковима. Већину сељака набројаних у првом делу практика дукса Василија налазимо и у његовом другом, допунском списку. Али скоро код свих наступиле су извесне промене у породичном стању: код оних који су у првом списку наведени без жена, у другом списку, у низу случајева, појављују се жене, код оних који

су већ у првом списку били ожењени сад су наведене друге жене, појављују се и деца, која нису била забележена у првом списку. Пошто је немогуће у свим случајевима претпоставити грешке, мора се закључити да је списак ранијих манастирских сељака у првом делу одражавао стање које је у тренутку састављања практика припадало већ доста далекој прошлости и од стварног тадашњег стања, датог у допунском списку под истим XII индиктом, било у сваком случају удаљено за прилично година. Али, понављам, ипак је у допунском списку могуће открити већину сељака наведених у првом делу практика. Од 24 староседеоца првог списка, 17 налазимо и у другом списку;[77] у три
[224] даља случаја наилазимо изгледа на рођаке или наследнике парика из првог списка, и само 4 парика из првога списка не могу се никако повезати са сељацима који су наведени у другом списку. Напротив, од чланова 59 породица уписаних у овом последњем списку под XII индиктом, скоро ниједног нећемо наћи међу сељацима у практику из 1319. године. Поменути Диасорин, који је такође већ припадао прошлости, један је од ретких изузетака; осим тога, могуће је дати свега неколико мање-више позитивних компарација[78], док огромна већина 87 сељачких породица из практика од октобра 1319. године, тј. од октобра III индикта, нема изгледа никакве везе са оних 59 породица које је пописао дукс Василије на истом метоху у јануару XII индикта. С обзиром на то, немогуће је прихватити да би јануар XII индикта, којим је обележен практик дукса Василија, могао бити јануар 1314. године и да је од практика 1319. године, који је саставио Константин Цирапис, био удаљен свега за нешто више од пет година. Напротив, мора се закључити да је тај практик, према свом индикту, био састављен јануара 1299. године, тј. око 20 година пре практика Константина Цираписа. Флуктуација сеоског становништва, о којој говори поређење спискова из оба документа, може се на први поглед учинити сувише значајна чак и за 20 година. Међутим, у даљем нашем истраживању упознаћемо се са сасвим сличним појавама и у другим документима и другим областима Византијског Царства.

О томе да је практик 1319. године састављен знатно касније од практика дукса Василија, говори и следећи податак: дукс Василије почиње свој практик обичним позивањем на царску заповест о општој ревизији области која је под његовом управом; извршавајући заповест, он је између осталог наишао на лаврски метох Гомата и саставио његов попис. Напротив, Константин Цирапис саопштава да је, спроводећи катастарску ревизију острва Лемнос, био изоставио лаврски метох Гомата, јер по старом обичају, на основу хрисовуља и простагми издатих манастиру, тај метох није потпадао под ревизију и она се смела спроводити само у случају молбе самог манастира; једино услед такве молбе самих калуђера, он је и извршио ревизију и саставио попис манастирских поседа.[79]

На крају, треба приметити да је у списку Евстратијадиса наведен практик метоха Гомата, који је саставио дукс [225]
и порески комесар Лемноса Михаило Макремволит, јануара XII индикта, а у посебној примедби наведено је да је Михаило Макремволит био на положају дукса Лемноса непосредни претходник Константина Цираписа и да о том постоје подаци у повељи самог Цираписа (није речено у којој). Ако су ови наводи тачни, онда из њих јасно произилази да практик дукса Василија, обележен јануаром XII индикта, није могао бити састављен јануара 1314. године, јер Василије није могао бити дукс Лемноса у то време, пошто је то био дукс Михаило Макремволит, чији практик, такође

[77] У петнаест случајева истоветност је несумњива, у два случаја је вероватна. Тако је у првом списку наведен Θεόδωρος Χουμελῆς, ἔχων σύζυγον Παρασκευώ, υἱὸν Λέοντα, а у другом Ἰωάννης Χουμελᾶς, σύζυγον Παρασκευώ, θυγατέρα Σταυρίναν, υἱὸν Λέοντα. Истоветност презимена и имена жене и сина присиљава или да се сматра да је име домаћина у једном од ова два случаја уписано погрешно, или да се претпостави да је Теодора заменио његов брат Јован, који се оженио његовом удовицом. Један од та два закључка намеће се и приликом упоређења белешке у првом списку Ἰωάννης Πατιναδᾶς, ἔχων σύζυγον Ἀνέζαν са белешком у другом списку Γεράσιμος Πατιναδᾶς, σύζυγον Ἀνέταν. Поред подударности презимена, треба обратити пажњу и на то да име жене није дато у обичном и врло честом облику Ἄννα, већ у транскрипцији иза које се несумњиво крије словенски облик Аница.

[78] Тако је у првом делу практика дукса Василија уписан Константин Гаргаринос, у допунском списку Коста Гаргаринос, са сином Манојлом, а у практику из 1319. Коста Гаргаринос, са женом Христијом. У првом списку дукса Василија налази се Михаило Кинигариос, и у практику из 1319. Михаило Кинигарис. Али, узимајући у обзир да се на надимак Кинигариос — ловац наилази доста често, не може се чак сигурно рећи да је то исто лице, тим пре што у другом списку дукса Василија њега нема. Остале могуће компарације су још несигурније.

[79] Остаје нејасно како се може ускладити с овом чињеницом, па и са свим горе наведеним подацима тврђење *G. Rouillard*, op. cit. 258, да је метох Гомата дарован Лаври простагмом из 1319. године; отворено говорећи, не видимо други излаз него да претпоставимо да је она и ову простагму нетачно датирала.

обележен јануаром XII индикта, и пада у јануар 1314. године.

Према томе, читав низ података и разлога доводе до закључка да је лаврски практик дукса Василија састављен јануара 1299. године. Самим тим, утврђен је и датум практика манастира архистратига Михаила, који је касније прешао у посед Патмоског манастира, јер смо видели да је тај практик саставио исти чиновник идућег јануара, XIII индикта, тј. јануара 1300. године.

Хронологија последњег од три практика, које је објавио Александар Лавриот, не изазива сумњу. Тај практик, који се односи на неке поседе Лавре у области Солуна, датиран је у јануар XIII индикта, 6928. године и, према томе, настао је јануара 1420. године.[80] Већ смо напоменули да су практици, по правилу, датирани само месецом и индиктом, одакле и проистичу тешкоће при одређивању њихове хронологије. Али и сами Византинци су већ наилазили на сличне тешкоће, нарочито у вези са толико важним документима, као што су царске простагме, које су, као што је познато, такође датиране само месецом и индиктом — такозваним менологемом. Због тога је 1394. године цар Манојло II најзад одлучио да се у будуће у простагмама наводи и година од стварања света.[81] Могуће је да се та наредба потом проширила и на друге документе, па међу њима и на практике. Зато нема основа за сумњу да је година од стварања света била наведена у оригиналу лаврског практика о којем је реч, тим пре што ова година одговара
[226] индикту и њена тачност потврђена је и подацима самог документа.

Исто тако, и индиктом и годином од стварања света датирана је повеља о предаји земље од тридесет зевгара на Касандри руском светогорском манастиру, при чему се мај XIII индикта, који је овде наведен, и 6927. година такође подударају и одговарају мају 1419. године.[82] Тај документ

[80] Под бр. 4 *Александар Лавриот* издао је два сасвим различита документа: 1. списак лаврских имања на Халкидику (стр. 166—167), који су саставили Константин Пергамин и Георгије Фарисеј, а који овде носи датум јануар IV индикта и 6929. г. (= 1421), али се, као што смо већ раније приметили, односи на 1321. г. и могао бити обележен само са 6829. г., уколико је у оригиналу година уопште била наведена; 2. под насловом *ἑτέρα ἀπογραφή* — практик од јануара 1420. године (стр. 167—68), о коме сада расправљамо.

[81] M. M. II, 214—215. Cf. *F. Dölger*, Der Kodikellos des Christodulos in Palermo, Archiv f. Urkundenforsch. 11 (1929), 41.

[82] Русск. № 26, 202—206.

је саставио, као кефалија Касандре, исти Стефан Дука Редин, који је, заједно са два друга чиновника, потписао и лаврски практик од јануара 1420. године. Пада у очи да оба ова документа нису састављена по наредби самог цара већ његовог сина „пресрећног деспота“. У томе се одражава стање које се створило у последњој епоси Византијског Царства, када су се његови бедни остаци распали на низ посебних области, само формално повезаних са центром, и у ствари живели својим посебним животом, под управом млађих чланова династије. Последњих година Манојла II, солунском облашћу управљао је као такав самостални династ његов трећи син, деспот Андроник.[83] То је онај пресрећни деспот по чијој су наређи настала оба ова документа.

У практику о предаји руском манастиру земље у округу Ревеникије с кратким али занимљивим списком предатих сељака, није уопште сачуван датум.[84] Али док се оба малопре претресана документа из 1419. и 1420. године позивају на наредбу царевог сина — деспота, дотле се у овом практику предаја земље врши по наредби царевог брата-деспота, а његов састављач потписује се „слуга мога светога господара, пресрећног деспота, логаријаст имања његовог царства, Никола Промундин“, чак не спомињући цара, који је уосталом ипак поменут у завршном делу повеље. Тешко да ћемо погрешити ако претпоставимо да је овде реч о истом деспоту Андронику, последњем управитељу Солунске области. Али, пошто он није назван царевим сином већ братом, очигледно је да тај документ није издат за време владе Манојла II, као оба раније наведена акта, већ за време цара Јована VIII, који је ступио на престо после смрти свога оца [227]
Манојла II, 21. јула 1425. године. Заиста, Андроник је за време владе свога брата Јована VIII остао управитељ Солунске области, мада је њен главни град прешао у руке Млетака. Али, не задуго: пошто је био болестан од губе, повукао се у манастир, у Мантинеју, закалуђерио се и умро

[83] Phrantzes I, 124 sq. (ed. Papadopoulos). Cf. *K. Hopf*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters, t. II (Ersch u. Gruber, Allg. Encykl. d. Wissensch. u. Künste 86, 1868), p. 82; *R. Loenertz*, Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès, Échos d'Orient 40 (1937), p. 281, n. 1. Међутим, оба научника греше, сматрајући да је на положају управитеља Солуна Андроник заменио непосредно Јована VII, који је умро 1408. године (cf. *F. Dölger*, Johannes VII, Kaiser der Rhomaer 1390—1408, Byz. Z. 31, 1931, 36), када је Андроник био још малолетан. *O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe s., Paris 1913. 50. 287 sq. замењује деспота Андроника са његовим стрицем, узурпатором Андроником IV.

[84] Русск. № 27.

тамо 4. марта 1429. године,[85] а 29. маја 1430. године Солун су заузели Турци и Солунска област је пала под њихову власт. Према томе, можемо сасвим тачно да одредимо време настанка нашег практика, састављеног по наредби деспота Андроника, за време владе његовог брата Јована VIII: он је издат најраније у другој половини 1425. а најкасније почетком 1429. године.

Одломак практика Меникејског манастира, који, уосталом, због свог лошег стања, представља само ограничен интерес, А. В. Соловјев[86] датирао је, колико је то могуће прецизно, установивши да је тај практик био састављен после даровнице наследника Мурмура од јуна 1344. године[87], али пре хрисовуље Стефана Душана Меникејском манастиру од октобра 1345. године[88], тј. између јуна 1344. и октобра 1345. године.

Остаје нам да кажемо неколико речи о хронологији два практика Есфигменског манастира на Светој Гори, који су познати само у фрагментима; због тога их Пети и Регел нису објавили у самом зборнику есфигменских аката већ у уводу.[89] Кратак одломак првог практика штампан је са много лакуна, према слабој фотографији Севастијанова; одломак другог практика преузет је из издања Порф. Успенског, које нам није приступачно. Издавачи су о хронологији ових практика рекли само толико што су оба документа, по њиховом мишљењу, састављена после 1306. године, јер се у њима спомиње дажбина σιτόκριθον, а према Пахимеру, ту дажбину увео је Андроник II 1306. године.[90] Али, како је већ тачно приметио Делгер, σιτόκριθον есфигменских практика не може се повезати са мерама Андроника II које су имале ванредни и привремени карактер налажући сељацима ванредну обавезу да за потребе чувене каталанске компаније уплате од сваког зевгара по 6 модија пшенице и
[228] по 4 модија јечма[91], док је међутим у есфигменским практицима ситокритон редовно допунско плаћање сељака, који дају у производима, пшеници и јечму, известан додатак на одређену своту својих основних дажбина.[92] Уколико бисмо

[85] Phrantzes I, 137. Cf. *K. Hopf*, op. cit. 87.
[86] *A. Soloviev*, Les diplômes grecs de Menoikeon, Byzantion 9 (1934), 305.
[87] Ed. *P. Papageorgiou*, Byz. Z. 3 (1894), 295 sq.
[88] *Соловъев-Мошин*, № 2.
[89] Есф., XIV—XV и XV—XVII.
[90] Есф., XVII.
[91] Pachym., II, 493.
[92] Есф., XV и XVII. *F. Dölger*, Zum Gebührenwessen der Byzantiner, 25, n. 87.

прихватили мишљење издавача, требало би први есфигменски практик, обележен 12. индиктом, ставити у 1313/14. годину. Али то је мало вероватно, јер се овај документ позива на практик Алексија Амнона, који нам је већ познат, и на основу њега утврђује размере сељачких дажбина. Из тога се види да је Амнонов практик био састављен нешто пре састављања нашег есфигменског практика. Пошто је Алексије Амнон, као што смо видели, саставио два зографска акта из 1294. године а помиње се у зографском акту из 1290. и есфигменском из 1301. године (в. стр. 14 и нап. 39), имамо све разлоге да ставимо први есфигменски практик, према његовом индикту, у 1298/9. годину (издавачи нису разабрали месец).

У штампаном одломку другог есфигменског практика нема уопште датума. Али како је, према обавештењу издавача, тај практик саставио, као порески комесар Солунске теме, Константин Пергамин, то можемо рећи да је он састављен око 1320. године, јер је делатност К. Пергамина у Солунској теми посведочена у времену од јануара 1318. до јануара 1321. године, док је убрзо после тога он изгледа умро (в. стр. 10 и нап. 29). Тако долазимо до закључка да је између ова два есфигменска практика прошло доста времена, најмање двадесетак година. Тачност овог закључка потврђује чињеница да су се, за време протекло између њиховог састављања, приходи Есфигменског манастира јако повећали; наиме, општа свота основних дажбина манастирских сељака порасла је од $89^1/_4$ на 388 перпера.[93] Наравно, наши закључци су прелиминарног карактера, јер су дати на основу малих одломака текста и сасвим непотпуних података. Они ће бити прецизирани, а можда и исправљени, кад буду издати у целини текстови ова два, као и других практика Есфигменског манастира, који још нису издати чак ни у одломцима.

Као што се види из овог хронолошког прегледа, материјал византијских практика којим располажемо распоређен је врло неравномерно. Више од два столећа деле патмоски практик из 1073. године од осталих докумената ове врсте који су нам данас познати. Последње године XIII и [229]
прве деценије XIV века заступљене су посебно великим бројем практика; то је доба побожног цара Андроника II, када је за византијске манастире, а посебно за манастире Свете Горе, који су почели да опадају за време латинске владавине и покушаја спровођења уније за време Михаила

[93] Есф., XIV и XV.

VIII, наступила епоха обнове и брзог економског јачања. Скоро сви познати практици, који су сачувани у манастирским архивама, првенствено у богатим архивама светогорских манастира, припадају, сасвим природно, манастирима и одражавају живот на манастирским имањима. Изузетак представљају само практик Андроника Дуке, који је случајно сачуван у архиву Патмоског манастира, а који даје попис имања феудалца-баштиника, и практик Михаила Мономаха, који је сачуван у архиву Зографског манастира и садржи попис два пронијарска села, која су прешла у наследно власништво пронијара.[94] Неравномеран је и географски распоред нашег материјала, како због његових хронолошких оквира тако и због тога што је највећим делом везан за манастире Свете Горе. На област Мале Азије односи се само наш најстарији практик, који даје попис имања Андроника Дуке, у близини Милета. Неколико практика посвећено је манастирским метосима на Лемносу. Већина практика везана је, пак, за имања светогорских манастира на Халкидику и нарочито у области реке Струме, на коју се односе најдрагоценији и најсадржајнији манастирски практици, као и веома интересантан практик пронијара Михаила Мономаха.

II

При упоредном проучавању византијских практика запажа се њихова велика сличност, како спољашња тако и унутрашња. Ова сличност је нарочито упадљива при поређењу практика који припадају истом раздобљу. Практик Андроника Дуке, наравно, јаче се разликује од практика из доба Палеолога, али ни те разлике не тичу се суштине већ само извесних карактеристичних особина и, узимајући у обзир велико временско одстојање, изгледају сасвим безначајне. Практик пронијара Михаила Мономаха толико је сличан манастирским практицима који су му временски блиски, да Безобразов, његов први и до сада једини испитивач, уопште није приметио да овај документ не представља манастирски већ пронијарски практик. Само пажљивим

[94] У архиву манастира Зографа налази се и практик пронијара Алексија Раула. На жалост, слично многим другим зографским актима, он није ушао у издање Регела, Курца и Корабљева и до сада није објављен.

проучавањем запажају се извесне карактеристичне особине тог пронијарског практика, које ћемо покушати да истакнемо у даљем нашем истраживању.

[230] Таква сличност основних елемената византијских практика последица је истоветности привредног поретка који ови практици одражавају. Систем феудалне привреде у основи је исти, независно од тога да ли земља припада манастиру или световном феудалцу и да ли је тај световни феудалац баштиник или пронијар.

Неки од практика које ћемо овде проучавати, разматрани су већ у радовима више истакнутих византинолога, а делимично су били чак и предмет посебних и опширних студија. Али, не желећи никако да се умањи вредност тих студија, треба ипак рећи да су још недовољно разјашњени, или и сасвим неразјашњени, не само многи битни подаци појединих практика већ и извесне најкарактеристичније особине докумената ове врсте, као и основна питања која су везана за њихово проучавање.

Почнимо од питања о самом карактеру византијских практика. Са каквим су циљем они састављани, и коме су припадали приходи који су у њима бележени? Јасан одговор на ово питање нећемо наћи у досадашњим студијама. Међутим, очигледно је да, док се то питање не реши, значај ових докумената остаје нејасан, као што је нејасан и смисао података који се у њима налазе. Ф. И. Успенски сматрао је да су земље пописане у хиландарском практику само делимично припадале Хиландару, делимично пронијарима, а делимично слободним сељацима (пошто су неки сељаци овде названи елевтери — „слободни“, а о неким имањима речено је да су она „од проније“ (тога и тога), и да су, према томе, дажбине плаћане делом манастиру, делом пронијарима, а делом државној благајни.[95] Безобразов је исправно, мада и непотребно оштро, указао на неправилност овог схватања, као и на низ других грешака Успенског и тачно је приметио да су имања „од проније“ раније припадала пронијарима, али су затим прешла Хиландару.[96] Међутим, настављајући полемику са Успенским и изјављујући да су „порези увек и свуда ишли у државну благајну“, Безобразов је показао да је основно значење докумената сличних хиландарском практику остало и њему самом сасвим нејасно.

[95] *Ф. И. Успенский*, Материалы для истории землевладения, стр. 22 сл. и Следы писцовых книг, Ж. М. Н. Пр. 240 (1885), 5 и д.

[96] *П. Безобразов*, Патмоская писцовая книга 102.

Чак и такав изврстан тумач текстова, као Б. А. Панченко, губи се и пада у противречности чим се поставља питање о томе коме су уплаћивани приходи који су бележени у практику. У почетку своје анализе хиландарског практика, он каже: „Циљ практика био је да се утврде дажбине
[231] и обавезе у корист манастира".[97] Али затим се одједном појављују некакви „државни намети", тобоже такође унети у хиландарски практик, и каже се да су у њему наведени приходи који „нису могли ићи у корист манастира". Панченко се при том, зачудо, упркос сасвим разложном излагању Безобразова о овом питању, враћа теорији о сељацима пронијара уписаним у манастирски практик, те од укупног прихода који је наведен у хиландарском практику, одбија како „државне намете" тако и дажбине од тобожњих пронијарских сељака и од елевтера.[98]

В. А. Мошин, као и Безобразов, с правом види у пронијама наведеним у хиландарском практику бивше пронијарске поседе који су затим прешли у власништво Хиландара. Али и њега збуњују елевтери. Знајући, ипак, из огромног броја података у византијским повељама да су ти „слободни" били просто сиромашне луталице, који се у изворима стално наводе као „туђинци, непознати државној благајни и неуписани у практике", он предлаже решење,

[97] *Б. Панченко*, нав. д. 210.

[98] *Б. Панченко*, нав. д. 215. Једна чудна грешка допринела је томе да Панченко остане при свом погрешном тумачењу. У завршном делу хиландарског практика дат је збир набројаних прихода и оних дажбина које су сељаци плаћали заједнички: 402 перп. (ако се саберу цифре тих дажбина и прихода наведене у тексту у појединим рубрикама, добија се 390 перп. — вероватно због неке омашке преписивача). Ту суму од 402 перп. Панченко је и сматрао као целокупан приход манастира, испустивши из вида да у њу није укључена основна дажбина од појединих сељачких домаћинстава, која је израчуната раније и која је износила 178 перп. Сабравши пак заједничке дажбине и приходе и добивши 390 перп., Панченко је томе додао 178 перп. основне дажбине — и природно је добио „знатно већи збир" (568 перп.) и знатан вишак (од 166 перп.) у односу на тобожњу суму укупног манастирског прихода од 402 перп., па је тај вишак расподелио на „оно што није могло ићи у корист манастира, наиме, дажбине од сељака шесторице велепоседника у Грацу — 56 перп.; од елевтера око 11 и глобе барем 89". Али, уместо свих тих компликованих израчунавања, требало је само обратити пажњу на то да је *непосредно* после суме од 402 перп. наведена још једна свота, која представља збир суме основних дажбина и суме заједнички плаћених дажбина и манастирских прихода: 580 перп. (у тексту је погрешно 5080). Тај завршни збир (178 + 402 = 580) и јесте укупна свота свих манастирских прихода у тренутку састављања његовог практика, и није у њему било нити је могло бити уписано никаквих других плаћања, ни пронијарских ни државних. Све је врло једноставно и јасно.

супротно тумачењу својих претходника. По његовом мишљењу, елевтери су плаћали дажбине манастиру, и то само манастиру, док су други сељаци, тј. велика већина, плаћали дажбине и манастиру и држави.[99] Према томе, и Мошин сматра да су дажбине наведене у хиландарском практику само делимично уплаћиване манастиру, а делимично државној благајни и у свом коментару на више места [232]
говори о државним порезима, које су плаћали парици и чак те речи истиче курзивом.

Лутања и нејасности у питању намене дажбина које су наведене у практицима не срећу се, наравно, само код оних научника који су посветили посебне студије споменицима ове врсте и чија смо мишљења укратко резимирали. Она се исто тако опажају и код других научника[100] и представљају, може се рећи, општу појаву, која потиче из нејасних појмова о односима у феудалном друштву.

Међутим, у самим практицима налазе се сасвим јасни и недвосмислени подаци о томе коме припадају приходи који се у њима наводе. Тако су, на пример, у лаврском практику из 1420. године дати спискови сељака на два манастирска метоха Солунске области, од којих се један називао Συκαί, а други τοῦ Γομάτου. Сикиоти су плаћали укупно 30 перпера на име основне дажбине, која се овде назива хрисотелија, и 5 перпера на име главарине. Сва ова плаћања, како је ту изричито назначено, у целини је добијао манастир, а исто тако и све остале дажбине, као десетину од сељачких зевгара и кошница.[101] На метоху Гомата основна сељачка дажбина износила је укупно 70 перпера, али, овде је речено да та сума, као и главарина, припада државној благајни и да се уплаћује у два рока годишње. Манастиру су сељаци били дужни кулук, који је у датом случају замењен новчаном уплатом, и дажбине од зевгара и кошница.[102] Према томе имамо пред собом два насељена поседа једног те истог манастира, али на једном од њих све уплате и дажбине сељака иду манастиру, а на другом

[99] *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, 203.

[100] Позваћу се, ради примера, само на такве компетентне испитиваче економске историје Византије као што су *F. Dölger*, Zum Gebührenwessen der Byzantiner 20, према коме су порези кметова Staatssteuern и *G. Rouillard* et *A. Soloviev*, Une influence slave sur le droit pénal byzantin, Mnemosyna Pappoulia (1934), 225, који дажбине набројане у практику обележавају као „les comptes de fonctionnaires pour les recettes qu'ils ont faites".

[101] Лавра, 167.

[102] Лавра, 168.

основне дажбине сељака припадају државној благајни. То значи да је Лавра на метоху Сики имала имунитет, док га на метоху Гомата није имала или, боље речено, још није имала.

Уступање имунитета, тј. одрицање државе од својих права у корист земљопоседника, било манастира или световног феудалца, представља, као што је познато, карактеристичну и врло распрострањену појаву феудалног доба, како на Западу тако и у Византији. Током времена ослабљена централна византијска власт постаје све попустљивија према растућим прохтевима феудалаца, што се огледа не само у даривању земљишних поседа и на њима наста-
[233] њених сељака, већ и у ослобађању феудалаца од дажбина, као и преношењу на њих извесних својих права и функција. Да ли ће имунитетна права која се поклањају феудалцу-земљопоседнику бити већа или мања, зависи наравно од разних околности. У крајњој линији, потпуност имунитетских права изражава се у забрани државним чиновницима да ступају на земље које припадају имунисти. Овакав пример смо већ видели у другом практику исте Лавре, који се односи на њене поседе на острву Лемнос, и то на њен тамошњи метох Гомат, на који је гувернер острва могао ступити само на позив игумана и калуђера.

Стичући и повећавајући своје поседе, земљопоседник, наравно, тежи пре свега за повећањем својих прихода. Њега не интересује земља као таква већ рента коју он од ње добија и која расте упоредо са повећањем његовог поседа и са ширењем његових имунитетних права. Поклањајући земљу или какво друго добро феудалцу, врховна власт му самим тим уступа, делимично или потпуно, приходе које она доноси. Имати земљу, а исто тако и на њој настањене сељаке, и значи управо добијати од њих приходе и дажбине, и обратно, убирати дажбине и значи поседовати. Колико су тесно била везана фискална и поседничка права у свести Византинаца, показује наведена карактеристична епизода са државним парицима, које калуђери нису могли приморати да обављају одређене работе, јер ти сељаци нису плаћали манастиру дажбине, па, према томе, нису њему припадали нити су били његови парици. Када је Алексије I Комнин уступио сва пореска плаћања на Касандри своме брату Хадријану, калуђери Лавре, који су на том полуострву имали земљишне поседе, уплашили су се да ће их сматрати парицима царева брата.[103] Фискална и по-

[103] *G. Rouillard et P. Collomp,* Actes de Lavra I, № 39.

седничка права, која су се често фактички подударала, подударала су се и у свести становништва.

Циљ практика је да утврди сва имовинска права и, што је главно, све приходе тог физичког или правног лица за које се он саставља и коме се издаје. Укупна свота свих прихода који су у њему наведени, сачињава суму феудалне ренте коју добија господар, а поједине наведене врсте прихода показују од каквих се елемената та рента састоји. Због тога се у детаљније израђеним практицима тачно означавају дажбине појединих сељачких газдинстава, уз набрајање свих врста њихове имовине као предмета опорезивања, набрајају се и све друге обавезе сељака, којих се држава одриче у корист земљопоседника и, најзад, наводе се приходи од земље и других добара која се налазе у непосредном господаревом власништву. Ако се ма каква врста прихода уступа земљопоседнику само делимично, онда се то у [234]
практику посебно наглашава. Али треба рећи да су такве ограде прилично ретке, као што су уопште релативно ретка ограничења која се уносе у имунитетна права крупних феудалаца.[104] Изузев поменутог лаврског метоха Гомата на Халкидику, у практицима који су нам познати, међу многим десетинама пописаних зависних села, нећемо наћи ни једно насеље на којем основне дажбине од сељачких домаћинстава не би биле у целини уступљене феудалцу-земљопоседнику; нећемо наћи много ни таквих поседа који су били обавезни да дају држави макар извесне допунске дажбине. По правилу, дажбине наведене у византијским практицима припадају господару—земљопоседнику, сачињавају његову годишњу феудалну ренту, и управо због тога се и уносе у његов практик.

Даривање земље означавало је не само и не толико преношење права власништва колико преношење на феудалца права државе на добијање господарске ренте од по-

[104] У питању о имунитету у Византији, које захтева посебно истраживање, у науци владају иста лутања и неслагања, и то опет због тога што научници не желе да прихвате јасне и, у ствари, врло једноставне изворне податке онакве какви јесу, већ настоје да их протумаче, на свој начин, полазећи од произвољних, априорних претпоставки. У томе греше и обе посебне студије о историји византијског имунитета, опширна расправа *К. Н. Успенског,* Экскуссия-иммунитет в византийской империи, Виз. Врем. 23 (1917), и у више погледа вредан рад *П. Јаковенка,* К истории иммунитета в Византии, Юрьев 1908, који, међутим, упорно неће да верује да подаци византијских повеља о ослобођењу овог или оног манастира од свих дажбина значе управо то што казују, тј. уступање потпуног финансијског имунитета.

клоњене земље. У томе се састоји прави смисао даривања, то је пре свега интересовало оног који га је примао, на то је обраћао главну пажњу и дародавац — и како права власништва, тако су и права на добијање ренте, која из њих проистичу, просто прелазила са оног који је даровао на оног који је дариван, најчешће без икаквих ограничења или промена. Висина ренте и свих њених компонената најчешће је остала иста. Променио би се само онај који је ренту добијао.

Да бисмо се у то уверили, треба само да, без много мудровања, прочитамо оно што саопштавају сами практици. У почетку патмоског практика наведен је царски питакиј од фебруара 1073, којим Михаило VII Дука наређује великом економу царских имања Мацукису да пошаље једног од својих чиновника да изврши предају поседа које он дарује свом брату од стрица, великом доместику Андронику Дуки: „Царство ми — пише цар — дало је хрисовуљу протопроедру, протовестијарису и великом доместику, господину Андронику, на имања издвојена из округа Алопекон,
[235] потчињеног твојој подручној управи, која је наша држава поклонила њему у потпуно и неотуђиво власништво, *даровавши све приходе са тих имања, почевши од почетка овог XI индикта ...*“[105] Штавише, у случају да је Мацукисова управа већ успела да убере било шта са тих имања за текући XI индикт, цар наређује да се то сместа преда новом поседнику, протопроедру Андронику. Према овој царској наредби, велики економ Мацукис, у опширној инструкцији од марта 1073. године, наређује једном од чиновника своје управе да оде у округ Алопекон и, на основу практика протокуратора округа (тј. службеног пописа на основу којег је протокуратор до тада убирао приходе са тих имања за државну благајну), преда поклоњена имања великом доместику Андронику Дуки, са свим парицима поменутим у практику и свом покретном и непокретном имовином, да она *„без икаквих промена представљају исту такву својину господара нашега протопроедра господина Андроника, како су представљала својину државе,* почевши од почетка текућег XI индикта. Изврши такође — каже се даље у инструкцији великог економа — испитивање прихода за наведени период времена и ако нађеш да је протокуратор већ било шта наплатио онда, према наредби нашег моћног цара,

[105] М. М. VI, 4. Поменута хрисовуља Михаила VII, такође од фебруара 1073. године, оштећена на почетку, штампана је у М. М. VI, 1—3.

врати то протопроедру и протовестијарису. Треба да саставиш два практика о предаји и један, потписан и потврђен печатом, доставиш управи, а други на исти начин уручиш великом доместику“.[106]

Према томе, онај коме се поклања земљиште, поседује га исто онако како га је до тог тренутка поседовала држава, — „без икаквих промена“; и ако је у текућој години (од почетка индикта па до тренутка предаје даривања поседнику) државна благајна успела да убере са тог имања један део прихода, наплаћена свота се надокнађује новом поседнику — очигледно зато што се њему уступа да у будуће добија од дарованих имања све оно што је до тада од њих добијала државна благајна. Чини се да је тешко замислити јаснији доказ прелаза свих фискалних права државе на земљопоседника-феудалца.

Други документи не описују, као патмоски практик, саму процедуру предаје дарованих поседа и састављања практика. Али и каснији документи веома речито сведоче о томе да приходи и дажбине унесени у практик припадају
властелину којем се практик издаје. Практици из каснијег [236]
времена редовно се завршавају карактеристичном формулом, која долази непосредно после утврђивања укупне своте свих прихода, а која, са малим варијантама, гласи: „ово и треба манастир да држи и има и да убира са њих (тј. имања и сељака уписаних у практик) сав и свеколик приход (πᾶσαν καὶ παντοίαν ἀποφέρεσθαι πρόσοδον); због тога је и састављен овај наш практик, који је, по обичају потписан и оверен печатом, предат реченоме манастиру као потврда“.[107]

Све ово толико је јасно да је чак тешко схватити како је уопште могло да се створи мишљење да су, приликом обрачунавања прихода наведених у практику, у коначни збир прихода господара-феудалца, који представља укупну суму њему уступљене годишње феудалне ренте, укључиване ко би знао зашто и дажбине које тобоже нису припадале њему већ државној благајни и које су наводно представљале у самој својој суштини „државне“ дажбине.

У оним случајевима кад се неки приходи нису уступали земљопоседнику и кад су његови сељаци имали неке

[106] М. М. VI, 5. Потпуни превод, како царског питакија тако и Мацукисове инструкције, које сам навео само у изводима, дат је код Безобразова, Патмоская писцовая книга, 70 и д.

[107] Зогр. № 15, 51; № 20, 87; № 29, 99; № 53, 31; Есф., XVII; Ксеноф., № 6, 205; № 7, 382; № 11, 384; Хил., № 92, 167; Слав. Хил. 568.

обавезе не према њему већ према државној благајни или њеним чиновницима, то се, како смо већ напоменули, у практику посебно означавало и наглашавало, и наравно таква плаћања нису се укључивала у општи збир господареве феудалне ренте, већ су се напротив од ње одбијала. Тако патмоски практик сва давања сељака и све приходе са имања Андроника Дуке сматра његовим приходом, па супротставља томе приходу и од њега одбија расход, који се састојао у извесним наградама месним чиновницима. У закључку се даје овакав коначан обрачун: „Укупно сав приход са тих имања 307 номизми, од чега (се одбија) месни расход 3 номизме, остаје 300 номизми".[108] У овој рачуници очигледно нешто није у реду и потрудићемо се да то касније бар донекле објаснимо. Сад је за нас важно само то да, изузев једино поменути „месни расход", сви дохоци са имања и од зависних сељака Андроника Дуке уписани у његов практик, припадају њему и исказују се као његов приход.

Ништа није мање интересантан пример који пружа одломак првог есфигменског практика. Текст је објављен са знатним лакунама, али његов основни смисао не изазива сумњу. Збир свих прихода овде износи 141 перперу, али се од ове своте одбија 18 перпера, које наплаћују царски чиновници на име доприноса званих χάραγμα и διμοδαῖον. Изгледа да су оба ова доприноса била намењена месним чиновницима као награда за мерења, разрезивање плаћања и састављање аката, слично оним „месним расходима" који су се одбијали од ренте Андроника Дуке у корист чинов-
[237] ника.[109] Основне дажбине од сељачких газдинстава и остала њихова плаћања у висини од 123 перпере припадала су

[108] M. M. VI, 15.

[109] Ове две таксе често се јављају заједно у имунитетним повељама, у хрисовуљи Стефана Душана Ксенофону из 1352. г., оне се налазе непосредно једна до друге (*Соловјев-Мошин*, № 25, 35). *G. Rouillard*, Le mot χάραγμα dans les actes des Paléologues, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου (1933), 375—80, сматра да је χάραγμα (ова реч обележава златну монету) била такса за састављање и оверу аката, и ово тумачење изгледа тачније од Делгерове претпоставке у Byz. Zeitschr. 34 (1934) 439—47, да је харагма била додатак земљарини и да се убирала са неплодних земљишних парцела. Напротив, потпуно убедљиво *Dölger*, Zum Gebührenwessen der Byzantiner, 25, нап. 87 објашњава διμοδαῖον, доводећи га у везу са податком у хрисовуљи Манојла II од 1405. о 2 модија (δύο μοδίων) пшенице која се „обично дају" од зевгара, при чему је и овде то потраживање обрачунато у новцу. *Соловјев--Мошин*, 423, покушали су да изједначе διμοδαῖον са дажбином ποριατικόν, која се убирала за право прелаза преко реке, али за такво изједначавање не видимо довољно основа.

међутим манастиру и ова сума се и сматра као његова рента, за коју је речено да манастир „треба да је има и ужива и да се користи свим и свеколиким приходом".[110] Ова формула, која је постала стереотипна и која изражава потпуност поседничких права, у овом случају односи се на приход од којег су одузете специјално назначене таксе од 18 перпера. Из тога опет произилази да се тамо где такве специјалне ограде нема ова формула односи на целокупна плаћања која су у практику наведена. У другом практику Есфигменског манастира сличне ограде више нема. Према томе је ограничење, првобитно уведено у имунитетна права Есфигменског манастира, нестало за време које је протекло између састављања оба практика. Треба уз то рећи да се ограничења у вези са поменуте две таксе не срећу ни у једном другом савременом практику. Зато се врло често и у практике и у имунитетне повеље уносе ограничења у вези са плаћањем такозваног „аира". У неким практицима, између осталих опет у првом есфигменском практику, ово плаћање уступа се по одбијању „трију ставки — за убиство, отмицу и налаз блага".[111] Међутим, у другом есфигменском практику и ово ограничење већ је отпало и манастиру се уступа убирање аира у целини.[112] На важно питање о аиру још ћемо се вратити. Засада је опет битно констатовати само то да, задржавајући за себе у неким случајевима право убирања „три ставке" аира, држава је препуштала феудалцу-земљопоседнику да наплаћује остали део тога намета, као што му је у целини препуштала све остале „државне" глобе и друге дажбине, наведене у његовом практику без сличних ограничења, иначе доста ретких (она се углавном своде на наведене случајеве).

У условима развијеног феудализма заправо и нема др- [238]
жавних и феудалних дажбина, у сваком случају између њих нема непрелазне границе. Док се земљиште налази у власништву државе, односно владара, све дажбине које оно даје припадају држави и сама држава, односно владар је њен господар. Али кад то земљиште путем даривања пређе у власништво манастира или световног великаша, тада се државне дажбине, делимично или у целини, и то чешће у целини, претварају у феудалне дажбине и уписују се у корист новога власника-господара, био то манастир или световни феудалац, баштиник или пронијар.

[110] Есф., XIV—XV.

[111] Есф. XIV; Хил., № 92, 146; Зогр., № 29, 90.

[112] Есф., XV.

III

Феудални посед се, како на Западу тако и у Византији, састојао од два основна дела: сељачке земље, која се налази у поседу зависних сељака-парика и састоји од појединих сељачких парцела — на Западу манса, у Византији стаса — и од господарске земље, која остаје у непосредном поседу властелина и која се налази, како то каже словенски хиландарски практик, „особь одь паричьскихь стасеи".[113]

Сељачки стас се састојао од сељачког газдинства са кућом или и неколико зграда, и ораница, каткад винограда, воћњака и повртњака. Посед сељачке породице, макар и незнатан, често је био распарчан у неколико ситних парцела, каткад веома удаљених једне од других. Тако се стварала велика испремештаност обрадиве земље различитих власника, тим више што ни властелинска земља није представљала компактан комплекс и често се пресецала како сељачким парцелама тако и земљиштем суседних земљопоседника. Међутим, нису сви парици имали земљу, многи су били беземљаши и обрађивали господареву земљу, узимајући је под закуп.

Виногради, на које се врло често наилази у Струмској области, одакле углавном потичу наши практици, а исто тако воћњаци и повртњаци који се знатно ређе спомињу, већим делом налазили су се у поседу сељака. Што се пак тиче земље, обично је њен мањи део отпадао на парцеле сељачких газдинстава, а већи, и то често знатно већи, део остајао је неподељен и налазио се у непосредном поседу господара. Господарска земља је експлоатисана углавном издавањем под закуп и најчешће је издавана својим властитим сељацима, како беземљашима тако и онима са мало земље, а таквих је била већина; делимично, али у знатно
[239] мањој мери, она је експлоатисана кулучењем или истих кметова, а делимично су је обрађивали и сеоски надничари. У попису једног имања на острву Леросу, које је Алексије I Комнин поклонио 1087. г. Патмоском манастиру, међу разним привредним зградама, складиштима, амбарима, сушарама и коњушницама, помињу се кућа за смештај надничара (μισθίων) и друга кућа за смештај парика.[114] Ови парици-

[113] Слав. Хил. 520 и 535, што одговара изразу ἄνευ τῆς δοθείσης τοῖς παροίκοις γῆς у одломку другог есфигменског практика: Есф., XVI.

[114] М. М. VI, 38. Уп. *Безобразов*, Патмоская писцовая книга, 69 и 75.

-слуге смештани су, према томе, у заједничке зграде при господаревом добру, за разлику од парика који су живели у својим домовима по селима. У пољопривреди касновизантијског времена робовског рада више нема. Међутим, још у попису мајура Вариса у патмоском практику сачувала се карактеристична напомена: „робова нема ниједног, јер су умрли."[115] Ту као да присуствујемо одумирању сеоског робовског рада, који је у претходним вековима играо још доста значајну улогу. У каснијим документима не наилазимо на робове у византијским селима, и у практицима XIII и XIV века нема више ни трага робовског рада.

У односу између њива и винограда у власништву појединих сељачких газдинстава, с једне стране, и у непосредном поседу господара, с друге стране, јасну слику дају следећи подаци о поседима Зографског и Хиландарског манастира, добијени збрајањем свих парцела једне и друге категорије поменутих у њиховим практицима.[116]

	У сељачком поседу			У непосредном поседу господара			
	Њиве (у мод.)	Виногради и воћњаци (у мод.)	Основна дажбина (у перп.)	Њиве (у мод.)	Приход од њих (у перп.)	Виногради и воћњаци (у мод.)	Приход од њих (у перп.)
Поседи Зографа у 1294. г. (Зогр. № 53)	—	2	3	716 1/4	14	15 1/3	?
Поседи Зографа у 1300. г. (Зогр. № 15)	15	38	12 1/2	1.225	24 1/2	30	6
Поседи Зографа у 1320. г. (Зогр. № 17)	309	50 1/2	27 1/2	3.598	72	?	7 1/2
Поседи Хиландара у 1300. г. (Слав. Хил.)							
1. у Грацу	2.160	149 1/2	120(120 1/24)[117]	8.100	162	?	3
2. у Мунзенима	300	4	13(13 5/12)	2.400	48	25	5
3. у Лушцу	230	16	14 1/2(12)	2.000	40	?	2
4. у Каменици	—	28 1/2	14(12 5/12)	200	4	?	2
5. у Кондогрици	13	12	6 1/2	—	—	—	—
6. у Кумици	—	7	10(10 1/3)	—	—	—	—
7. у Превлаци и Крушици	—	—	—	1.100	22	18	4
Сви поседи Хиландара у 1300. г	2.703	217	178(174 17/24)	13.800	276	?	16

[115] М. М. VI, 6.

[116] Користимо се подацима практика управо ова два манастира, како због њихове веће садржајности тако и због тога што се однос између сељачке и господарске земље у њима може сматрати карактеристичним и, тако рећи, просечним, не узимајући у обзир за сада, с једне стране, податке о поседима Ксенофона, где је господарска земља

[240] Као што се види из наведене табеле, на пространим поседима Хиландара у 1300. г. укупна површина господарске земље била је скоро пет пута већа од површине појединих сељачких парцела, на скромнијим поседима Зографа у 1320. години чак и десет пута већа. Такав однос је карактеристичан за феудално власништво не само у Византији. Међутим, иако сачињавају територијално мали делић феудалног властелинства, сељачке парцеле су ипак најпродуктивнији и најуноснији његов део, и ово је такође карактеристично не само за Византију. Заиста, без обзира на огромну разлику у површини, на зографским поседима у 1320. години приходи са господарске земље премашали су суму основних дажбина манастирских сељака свега за три пута, а на хиландарским поседима у 1300. г. мало више од један и по пут. Истина, основна дажбина обухвата не само земљишну већ и личну дажбину и дажбину на стоку, али управо у томе и јесте један од главних разлога веће уносности сељачких газдинстава, која су уз то, поред основне дажбине плаћала своме властелину разне допунске намете о којима ће још бити говора.

С друге стране, треба водити рачуна и о томе што се господарско земљиште само једним делом састојало од зиратне земље, а делом и од ливада, шума, као и од необрадиве брдовите и мочварне земље. У Византији су као и у московској Русији, према квалитету разликовали три врсте земљишта.[118] При обрачунавању ренте са господарске земље, у свим византијским практицима XIII и XIV века узима се средња процена: 1 перпера од 50 модија. Само у практику села Мамицоне, поклоњеног јеромонаху Калинику, дате су две различите процене господарске земље: један комплекс од 400 модија земље, одреда највишег квалитета (ἀρίστης γῆς), који је требало да кметови обрађују

веома обимна, док сељаци — елевтери најчешће уопште немају или имају сасвим малене парцеле, нити, с друге стране, податке о поседима пронијара М. Мономаха и хиландарског јеромонаха Калиника где, из посебних разлога, о којима ће бити говора касније, сељачка земља у овом последњем случају заузима не много мању, а у првом чак и већу површину него спахијска.

[117] У оним случајевима кад се сабирањем дажбина појединих сељачких газдинстава добија резултат који се не подудара са збиром наведеним у практику, тај резултат је наведен у заградама.

[118] Уп. агрономске расправе из XIII века, које је штампао *Ф. И. Успенский*, Византийские землемеры, Труды VI Археол. съезда в Одессе, т. II (1888), 278 и д. и 304 и д., као и попис имања Патмоског манастира на острву Липсо из 1087. г.: М. М. VI, 41.

кулуком (μετὰ τῆς ἀγκαρείας τῶν παροίκων), давао је приход од 24 перпере, тј. по 1 перперу од 25 модија; други комплекс од 1.500 модија земље, који је издвајан под закуп (ὑπομόρτον γῆς) давао је 30 перпера, тј. по 1 перперу од 50 модија.[119]
Довољно је погледати наведену табелу па се уверити да је [241]
и у практицима Зографа и Хиландара у свим случајевима узета ова последња процена. Томе се може додати да је у другом практику Есфигменског манастира од 3.000 модија неподељене господарске земље поред реке Рендине (или као што је овде речено у изразима који подсећају на горе наведени обрт словенског хиландарског практика „земље од 3.000 модија, поред оне која је дата парицима" — ὑπὲρ τῆς γῆς ὡσεὶ μοδίων οὔσης τρισχιλίων ἄνευ τῆς δοθείσης τοίς παροίκοις) исказан приход од 60 номизми, од 380 модија земље поред реке Струме — 7 ⅔ ном.[120], од 2300 мод. земље у селу Анхијане — 46 ном., од 60 мод. земље у Стефанијанама — 1 ном., од 2.100 мод., у Портореји (опет са карактеристичним објашњењем „поред оне која је дата парицима") 42 ном., од 180 мод. у Превлаци — 3⅔ ном.[121] Према томе приход од неподељене господарске земље, крајем XIII и почетком XIV века, сасвим доследно и веома тачно израчунаван је према процени: 1 перпера од 50 модија.

За винограде практици XIII и XIV в. рачунају већином, али мање доследно по 1 перперу од 5 модија, узимају дакле приход од винограда обично десет пута већу процену него за приход од земље. Примерима наведеним у табели могу се опет додати подаци другог есфигменског практика, где је такође неколико пута дата процена: 1 ном. од 5 модија, али у низу случајева стопе се мењају и иду, с једне стране, до 1 ном. од 9 модија, а с друге до 1 ном. од 3 модија. За врт од 4 модија овде је наведен приход од ⅔ ном.[122] Однос између процене прихода од земље и винограда сасвим одговара односу у ценама које византијске повеље наводе приликом продаје земљишних парцела и винограда, јер се може констатовати да су за виноград плаћали око десет пута више него за парцелу земље средњег квалитета исте величине.[123]

Сељачка газдинства — стаси, чија је укупна површина сачињавала само мали део феудалног властелинства, по

[119] Хил. № 92, 148—161 и 161—163.

[120] Уместо ξ' δίμοιρον, несумњиво треба читати ζ' δίμοιρον.

[121] Есф., XVI.

[122] Есф., XV и д.

[123] Уп. *G. Ostrogorsky*, Löhne und Preise in Byzanz, Byz, Zeitschr. 32 (1932), 315 sq. (в. СД, књ. II, бр. 12).

свом значају представљала су главни, најпродуктивнији и, с обзиром на дажбине које је од њих добијао феудалац, најуноснији део, па су уопште била основа целокупног феудалног газдинства, уколико су и господарске земље обра-
[242] ђиване углавном снагама тих истих сељака. Сељаци су живели обично по селима, где је свака сељачка породица имала своју кућу и двориште, језгро сеоског стаса. Спискови сељака које дају практици у ствари су спискови сељачких газдинстава односно породица. Свако газдинство и према томе и свака породица наводи се посебно; најпре се цитира домаћин, на чије је име газдинство уписано, затим остали чланови, њихова заједничка имовина и заједничка основна дажбина. Глава породице може бити и жена. То су често удовице, тј. после смрти домаћина газдинство обично нису наслеђивали синови већ жене. Као чланове породице стално срећемо одрасле синове са женама и кћери са мужевима, снахама и зетовима старешине породице. Али исто тако често видимо да се синови и браћа издвајају и сачињавају са својим породицама посебна газдинства. Породице нису биле нарочито велике тако да се у византијском селу не примећује ништа слично српској задрузи, упркос томе што се то често тврдило. Византијска сеоска породица није имала у просеку више од 3 до 4 одрасла члана. Породице које су бројале 5 до 6 и више одраслих чланова биле су ретке.[124]

Породица је обична живела не само у једном дворишту већ и у једној кући. Али, било је газдинстава и са три куће,

[124] У Слов. Хил. у 127 газдинстава има 253 мушкарца, 220 жена и 9 деце; у Хил. № 38 у 31 газдинству — 53 мушкарца и 48 жена; у Хил. № 92 у 36 газдинстава — 65 мушкараца и 63 жене; у Зогр. № 15 у 15 газдинстава — 19 мушкараца и 17 жена; у Зогр. № 17 у 20 газдинстава — 36 мушкараца и 34 жене; у Зогр. № 29 у 27 газдинстава — 51 мушкарац и 36 жена; у Ксеноф. № 6 у 22 газдинства — 33 мушкарца и 24 жене; у Ксеноф. № 7 у 33 газдинства — 60 мушкараца и 46 жена; у Ксеноф. № 11 у 55 газдинстава — 57 мушкараца и 48 жена; у лаврском практику из 1299. у првом списку у 24 газдинства — 30 мушкараца и 15 жена, у другом списку у 59 газдинстава — 70 мушкараца и 42 жене; у лаврском практику из 1319. године у 87 газдинстава — 102 мушкарца и 99 жена. Нарочито малобројне су породице елевтера, а то су сви сељаци ксенофонских и скоро сви сељаци лаврских практика. То што је свуда наведено више мушкараца него жена објашњава се вероватно тиме што су младићи сматрани способним за рад у млађем узрасту него девојчице, а малолетна деца, као што смо видели, у практицима нису уопште наведена. У словенском хиландарском практику у три случаја поменута су и деца, али без навођења имена, која се у свим осталим случајевима редовно наводе.

односно зграде. Лаврски практик из 1319. г. наводи код једне породице чак четири куће, под којима овде вероватно треба разумети не само сељачке куће већ и привредне зграде, тим пре што су у овој породици наведена само четири члана.[125] Сељачке куће у већини практика се не региструју.[126] Оне су најсистематскије пописане у практику јеромонаха Калиника. У оном делу села Мамицоне, који је поклоњен Калинику, било је свега 36 сељачких газдинстава са 46 кућа. Једно домаћинство имало је три, осам до-
маћинстава по две куће. У већини, али не у свим случаје- [243]
вима, то су биле бројније и имућније породице.

Зависна земљорадничка села, чији живот можемо да пратимо захваљујући прецизним подацима сачуваних практика, истовремено су међусобно и врло слична и различита. Слична су услед основне сличности њихове структуре која је одређена њиховим зависним положајем и општим законима феудалне економике, различита су услед разлика у локалним условима и пре свега знатне разлике у имовном стању сељака.

Многобројна села Хиландарског манастира, и поред све имовинске разлике између појединих села и појединих сељачких домаћинстава једног те истог села, уживају углавном извесно благостање, нарочито најважнији хиландарски посед — велико село Градац и касније дарована села Евнух и Липсохориј и део села Мамицоне. Тип имућног села представљају и села пронијара Михаила Мономаха. Села манастира Зографа, на против, прилично су сиромашна. А села Ксенофона на Касандри пружају слику управо страшног сиромаштва. Елвтери који ту живе, представници најсиромашнијег византијског сеоског становништва, који су скоро сви беземљаши, а у већини случајева немају чак ни стоку. Вероватно су претежно обрађивали манастирску земљу, радили на манастирским слатинама и риболовима и само су се у мањој мери бавили и виноградарством. Риболовом су се бавили, упоредо са земљорадњом и виноградарством, и кметови Михаила Мономаха у селима Хандак и Нисион на Струми: од 27 газдинстава у тим селима 26 су имала чамце -моноксиле. Виноградарство је било веома развијено, како на Касандри тако и у Струмској области, на коју се односи

[125] Лавра, 163.

[126] Наведене су у практику јеромонаха Калиника (Хил. № 92), у практику манастира архистратига Михаила на Лемносу (М. М. VI, 257), у лаврском практику из 1319 (Лавра, 163).

већина имања описаних у практицима XIV века. У богатим хиландарским селима Евнуху и Липсохорију сељаци се баве пре свега виноградарством; зиратну земљу, изгледа узимају само под закуп, јер земљишне парцеле уопште нису уписане на њихово име, али зато свако од њих има парцелу винограда, понекад и воћњак или башту и прилично велики број крупне и ситне стоке. Повртарство и воћарство немају, уосталом, већу улогу; скоро никад не наилазимо у селима чији нам живот приказују сачувани практици на маслињаке, веома распрострањене у другим областима Византијског Царства. У овим крајевима било је слабо развијено и пчеларство: само у три хиландарска села у рубрикама појединих сељака уписане су кошнице, а лаврски практик из 1420. године наводи десетину од кошница као један од главних сељачких намета. Основну имовину сељачке породице сачињавају њене њиве и виногради, као и теглећа и ситна стока. То је и основа за опорезивање. Пашњаци и шуме налазе се, као и у слободном селу, у заједничком
[244] коришћењу сеоске општине и остају неподољени. У слободном земљорадничком селу остајали су у колективном власништву сеоске општине, у зависном селу су својина властелина, и за коришћење ливада сељаци плаћају посебну дажбину, пашнину.

IV

Сељаци који имају више земље обично су богатији и стоком, док беземљаши или они са мало земље имају и мало стоке. Истина, од тога општег правила има и доста изузетака — наилазимо на сељаке који имају парцеле земље, иако незнатне, али немају никакву стоку, и према томе су и принуђени да при обради својих поља користе помоћ суседа; још чешће срећемо сељаке беземљаше, који имају стоку и према томе, обрађују као закупци туђу, пре свега, наравно господарску земљу.[127] Међутим, у домаћинству које се, колико-

[127] У хиландарском селу Грацу налазимо девет домаћинстава која чак имају зевгаре, делом и другу стоку, али немају своју земљу (осам од њих су на имању које је раније било у пронији キпријанове деце): Слав. Хил. 251, 255, 264, 270, 277, 286, 288, 424. Једно домаћинство са зевгаром, али без земље може се навести и у хиландарском селу Липсохорију. Хил. № 38, 147. Беземљаши са по једним волом, понекад и другом стоком, срећу се често. Уп. наредну примедбу.

-толико, нормално развија, природно се успоставља извесна равнотежа између величине поседа и теглеће стоке којом располаже земљорадник. Отуда и позната византијска класификација парика у зевгаратне, тј. оне који имају пар волова (ζευγάριον) и одговарајућу земљишну парцелу, и војидатне, тј. оне који имају једног вола (βοΐδιον) и половину нормалне земљишне парцеле.

Као што је забележено у патмоском практику, било је и дизевгаратних сељака, тј. домаћинстава са два пара волова и двоструко већом земљишном парцелом, али на имањима Андроника Дуке није било таквих сељака, који се уопште ретко сусрећу у документима.[128] На његовим имањима било је свега 18 зевгаратних породица, 6 војидатних и 25 сиромашних.[129] И зевгаратни и дизевгаратни сељаци плаћали су, према наводима патмоског практика, дажбине *συνωνή* и *καπνικόν*, тј. земљарину и димнину, и то у висини од једне номизме. Али, јасно је да је то само минимална основна стопа, јер се из спискова појединих сељачких породица види да су, у ствари, зевгаратни сељаци на имањима Андроника Дуке плаћали од 2½ номизме до 4 номизме и 1 милијарисија.

Ову разлику Безобразов је покушао да објасни плаћањем дажбине за испашу стоке и нарочито главарине према [245]
броју чланова породице, поричући у исто време да су основне дажбине сељака патмоског практика обухватале и земљарину, јер је „зевгаратикиј споменут и израчунат посебно".[130] Мора се рећи да коментар Безобразова овде, као и у многим другим случајевима, више компликује него што објашњава ствари. Нема сумње да је на висину основних сељачких дажбина утицао и број стоке и број способних за рад чланова сељачке породице, што ће потврдити и низ примера из других практика. Уз то, патмоски практик сам говори о плаћању пашнине (ἐννόμιον)[131], а лаврски практик 1420. сведочи и о постојању главарине (κεφαλαιάτικον).[132] Али

[128] У практицима се може навести пет домаћинстава са по два зевгара у богатим хиландарским селима Евнуху и Липсохорију. Хил. № 38, 49, 59, 131, 136 и 138. Једно такво домаћинство налазимо и међу иначе сиромашним сељацима Лавре на острву Лемносу, али је интересантно да уз то домаћинство није уписана земља, иако, осим два пара волова, оно има 2 краве, 3 магарца, 100 оваца, 1 мазгу, 12 смокава, па чак и воденицу. Уп. Лавра, 163.

[129] М. М. VI, 15.

[130] *Безобразов*, нав. д. 96.

[131] М. М. VI, 15.

[132] Лавра, 168.

у исто време сасвим је очигледно да различита висина дажбина које плаћају поједина зевгаратна газдинства патмоског практика, не може бити објашњена само разликом у броју чланова породице и броју стоке, већ се пре свега објашњава управо разликом у количини земље која се налазила у њиховом поседу. На имању Галаиде, на пример, зевгаратни сељак Георгије Фостир са женом Агатом плаћа 3 ном., док на истом месту исто тако зевгаратни сељак, који такође нема друге стоке, његов зет Константин са женом Ирином, плаћа 2½ ном.[133] На имању Вервулида, Јован Скрин са женом и два сина, који има зевгар, две краве, коња, мазгу и десет свиња, плаћа 3 ном. и 2 милијар., а до њега Ана Цаминена, која је сама и која нема никакву стоку осим пара волова-зевгара, плаћа 3 ном. и 4 мил.[134] Питамо се: како се може објаснити у првом случају разлика у укупној своти основних дажбина при подједнаком броју стоке и истом саставу породице, а у другом случају чак и мања свота у породице која се састоји од знатно већег броја чланова и има много већи број стоке? Како, ако не управо разликом у количини земље, а према томе и разликом баш у висини земљарине? Јасно је, дакле, и то да су, насупрот Панченковом тврђењу[135], зевгаратни сељаци патмоског практика имали земљишне парцеле, иако оне нису забележене у њиховим рубрикама. Практик и сам говори о земљи коју држе поједини сељаци[136] и управо зато што су „држали земљу“, зевгаратни сељаци патмоског практика плаћају не
[246] само καπνικόν, већ и συνωνή, док беземљаши плаћају само димнину — καπνικόν. Што се под συνωνή, у ово време не подразумева ништа друго до земљарина, потпуно подударно са патмоским практиком и сасвим недвосмислено сведоче и други извори X и XI века.[137] Напротив, ζευγαρατίκιον патмоског практика, упркос Безобразову, није никако земљарина већ једно незнатно допунско плаћање, које се наводи као једна општа свота иза пописа појединих сељачких газдинстава и њихових дажбина.[138] Значење зевгаратикија

[133] M. M. VI, 8.
[134] Ibid.
[135] *Панченко*, нав. д. 155.
[136] M. M. VI, 15: τῆς κατεχομένης παρ' ἑκάστου αὐτῶν γῆς. То је приметио већ *Безобразов*, нав. д. 105.
[137] Уп. моју студију: Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jh., Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 20 (1927), 49 sq. (С Д, књ. II, бр. 13).
[138] M. M. VI, 7—8. На имању Вари има 2 зевгаратна и 12 сиромашних газдинстава; укупна сума њихових основних дажбина износи 13 ном. и 8 мил., а зевгаратикиј 2 мил. и 12 фол. У Олинту — 2 зевга-

разјашњава лаврски практик из 1420. године, где је двапут поменуто да су сељаци обавезни да дају манастиру τὸ δέκατον τῶν ζευγαρίων αὐτῶν καὶ μελισσοεννόμιον.[139] Према томе, зевгаратикиј је десетина од зевгара, исто онако као што је μελισσοεννόμιον — десетина од кошница, која је такође уплаћивана обично у новцу.

Воидати у патмоском практику зачудо су доиста беземљаши и уопште врло су блиски сиромашним — ἀκτήμονες. Сасвим је природно што актимони не плаћају земљарину већ само димнину — καπνικόν, по чему се чак називају и καπνικάριοι. Али и воидати плаћају само капникон, и патмоски практик објашњава да је тај порез износио ½ номизме, како за воидате тако и за актимоне који имају магарце; за оне који немају ни магарце износио је 3 милијарисија, тј. ¼ ном. Патмоски практик објашњава даље да су актимони плаћали наиме пашнине (ὑπὲρ ἐννομίου) по 1 милијар. за сваку главу крупне стоке (крава, мазги и магараца) и по 1 ном. за стотину оваца. Али ако се од тих општих обавештења, која су дата у завршном делу патмоског практика, обратимо списковима парика који живе на имањима дарованим Андронику Дуки, приметићемо да сви воидати и актимони, без икакве разлике, плаћају по ½ ном., при чему је у више случајева њихова дажбина нарочито означена као димнина, док се већином износ дажбине наводи без посебног назива, као и дажбина у рубрикама зевгаратних сељака. Према нормама на које указује практик, [247]
из тога би требало закључити да су сви уписани актимони имали бар по једног магарца. Међутим, осим волова које су имали воидати, није забележена никаква стока ни код њих ни код актимона. Само у једном случају наведено је да се газдинство Јована, Василијевог сина, у Олинту, од воидатног претворило у актимонско, јер је имало уместо вола две свиње.[140] Несумњиво је да су стоку имали и други сељаци, али она није уписана — исто онако као што код зевгаратних сељака нису уписане земљишне парцеле које су они, као што смо видели, несумњиво имали. Али из тога што се

ратна, 2 воидатна и 4 сиромашна, њихове основне дажбине износе укупно 8 ном., 9 мил. и 12 фол., а зевгаратикиј 12 мил., 12 фол. У Гами — 2 зевгаратна, 1 воидатно и 4 сиромашна; њихове основне дажбине износе 9 ном. и 11 мил., а зевгаратикиј 5 мил. На основу наведених примера, није могуће извести било какав закључак о начину на који се обрачунавао зевгаратикиј, док у два остала села Андроника Дуке зевгаратикиј није уопште наведен.
[139] Лавра, стр. 167 и 168.
[140] M. M. VI, 8: ἀπὸ βοϊδίου ἑνός, χοίρων β'.

поседовање стоке, мада и неуписана посебно, није уопште одразило на висину основних дажбина воидата и актимона, мора се закључити да се пашнина коју су они плаћали, није додавала њиховим основним дажбинама, већ је уписана у опште приходе са господарске земље — на пример, у податку о пашнини од 2 ном. на Гори св. Илије[141], или међу неодређеним ближе приходима са имања Вари, Олинта и Гаме.[142] Можда управо зато се на крају патмоског практика и говори само о томе колику пашнину плаћају актимони (исте стопе односе се вероватно и на воидате, који су им блиски), али се ништа не говори у том погледу о зевгаратима, чија је стока уписана у њихове рубрике и чија је пашнина, по свему изгледа, урачуната у њихове основне дажбине.

Закупнина за обрадиву земљу износи, према патмоском практику, 1 ном. са 10 модија[143], и може се констатовати да је у више случајева приход са неподељене господарске земље заиста обрачунат по тој стопи.[144] Ако се саберу сви приходи са господарских земаља и добара набројаних у патмоском практику, добија се сума од 283½ ном. Дажбине од појединих сељачких газдинстава на имањима Вари, Олинта, Гаме, Вервулида и Галаида износе укупно 69¼ ном., али при томе треба узети у обзир да су у тексту испуштене бројне дажбине две сељачке породице на имању Меланију.[145] Међутим, као што смо већ напоменули, коначни обрачун свих прихода са имања дарованих Андронику Дуки дат је на крају практика у следећим речима: „Укупно цео приход са тих имања 307 номизми, од чега месни расход 3 номизме, остаје 300 номизми".[146] Како је наведено непосредно пре тога, под месним расходом подразумевали су се одбици у корист протокуратора, који је примао „на име плате" 2 ном. и „уместо аноне" од 12 мод. [248] пшенице још 1 ном., у корист надзорника округа — епискептита, који је на име „уобичајене награде" добијао по 1 ном. од сваких 10 ном. прихода. Према томе, наведени износ очигледно садржи неку грешку, бар у оном облику како је тај пасус штампан у Миклошићевом и Милеровом издању. Заиста, проучавање византијских повеља показује да

[141] М. М. VI, 6.
[142] М. М. VI, 7.
[143] М. М. VI, 15 и 7.
[144] М. М. VI, 8.
[145] М. М. VI, 11.
[146] М. М. VI, 15.

су византијски чиновници излазили на крај и са доста сложеним рачуницама, па изгледа сасвим невероватно да је састављач практика могао заборавити да одузме већи део расхода који је непосредно пре тога навео (потраживање од 10% у корист епискептита) а да је приликом одузимања 3 од 307 могао добити 300. Делгер уместо 3 чита 7 (тј. ζ', уместо γ') и са задовољством констатује да се онда збир слаже.[147] Али питање се тиме нимало не решава, јер потраживања од 10% у корист епискептита треба да даје знатно већи приход. Уз то, очигледно је да је погрешно наведена и укупна свота прихода од 307 ном., пошто су приходи са господарских земаља исказани у висини од 283½ ном., а основне сељачке дажбине у висини од 69¼ ном.

Већ је Безобразов покушао да ову своту исправи, али је при том пошао погрешним путем.[148] Сабирајући приходе властелина према подацима практика, Безобразов узима у озбир само дохотке са господарских земаља и добара, па се прво труди да добијену цифру од 283½ ном. усклади са сумом прихода од 307 ном. наведеном у завршном обрачуну, а затим, путем исто тако произвољних израчунавања, набраја у корист властелина још 459 ном. прихода „који није унет у практик", јер су имања, у којима је било, по његовом рачуну, више од 7.300 модија земље (у ствари, чак више од 7.500 мод.) „при гореназначеној закупнини морала да дају преко 730 ном." Све су то опет празна домишљања, а да се и не говори о томе да је непојмљиво како се могло догодити да је у практик унесено мање од половине стварног прихода и какав је смисао имао и коме је био потребан тако састављен практик. Обавештење патмоског практика о томе да је закупнина износила 1 ном. од 10 мод. обрадиве земље нимало не значи да су све земље датог властелинства могле давати толики приход. Земља даје, разуме се, различит приход, а у средњем веку велики део земље обично остаје и сасвим необрађен. Наравно, услови су били у разним местима различити, и може се претпоставити да је земља у Милетском округу, дарована Андронику Дуки, била релативно плодна, па је, приликом мерења главног имања — Вари, неко брдо било чак из обрачуна изузето.[149] Али [249] ипак вреди напоменути да је на пример, приликом предаје острва Патмоса Христодулу 1088. године, из целокупне по-

[147] *F. Dölger*, Kaiserurkunden des Johannes-Theologos-Klosters aus Patmos, Byz. Zeitschr. 28 (1928), 335.
[148] *Безобразов*, нав. д. 100 и д.
[149] М. М. VI, 10.

вршине острва од 3.860 мод. с муком издвојен 627 мод. обрадиве земље, а земљишта заиста погодног за обраду пронађено је једва 160 мод.[150] Видели смо да се у XIII и XIV веку као нормалан приход сматрао 1 перп. од 50 модија земље, тј. пет пута мање него што је наведено у патмоском практику из 1073. године. Међутим, византијска номизма (или иперпир-перпера, како се од XII века обично назива византијски златник) временом је, као што је познато, губила вредност, при чему је нагли пад њене вредности почео крајем 70-тих година XI века, тј. већ после састављања патмоског практика; почетком XIV века она је имала нешто мање од половине своје првобитне вредности.[151] Стога се номиналне стопе прихода никако нису могле снижавати већ само повишавати, како се то и може у ствари констатовати при проучавању кретања цена — посебно цена земље и других некретнина.[152] Према томе, висина закупнине наведене у патмоском практику, у поређењу са подацима практика XIV века, може бити објашњена само тиме што практици XIV века, рачунајући 1 перп. од 50 модија, имају у виду просечни приход са све, више-мање, погодне господарске земље, и заиста по тој процени они и обрачунавају сву или скоро сву пописану господарску зељу, док патмоски практик, рачунајући по 1 ном. од 10 мод., има у виду само зиратну земљу вишег квалитета, и стварно из самог се патмоског практика види да је тако висок приход давао мали део пописаних властелинских земаља; вероватно су га давале и земље зевгаратних сељака. Да су имања Андроника Дуке, са својих преко 7.500 мод. земље, давала само 307 ном., како је то штампано у нашем тексту, ни такав приход не би био у условима средњовековне привреде нарочито низак, како је то сматрао Безобразов, а за њим и Панченко, који је прихватио закључке Безобразова. Међутим, у ствари властелинство Андроника Дуке давало је већи приход. Уместо израчунавања тобожњих прихода, наводно неунесених у практик, требало је приходима са господарске земље од 283½ ном., који су у практику наведени додати сељачке дажбине, које су у њему такође наведене. Њих је Безобразов оставио сасвим по страни — вероватно зато што, како он то каже на другом месту, „порези су и увек свуда ишли у државну благајну“ и „тешко да су уопште ишли у корист властелина“.[153]

[150] М. М. VI, 56—57.

[151] *Cf. E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyz. Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mit. zur Osman. Gesch. 2 (1923/25), 11 sq.

[152] Уп. моју расправу Löhne und Preise in Byzanz, Byz. Zeitschr. 32 (1932), 315 sq. (в. С Д, књ. II, бр. 12).

Ако збиру прихода са господарских земаља у износу од 283½ [250]
ном. додамо збир свих наведених сељачких дажбина које износе 69¼ ном. а које исто тако сачињавају саставни део феудалне ренте Андроника Дуке, добићемо 352¾ ном. Али, као што је већ речено, код два газдинства на имању Меланију бројке дажбина су у тексту изостављене. Узимајући у обзир да су оба ова газдинства зевгаратна и полазећи од висине дажбине осталих зевгаратних сељака, који у већини случајева премашује 3 ном. (са варирањем од 2½ до 4½ ном.), можемо сматрати да је стварна укупна свота прихода Андроника Дуке износила 360 ном. Сигурно нећемо погрешити ако претпоставимо да је у оригиналу, као укупан збир, и била наведена управо ова цифра: τξ′, а да су издавачи или преписивач погрешно прочитали τζ′. Можемо то с правом да претпоставимо утолико пре што су на другом месту издавачи направили исту грешку, наводећи цифру τζα′, која не постоји и коју, наравно, такође треба исправити у τξα′.[154]

Патмоски практик пружа интересантне податке о низу прихода на имањима дарованим Андронику Дуки који су се временом смањили, односно нестали. Укупан збир тих мањкова је 72 ном.[155] Приход од 360 ном., а потенцијално чак од 432 ном. са имања од 7.500 модија не само да није низак, како су сматрали Безобразов и Панченко, већ је изузетно висок, ако се узме у обзир да су 1300. године имања

[153] *Безобразов*, нав. д. 102 и 103. Из тога би логично следило да су на имањима Андроника Дуке једни сељаци плаћали пашнину за своју стоку држави а други властелину, јер, као што смо видели и као што признаје и Безобразов, пашнина зевгаратних сељака била је урачуната у њихове дажбине, а пашнина актимона обрачуната заједно са приходима од господарске земље. У ствари, такве појаве објашњавају се управо тиме што начин уписивања и ова или она класификација плаћања није имала реално значење и није уопште утицала на висину ренте властелина, коме су подједнако припадали и сви приходи од неподељене господарске земље и сељачке дажбине и закупнина коју су му сељаци плаћали.

[154] М. М. VI, 13. Ову последњу исправку учинили су већ *Безобразов*, нав. д. 79, прим. 2 и *Делгер*, нав. д. 355. Исправку цифре опште суме прихода, коју предлажем, Делгер, који је видео рукопис, није учинио, задовољивши се изменом цифре расхода која ништа не помаже (в. горе). Уколико није по среди његова омашка, може се само закључити да у овом случају нису погрешили издавачи, већ преписивач рукописа. Збрку са цифрама расхода и преосталог чистог прихода, коју Делгер нимало није отклонио, немогуће је решити без увида у рукопис.

[155] М. М. VI, 6—7.

Хиландара, која су имала више од 16.700 модија сељачке и господарске земље, давала при нижој куповној моћи новца тога времена 580 перп.[156], а имања Зографа, која су 1320. године имала око 4.000 модија, свега 138⅙ перпера.[157]

V

[251] У практицима XII—XIV века не спроводи се подела сељака на зевгаратне и воидатне, која је била битна у систему патмоског практика. То не значи да је византијска администрација уопште престала да се придржава те класификације и да је појам зевгара сасвим изгубио значење економске и фискалне јединице. Постоји доста докумената каснијег времена где он тај смисао има и где се величина земљишне парцеле одређује бројем зевгара. Уз то, подела сељака на зевгаратне и воидатне појављује се и у оба позната практика XV века.[158] Али у практицима XIII и XIV века, тј. у огромној већини докумената ове врсте који су нам приступачни, зевгар значи једноставно пар волова, а воидиј — једног вола; овде не налазимо поделу сељака на зевгаратне и воидатне по њиховом економском стању и платежној моћи. Према томе мора се напустити схватање које се укоренило у науци од времена Успенског, да је појам зевгара као економске и фискалне јединице био основ целог византијског аграрног и фискалног система и представљао његов битан и неопходан елеменат. Лаврски практик из 1319. године спроводи једноставнију класификацију, делећи све манастирске сељаке на *παροίκους ἐνυποστάτους καὶ ἀνυποστάτους*, тј. на оне који имају земљу и безземљаше[159], док већина византијских практика, понављам, уопште не познаје сличну класификацију кметова, ако се не рачуна издвајање елевтера у посебну групу.

Драгоцени подаци патмоског практика о појединим врстама намета од којих се формирала основна сељачка дажбина, такође немају аналогије у каснијим практицима. Неке податке о томе саопштава само лаврски практик из 1420 године. Практици XIII и XIV века дају посебне на-

[156] Слов. *Хил.* 566, где уместо 5080 треба читати 580. Исправио је већ *Безобразов*, нав. д. и *Мошин*, Слов. Хил., 215, прим. 65.
[157] Зогр. № 17, 86.
[158] Лавра, 168 и Русск. № 27, 210—212.
[159] Лавра, 163 и 164.

зиве само за допунска сељачка плаћања, док се основна дажбина у рубрикама појединих сељачких породица овде обично означава општим појмом τέλος[160], или се износ дажбине наводи без икаквог назива[161]; понекад се назив τέλος цитира код првог или прва два газдинства, а даље се једноставно наводи износ дажбине без икакве ознаке.[162] Међутим, при израчунавању укупне суме основних дажбина, наплаћених од појединих сељачких породица, у многим практицима XIII и XIV в. употребљава се термин οἰκούμενον, [252]
па се каже: ὁμοῦ τὸ οἰκούμενον (следи износ).[163] Само ретко се и приликом израчунавања збира употребљава општи израз τέλος.[164] Према томе, у многим практицима XIV века основна дажбина означена је у рубрикама појединих сељака једноставно као τέλος, а при навођењу укупног збира обележена је као οἰκούμενον.[165] Лаврски практик из 1420. године не зна за термин οἰκούμενον и употребљава при бележењу збира основних сељачких дажбина термин τέλος[166], али је занимљиво да га у једном случају замењује старим термином χρυσοτελεία, познатим из времена Анастасија I, и том приликом даје драгоцен податак да су парици плаћали главарину — κεφαλιάτικον: шест паричких породица на имању Сике плаћало је Лаврском манастиру 35 перп. хрисотелије и 5 перп. кефалијатика.[167]

Док реч τέλος има најопштији смисао и преведена је у словенском хиландарском практику као данак, термин οἰκούμενον изведен је свакако од οἶκος — кућа, тј. полази од главног обележја стално настањеног сељака-поседника.[168] У овом значењу, изгледа, у неколико сељачких рубрика на-

[160] Ксеноф. № 6, 11 и д.; Зогр. № 53, 12 и д., № 15, 8 и д., № 17, 11 и д., № 29, 8 и д.; Хил. № 92, 18 и д. Понекад са прецизирањем τὸ στιχικὸν τέλος, тј. данак уписан у посебну сељачку рубрику — стих: Зогр. № 53, 14, № 29, 76; Лавра, 167; Есф., XIV.
[161] Ксеноф. № 7, 11 и д.; Хил. № 38, 46 и д.
[162] Ксеноф. № 11, 12 и д.; 152 сл., 254 и д.
[163] Зогр. № 15, 36 (збир: 12 перп.), № 17, 65 (27 перп.), № 29, 83 (34½ перп.); Ксеноф. № 6, 41 (5 перп, 22 керат.); Есф. XIV (87¼ перп.) и XV (388 перп.).
[164] Ксеноф. № 11, 41 и 297.
[165] Ксеноф. № 6; Зогр. № 15, № 17 и № 29.
[166] Лавра, 168 — двапут.
[167] Лавра, 168.
[168] На то је већ указао *F. Dölger*, Zum Gebührenwessen der Byzantiner, 22, који је правилно окарактерисао οἰκούμενον као основни порез, али га сасвим неправилно сматра државним порезом. Да ли је овај порез био државни или феудални зависило је од околности; у свим познатим случајевима он је у целини ишао у корист манастира и феудалца-пронијара.

ведених у практику Меникејског манастира, сачуваном, на жалост, у врло лошем стању, сељачка дажбина је названа два пута οἰκιακὸν τέλος, а једном ἐνοικιακὸν τέλος.[169] Термин οἰκούμενον унет је у рубрике појединих сељачких домаћинстава само у практику пронијара Михаила Мономаха, али ни у њему он није употребљен као назив дажбине појединих сељачких газдинстава, која је и овде означена као τέλος, већ је наведен или непосредно после набрајања чланова сељачке породице или чланова породице и стоке (и то само у рубрикама сељака из првог од два Мономахова села) и представља, изгледа, неке врсте карактеристику сељачке породице са поседом.[170] С тим се може упоредити ознака ὑποστατικόν (тј. онај који има земљу) у практику ру-
[253] ског манастира на Светој Гори, где се од шест сељачких газдинстава таква напомена налази уз четири: један од њих је зевгарат, два воидата, и сви плаћају по 2 перп.; друга два газдинства, која немају такву напомену, плаћају по 1 перп.[171] Врло је интересантан податак који се налази на крају неких практика, да οἰκούμενον, као збир основних сељачких дажбина, властелин убира од сељака двапута годишње: једну половину септембра, другу марта.[172] Лаврски практик обавештава да су сељаци и држави плаћали дажбине у две рате годишње: διὰ δύο τοῦ ἔτους καταβολῶν.[173]

VI

Висина основне дажбине појединих сељачких породица одређивана је према њиховом имовном стању, пре свега према величини њихових њива и винограда и броју стоке, а донекле и према броју чланова породице способних за рад.

[169] М. М. V, 124 = *Соловјев-Мошин*, № 42, 61 и д.

[170] Зогр. № 29, 8 и д.

[171] Русск. № 27.

[172] Зогр. № 17, 83; Есф. XV и XVII: ἀπαιτεῖν τε τὸ οἰκούμενον διὰ δύο τοῦ ἔτους καταβαλῶν, ἤγουν κατὰ μὲν σεπτέμβριον τὰ ἥμισυ, κατὰ δὲ τὸν μάρτιον τὰ ἕτερα ἥμισυ. Слов. Хил. 570: оузимати съвршеньно оу годищи В врѣменьма, яко сектебрѣ половинь а марта половиноу дроугъ. Као што се види, словенски хиландарски практик зачудо οἰκούμενον преводи речју съвршеньно, што чини у неколико махова и приликом обрачуна основних дажбина појединих села (редови 312, 379, 469).

[173] Лавра, 168.

На страницама практика пред нама пролазе сељаци веома различитог имовног стања. Нека села су врло сиромашна, друга доста имућна; штавише, оштро имовно раслојавање често се види и међу становништвом једног те истог села. Најобилнију и у исто време најразноврснију грађу пружа словенски хиландарски практик, који нас упознаје са 127 сељачких газдинстава у 6 села, која су се налазила 1300. године потпуно или делимично у власништву српског манастира на Светој Гори. Ако се пажљиво погледају детаљни подаци тог практика добија се прилично јасна слика о положају зависног византијског сељаштва тога времена. Посебно су интересантни подаци који се односе на село Градац, највеће од тадашњих хиландарских имања, које је имало 71 газдинство и којем је припадало, као што смо већ видели, преко 8.000 мод. неподељене господарске земље. Градац се дели у неколико јасно уочљивих делова, јер је ово пространо село, пре него што је прешло у власништво Хиландара, припадало седморици световних поседника. Његов најбогатији део, у који је улазило 26 сељачких газдинстава, припадао је раније некоме Вардану и био је изгледа његова баштина. Остала територија налазила се раније у
власништву шесторице пронијара: у пронији Манојла Де- [254]
велцина било је 7, у пронији Газија Сиријана — 9, у пронији „Кипријанове деце“ — 19 газдинстава, у три остале проније само по једно сељачко домаћинство. Најзад, посебну категорију чини 7 кућа забележених на крају сиромашних безземљаша — елевтера. Од осталих пет села пописаних у хиландарском словенском практику, једино се село Мунзени налазило у целини у поседу Хиландара, остала четири села припадала су му само делимично, при чему се пет газдинстава у селу Кондогрици такође налазило раније у пронији.

При упоређивању појединих група хиландарских сељака, пада у очи релативно благостање сељака Граца. У оном делу који је раније припадао баштинику Вардану, од 26 сељачких породица њих 20 имају и њиве и винограде, па су њиве и прилично велике: 6 газдинстава имају по 100 мод., 3 по 70 мод., 10 по 50 мод., а само један сељак има 25 мод. У 18 породица има по пар волова, у 6 по један во, и само две породице имају једино ситну стоку. Нема овде сељака који уопште немају стоку нити земљу. Ипак и у овом најбогатијем делу села неколика газдинства се налазе у доста жалосном стању и видно се разликују од већине, а нарочито од најимућнијих својих суседа. Тако, на

пример, један сељак има само једног вола и ½ модија винограда и према томе плаћа дажбину од ⅔ перпере; други једног вола и 1 мод. винограда и плаћа 1 перп.; трећи 3 свиње и 1½ мод. винограда и плаћа ½ перпере. Карактеристичан представник „сеоских богаташа" је сељак Георгије из Граца који се налази на челу списка: он има пар волова, 4 краве, 2 свиње, 8 мод. винограда и 100 мод. земље, плаћа 5 перп. Не заостају много иза њега ни наредна домаћинства Василија Апостата, његовог брата Михаила и Кумана, сина Јована Апостата: сваки од њих има по 100 мод. земље, приличан виноград и доста крупне и ситне стоке; прва двојица плаћају по 4, а трећи, не види се зашто само 3 перп., мада је он у ствари богатији од другога.

Према томе и у зависном селу опажамо концентрацију знатне имовине у рукама представника једне породице или рода. Треба обратити пажњу на ову интересантну и карактеристичну појаву, коју можемо илустровати и низом других примера из истог хиландарског словенског практика. У истом делу села Граца налазимо три газдинства тројице синова Фруга Христодула: сваки од њих има по 70 модија земље, виноград, воћњаке или повртњаке, крупну и ситну стоку, сваки има свој пчелињак, при чему је забележено да су добили своје поседе наследством или као мираз; плаћају дажбину од по 2½ перп. Сродством или женидбом повезана су међусобно и три наредна газдинства из рода Акрита или Акритина, који плаћају од 2 до 2½ перп., а
[255] имају по 50 мод. земље, виноград и доста крупне и ситне стоке. Пример Акритина нарочито је интересантан јер представнике тог имућног и разгранатог рода срећемо и на другим имањима Хиландара. На бившој пронији Манојла Девелцина, која такође спада у најбогатије делове хиландарског властелинства, од 7 газдинстава представницима породице Акритина припада 4, и то 3 најимућнија, који имају по 100 модија земље, по парцелу винограда, по пар волова и доста крупне и ситне стоке; двојица плаћају по 4, а један чак и 5 перпера, јер има зевгар, 3 краве, 50 оваца, коња, магарца 20 свиња, 4 мод. винограда и 100 модија земље. Једино сеоско домаћинство које је прешло у власништво Хиландара из проније Николе Филомата, опет припада једном Акритину. Најзад и ван граница Граца, у селу Мунзени, од три имућна парика двојица су Михаило Акритин и његов зет Јан, који имају по 100 мод. земље и по један зевгар и плаћају по 3 перп. Напоменимо такође да је међусобно везано сродством или женидбом и свих пет породица бивше Ско-

реве проније у селу Кондогрици, уосталом врло скромног имовног стања.

Као што је већ речено, најимућнији су они сељаци који су прешли Хиландару од баштиника Вардана и пронијара М. Девелцина. Један од најбогатијих сељака манастира Хиландара био је и Василије, син Теодора Калина, власник јединог газдинства које је манастиру припало од бивше проније Нићифора Хриса. Он је имао зевгар, 5 крава, 8 кошница, 10 свиња, 2 парцеле винограда од 6 мод., повртњак од 2 мод. и 125 мод. земље — највећа земљишна парцела у власништву једног сељачког домаћинства; платио је 5 перп., максималну дажбину на коју наилазимо у словенском хиландарском практику а коју, осим њега, плаћају овде само још два већ поменута домаћинства.

Знатно су сиромашнији сељаци из проније Газија Сиријана; од 9 газдинстава само 4 су релативно имућна, док 4 породице уопште немају земљу. У посебном положају налази се онај део села Граца који је раније био у пронији „Кипријанове деце". Од 19 сељачких породица овде ни једна нема земљу и само 6 породица имају парцеле винограда. Али 13 од тих безземљаша имају по пар волова, по зевгар, а 4 по једног вола; из овога се, узгред буди речено, нарочито јасно види да појам зевгара није неизоставно везан са земљишним поседом; у хиландарском практику, као и у другим практицима XIV века, он значи једноставно запрегу од пара волова.[174] Пошто нису имали сопствену земљу, али су у већини случајева имали довољно теглеће стоке, ови сељаци су несумњиво узимали под закуп госпо- [256]
дарску земљу, које је, као што смо видели, у Грацу било напретек. Има њих 68 укућана у 19 газдинстава, али су они сви скупа сиромашнији од 27 укућана 7 газдинстава бивше проније М. Девелцина и плаћају свега 17⅚ перп. док бивши Девелцинови сељаци плаћају 18 перп. Ипак, уз све своје сиромаштво, сељаци из бивше проније Кипријанових синова, који располажу теглећом стоком, осетно се разликују не само од елевтера, већ и од многих сиромашних парика настањених на хиландарским имањима ван Граца.

Од осталих настањених имања Хиландара само у Мунзенима и Горњем Лушцу има имућних парика, али има и доста сиромашних елевтера. Међутим, на остала три хилан-

[174] Парици-зевгарати безземљаши помињу се и у повељи Манојла I Комнина из 1145. г. Уп. М. М. VI, 104: Παροίκους ζευγαράτους ἀτελεῖς καὶ μήτε γῆν ἰδίαν ἔχοντας...

дарска имања видимо, са веома малим изузецима, само потпуну сиротињу. У Каменици, са њених 16 сељачких газдинстава и у Кумици са 15 газдинстава нема ниједног домаћинства који би имало земљу. У Кондогрици само један сељак има малу парцелу од 13 модија. Већина има винограде и нешто стоке, али многи немају ни то: у Кондогрици само 4 породице имају мале винограде, 11 породица немају уопште никакву земљу, а 3 немају чак ни стоку. Контраст у односу на сељаке извесних делова Граца је, као што видимо, огроман.

Ако би се, да би то било очигледније, дала карактеристика општег имовног стања зависног сељаштва пописаног у словенском хиландарском практику, изражена у најбитнијим цифрама, добила би се следећа слика. На 127 сељачких газдинстава, која припадају Хиландару у 1300. години, само 43 газдинства имала су земљу (од њих 33 у Грацу), од тога је једно имало 125 модија, 11 по 100 мод., 3 по 70 мод., 23 по 50 мод., 1 — 30 мод., 3 по 25 мод. и 1 — 13 мод. Парцеле винограда имало је 70 породица, од којих су 38 имале и виноград и обрадива поља. Најзад, 52 породице нису имале никакву земљу (и то 35 парика и 17 елевтера од укупно 19 елевтерских породица). Педесет домаћинстава имало је по пар волова, а 14 по једнога вола; 36 домаћинстава није имало теглећу стоку, а 16 породица уопште није имало стоке. Као карактеристику најсиромашнијег дела хиландарских сељака треба навести да од 35 паричких и 17 елевтерских породица безземљаша, 9 парика (од тога 8 на бившој пронији Кипријанових синова) и један елевтер имали су по пар волова, 10 парика и 5 елевтера по једног вола, 10 парика и 1 елевтер имали су само ситну стоку, а 5 парика и 10 елевтера нису имали ни земље ни стоке и у њиховим рубрикама није забележено ништа сем имена чланова њихових сиромашних породица.

Природно је да се велика разлика у имовном стању одражава и у висини дажбина које плаћају поједина се-
[257] љачка домаћинства Хиландара: 3 домаћинства плаћају по 5 перп. (сви у Грацу), 5 по 4 перп. (такође сви у Грацу), 7 по 3 перп. (4 у Грацу, 3 у Мунзенима), 9 по 2½ перп., 14 по 2 перп., 10 по 1½ перп., 28 по 1 перп., 6 по ⅔ перп., 34 по ½ перп., 7 по ⅓ перп., 3 по ¼ перп. и 1 — ⅛ перпера.[175]

[175] Детаљне статистичке податке о дажбинама хиландарских сељака даје *Безобразов*, нав. д. 88 сл., али његови наводи садрже извесне омашке и грешке. Низ статистичких података може се наћи

Као имућна се могу сматрати она домаћинства која плаћају 2½ перп. и више, а такође и нека, али не сва домаћинства са дажбином од 2 перп.; већина сељака са дажбином од 1 перп., а нарочито сви они који плаћају мање од 1 перп., сасвим су сиромашни, многи, као што смо видели, и убога сиротиња. Висина дажбине опредељује се природно пре свега величином земљишних поседа, као и бројем стоке, при чему се, наравно, нарочито узима у обзир теглећа стока. Међутим, узалудно би било покушавати да се пронађе тачно и непроменљиво мерило по којем се при разрезивању дажбина процењивао овај или онај објекат. Између имовине појединих сељачких газдинстава и њихових плаћања постоји, наравно, извесна корелација, али је разрезивање дажбина често прилично неравномерно и има много случајева у којима су газдинства сличног имовног стања опорезована различито или газдинства различитог имовног стања плаћају подједнаку дажбину; има доста чак и таквих случајева у којима сиромашнији плаћају више од својих имућнијих суседа. Како је овај или онај објекат опорезивања утицао на висину основне дажбине најјасније се види на примеру најсиромашнијих домаћинстава, чија се имовина састојала од малог броја јединица опорезивања. На ово питање ћемо се вратити приликом проучавања положаја најсиромашнијих сељака-елевтера. За сада да приметимо само то да домаћинство које има зевгар, чак ако и нема никакву другу имовину, обично плаћа најмање 1 перп.[176], а ако има вола најмање ½ перп., док поседовање ситне стоке обично знатно мање утиче на повећање дажбине. Са друге стране, породице без икакве имовине плаћају највише ½ перп., обично и мање.[177]

и код *Успенског*, Материалы для истории землевладения XIV века, 22 сл., али је њихова вредност знатно умањена тиме што је Успенски приписивао појму зевгара значење које он у хиландарском практику нема, а нарочито тиме што је Успенски поделио хиландарске сељаке на манастирске, пронијарске и слободне.

[176] Једини изузетак чини Коста Катодик из бивше проније Кипријанових синова (Слов. Хил. 286), који, за разлику од својих суседа истог имовног стања, не плаћа 1 перп. већ само ½ перп. — вероватно зато што његово газдинство нема радне снаге осим њега самог и његове жене.

[177] Изузетак, у којем се може претпоставити нека грешка, представља сиромашна породица Андрије Парапапе, код кога је наведена дажбина од ⅔ перп. (Слов. Хил. 324.)

VII

[258] Много шта од онога што је утврђено на основу словенског хиландарског практика, важи потпуно и за грађу других практика XIII и XIV века. По богатству и разноврсности својих обавештења словенски хиландарски практик, који одражава положај зависног сељаштва врло различитог имовног стања, служи као најбоља полазна тачка за упоредно проучавање података које о привредном животу зависног сеоског становништва пружају други практици касновизантијског доба. Села Евнух и Липсохориј дарована Хиландарском манастиру 1318. године и део села Мамицоне дарован 1323. године хиландарском јеромонаху Калинику, знатно су једноличнији по свом карактеру. У селу Мамицони од 36 сељачких породица, дарованих Калинику, нема ни једне без земље, а 25 породица имају и мале парцеле винограда. Становници Мамицоне нису међутим богати стоком: само 17 газдинстава имају по пар волова, а још 5 по једног вола; занимљиво је приметити да се један во овде бележи као ½ зевгара. Мало има и друге крупне стоке, док ситна стока уопште није забележена, а 10 газдинстава, претежно сиромашнијих, немају уопште никакве стоке. Према томе, знатан део Мамицонаца није могао обрађивати своја поља без помоћи имућнијих суседа. Дакле, ни у овом релативно имућном селу, нису сва домаћинства економски обезбеђена, а и величина земљишних парцела појединих сељачких газдинстава је сасвим различита: 3 газдинства имају више од 100 мод. (максимум: 120 мод,), 10 газдинстава од 70 до 100 мод., 7 газдинстава од 50 до 70 мод., 6 газдинстава од 20 до 50 мод., а 10 мање од 20 мод. Према томе, и висина основне дажбине појединих паричких породица варира између ¼ и 4 перп., и то 8 породица плаћају мање од 1 перп., што је сигуран доказ великог сиромаштва.

Практик хиландарских села Евнух и Липсохориј упознаје нас са једном посебном ситуацијом. Парици ових села, нарочито Евнуха, спадају у најимућније сељаке уписане у практицима који су нам познати. Међутим, овде ни једно сељачко домаћинство нема своју обрадиву земљу, али зато скоро сви имају винограде, често доста велике, многи имају и воћњаке и повртњаке, већина има и доста крупне и ситне стоке. Према томе, овде се становништво интензивно бавило виноградарством, воћарством и сточарством. Али, било би погрешно мислити да се оно није бавило и земљорадњом. Тада би био непојмљив велики број теглеће стоке који

имају сељаци Евнуха и Липсохорија. Заиста, ни у једном другом практику не наилазимо на такво обиље теглеће стоке, као код сељака ова два села, иако они немају ни једну [259] парцелу сопствене оранице. Већ смо напоменули да сељаци који имају два пара волова представљају редак изузетак, и као што смо видели, ни међу најимућнијим сељацима у Грацу ни једно домаћинство није имало више од једног пара волова. Међутим, у Евнуху и Липсохорију пет сељачких домаћинстава имају по два зевгара, а још три по 3 вола; 13 газдинстава има по један зевгар, а 7 по једног вола. Од 32 газдинства из ова два села, само код три није забележена теглећа стока, а од 29 породица које имају такву стоку њих 27 имају поред тога и другу крупну или ситну стоку; у Евнуху већина сељака има и крупну и ситну стоку, чешће у доста великом броју.

Винограде имају сва домаћинства, изузев два, али како број стоке, тако је и величина винограда у појединим случајевима веома различита — од 1½ до 10 мод. Половина сељака има ситне парцеле од 2 до 3 мод., двојица чак само од 1½ мод., док неки имају велике парцеле од по 7 до 8 мод., а двојица од по 10 мод., што представља максималну величину винограда уписану у практицима уз једно сељачко домаћинство. Известан део становништва Евнуха и више од половине становништва Липсохорија налази се у незавидном положају: пет домаћинстава, која плаћају мање од 1 перп., сасвим су сиромашни; врло оскудна је имовина и још осам домаћинстава са дажбином од 1 и 1½ перп. С друге стране, читав низ домаћинстава Липсохорија и нарочито Евнуха има велике парцеле винограда и врло много стоке. Теофан Алдувин у селу Евнуху, са женом и два ожењена сина, има 2 пара волова, 4 краве, 2 коња, 20 свиња, 120 оваца, 10 мод. винограда и воћњак од 1 мод.; плаћа изузетно високу дажбину од 7 номизми. То је најбогатији сељак кога срећемо у познатим практицима. Иза њега уписана су домаћинства његовог брата и брата од стрица, нешто скромнија али такође прилично знатна. Тако и овде опажамо концентрацију имовине у рукама представника једне богате породице.

Са овим треба упоредити податке лаврског практика из 1319. године који се односе на метох Гомата на Лемносу. На челу списка парика у делу овога метоха званом Хлион налази се Георгије Калос, чију породицу чине жена, син и брат са женом и кћерком. Они имају 3 куће, 2 пара волова, 2 краве, 3 магарца, једну мазгу, 100 оваца, воденицу и 12

смокава; њихова дажбина износи такође 7 перп., мада и нису тако богати као М. Алдувин из села Евнуха.[178] Иза
[260] тога уписана је Георгијева сестра, удовица Јелена, која са два сина и кћерком има своје домаћинство; она има 2 куће, пар волова, једног магарца, пола ветрењаче, 15 мод. земље и млад виноград од 2 мод., плаћа 4 перп. Сем ова два домаћинства која припадају члановима једне породице, нема у Хлиону ни једног, колико-толико, имућнијег домаћинства. Једна породица има кућу, вола, краву, магарца и виноград од 2 мод. и плаћа изненађујуће ниску дажбину од ⅔ перп. Друга породица има, поред куће, магарца и 4 овце, и плаћа такође веома малу дажбину од 6 кокија (кератија), тј. ¼ перп. Код три породице уписана је само по једна кућа и дажбина од 4 кокија; код 4 породице није уписано уопште ништа и није наведена чак ни дажбина. У Нијагари, другом делу истог метоха, са знатно више становништва има само једно имућно газдинство, чији домаћин Теодор Лонгин, са женом, сином и ћерком, има 4 куће, одн. зграде, као и пар волова, магарца, краву, 2 свиње, и виноград од 10 мод. (оволики виногради су веома ретки код сељака); плаћа дажбину од само 2 перп., врло малу за такво имање. Код још две породице у Нијагари, које имају мале винограде и нешто стоке, назначена је изненађујуће ниска дажбина од ⅓ перп. Сви остали сељаци у Нијагари уписани су без икакве имовине и без навођења дажбине, а такве сиротиње има овде ни мање ни више — 73 породице. Међутим, побројавши све парике тога метоха, практик саопштава да ови парици, имућни и неимућни, плаћају манастиру укупно 103 перп. и 14 ном. (под номизмом овде се, изгледа подразумева кератиј-кокиј, тј. реч номизма није употребљена у свом посебном, већ у општем значењу новца). Из тога треба изгледа закључити да свака паричка породица плаћа одређену дажбину која се подразумева, те се посебно не уписује; уписана су пак само допунска плаћања имућнијих сељака, и можда се тиме и објашњава што су та плаћања, као што

[178] У свим познатим практицима XIV века само та два домаћинства плаћају овако високу дажбину. Иза њих долазе поменута три сељака из села Граца, са дажбином од 5 перп. Дажбина од 4 перп. среће се релативно често. У XV в., с даљим опадањем вредности новца, стопе су биле природно веће. В. доле о лаврском практику из 1420. године. Остављамо на страну податке веома неисправног одломка меникејског практика из 1344. или 1345. године, где је домаћинствима код којих није забележена никаква имовина, у два случаја уписана дажбина од 9 ном., а у једном од преко 14 ном., док једном домаћинству које има винограде и 100 мод. земље унесена дажбина од 4 номизме.

смо приметили, незнатна у поређењу са наведеном имовином тих сељака, будући да она сачињавају само један део оног износа који се фактички наплаћује представљајући додатак на основну стопу, која се тражи од свих и због тога се свуда подразумева, али се посебно не наводи. Заиста, знамо да су дажбине плаћали и сељаци који нису имали никакве имовине, и лаврски практик ово сам потврђује, кад каже да су 103 перп. и 14 ном. платили манастиру имућни и неимућни парици. Али, у сваком случају, остаје загонетна висина дажбина разрезаних на парике лаврског метоха, пошто, по одбитку посебно назначених плаћања —
која чине свега 15 перп. и 2 кератија — на сваку од 87 [261]
уписаних породица, од којих 80 није имало никакву имовину, пада просечно преко 1 перп., док из других практика знамо да су сељачке породице без икакве имовине плаћале обично од ⅙ до ½ перп. на име личне дажбине, било то димнине или главарине. Збиру сељачких дажбина од 103 перп. и 14 „номизми“, практик додаје приход од манастирског риболова у износу од 6 перп., па као завршни збир наводи 109 перп., док вишак од 14 „номизми“ негде нестаје. Да ли је то последица немарности састављача практика или грешка његовог издавача не може се наравно рећи док се не види рукопис. У сваком случају, издање којим засада располажемо не пружа поуздану основу за истраживање и можда ће се многа двоумљења пред која нас ставља овај текст решити кад дочекамо, најзад, критичко издање свих лаврских повеља.

Као што смо већ напоменули расправљајући о датирању лаврских практика, практик који је штампан после оног из 1319. године, али је, у ствари, старији од њега и потиче, према нашим закључцима, из 1299, даје два списка лаврских парика на метоху Гомата: у првом наведене су 24 породице некадашњих лаврских парика, а у другом 59 сељачких породица које су припадале Лаври у тренутку кад је тај практик издат. У време састављања практика из 1319. године, Лавра је имала на Лемносу, као што смо видели, већ 87 сељачких породица. Значајан пораст њиховог броја на лаврском метоху несумњиво се објашњава приливом елевтера. Завршни део документа у којем је дат први списак лаврских парика, посебно предвиђа насељавање елевтера на манастирске поседе и гарантује њихово ослобођење од државних пореза, тј. препушта њихове дажбине манастиру. Сиромаштво лаврских сељака јасно показује да су многи од њих били елевтери, а то показује њихова несталност као и мали број

чланова породица многих од ових сељака, међу којима има и самаца без породице. На питању елевтера детаљније ћемо се задржати приликом разматрања ксенофонских практика, који о њима дају садржајније и одређеније податке.

Оба списка лаврских сељака на Лемносу у документу који смо ставили у 1299. годину наводе само попис имена, без ознаке дажбина појединих сељака и њихове имовине. Али за 24 породице првога списка је речено да плаћају манастиру укупно 41 перп. У лаврском практику из 1420. године, који се односи на два манастирска имања у Солунској области, такође налазимо само заједнички збир дажбина које плаћају сељаци тих имања, без података о висини дажбина појединих сељака и о њиховој имовини, или са тек сасвим случајним наводима. Нису овде наведени, са једним изузетком, чак ни чланови сељачких породица већ
[262] само имена домаћина. На имању Сике, које је уживало потпуни имунитет, 6 сељачких домаћинстава платило је манастиру 30 перп. хрисотелије и 5 перп. главарине-кефалиатика, давало је дажбине на своје зевгаре и кошнице, сносило и друге обавезе и вршило работе. На имању званом Гомата (као и лаврски метох на Лемносу), које није уживало имунитет, 16 сеоских домаћинстава платило је државној благајни 70 перп. пореза означеног овде општим називом „телос", као и главарину, чија висина није наведена, док су манастиру давали дажбине од зевгара и кошница, а уместо кулука плаћали су — зевгарати по 4 перп., воидати по 3 перп., удовице по 1 перп. Све наведене цифре показују, пре свега, да су пореске стопе у XV веку биле знатно веће него у XIV. То је, наравно, сасвим природно пошто, с опадањем царства, новац је све више губио вредност. Даље видимо да су у Сикама и Гомату сељаци свакако имали волове и кошнице, а међу сељачким домаћинствима Гомата приказују се чак зевгаратна и воидатна газдинства. Из тога јасно произлази да нису сви ови сељаци били без икакве имовине, и поред тога што, при начину регистрације који је овде примењен, у њиховим списковима нема података о имовини. Нису били, вероватно, лишени сваке имовине ни сви сељаци пописани у практику из 1299. године, уколико се и овде даје само списак имена, без икаквих других навода, али је затим дат укупан збир свих сељачких дажбина, примењен је, дакле, исти начин регистрације, као и у практику из 1420. године. Другачије, изгледа, стоје ствари са практиком из 1319. године, пошто овде код неких сељака имовина није наведена, а код других је наведена детаљно,

у неколико случајева забележено је чак да имају кућу, без икакве друге имовине, те треба сматрати да сељаци који су овде пописани без ознака икакве имовине, стварно нису ништа имали. Као што смо видели, таквих је било овде огромна већина. Имовинска неједнакост сељака, о којој смо већ говорили, коментаришући друге практике, овде је нарочито изразита. У хиландарским практицима, како у словенском тако и у грчким, констатовали смо известан део сиротиње, напоредо са мање или више имућном већином. У лаврском практику из 1319. године, напротив, постоји неколико имућних домаћинстава и огромна већина сељака без икакве имовине. Пошто су овде код неколико породица посебно забележене куће, а код три само куће, за које оне плаћају допунска 4 кератија, то треба закључити да све остале, тј. 77 породица од 87, нису имале сопствене куће и да су вероватно живеле, пре као спахијске слуге него као сељаци, у заједничким домовима за парике, о којима смо већ раније говорили (в. стр. 42 сл.).

VIII

Прелазећи од непрецизних, умногоме нејасних и непо- [263]
узданих података лаврских практика на одређеније податке практика Зографског манастира, поново ступамо на сигурније тле. Начин пописивања овде је углавном исти као и код већ разматраних хиландарских практика. Посебно је срећно што, располажући са три детаљна практика који дају попис свих имања манастира Зографа у 1294, 1300. и 1320. години, имамо могућност да у току четвртине века пратимо пораст земљишних поседа манастира и судбину њихових кметова. Доста опсежно поређење података из тих практика, као и неких других докумената Зографа који нису практици у правом смислу те речи, дао је В. А. Мошин, у студији која је већ више пута цитирана[179], а неке компарације дали смо већ и ми приликом разматрања питања о датирању зографских практика. Због тога се овде можемо ограничити на мањи број напомена, обративши главну пажњу на питања општег значаја, о правима и положају зависног сеоског становништва.

[179] *В. А. Мошин*, Зографские практики, Сборник П. Ников (1940), 292—300.

У време састављања практика из 1294. године поседи Зографа били су још мали; на његовим имањима биле су настањене само три породице парика, прилично сиромашне. Међутим, већ до 1300. године, поседи бугарског манастира видно су се увећали, а број његових сељачких газдинстава порастао је од 3 на 15. Имовно стање зографских парика и даље је ипак веома слабо. Само једно домаћинство има малу ораницу од 15 мод., десет имају мале парцеле винограда; само седам, тј. мање од половине, имају по једнога вола, парне запреге волова нема овде ниједан парик, друге стоке такође скоро нема; од два елевтерска газдинства једно има само краву, а друго нема ни то, никакве имовине немају ни два паричка домаћинства. Ови сиромаси плаћају по ¼ перп., док су два најимућнија домаћинства опорезована са 1½ перп., а већина плаћа по 1 перперу.

Године 1320, упоредо са брзим порастом манастирских поседа, повећао се и број породица манастирских парика на 22, побољшало се и имовно стање појединих сељачких газдинстава, иако ни приближно у оној мери у каквој се повећало богатство манастира. Сад већ 9 газдинстава има земљишне парцеле, али је њихова величина веома различита: од 1 до 100 мод.; веће парцеле имају сељаци у ново-
[264] дарованим селима, а не на старим земљама Зографа. Увећао се и број стоке, па је 5 парика стекло по један зевгар. Али већина, тачно 16 газдинстава, нема теглећу стоку, а 10 газдинстава уопште нема стоке. Интересантно је да су међу њима и оба власника већих земљишних парцела од по 100 мод. коју они, према томе, не могу обрађивати сами, без помоћи суседа који имају теглећу стоку, али немају или скоро немају сопствену земљу. Винограде, најчешће веома мале, има већина газдинстава, али добра половина зографских парика врло је сиромашна, а две породице немају ништа, и према томе 10 газдинстава плаћа мање од 1 перп. дажбине. С друге стране, 7 имућних газдинстава плаћа од 2 до 3 перп., док у практику из 1300. године још ниједан парик манастира Зографа није био опорезован са више од 1½ перп. Укупни збир основних сељачких дажбина, који је 1294. године износио 3 перп., повећао се 1300. године до 12½, а 1320. године до 27⅓ перп.[180]

[180] Као суму основних дажбина свих сељака практик из 1320. г. (Зогр. № 17, 65) наводи 27 перп. (⅓ перп. плаћа сељак грешком испуштен у списку и унесен посебно — в. № 17, 84). Али ако се саберу у тексту наведене цифре дажбина појединих газдинстава добија се не 27 већ 28⁵/₆ перп. Већ *Безобразов*, Об актах Зографского монастыря, 408, указао је на тај несклад и претпоставио да су издавачи текста

Међутим, зографски практици не само да омогућавају упоређивање имовног стања различитих сеоских газдинстава, већ и праћење промена које током времена настају у имовном стању једне те исте породице. Приликом разматрања хронологије зографских практика, већ смо се упознали са Константином Пендикондаријем и његовим наследницима. Док је К. Пендикондари 1300. године имао једног вола, 4 мод. доброг и 5 мод. запуштеног винограда и плаћао 1½ перп., 1320. његова удовица и син имају пар волова, 4 грла крупне стоке, 4 мод. винограда, 13 мод. земље
и плаћају 2⅔ перп., његова кћи има краву и плаћа ⅙ перп., [265]
а његов брат, који се такође оделио, има пар волова, 2 грла крупне стоке, 5 мод. винограда, 6 мод. земље и плаћа исто тако 2⅔ перпера.[181] У имовинском стању других сељака, чију судбину можемо пратити, наступиле су мање промене, и нека домаћинства нису ојачала већ ослабила. Тако, на пример, удовица Јевдокија Влахијана 1294. године имала је бар виноград од ½ мод., а 1300. она нема ништа и према томе дажбина јој је снижена од ½ на ¼ перпере.[182] Теодор Ковач имао је 1294. године вола, 2 краве и виноград од ½ мод.; 1300. његов син и наследник Георгије нема више крава већ само вола, али се зато његов виноград увећао до 2 мод.; 1320. године исти Георгије има поново само ½ мод. винограда и сасвим мало земље, а нема никакву стоку.[183] Године 1294. удовица Марица, са сином Стефаном и снајом Кали, имала је једног вола, 2 краве, једног магарца, 20 оваца и виноград са воћњаком од 1 мод. и плаћала је дажбину од

неправилно разумели неку цифру или неке цифре појединих сељачких дажбина. Безобразов је такође исправно приметио да је мало вероватно да је газдинство које је имало свега 2½ мод. винограда могло плаћати 2½ перп., како је то у тексту (№ 17, 45) наведено за Јована, сина Лава Диадромита (заиста, 2½ перп. плаћа овде Георгије, син Алексија Хорвале, који има, осим винограда од 2½ мод., и 100 мод. земље, или Димитрије, син Георгија Флевотома, који има пар волова, 2 краве, магарца и 7 мод. винограда — в. № 17, 59 и 40). Али доста је чудан предлог Безобразова да се та дажбина замени дажбином од 1 перп., а затим и дажбина још једног сељака од 1 перп. снизи на ⅔ перп., да би се тако добила тражена разлика од 1⁵/₆ перп. Тражена разлика добија се путем једне једине, и то знатно простије и убедљивије исправке: очигледно, син Лава Диадромита у ствари није платио 2½ већ ⅔ перп. Таква грешка могла се десити релативно лако, док је сасвим невероватно да су тако искусни издавачи као *Регел*, *Курц* и *Корабљев* могли у једном случају уместо 1 прочитати 2½, а у другом уместо ⅔ ставити 1.

[181] Зогр. № 15, 22 и № 17, 20, 23, 24.

[182] Зогр. № 53, 14 и № 15, 9.

[183] Зогр. № 53, 12, № 15 и № 17, 11.

1½ перп.; 1300. године Стефан, син удовице Марице, и његова жена Кали имали су једног вола, једног магарца, виноград од 3 мод., воћњак од 1½ мод. и још необрађен виноград од 1 мод., а дажбина им је снижена на 1 перп.; најзад 1320. године Кали, удовица Стефанова, плаћајући исту дажбину, има виноград од 1⅔ мод., повртњак од 1½ мод., воћњак од 2½ мод. и ораницу од 6 мод., али нема више никакву стоку.[184] Као пример незнатне промене у имовном стању може послужити домаћинство сељака Димитрија Ксандаса, који је 1300. године имао једног вола и виноград од 2 мод., а 1320. једну краву, једног магарца и исти виноград од 2 мод.; међутим према првом документу, са њиме живе жена Марија, син Јован и шурак Георгије, а према другом, он је ожењен Ирином, има синове Јована и Николу и кћер Марију.[185]

Чињеница да у имовинском стању парика на манастирским имањима наступају такве промене може створити утисак да су парици уживали неограничену слободу располагања својом имовином.[186] Такав закључак би био пренагао и недовољно основан. Оранице парика, њихови виногради, воћњаци и повртњаци, а наравно и стока, били су несумњиво њихово породично власништво. Наслеђивани су од мужа и родитеља, давани у мираз кћерима и сестрама, понекад чак продавани и куповани. У документима се често наводи да је овај или онај посед парика његово породично имање, да је добијено као мираз или чак, али знатно ређе,
[266] да је стечено куповином. Зато је имовинско стање сељачке породице било подложно јаким променама, зато се у сељачкој средини и стварала оштра економска неједнакост, на коју смо више пута указивали. Али лична слобода парика била је, у ствари, везана пореском зависношћу и другим обавезама према властелину, те истом том снажном везом била је ограничена и његова слобода располагања својом имовином.

Не само наслеђивање паричког стаса већ и његово давање у мираз у оквиру истог зависног села, није се одражавало на интересе властелина, сводећи се само на прегруписавање имовине и дажбина у оквиру исте сељачке средине, и није умањивало укупан износ феудалне ренте. Али, отуђивање паричке земље ван властелинског подручја, захтевало је његову дозволу[187], и тешко да се може сумњати у то да властелин није допуштао, или је допуштао само у изузетним случајевима, отуђивање имовине парика, које је могло утицати на способност плаћања његових кметова и изазвати смањивање прихода које су му они дуговали. Пораст имовине парика био је природно властелину само користан, јер је повлачио и повећање сељачких дажбина. Видели смо како се домаћинство Константина Пендикондарија, од којег је манастир Зограф 1300. године добијао 1½ перп. основне дажбине, за 20 година разгранало и поделило у три одвојена газдинства, која укупно плаћају манастиру 5½ перп. У случају опадања сељачког газдинства господар је природно тежио да по могућству задржи дажбину осиромашеног газдинства на ранијој висини. Тако је дажбину од 1 перп., коју је плаћао 1294. године поменути Теодор Ковач, наставио да плаћа и његов син Георгије, и то како 1300. тако и 1320. године, без обзира на извесно смањивање газдинства и нестанак извесних објеката опорезивања. У неким случајевима морало се ипак пристати на извесно снижење сељачке дажбине, уосталом увек врло незнатно. Тако је Јован Карамал, који је имао 2 мод. винограда, 1300. године платио ½ перп.; у практику 1320. године његов виноград је забележен као запуштен и дажбина му је снижена на ⅓ перп.[188] Видели смо да је била снижена од ½ на ¼ перп. и дажбина удовице Јевдокије Влахијане, која је изгубила свој једини виноград, а од 1½ на 1 перп. и дажбина наследника удовице Марице, који су остали без стоке. На снижавање сељачких дажбина феудалца је принуђавало
вероватно оно исто што је, према веома инструктивним [267]
објашњењима византијског Трактата о опорезивању из X века,[189] принуђавало понекад и државу да прибегне олак-

[184] Зогр. № 53, 17; № 15, 33; № 17, 33.

[185] Зогр. № 17, 27 и № 17, 28.

[186] Ово схватање заступа *В. А. Мошин*, Зографские практики, 300.

[187] Карактеристичан пример даје акт из 1301. о отуђивању земље од 25 мод. коју продају парици Алексија Амнона Есфигменском манастиру. Продаја је извршена „по савету и допуштењу“ господина Алексија Амнона, који је из побожних побуда и сам поклонио манастиру парцелу обрадиве земље од 6 мод. и начинио одговарајућу забелешку на купопродајном акту својих сељака: Есф. № 4. Узгред речено, акт Амнонових сељака, због своје изузетне неписмености, може бити интересантан и за лингвисте.

[188] Зогр. № 15, 8 и № 17, 11.

[189] Прво издање овог значајног споменика дао је *W. Ashburner*, A Byzantine Treatise of Taxation, Journal of Hellenic Studies 35 (1915), 76—84. Ново издање, с опширном студијом дао је *F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Leipzig-Berlin 1927. Уп. и моја истраживања: Византийский податной устав, Сборник

шици пореских терета: страховање да у противном случају порески обвезник, не издржавши тежину намета, не одбегне те да не дође тако до још већег губитка у очекиваним приходима.

Истраживачи су већ запазили велику покретљивост и флуктуацију византијског сеоског становништва. На ову појаву први је указао, истина летимично, Ф. И. Успенски, који је и изнео претпоставку да су парици имали право прелаза од једног господара другоме; међутим, ову своју узгред учињену примедбу Успенски није поткрепио ма каквим убедљивим аргументима.[190] На овом питању детаљније се задржао В. А. Мошин у вези са подацима зографских практика, који, по његовом мишљењу, „увелико доводе у питање устаљено мишљење о облику и карактеру везаности парика за земљу.[191] Флуктуација византијског сеоског становништва, посебно оног најсиромашнијег, заиста је била веома јака и несумњиво је важна и карактеристична црта у историји византијског сељаштва. Али та флуктуација ипак није била толико велика и незадржива, како је мислио В. А. Мошин, и нема основе да се сумња у њихову везаност за земљу. Заиста, како Мошинова представа о неограниченом праву парика да располаже својом имовином, тако и његова сумња у њихову везаност за земљу, потиче од погрешног датирања зографских практика. На овом примеру видимо нарочито јасно колико је важно тачно утврдити хронологију докумената који се проучавају. Кад би зографски практик № 15 заиста био из 1315. године, како су то претпостављали издавачи зографских аката и како је сматрао Мошин, и кад би огромне промене у саставу зографских парика, које показује упоређивање података тог практика са грађом практика из 1320, заиста наступиле за мање од 5 година, онда би питање које је покренуо Мошин било свакако оправдано. Међутим, видели смо да тај практик није састављен 1315. већ 1300. године: према томе, поменуте промене нису настале током 5 већ током 20 година, те питање које је поставио Мошин губи своју оштрину. Пред нама је ова ситуација: сва три сељачка газдинства, уписана у практик 1294. године, по-

памяти Н. П. Кондакова (1926), 109—24 и Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jh., Vierteljahrschr. für Sozial- und Wirtschaftsgesch. 20 (1927), 1—108 (в. С Д, књ. II, бр. 13).

[190] *Ф. И. Успенский*, Следы писцовых книг в Византии, Ж.М.Н.Пр. 231 (1884), 312, прим. 2.

[191] *В. Мошин*, Зографские практики, 300.

стоје и 1300; од 15 сељачких породица уписаних у практик 1300. године, наилазимо међутим у практику из 1320. на [268]
чланове или наследнике само 6 породица, док се губи траг осталих 9 породица.

Према томе, остаје чињеница знатне флуктуације византијског зависног сељачког становништва, али и чињеница везаности парика за земљу остаје необорива. Немогуће је сумњати у то да су обавезе парика према властелину, како су оне одређене у практицима, означавале њихово везивање за господарску земљу. На томе се заснива целокупан систем феудалне привреде, тако јасно приказан у споменицима које ми овде проучавамо. Парици јамачно нису имали „право“ слободног премештања, али су, у ствари многи од њих прелазили с места на место, тј. просто речено — налазили су се у бегству; због тога се и јављају егзимиране земље на које тако често наилазимо у византијским споменицима и које обично задржавају имена својих ранијих, одбеглих власника. О стварању егзимираних земљишта услед бегства њихових власника, драгоцене податке даје опет малопре поменути Трактат о опорезивању из X века.[192]

Последњих векова постојања Византије, у време спољних разарања и економског опадања царства, флуктуација сеоског становништва природно стално јача. Сељакају се, прелазећи с места на место, наравно, првенствено сиромашни сељаци. Такви су и били већином парици манастира Зографа, па су у време између састављања практика 1300. и 1320. године нестали управо они најсиромашнији. Основне дажбине сељачких породица, уписаних у практик из 1300. године, варирале су, као што смо видели, између ¼ и 1½ перп. Само два имућнија домаћинства плаћала су по 1½ перп., и оба су остала на своме месту; чланове ових породица налазимо и у практику из 1320. Четири породице, сасвим сиромашне, плаћале су по ¼ перп., и све су оне нестале без трага. Две од њих припадале су елевтерима, најбеднијој и најпокретнијој категорији византијских сељака.

Флуктуација сеоског становништва, изазвана тешким економским стањем сељака, разорним ратовима и другим невољама, стимулисана је и деловањем самих велепоседника-феудалаца, који су један другоме преотимали сељаке. Ова појава, последица типичних особина феудалне економике, позната је опет не само у Византији. Без икаквог „права“ на то, сељаци стварно прелазе с једног места на друго,

[192] Ed. *Ashburner* §§ 5, 12 = ed. *Dölger*, 116, 118—119.

док се између земљопоседника-феудалаца води потмула борба за сељачку радну снагу. Из ове борбе излазе као победници најјачи феудалци, јер велика и привилегисана властелинства имају највећу привлачну снагу. Она апсорбују [269] како осиромашене, упропашћене слободне сељаке, тако и зависне сељаке са ситнијих феудалних поседа, који постепено опадају, губећи у корист великих поседника и своју земљу и своје раднике-сељаке.

При упознавању са повељама из којег било од сачуваних манастирских архива, пада у очи брз и непрекидан пораст поседа великих манастира, типичних представника феудалног велепоседништва. Као изванредна илустрација брзине тог пораста послужиће нам опет та иста три практика манастира Зографа, који пружају нарочито погодан и очигледан материјал за упоређивање. Мада је било доста манастира знатно богатијих од Зографа, мада је он, као што смо видели, не само стицао него и губио своје сељаке (али је стицао знатно више него што је губио), лако је упоређивањем његових практика уверити се у изванредно брзи пораст његовог богатства, које се одражава како у порасту његових земљишних поседа, тако и у све већем броју његових кметова. Године 1294, манастир Зограф је имао још доста скромне земљишне поседе и свега три кметовске породице, а већ 1300 године његови поседи су порасли за више од 1½ пут, број његових кметова повећао се од 3 на 15 породица, па се према томе и феудална рента манастира повећала од 19 на 46 перпера. За двадесет даљих година, земљишни поседи Зографског манастира су се више него утростручили, број сељака се готово удвостручио, а његова феудална рента повећала се тачно троструко.[193] Међутим, две године доцније, манастиру је био потврђен још низ поседа од укупно 220 мод., које је порески комесар солунске теме Г. Фарисеј, који је учествовао и у састављању практика 1320. године, по његовим речима, „заборавио“ да унесе у овај практик.[194]

Пораст манастирских поседа је изузетно брз, јер византијско становништво, од цара до последњег сиромаха, сма-

[193] Не рачунајући виноградe, чија површина не може бити тачно утврђена у практику из 1320. године, манастир Зограф је 1300. имао, како се то види из табеле на стр. 44, 1240 мод. земље (од тога свега 15 мод. у поседу сељака), а 1320. већ 3.907 мод. (од тога 309 у сељачком поседу). Године 1300. било је 36 сељака који су имали свега 53 мод. њива, винограда и повртњака, док је 1320. године 70 кметова имало 359⅓ мод.; укупан манастирски приход 1300. г. износио је 46 перп., а 1320. — 138¹/₆ перп.

[194] Зогр. № 21, од децембра 1322.

тра прилоге манастирима за своју верничку обавезу; порасту поседа бугарског и српског манастира на Светој Гори доприносили су и мотиви „високе политике“ — тежња византијских царева да обезбеде симпатије и подршку српских и бугарских владара, који су за указане политичке услуге очекивали дарове за своје манастире, те су непрестано за њих нешто тражили, а влада ослабљене Византије није могла себи дозволити да та тражења не задовољи.[195] Није [270] много спорије расла имовина других манастира као ни крупних световних феудалаца. Манастири представљају и у овом погледу само једну варијанту крупних земљишних поседника, варијанту коју можемо потпуније да проучавамо, с обзиром на велики број сачуваних манастирских повеља, али која се у суштини не разликује од других облика феудалног земљопоседништва. У тежњи за повећањем својих поседа византијски манастири, као и други византијски феудалци, показују изванредну истрајност, веома упорно траже од ослабеле централне власти нова и нова земљишна даривања, нове привилегије, и у исто време упорно и непрекидно воде борбу са својим суседима за сваки спорни комад земље, за свако спорно имовинско право.

IX [196]

Византијски феудалци нису тежили само за стицањем нових земљишних поседа. Исто толико и исто тако упорно, они су тежили да добију нове кметове, јер, без парика који ће је обрађивати, земља је мртав капитал. Поклањајући земљу, централна власт поклања и на њој насељене сељаке, уступајући феудалцу дажбине које ови дају, као и њихову радну снагу. Не задовољавајући се тим, у потражњи нових радних руку, византијски феудалци насељавају на своје

[195] Интересантна обавештења о томе, као и податке о улози коју су у византијско-српским односима у XIV веку имали хиландарски калуђери, као нека врста дипломатских представника српских владара у Византији, могу се наћи у радовима *В. А. Мошина*, Житие старца Исаии, игумена Русского монастыря на Афоне, Сборник Русск. Археол. Общ. в Югославии III (1940), 125 сл. и *В. Мошина* и *М. Пурковића*, Хиландарски игумани Средњега века, Скопље 1940.

[196] Ово поглавље, са извесним допунама, објављено је као посебна студија у Зборнику Филозофског факултета Београдског Универзитета под насловом: „Елевтери. Прилог историји сељаштва у Византији (в. С Д, књ. II, бр. 11).

поседе тзв. слободне људе (ἐλεύθεροι) осигуравајући и за њих ослобођење од плаћања пореза државној благајни, тј. обезбеђујући себи право на све дажбине које ће се од њих у будуће добијати. „Слободни људи“ — елевтери, који су толико збуњивали испитиваче, представљали су, као што смо већ истакли, осиромашени, скитнички елеменат у касновизантијском селу. Због тога их често називају и туђинцима (ξένοι) па и једноставно сиромасима (πτωχοί). То су убоги који немају никакве непокретне имовине, али и нису везани пореским задужењима и нису уведени ни у државне пореске спискове ни у практике феудалаца-земљопоседника, услед чега се у изворима наводе и као „непознати државној
[271] благајни“ (τῷ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι) и као „незабележени у практицима других господара“ (μὴ καταγεγραμμένοι ἐν πρακτικοῖς τινων ἄλλων).

Честа помињања таквих дошљака у византијским документима јасно сведоче, како је то тачно приметио већ Ф. И. Успенски[197], о великој покретљивости сеоског становништва у Византији, али никако не сведоче, упркос Ф. И. Успенском, о праву прелаза сељака од једног власника другом. Напротив, намеће се управо супротан закључак, уколико се право насељавања дошљака изричито условљавало тиме што они нису били везани обавезама ни према држави ни према каквом другом господару, будући да нису уведени ни у какве практике. Другим речима, ни властелин није имао право да прима сељака који је уведен у практик другог властелина, ни сељак, уписан у чији било практик и самим тим везан за земљу власника практика, није имао право да пређе на земљу другог господара. Према томе, основна маса зависног сеоског становништва — парици, били су везани за земљу и очигледно нису имали право да је напусте. Међутим, и елевтери су га имали само утолико уколико нису били ни према коме у обавези нити уписани у нечији списак и само дотле док се стално не настане на земљишта било којег властелина, не буду уведени у његов практик и постану обавезни да њему дају дажбине. Нема сумње да су ти „слободни људи“ долазили обично из исте кметовске средине и у већини случајева били просто-напросто, бивши парици, којима је пошло за руком да побегну са властелинства свога господара и да заметну трагове. Њихова „слобода“ није друштвена категорија, већ само привремена слобода од пореских обавеза, којих они немају зато што немају

[197] *Ф. И. Успенский*, Следы писцовых книг в Византии, Ж. М. Н. Пр. 231 (1884), 312, прим. 2.

ни имовине ни трајног места становања. Насељавајући се на земље манастира и световних феудалаца, они губе и такву слободу, преузимајући обавезе према земљопоседнику, али се обично дуго не мешају са осталим парицима, староседеоцима, већ продужавају да се и даље називају елевтерима. Елевтери су обично били у неку руку помоћна снага, упоредо са парицима староседеоцима. Али, било је и села насељених само елевтерима и властелинстава која осим њих нису имала никакве друге сељаке. Нарочито интересантан материјал у овом погледу пружају практици манастира Ксенофона.

Слично практицима манастира Зографа из 1294, 1300. и 1320. године, ксенофонски практици из 1300, 1318, 1320. и 1338. омогућавају да се прати судбина једног властелинства и његових сељака у неколико узастопних момената. Ксенофонски практици још никада нису испитивани. Међутим, они заслужују посебну пажњу, с обзиром на важност и сво- [272]
јеврсност података које саопштавају о сељацима настањеним на имањима манастира Ксенофона.

Ксенофонски практици, као и практици Зографа и словенски практик Хиландара, настали су као резултат општег пописа имања Солунске теме и према томе дају попис свих постојећих поседа Ксенофона у тренутку пописивања. Захваљујући томе, може се на основу ксенофонских практика створити прилично јасна слика о привреди Ксенофона током прве четири деценије XIV века.

Богато дарован већ у доба Алексија I Комнина[198], Ксенофон је, као и сви светогорски манастири, почео да опада за време латинске владавине и црквене уније за време Михаила VIII Палеолога, али је затим нагло напредовао за време побожног цара Андроника II, те му је марта 1300. године враћено право власништва на његов главни метох, Стомион на Каламарији, који је том приликом и знатно проширен.[199] Према попису од октобра 1300. године у првом ксенофонском практику, манастир је имао у то време већ прилично замашне земљишне поседе. Међутим, само на његовом главном метоху Стомиону, који је обухватао 2410 мод., налазимо мањи број сељака — свега 6 породица од укупно 27 особа, па су се и они, изгледа, тек сасвим недавно појавили на манастирском земљишту и названи су προσκαθήμενοι μίσθαρνοι.[200] Сви ови „насељени надничари“

[198] Ксеноф. № 1 и примедбе издавача *L. Petit*, p. 2 sq.
[199] Ксеноф. № 2.
[200] Ксеноф. № 3, 11.

не само да немају никакву имовину, већ им још нису ни одређене дажбине. Ипак, уведени у манастирски практик, они се већ сматрају везаним за њега па је у уобичајеној завршној формули речено да ће свети манастир Ксенофон држати све земље наведене у практику, заједно са поменутим надничарима: σὺν τοῖς εἰρημένοις μισθάρνοις.[201] Друге сељаке манастир изгледа није имао. Истина, приликом помена обрадиве земље, зване Лоријеве, двапут је речено летимично да је „држе парици",[202] али ти узгред споменути парици нису забележени у завршној формули о правима власништва Ксенофона и можда и нису били његови, јер у доцнијим ксенофонским документима о њима више нема говора.

[273] Елевтери, који су се населили у Стомиону помињу се, напротив, и у доцнијим документима Ксенофона, и сви његови практици набрајају њих на самом почетку. Међутим, они се више не називају надничарима. Већ други практик Ксенофона, од јануара 1318. године, назива их једноставно парицима, и сви они већ плаћају дажбине по газдинству.[203] Њихов број знатно је порастао. У практику из 1318. у Стомиону је уписано 17 сељачких породица; поред тога, 4 породице су се појавиле и на метоху Јерисо, изгледа новом манастирском имању, у којем је према практику из 1320. било 400 мод. земље, коју је манастир делимично стекао куповином, а делимично даривањем више појединаца;[204] најзад, једна породица населила се и на метоху Неакита. Тако је манастир Ксенофон успео да привуче прилично велики број нових елевтера: 1318. г. имао је већ 22 сељачка газдинства са 57 особа.

Да је реч управо о елевтерима, мада су они у ксенофонском практику из 1318. г. названи једноставно парицима, а у практику из 1338. насељеницима (προσκαθήμενοι)[205], не само да се савршено види из свега онога што сазнајемо о њиховој крајњој беди, већ се и документарно утврђује хрисовуљом Андроника II. Потврђујући сва права власни-

[201] Ксеноф. № 3, 105.

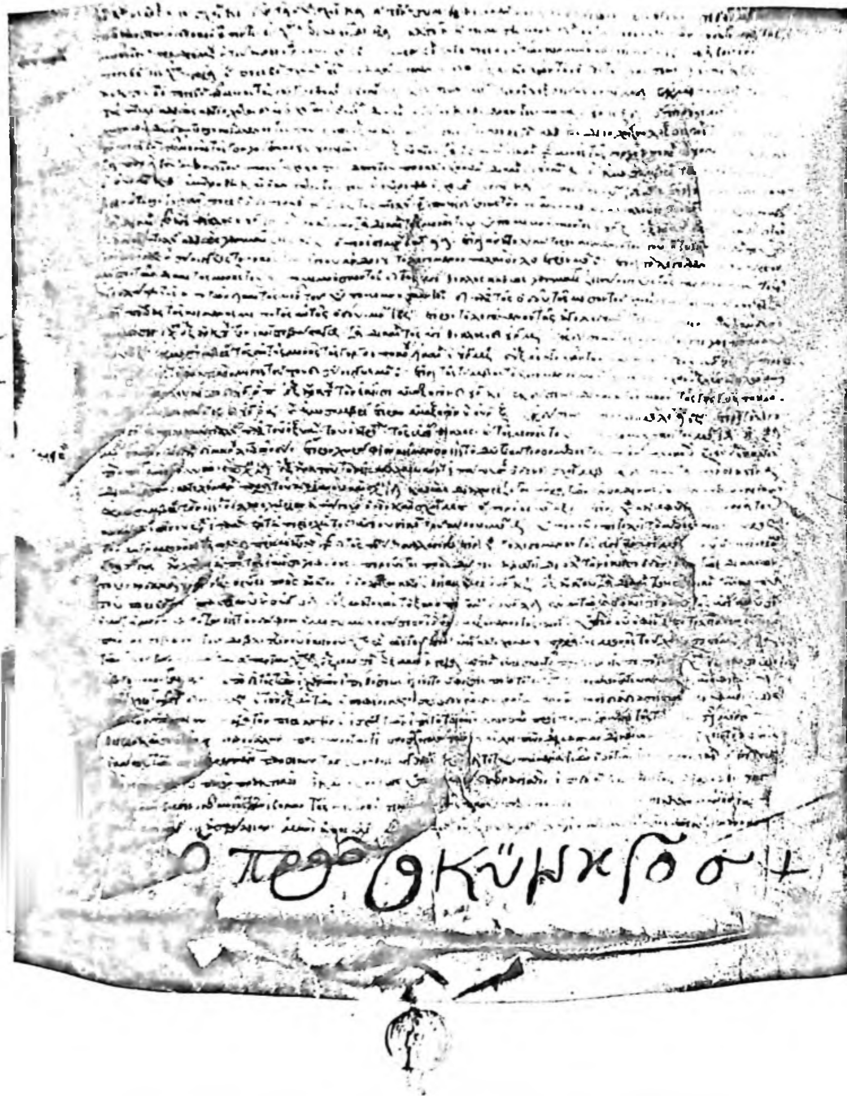
[202] Ксеноф. № 3, 58 и 83. Ову земљу манастир је добио, заједно са две парцеле од 325 и 300 мод., у замену за своје имање од 1.000 мод. на Касандри, из чега можемо закључити да је у њој било 375 мод., јер каснији документи потврђују да је приликом ове размене севаст Апелмене заиста предао Ксенофону 1.000 мод. земље: Ксеноф. № 6, 51 и № 7, 121.

[203] Ксеноф. № 6, 11 и д.

[204] Ксеноф. № 7, 270 и д.

[205] Ксеноф. № 11, 152.

2. Хрисовуља Андроника III Хиландару од септембра 1321. године.

5. Практикон „првог ловца“ Јована Ватаца манастиру Ивирону од априла 1341. На аверсу оловног печата Богородица Платитера.

штва Ксенофона, ова хрисовуља помиње манастирске сељаке у Стомиону, Неакиту и Јерису, тј. на сва она три ксенофонска метоха на којима су се они налазили и према практицима. При томе хрисовуља изричито каже да су ти сељаци били елевтери. О земљи у Неакиту и Јерису речено је истоветним речима; ἐν ᾗ εἰσὶ καὶ προσκαθήμενοί τινες ἐλεύθεροι.[206] О земљи у Стомиону још изразитије: ἐν ᾗ προσκάθηνται καί τινες πτωχοὶ ἐλεύθεροι καὶ μὴ καταγεγραμμένοι ἐν πρακτικοῖς τινων.[207] Напомена да ти убоги-елевтери нису уписани у нечије практике не значи овде, наравно, да они нису уведени уопште ни у какве практике, јер су они у ксенофонске практике уведени, него да нису уведени у практике неких других господара, тј. нису кметови трећих лица, чија би права нарушио Ксенофон населивши их на своје земље и претворивши у своје кметове. Јер, бити уписан у практик неког господара и значи бити његов кмет-парик. Фактички, међутим, елевтери, који су лутали с места на место, у већини случајева су несумњиво били парици одбегли са неких властелинстава.

Међу „парицима“ Стомиона, уписаним у практик 1318. године, може се наћи известан број оних „надничара“, који
су нам познати из практика из 1300. године. 1300. био је [274]
наведен у списку на првом месту Георгије Кален са женом Маријом, синовима Јованом и Теодором и кћерком Теодором; 1318. налазимо Јована сина Каленовог, са браћом Теодором и Димитријем.[208] Године 1300. Јован Лахана и жена Марија имали су кћер Кали; године 1318. Георгије, Лаханов зет, ожењен је Калиом.[209] Године 1300. наведен је Јован Келиот са женом Теофаном и кћерком Аргиром; године 1318. Јован Келиот и Теофана још живе и стекли су краву; кћи се не налази код њих, али је препознајемо у Аргири, жени Ксена Келиота, који је очигледно примио тастово породично име.[210] Од три остале породице, које су живеле у Стомиону 1300. године, није остало никаквих трагова.

[206] Ксеноф. № 8, 64 и 91. О томе да ова хрисовуља припада Андронику II, в. стр. 10.

[207] Ксеноф. № 8, 56.

[208] Ксеноф. № 3, 12 и № 6, 32.

[209] Ксеноф. № 3, 13 и № 6, 15. Споменут је овде (№ 6, 13) и неки Панагиот Лахана.

[210] Ксеноф. № 3, 14 и № 6, 14 и 22. Приметимо узгред да су код Аргире наведена два сина — чињеница која још једном потврђује да је између састављања првог и другог ксенофонског практика прошло доста времена, пошто су у практик уписивали обично само одраслу децу, способну за рад.

Неке од сељачких породица Ксенофона стекле су већ понеку имовину, али запрепашћује ипак њихова крајња и општа беда. Ни стомионски староседеоци не разликују се од осталих: Лаханова кћи Кали и њен муж имају бар једног вола, краву са телетом и сићушан виноград од 1½ мод., њихова дажбина износи ½ перп.; међутим, Јован Келиот са женом Теофаном за 18 година нису стекли ништа осим краве и плаћају ¼ перп.; њихова кћи Аргира са мужем и два сина нема баш ништа и плаћа исто толико; немају ништа, као и раније, ни Каленови синови, који, ко би знао зашто, ипак плаћају ½ перп. Све у свему, од укупно 22 сељачке породице, уписане у практик из 1318. године, само две породице имају по једну сићушну парцелу винограда; ове исте две и још две друге породице имају по једног вола, 7 породица имају ситну, а 11 домаћинстава, тј. тачно половина, нема ни земљу ни стоку. Вероватно да се ти сељаци нису толико бавили земљорадњом колико су радили на манастирским слатинама, које се више пута помињу у ксенофонским практицима.

Према својој крајњој беди, ксенофонски сељаци плаћали су и сразмерно мале дажбине: 3 газдинства плаћала су по ½ перп., 3 по ⅓ перп., 9 по ¼ перп., 7 по ⅙ перп. Очигледно је да постоји извесна подударност између висине пореске стопе и имовног стања обвезника, мада и не сасвим строго и доследно спроведена. Углавном се може приметити да власници винограда плаћају ½ перп., они који имају вола ⅓ перп., они који имају ситну стоку ¼ перп., а они који ништа немају ⅙ перпере. Међутим, у више случајева има од тога извесних одступања. Тако ⅙ перп. заиста плаћају само они који немају ништа, али, упоредо са 7 оваквих газдинстава која плаћају по ⅙ перп., 3 исто тако сирома-
[275] шна домаћинства плаћају по ¼ перп., а Каленови синови
чак и ½ перп. То би се могло најпре објаснити разликом у броју чланова породице, и заиста у већини случајева домаћинства са дажбином од ⅙ перп. имају мање радне снаге него она са дажбинод од ¼ перп. Али једно строго утврђено и непроменљиво мерило очигледно није постојало и остаје нејасно због чега, на пример, Г. Влах са женом и сином плаћа ⅙ перп., а његов сусед Михаило Митилин, који такође има жену и сина, ¼ перпере,[211] и зашто три Каленова сина, мада и представљају већу радну снагу, плаћају толико високу дажбину од ½ перп., док у практику из 1320. године неки Скамандрин са два сина и шураком плаћа само ⅙

[211] Ксеноф. № 6, 24 и 26.

перп.[212] С друге стране, оба она газдинства која имају винограде стварно плаћају по ½ перп., а оба газдинства која имају по једног вола, плаћају стварно по ⅓ перп. Међутим, и породица Георгија Анифанта у Неакиту плаћа ⅓ перп., мада има само једног магарца (додуше, његова дажбина, као што ћемо видети, снижена је у практику из 1320. године, и то чак на ⅙ перп.). Истина, ова породица имала је три мушкарца, и ако се од тога полази она је, пошто је имала магарца, могла платити, изгледало би, и више од браће Каленових, који нису имали ништа осим својих руку. Систем разрезивања дажбина углавном је јасан, али неке појединости и секундарни моменти који су утицали на њихову висину, нама измичу.

Укупни збир дажбина које су Ксенофону плаћале 22 сељачке породице, наведен је у нашем тексту следећим речима: ὁμοῦ τὸ οἰκούμενον ὑπέρπυρα πενταχόσια εἴκοσι δύο.[213] То је очигледна грешка, јер ситни делићи од којих су се састојале дажбине ксенофонских сељака, разуме се, никако нису могли дати збир од 522 перп. У место онога што је прочитао и штампао издавач, треба несумњиво читати: ὁμοῦ τὸ οἰκούμενον ὑπέρπυρα πέντε, κοκκία εἴκοσι δύο. Ако саберемо наведене дажбине појединих сељачких породица, лако ћемо се уверити да њихов збир баш толико и износи, тј. 5 перп. и 22 кокија (одн. кератија).

Прелазећи од другог ксенофонског практика на трећи, тј. од стања манастирског властелинства у јануару 1318. на стање у новембру 1320. године, видећемо да су се за протеклих две године и 10 месеци манастирски земљишни поседи повећали и да се, уз то, појавило 11 нових елевтерских породица, од којих се 9 настанило у Неакиту, а 2 у Јерису. У Стомиону се, напротив, нису догодиле никакве промене — ни у броју сељачких газдинстава, па чак ни у саставу породице нити њиховој имовини. Само што је порасло теле Лахановог зета (године 1318. у његовој рубрици уписана је крава са телетом, а 1320. две краве) и што је липсало магаре његовом суседу Јовану Митилини (године 1318. имао је магарца са магаретом, а 1320. само једног ма-
гарца) — и то су све промене. Бедно имовно стање сељака [276]
није се изменило и ни за трун није се побољшало, исте су остале и њихове пореске стопе.[214]

[212] Ксеноф. № 6, 32 и № 7, 50.
[213] Ксеноф. № 6, 41.
[214] Само Михаилу Влахопулу, који је имао магарца, дажбина је снижена од ¼ на 1/6 перп. (уп. Ксеноф. № 6, 28 и № 7, 26); смањена је

Нарочито изненађује што нема промена ни у бројном стању појединих сељачких породица. То би било уопште необјашњиво, ако се не прихвати да се у практицима, како смо већ више пута наглашавали, бележе само они чланови сељачких породица који су способни за рад, док се малолетна деца не наводе. Веома незнатна је и промена међу становништвом на метоху Јерису: у Антонијевој рубрици, у којој је 1318. био наведен само син Никола, додат је и други син, који је свакако у међувремену одрастао; истом Антонију угинула је крава и остао је само во, али се дажбина од ⅓ перп. није изменила[215]; Јован Цанкари имао је 1318. године две братанице, а остала је само једна.[216]

Нове елевтерске породице које су се појавиле у Јерису и Неакиту, с обзиром на њихов скорашњи долазак, немају уопште никакву имовину. Осам породица тих нових досељеника плаћа најнижу дажбину од ⅙ перп., а двема породицама дажбина уопште није унесена; једна породица плаћа из непознатих разлога ¼ перпере. Тако је на метосима манастира Ксенофона проценат сељака без икакве имовине још порастао: њих више није половина, како је то било 1318. године, већ тачно две трећине; од 33 породице код 22 није уписано ништа осим имена ових сиромаха и дажбина које су на њих разрезане, а само 2 породице имају, као и раније, мајушне делове винограда. Укупна свота дажбина које су ови сиромаси плаћали ипак је нарасла од 5 перп. и 22 кератија на 7 перп. и 6 кератија.

Ако погледамо ближе пореске стопе најсиромашнијег сеоског становништва, упознаћемо се са карактеристичном цртом византијског опорезивања, чији је систем управо супротан оном систему прогресивног опорезивања који нам изгледа природан. Уколико се чак и најбезначајнија имовина оптерећује одређеном дажбином, а извесну, макар и

дажбина од ⅓ на ⅙ перп. и јединому староседеоцу Неакита, Георгију Анифанту, који је такође имао магарца (уп. Ксеноф. № 6, 39 и № 7, 91) — можда због тога што су дажбином од 1/6 перп. били опорезовани скоро сви нови обвезници на имању Неакита. — потпуна подударност спискова сељака Стомиона у практику из 1318. и 1320. дозвољава да се изврше извесне мање исправке у тексту. У № 7, 16 штампано је: Γεώργιος ὁ γαμβρὸς τοῦ Λαχανᾶ ἔχων Καλὴν ... ἀμπέλιον ... μοδίου α′ ἥμισυ, што би значило да се виноград Лахановог зета повећао од 1 1/6 на 1½ мод., а да његова дажбина уопште није наведена. Међутим, према № 6, 17, треба унети изостављено: ἀμπέλιον ... μοδίου α′ ἕκτον, τέλος ὑπέρπυρον ἥμισυ. Друга, незнатна исправка може се извршити у № 6, 13 према № 7, 29.

[215] Ксеноф. № 6, 33 и № 7, 37.
[216] Ксеноф. № 6, 37 и № 7, 41.

малу дажбину плаћају и они који немају никакву имовину, то се при порасту имовине стопе дажбина не повећавају, већ се напротив релативно смањују, тј. најсиромашнији [277]
плаћа релативно већу, а најбогатији релативно мању основну дажбину. Тако, на пример, 22 елевтерске породице Ксенофона са 57 особа, које према практику из 1318. плаћају укупно 5 перп. и 22 кератија, имају све заједно 4 вола, 6 крава са телетом, 4 магарца са магаретом, 2 свиње и 2⅔ мод. винограда; међутим, једна сељачка породица од 5 чланова, која је прешла у власништво Хиландара из бивше проније Нићифора Хриса, има пар волова, 5 крава, 8 кошница, 10 свиња, 6 мод. винограда, воћњак од 2 мод. и 125 мод. земље, а њена дажбина износи само 5 перп.[217] Према ксенофонском практику из 1320. године 33 елевтерске породице од 105 особа плаћају укупно 7¼ перп., имају сви заједно 4 вола, 7 крава, 4 магарца, 2 свиње и 2⅔ винограда, тј. њихова имовина уопште се није повећала, али је порастао број оних који плаћају главарину. Међутим, у хиландарском селу Евнуху, сељак Теофан Алдувин са 5 чланова породице има 2 пара волова, 4 краве, 2 коња, 20 свиња, 120 оваца, 10 мод. винограда и парцелу воћњака од 1 мод., и плаћа свега 7 перп.[218]

Приликом упоређивања ксенофонских практика из 1300. и 1318. г. констатовали смо значајне промене у саставу сељака настањених на манастирским земљама; упоређујући практике из 1318. и 1320. г. приметили смо појаву нових елевтерских породица, али међу раније досељеним породицама нисмо нашли скоро никакве промене; упоређујући практике из 1320. и 1338. године наићи ћемо поново на врло велике промене. То потврђује да је издавач правилно решио питање хронологије тих докумената. У исто време, потпуна сличност стања на главном ксенофонском метоху Стомиону, приказаног у другом и трећем ксенофонском практику, које дели размак од 2 године и 10 месеци, још једном потврђује да се значајне промене које су наступиле у положају сељака манастира Зографа у време између издања другог и трећег зографског практика (в. напред стр. 11—15), нису могле догодити за 5 година, тачније за 4 године и 7 месеци, како је сматрао Мошин, стављајући други зографски практик у октобар 1315. године, али изгледају не само могуће већ и сасвим природне чим је утврђено да је други зографски практик састављен 1300. и да га од трећег

[217] Слов. Хил. 219.
[218] Хил. № 38, 49.

зографског практика дели скоро 20 година. Проучавање ксенофонског практика из 1338. показаће нам да се за време од 1320. до 1338. г. састав сељака Ксенофона изменио још више него састав зографских сељака за време од 1300. до 1320. Таква још већа флуктуација ксенофонских сељака потпуно је разумљива с обзиром на њихову крајњу беду и елевтерски статус.

[278] У временском размаку који одваја ксенофонске практике из 1320. и 1338. г., број сељака на манастирским метосима јако је порастао: уместо 33 газдинства са 106 душа налазимо 55 газдинстава са 175 способних за рад становника. Међутим, ове цифре не дају још слику о стварним размерама прилива нових елевтера на манастирске земље, јер сељачко становништво уписано у спискове манастира Ксенофона не само да се умножило, већ се и у највећој мери изменило у свом саставу. Од сељака, уписаних у практике из 1318. и 1320. године нећемо наћи у практику из 1338. године ни десетину. Сви остали су некуд ишчезли, а уместо њих појавио се велики број нових елевтера, исто тако сиромашних. То што су, без обзира на веома незавидан положај сеоског становништва на ксенофонским метосима, људи са њих не само бежали већ су им у још знатно већем броју пристизали, па су се на њима насељавали, доказује наравно крајњу беду византијског сељаштва тога времена и пораст броја луталица у његовој средини.

Број сељачких газдинстава у Стомиону 1338. године повећао се од 17 на 19 и огромна већина његових житеља су нове придошлице. Од сељака који су нам познати из претходних ксенофонских практика налазимо пре свега Аргиру, која је 1300. г. била уписана као кћи Јована Келиота, а 1318. и 1320. као жена Ксена Келиота и мајка два сина; 1338. она је забележена као „удовица Аргира, жена покојног Келиота“.[219] Она је старешина домаћинства, у којем са њом живе кћи, зет и унука; оба њена сина некуд су нестала. Њено газдинство, по ксенофонским мерилима, прилично је напредовало: 1320. она и муж још ништа нису имали, сад је она „најбогатија“ сељанка Ксенофона — има 1½ мод. винограда, једог вола и 7 крава, и према томе њена дажбина се повисила од ¼ на ⅔ перпере. Међу многобројним сељацима који су прошли пред нама на страницама ксенофонских аката, Аргира Келиот једини је житељ ксенофонских метоха чије име налазимо у сва четири практика

[219] Ксеноф. № 11, 19.

овог манастира, и чији се живот одвија пред нама током читавог периода од 1300. до 1338. године.

Осим Аргириног газдинства, међу 19 породица пописаних 1338. у Стомиону само је у шест случајева могуће, па и то само мање или више вероватно, утврдити потомке оних сељака који су се 1320. налазили на имањима манастира Ксенофона — делимично у Стомиону, делимично (у два случаја) у Неакиту.[220] Према томе од 17 породица уписаних у Стомиону у 1320, бар њих 12 је за протеклих 18 година, ишчезло без трага, а уместо њих појавило се бар 12 нових елевтерских породица. Од 6 породица уписаних у Јерису [279] 1338. године, 3 породице је могуће, али опет само хипотетично, довести у везу са двема породицама које су 1320. живеле на овом метоху, и једном породицом која је живела у Неакиту.[221] Остала лица пописана у Јерису 1338. немају никакве везе са ранијим сељацима Ксенофона.

Још знатно веће промене видимо у трећем насељу ксенофонских сељака, које је у практику из 1338. названо Псалидофурнија. Из ранијих практика види се да је метох Неакита улазио у територију Псалиде, а Фурнија се називао суседни предео. Десет газдинстава наведених у Неакиту 1320. године нестало је за протеклих 18 година; успели смо уосталом да пронађемо неке од његових бивших житеља или њихове потомке у 3 газдинства пописана 1338. у Стомиону и Јерису (в. напред). На пространој територији Псалидофурније појавило се сад 30 породица са 105 душа нових досељеника, који немају никакве везе са ранијим житељима ксенофонских метоха. На тај начин, у три насеља у којима су се скупљали елевтери на ксенофонским метосима појавило се током 18 година бар 45 нових елевтерских породица, док је бар 23 породице ранијих житеља ишчезло са њих без трага.

Имовно стање ксенофонских сељака, које остаје више него бедно, ипак се, у поређењу са ранијим временом, унеколико поправило, нарочито у најстаријем месту њиховог насељавања — у Стомиону. Сад овде 9 породица има своје винограде, наравно минијатурне (просечно по 1 мод.). У Јерису, као и раније, нико нема земљу, у најбољем случају имају стоку. Од нових досељеника, у Псалидофурнији 9 породица имају парцеле запуштеног винограда (χερσάμπελον). Повећао се и број теглеће стоке: на 55 домаћинстава сад

[220] Детаљније податке у мојој напред (прим. 196) наведеној студији о елевтерима.

[221] Ibid.

долази 20 волова (према 4 на 33 домаћинства у 1320.). Сасвим без имовине је „само“ 23 домаћинства, од њих 14 су нови досељеници у Псалидофурнији. Своје винограде сељаци су, вероватно, откупљивали од манастира или су их сами садили, како је то у једном случају посебно наведено.[222] У неколико случајева, речено је да је виноград добијен у мираз уз жену.[223] Један од тих случајева односи се на сељака из Псалидофурније; један део нових досељеника дошао је свакако много пре 1338. године, што се види и из тога што су неки од њих стекли некакву имовину, а ксенофонски елевтери, као што знамо, стицали су своју оскудну имовину обично врло споро.

У складу са извесним повећањем имовине, повишене су и дажбине ксенофонских сељака. Два домаћинства у
[280] Стомиону и једно у Јерису плаћају по ⅔ перп.[224], колико
1320. ту још нико није платио. Може се запазити и извесна тенденција ка повишењу пореске стопе, нарочито приметна у погледу нових насељеника Псалидофурније: газдинства која немају ништа осим вола овде обично плаћају по ½ перп., и тако исто је опорезован и један сељак у Стомиону[225], док су у претходним практицима оваква газдинства опорезована са ⅓ перп. Али, с друге стране, и према практику из 1338. један власник вола у истој Псалидофурнији плаћа ⅓ перп.[226]; и у Стомиону и у Псалидофурнији наилазимо на домаћинства која плаћају по ½ перп., мада имају не само вола већ и виноград, а понекад и ситну стоку[227], а два домаћинства у Стомиону, која имају по једног вола и виноград, опорезована су са ⅓ перп.[228] У Јерису једно домаћинство, са волом, кравом и магарцем, плаћа ⅔ перп., друго — са кравом и магарцем, плаћа ½ перп., а треће — са волом, кравом и магарцем, такође ½ перп.[229] У практику из 1338. разрезивање дажбина је уопште мање уједначено него у практику из 1318, а наведени примери произвољности поступака, којима би се лако могли додати и други слични примери, показују још једном да би било узалудно тражити тачан кључ по којем су византијски чиновници утврђивали у појединим случајевима висину пореске стопе. Константин Пергамин и Георгије Фарисеј, 1318. године, разрезивали су дажбине прилично равномерно, мада, како смо видели, такође не баш беспрекорно. Константин Макрин 1338. године, правио је обрачун „од ока“ и више се старао о добити манастира него о правичности и уједначености опорезивања. Истина, треба рачунати с могућним грешкама издавача приликом дешифровања појединих пореских стопа. Али те грешке свакако нису велике и не мењају општу слику: као укупан збир свих сељачких дажбина у Стомиону наведено је 7 перп., а при сабирању дажбина појединих газдинстава добија се $6\,^{11}/_{12}$ (вероватно је издавач негде прочитао ¼ уместо ⅓); као заједнички збир у Псалидофурнији наведено је 8 перп., а при сабирању добија се 8⅔ перп.; укупан збир у Јерису није дат у документу, а при сабирању добијамо 2⅛ перп.

[222] Ксеноф. № 11, 24.
[223] Ксеноф. № 11, 13, 32, 34 и 264.
[224] Ксеноф. № 11, 21, 25 и 154.
[225] Ксеноф. № 11, 270, 271, 280, 285, 288 и 41.
[226] Ксеноф. № 11, 279.
[227] Ксеноф. № 11, 15, 18, 32, 39, 278.
[228] Ксеноф. № 11, 13 и 33.
[229] Ксеноф. № 11, 154—159.

Према томе ксенофонска сиротиња, чије су дажбине варирале између ⅛ и ⅔ перп., платила је 1338. године манастиру укупно преко 17 перп. основне дажбине. Као што се види, насељавање елевтера било је за властелина веома уносно. Поред тога што је стицао радну снагу, то му је давало, чак и при највећој беди досељеника, сталну ренту, а са приливом нових досељеника расла је и радна снага и
феудална рента: за протеклих 20 година дажбине које је [281]
Ксенофон добијао од својих сељака увећавале су се троструко.

Није, дакле, никакво чудо што су византијски феудалци на сваки начин тежили да придобију што већи број елевтера, те су их призивали на своју земљу, примамљивали, па и једноставно отимали један од другог. Због тога је долазило чак до тужби и судских расправа. Интересантан пример томе налазимо у повељи од октобра 1348. године која је сачувана у архиви Кутлумушког манастира на Светој Гори.[230] Алипијски манастир, који се касније спојио са Кутлумушем, жалио се што су архонтопули из Сера незаконито присвојили његове елевтере, одводећи их са манастирског метоха, и располажући као својима (ὡς ἰδίων). Изјаве сведока принудиле су архонтопуле да врате присвојене елевтере, и пред судом Серске митрополије архонтопули су признали да су спорни елевтери заиста припадали манастиру (ἰδίους ὄντας αὐτῇ, sc. τῇ μονῇ). Овде је интересантно да је манастир на суду био у могућности да докаже своја права не само позивањем на изјаве сведока достојних поверења, већ и подношењем читавог низа „стародревних доку-

[230] Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, № 21.

мената“ (παλαιγενῶν δικαιωμάτων), међу којима и царских простагми. Ово још једном показује да су елевтери могли бити на манастирским поседима и дуже време, не мењајући свој елевтерски положај, и настављали су да се зову елевтерима. У исто време, испричана епизода показује како су у ствари били далеко од сваке слободе ти тзв. слободни досељеници, који су били предмет спора две групе феудалаца и на крају крајева признати као власништво једне од њих. Живећи у крајњој беди, елевтери су радили своме властелину, па су му чак плаћали и дажбине, док њега у ствари нису ништа коштали. Бедно стање ксенофонских елевтера доказује да Ксенофонски манастир није ништа трошио за елевтере, а од њих је имао приходе.

Заиста, из неких докумената видимо да су властела додељивала својим кметовима земљу и то само доказује њихову економичност, пошто су сеоски стасови, као што смо већ истакли, били најпродуктивнији део феудалног властелинства, тако да је пораст њиховог броја водио, на крају крајева, повећању прихода феудалца и порасту његове ренте. Али треба рећи да су, из тих истих економских разлога, допунске парцеле обично додељиване имућнијим сељацима, који су имали довољну опрему за њихову обраду. Тако на пример, у словенском хиландарском практику налазимо у рубрици једног од сељака села Граца примедбу:
[282] и даде се іемоу землѣ О кьбломь.[231] Међутим, тај сељак је имао пар волова, 3 краве, 10 оваца, 5 кошница, породични виноград од 3 мод., виноград од 1½ мод. добијен у мираз и воћњак од 1½ мод.; уз све то њему је додато још 70 мод. земље, коју иначе није имао. Истина, у истом селу Грацу, на територији која се раније налазила у пронији Сиријана, а затим прешла Хиландарском манастиру, била је дата земља и сиромашном сељаку Кости Папили, који је имао само једног вола; али је он добио мању парцелу од свега 25 мод.[232] Најбројнија обавештења о допунски датим парцелама налазимо у богатом селу Мамицони, које је предато 1323. године хиландарском јермонаху Калинику. Овде врло често срећемо напомену: καὶ γῆν διὰ παραδόσεως, при чему се те накнадно дате парцеле обично додају земљи коју је сељак већ имао од раније и која тако понекад нарасте и до 120 мод.[233] Према томе, није чудо што се на том властелинству скоро половина земље налазила у поседу сељака.

[231] Слов. Хил. 48.
[232] Слов. Хил. 214.
[233] На пр. Хил. № 92, 61.

Напротив, Зографски манастир није, изгледа додељивао земљу својим прилично сиромашним сељацима. Ако су од 1300. до 1320. године земљишни поседи зографских сељака порасли од 15 на 309 мод., то је тај прираст настао пре свега због тога што су манастиру дарована нова села са сељачким стасовима од укупно 250 мод. земље и 27 мод. винограда, док су се у главном зографском селу Јерису земљишни поседи сељака за то исто време увећали свега од 15 на 59 мод., а површина под сељачким виноградима чак се смањила од 36½ на 19½ мод., и то поред великог пораста површине господарске земље (в. стр. 42). Ни Ксенофон није додељивао земљу својим сиромашним елевтерима.

Знатна превага површине господарске земље над укупном површином сељачких парцела, карактеристична за феудална властелинства, долази до најјачег изражаја управо на властелинству Ксенофона. У 1338. години површина винограда у поседу ксенофонских сељака износила је 17¾ мод. (од тога 8¾ мод. запуштених), а у 1320. г. само два од 33 домаћинства имала су виноград у укупној површини од 2⅔ мод., док ниједан ксенофонски сељак никад није имао обрадиву земљу. Међутим, већ 1318. године — Ксенофон је имао више од 5.000, 1320. године око 8.000, а 1338. више од 12.000 мод. земље (подаци ксенофонских практика о томе непотпуни су и, супротно другим практицима они, на жалост, не наводе цифру прихода са господарске земље). Звучи скоро комично када се, приликом обавештавања о величини господарске земље, која се често означује у практицима као земља ван паричких стасова, у ксенофонском практику 1338. г. каже да у Псалидофурнији има обрађене земље 3.600 мод. — сем стасова парика-туђинаца (ξενοπαροίκων) овог округа.[234] Стасови парика-туђинаца [283]
тога округа имали су, наиме, укупно 8⅔ мод. запуштеног винограда.

Треба обратити пажњу на израз ξενοπάροικοι. До сада су се под њим подразумевали туђи парици, тј. парици са туђих имања, који су припадали другом властелину.[235] Међутим, постаје јасно да ξενοπάροικοι нису у ствари ништа друго него елевтери. Доиста сељаци у Псалидофурнији припадају Ксенофону, а никако нису туђи парици неког другог властелина, већ су елевтери, које називају, као што смо видели, и туђинцима (ξένοι). Другим речима, то нису туђи

[234] Ксеноф. № 11, 356.
[235] Низ докумената о ксенопарицима наведен је и протумачен у том смислу и код *Соловјева-Мошина*, 471.

парици, већ парици-туђинци, тј. елевтери. Када се у имунитетним повељама манастирима додељују порески приходи ἀπό τε παροίκων, ξενοπαροίκων καὶ προσκαθημένων или се потврђују поседи μετὰ καὶ τῶν ξενοπαροίκων καὶ παροίκων καὶ προσκαθημένων тиме се њима наравно не уступају, између осталог, и нечији туђи парици, већ се само потврђују њихова права на сопствене сељаке и при томе набрајају три основне категорије касновизантијског сељаштва, а то су парици, досељеници и туђинци-елевтери.[236]

У словенском хиландарском практику, при набрајању прихода са властелинских земљишта у селу Грацу, забележено је: „У томь жде селе обелопахто ωдь тоуждихь парикь В перьпере.“[237] Очигледно је да је текст оригинала гласио: ὑπὲρ τοῦ εἰς τὸ τοιοῦτον χωρίον ἀμπελοπάκτου ἀπὸ τῶν ξενοπαροίκων ὑπέρπυρα δύο. То опет не значи да је Хиландар давао у закуп виноград неким туђим парицима, како се то до сада схватало, већ значи да су манастирски виноград у селу Грацу обрађивали, плаћајући за њега закупнину од 2 перп. годишње, парици-туђинци, тј. манастирски елевтери, који су заиста и забележени у хиландарском практику за селоГрадац.

Практици Ксенофона дају пример манастирских села, насељених само елевтерима. Елевтери преовлађују, као што
[284] смо видели, и међу сељацима лаврског метоха Гомата на острву Лемнос. Али на елевтере се наилази и у другим практицима, где су, као посебна група, додати селима са аутохтоним паричким становништвом. Од шест села Хиландара елвeтера је било, према словенском хиландарском практику, у четири села. У селима Хиландара, 1300. године, од 127 газдинстава зависног становништва, свега је било 19 елевтерских. У великом селу Грацу, од укупно 71 газдинства било је само 7 елевтерских, у Каменици 2 елевтерске и 16 паричких породица. Међутим, у Мунзенима и Лушцу

[236] Наведени цитати узети су из хрисовуље Стефана Душана Ватопеду из 1346. и Ксенофону из 1352. г.: *Соловјев-Мошин*, № 11, 14. и № 25, 21. Последњи цитат односи се на добро познато нам ксенофонско имање Ћеакита. Значи ли то да су се око 1352. године на ксенофонским поседима појавили и прави парици, какви се у тој истој хрисовуљи наводе и за Стомион и Јерисо? Немогуће је сигурно решити ово питање, јер нису познате никакве повеље Ксенофона у периоду између практика од 1338. године и ове Душанове хрисовуље. Али изгледа да Душанова хрисовуља пре за сваки случај наводи главне врсте зависног сељаштва и да њене речи не треба примати буквално, утолико пре што и сами ксенофонски практици називају своје елевтере час πάροικοι, час προσκαθήμενοι.

[237] Слов. Хил. 528.

елевтери су сачињавали више од половине целокупног зависног становништва. У оба ова села, на 9 сељачких породица долази по 5 породица елевтера. Но, док парици тих села показују известан напредак, изузев једног сасвим сиромашног газдинства у Мунзенима, елевтери су у већини случајева и овде веома бедни. Истина, елевтер Георгије Ахлада у Лушцу има вола, магарца, 30 мод. земље и плаћа дажбину од 1 перп., а елевтер Коста Кумачанин у Мунзенима стекао је чак пар волова, има 50 мод. земље и плаћа 2 перпере.[238] Али то су изузеци, који се видно издвајају из опште масе елевтерске сиротиње. Осим та два домаћинства, чија појава у елевтерској рубрици донекле изненађује, нико од хиландарских елевтера нема земљу; стоку је имало још 7 породица, а 10 од 19 елевтерских газдинстава на хиландарским поседима немају уопште ништа.[240] Изузев Ахладу и Кумачанина, хиландарски елевтери не плаћају више од ½ перп., али је и овде немогуће установити због чега је неким сиромасима одређена дажбина од ¼, другима од ⅓, а трећима од ½ перп.[241] Сиромашна удовица Кали Радова плаћа вероватно због свог удовичког стања само 1½ „динара“[242], тј. очигледно 1½ милијарисија, одн. ⅛ перп. — најнижу основну дажбину коју смо до сада срели у византијским практицима.

Елевтери села Граца, као што смо видели, узимали су у закуп манастирски виноград, плаћајући за то манастиру
још 2 перп. годишње. Ситни закупци били су вероватно и [285]
већина елевтера безземљаша. Као дошљаци, византијски туђинци-елевтери много подсећају на придошле ситне власнике земље у западним селима, тзв. hospites, и као што се hospites на Западу не мешају са главним власницима мансова, тако се ни византијски елевтери обично не мешају

[238] Слов. Хил. 369.

[239] Слов. Хил. 333.

[240] У Мунзенима на четири газдинства парика долази 3 зевгара, 6 крава, 55 оваца, 250 мод. земље, 4 мод. винограда и 9⅔ перп. основне дажбине; на пет газдинстава елевтера — 1 зевгар, 1 во, 50 мод. земље и 3¾ перп. дажбина, при чему и зевгар и сва земља припадају једној породици Косте Кумачанина и на њега долази дажбина од 2 перп. У Лушцу на четири газдинства парика долази 3 зевгара, 14 крава, 1 коњ, 34 свиње, 30 оваца, 200 мод. земље, 16 мод. винограда, 65 кошница и 9 перп. дажбина; на пет газдинстава елевтера — 3 вола, 3 краве, 2 магарца, 6 свиња, 25 оваца, 30 мод. земље и 3 перп. дажбина. Елевтери у Грацу били су још сиромашнији, а обе елевтерске породице у Каменици нису уопште имале ништа.

[241] Сасвим сиромашна Михељева породица у Мунзенима плаћа чак ⅔ перп.: Слов. Хил. 324.

[242] Слов. Хил. 305.

са аутохтоним парицима. Они су у хиландарском практику свуда забележени одвојено од манастирских парика, у посебној елевтерској рубрици, јер, иако су се настанили на манастирским земљама, они задржавају назив елевтери. Још су оштрије одвојени елевтери од парика, у зографском практику из 1300. године. Док су у хиландарском практику дажбине елевтера, иако наведене одвојено, сабране заједно са основним дажбинама појединих села, у зографском практику између дажбина парика и елевтера повучена је оштра граница. Као што смо видели, у практицима постоје две главне групе прихода поседника: у прву групу спадају основне дажбине парика, а у другу сви остали приходи, у које се укључују како сваке допунске дажбине парика, тако и приходи од неподељене господарске земље и других властелинских добара. Свака од ове две групе обрачунава се посебно, а на крају се наводи заједнички збир свих властелинских прихода. Тако и зографски практик из 1300. г. у почетку даје списак парика и њихових основних дажбина. Пошто је навео целокупну суму основног пореза парика, названу овде οἰκούμενον, практик затим наводи допунско плаћање парика — офелију, а тек после тога наводи две породице елевтера и њихове дажбине и најзад списак господарских земаља и њихових прихода. Тако елевтери, не само да су сасвим одвојени од парика, већ ни њихове дажбине нису наведене заједно са основним дажбинама парика него се налазе у групи допунских прихода. Један од тих елевтера има краву, други нема ништа, оба плаћају по ¼ перп. дажбине. Уз име првога додато је карактеристично објашњење: „јер је елевтер“ (εἴπερ ἐστίν ἐλεύθερος).[243]

Према томе, карактеристично обележје елевтера које се појављује у свим документима, то је крајње сиромаштво.[244] Ти „слободњаци“, како их на једном месту назива
[286] словенски хиландарски практик, представљали су сеоски

[243] Зогр. № 15, 38. Томе сасвим одговара податак на који се наилази неколико пута у словенском хиландарском практику и који јако збуњује научнике „ѥре соу ѥлевтери“. Упркос Панченковом тврђењу, то нема никакве везе са градом Јерисом, већ просто значи: „јер су елевтери“. Може се поуздано рећи да се исто тако као у зографском практику из 1300. године и у оригиналу словенског хиландарског практика, који је саставило, као што смо видели, исто лице у исто време, писало: εἴπερ εἰσίν ἐλεύθεροι, што би се у савременом српском језику превело баш онако како је то учинио преводилац хиландарског практика: „јер су елевтери“.

[244] Елевтери су несумњиво били и два сељака са породицама, који су наведени у одломку првог есфигменског практика после набрајања парика (у штампаном одломку наведен је само део рубрике

пролетаријат. Они су већином несумњиво били одбегли кметови и осиромашени слободни сељаци. Немајући ни крова над главом ни имовине, водили су скитнички живот, па и кад би се населили на имањима феудалаца, ставили под њихову заштиту и постајали зависни од њих, врло ретко су излазили из стања крајњег сиромаштва и потпуне незбринутости, нису стицали сталност и нису се мешали са аутохтоним паричким становништвом.

X

Упознали смо се са подацима већег броја практика о наметима и имовном стању зависног византијског сељаштва на манастирским поседима. Видели смо да намети нису увек били сасвим уједначени, али ипак су норме опорезивања у свим размотреним практицима углавном сличне и свуда се запажа приближно исти однос између висине основних дажбина појединих сељачких породица и њиховог имовног стања. По правилу, дажбину испод 1 перп. свуда су плаћале сасвим сиромашне породице, које често нису ништа имале; дажбину од 1 и 1½ перп. плаћали су сељаци са веома малом имовином, а само они који су плаћали 2 перп. и више били су више-мање имућни. У оштрој противречности с тим општим нормама налазе се стопе по којима су израчунате основне дажбине сељака у практику издатом јануара 1333. године пронијару Михаилу Мономаху за два села на Струми, која су прешла у његово баштинско власништво.

Проније, византијски спахилуци, који су давани уз обавезу вршења одређене службе и који су према томе по својој суштини представљали облик условног и привременог поседовања земље, у XIV веку све чешће и чешће претварају се у баштину, прелазећи у целини или делимично у потпуно и наследно власништво пронијара — процес у
којем се одражава јачање класе крупних феудалаца уз [287]

последњег парика). Први од њих назван је προσκαθήμενος ἀνυποτελής, други ἄνθρωπος ἀνυποτελής. Ипак, они су давали извесне дажбине: први, који је имао мазгу, уплаћивао је ¼ перп., други, који није имао ништа, ко би знао зашто, чак и ½ перп. За разлику од зографског практика, а слично словенском хиландарском практику, њихова плаћања су додата укупној суми основних сељачких дажбина, које се и овде зову οἰκούμενον. Уп. Есф., стр. XIV.

попуштање ослабеле централне власти.[245] Тако је царском хрисовуљом претворен у баштински, наследни посед и један део proније епарха М. Мономаха. Карактеристично је да, приликом одређивања поседа издвојеног у баштину, цар није одредио његову површину, већ висину његовог годишњег прихода, поклонивши Мономаху у баштинско власништво и без обавезе вршења службе ренту од 50 перп.[246] Да би се обезбедила ова рента, Мономаху су додељена у баштину два села, Хандак и Нисион, а у практику који му је био уручен, дат је детаљан попис прихода који се са њих убирају — исто онако као што то видимо и у другим практицима, где се наводе појединачно све врсте прихода од којих се састоји општа сума феудалне ренте. Начин пописивања у Мономаховом практику и манастирским практицима је савршено сличан, те је још упадљивија разлика коју ћемо приметити ако упоредимо стопе по којима су исте врсте и на исти начин пописани приходи обрачунати с једне стране у практику пронијара Мономаха, а с друге у савременим практицима манастирских баштинских имања.

Заиста, пада у очи да Мономахови кметови плаћају знатно нижу основну дажбину него манастирски сељаци истог имовног стања. И поред тога што су се сељаци у селима на Струми дарованим Мономаху очигледно бавили и риболовом (од укупно 27 у рубрикама 26 газдинстава уписан је по један чамац-моноксил), свих 20 сељачких породица села Хандака, без изузетка, имало је и земљу и виноград, од 7 газдинстава села Нисиона сви су имали земљу, а 4 газдинства поред тога и виноград, уз то је велика већина сељака оба села имала и стоку. Па ипак, многи Мономахови сељаци плаћали су само по ½ перп. основне дажбине, а ниједан није плаћао више од 1½ перп.[247], мада су они знатно

[245] Проблем византијске проније, који је добро постављен, мада и на основу сасвим недовољног материјала, у студији *Ф. И. Успенског*, Значение византийской и южно-славянской пронии, Сборник Ломанскому (1883) 1—32, нико није од тада посебно проучавао, ако се не рачуна одељак посвећен томе проблему у раду *П. Мутафчиева*, Войнишки земи и войници в Византия през XIII—XIV в., Списание на Бълг. Акад. на Науките 27 (1923), 37—61, који је, међутим, иако је користио знатно већи материјал, само замрсио питање. Ја припремам опширнију студију из историје проније. [В. сада: Пронија, Београд 1951 = С Д, ова књига, стр. 119 и д.].

[246] Зогр. № 29, 4: *ποσότητα ὑπερπύρων πεντήκοντα ὡς γονικὴν αὐτοῦ καὶ ἄνευ δουλείας.*

[247] У Хандаку 6 породица платило је по ½ перп., 8 породица по 1 перп. и 6 породица по 1½; у Нисиону 1 породица платила је ½ перп., 3 породице по 1 перп. и 3 породице по 1½ перп.

имућнији од манастирских сељака који су плаћали исту дажбину.

Тако је Теофилакт, први на списку Мономахов сељак, који је плаћао ½ перп. имао пар волова, једну краву, 3 свиње, један чамац, 1 мод. винограда и 25 мод. земље.[248] Исту дажбину плаћали су, на пример, од сељака Зографског манастира удовица Јевдокија, која није имала ништа сем ½ мод. винограда, и Карамал, који није имао ништа осим 2 мод. винограда,[249] више сељака Хиландара који су имали опет само незнатне парцеле винограда[250], или само по једног [288]
вола[251], или чак и они који баш ништа нису имали[252] а Јан, Сметков зет, „најбогатији" хиландарски сељак са дажбином од ½ перп., имао је једног вола, 2 краве и парцелу винограда од ½ мод.[253], ако се не рачуна поп Никола Србин, који је, користећи се привилегијом свог свештеничког звања, плаћао исту дажбину, а имао је једног вола, 2 коња и виноград од 1 мод.[254] Дажбину од 1½ перп. плаћали су, на пример, Мономахов сељак Георгије Цивин у Хандаку, који је имао пар волова, једну краву, 2 свиње, један чамац, 3 мод. винограда и 25 мод. земље, и Константин Вагијан у Нисиону, који је имао једног вола, једну краву, један чамац, 5 мод. винограда и 70 мод. земље.[255] Исту дажбину од 1½ перп. плаћали су од сељака Зографског манастира, на пример, удовица Марица, која је имала једног вола, 2 краве, једног магарца, 20 оваца и виноград са воћњаком од 1 мод., и Константин Пендикондари, који је имао једног вола, 4 мод. винограда и 5 мод. необрађеног винограда;[256] од сељака Хиландара, на пример, Коста, син М. Лимљанина, који је имао пар волова, 2 краве и 2 мод. винограда, или Димитрије Фругов, који је имао пар волова и 4½ мод. винограда.[257] Ако бисмо хтели да на манастирским властелинствима нађемо газдинства чија имовина приближно одговара имовини наведених Мономахових сељака, опорезованих са 1½ перп., показало би се да су они плаћали 2½ перп., као хиландарски сељак Манојло из бивше проније Газија Сиријана, који

[248] Зогр. № 29, 16.
[249] Зогр. № 53, 14 и № 15, 29.
[250] Слов. Хил. 145, 412, 418 и 433.
[251] Слов. Хил. 211, 246, 275, 280, 296, 307, 481, 489, 508.
[252] Слов. Хил. 336, 338, 377, 491, 493.
[253] Слов. Хил. 402.
[254] Слов. Хил. 387.
[255] Зогр. № 29, 32 и 65.
[256] Зогр. № 53, 17 и № 15, 22.
[257] Слов. Хил. 248 и 291.

је имао пар волова, 3 краве, 1½ мод. винограда и 50 мод. земље[258] или чак 3 перп., као Јан, Христодулов син, сељак истог манастира, који је имао пар волова, виноград од 2 мод., воћњак од ½ мод. и парцелу земље од 50 мод., или зографска сељанка, удовица Теодора, која је имала 4 мод. винограда и 100 мод. земље, али није имала никакву стоку;[259] само свештеник Димитрије Мацуки, који се међу зографским сељацима оштро издваја својим повлашћеним положајем, плаћао је 1½ перп., а имао је једну краву, 6 мод. винограда и 50 мод. земље,[260] тј. приближно онолико колико су имали Мономахови сељаци који су плаћали исту стопу.

Лако би се могло навести више сличних примера. Али, ма колико они били карактеристични, ипак поређење висине намета на примерима појединих домаћинстава не даје још пуну и сасвим поуздану слику, јер, као што смо већ
[289] не једном нагласили и као што се види донекле и из малопре наведених примера, у опорезивању појединих газдинстава има неуједначености, па се понекад у томе примећују знатне разлике, чак и у једном те истом селу, које припада једном властелину. Сасвим поуздану слику, која отклања фактор случајности, неизбежан при избору појединих газдинстава, добићемо ако саберемо целокупну имовину сељачких газдинстава у Мономаховим селима Хандаку и Нисиону, и добијене резултате упоредимо са резултатима сабирања целокупне имовине сељачких газдинстава у манастирским селима, где укупна сума основних дажбина приближно одговара суми основних дажбина сељака у Хандаку и Нисиону. Као најпогоднији пример за поређење узимамо села Јерисо, Горња Антигонија и Горње Волово, која су се 1320. године налазила у поседу Зографског манастира и где су, према зографском практику из 1320, сви сељаци заједно плаћали 27⅓ перп. основних дажбина (в. стр. 70) — према основним дажбинама од 27½ препера[261], које су плаћали укупно Мономахови сељаци у Хандаку и Нисиону. Резултати овог поређења могу се приказати следећом таблицом, у којој наводимо и број сељака у тим селима:

[258] Слов. Хил. 173.

[259] Слов. Хил. 76; Зогр. № 17, 63.

[260] Зогр. № 17, 47.

[261] Ова сума наведена је као укупан збир основних дажбина у практику: Зогр. № 29, 76. Али, ако се саберу цифре које су наведене у рубрикама појединих газдинстава, добија се 28 перп. Вероватно су издавачи неку цифру погрешно дешифрирали.

	Број домаћинстава	Сељаци		Зевгари	Остала крупна стока	Свиње	Чамци	Виногради	Оранице	Основне дажбине
		Мушки	Женски							
Мономахова села Хандак и Нисион (Зогр. № 29)	27	51	36	6	31	39	26	54½ мод.	734 мод.	27½ перп.
Зографска села Јерисо, Г. Волово и Г. Антигонија (Зогр. № 17)	22	37	35	5	22	—	—	46½ мод.[262]	309 мод.	27⅓ перп.
Мономахов вишак	5	14	1	1	9[263]	39	26	8 мод.	425 мод.	⅙ перп.

Према томе, при скоро једнакој суми основних дажбина, Мономахови сељаци су у стоци, а посебно у земљи, знатно богатији од сељака манастира Зографа. Довољно је напоменути да би вишак од 425 мод. земље морао дати бар вишак [290] од 8½ перп., чак ако се пође од процене по којој се обрачунавао средњи приход са неподељене господарске земље. Међутим, видимо да 27 сељачких породица Хандака и Нисиона, које су, при релативно малој разлици у имовном стању, све прилично имућне, плаћају на име основних дажбина само за ⅙ перп. више од 22 сељачке породице манастира Зографа, мада су, како смо већ приметили, многе од њих биле крајње сиромашне. Само мали број сељака Зографа имао је приближно такву имовину као Мономахови сељаци, али су они и били опорезовани са 2 до 3 перп., док у Мономаховим селима на тако високе стопе уопште не наилазимо.[264] Такво повлашћено опорезивање Монома-

[262] Од тога 4 мод. необрађеног винограда. Али зато једно домаћинство у Јерису има два врта од 1⅓ и 1½, а друго 3 смокве.

[263] При том, Мономахови сељаци имају више волова (поред „зевгара", они имају 13 волова у 12 домаћинстава, а код зографских сељака само једно домаћинство има 1 вола), а такође и више крава (Мономахови сељаци имају 17, а зографски сељаци 13), зографски сељаци имају само више магараца (8 домаћинстава има по једног магарца, а од Мономахових сељака само један има магарца).

[264] У Мономаховим селима 7 сељачких газдинстава плаћало је по ½ перп., 11 газдинстава по 1 перп., 9 газдинстава по 1½ перп. У селима Зографа 1 газдинство плаћало је ⅙ перп., 6 газдинстава по ⅓ перп., 3 газдинства по ⅔ перп. (према ономе што је речено у при-

хових сељака свакако се објашњава тиме што су они припадали пронији.[265]

Истина, оба села чији попис даје Мономахов практик, прелазе из проније у његову наследну и неоптерећену службом својину. Али је очигледно да приликом тог прелаза нису учињене промене у обрачуну прихода, па су ти приходи у практику који је издат Мономаху наведени у истој висини у којој су му раније давани као пронијару, онако како су били уписани у практик његове проније. Заиста, тешко
[291] је замислити да би царска наредба да се Мономаху издвоји из његове проније баштински посед са годишњом рентом од 50 перп. могла бити другачије схваћена и другачије извршена него једноставним одвајањем од проније и предајом у баштину имања са којих су приходи, према Мономаховом практику, одговарали наведеној суми од 50 перп. Овде је пронија — тачније део проније, просто уписан своме ранијем власнику као баштина и природно је да при томе код утврђивања њених прихода нису учињене никакве промене. У случају прелаза бившег пронијарског имања у руке другог баштиника, напротив, исто тако природно се правио нов обрачун прихода, по стопама уобичајеним за баштинске поседе. Видели смо да се знатан део имања Хиландара састојао од бивших пронија, али се при-

медби 180, додајемо овде једно газдинство за које је у тексту наведено 2½ перп.), 4 газдинства по 1 перп., 1 газдинство по 1½ перп., 1 газдинство 2 перп., 4 газдинства по 2½ перп., 1 газдинство 2⅔ перп. и 1 газдинство 3 перп.

[265] Да је опорезивање сељака Хандака и Нисиона знатно ниже од опорезивања сељака у зографском практику из 1320. године приметио је већ *Безобразов*, Об актах Зографского монастыря, стр. 412 и д. Али овој упадљивој чињеници Безобразов није дао, па није ни могао дати, задовољавајуће објашњење, пошто за чудо уопште није приметио да се овде не ради о манастирским већ о пронијарским сељацима. Безобразов је, истина, изнео претпоставку да „у овом практику земљишне парцеле уопште нису узете у обзир“. Али, изгледа да такво објашњење није задовољило ни њега самог, јер изневши још више исто толико неоснованих претпоставки у вези с овим документом, он примећује: „Све су то, наравно, само претпоставке, али у датом случају, на жалост, не може се изнети ништа осим претпоставки“. Заиста, несхватљиво је како се могло десити да земљишне парцеле, главни предмет опорезивања, „уопште нису узете у обзир“, и због чега су оне онда уписане у рубрику-стих сваког сељачког газдинства? И због чега, на пример, удовица Киријако, која има 70 мод. земље, 2 мод. винограда и само 1 краву, плаћа 1½ перп., највишу стопу у Мономаховом практику (Зогр. № 29, 71), док Фотин, сељак из истог села, који има и вола, и краву, и магарца и виноград од 2 мод., али само 3 мод. земље, плаћа само 1 перп. (Ibid., 60)? Очигледно, управо због тога што има веома мало земље, док је Киријако има доста.

ходи и дажбине настањених сељака не разликују по својим стопама од прихода са осталих земаља и дажбина осталих сељака Хиландара, а у исто време јако одударају од прихода са Мономахових земаља и дажбина његових сељака.

Закључак о повлашћеном опорезивању пронијарских сељака не само да је интересантан за разматрање особина различитих врста практика, већ је веома значајан за схватање институције проније. Али баш с обзиром на важност тог закључка морамо да се оградимо и да подсетимо на то да се он заснива само на једном документу, пошто је Мономахов практик за сада једини објављени попис пронијарских поседа, и то пронијарских поседа који су већ прешли у баштинску својину, иако су сачували вероватно своју првобитну пронијарску ренту. Објављивање других пронијарских практика треба да потврди или да оповргне наш закључак о повлашћеном положају пронијарских поседа. За сада га можемо поткрепити даљим испитивањем истог тог практика Михаила Мономаха, прелазећи од питања опорезивања сељачких кметовских домаћинстава на питање израчунавања прихода са господарских земаља пронијара. Заиста, ако су пронијарски кметови и њихова домаћинства опорезовани на посебан начин, онда се свакако и приход са неподељене господарске земље одређивао за пронијаре другачије него за баштинике. На основу увек тог истог Мономаховог практика може се лако уверити да је то баш тако и било.

Видели смо на већем броју примера да се приликом израчунавања прихода са господарске земље на баштинске поседе манастира, по правилу, примењивала просечна процена од 1 перп. за 50 мод. У једном случају наишли смо чак, у практику издатом Хиландарцу Калинику на део села Мамицоне, на процену од 1 перп. за 25 мод. земље вишег квалитета. Како је, дакле, израчунат приход са Мономахове господарске земље? У Хандаку било је у разним парцелама 400 мод. неподељене господарске земље, у Нисиону 150 мод., уз то је Мономаху с оне стране Струме био уступљен воћњак од 25 мод., тј. свега 575 мод. За све то израчунат је приход од 7 перп., који је додат основним сељачким да- [292]
жбинама (οἰκούμενον).[266] Тако, супротно свим многобројним и међусобно сагласним подацима манастирских практика, овде се приход од 1 перп. не обрачунава са 50 већ са више од 80 мод. Истина, како наводи Мономахов практик, у Нисиону је од 150 мод. земље било само 50 мод. плодне, а 100

[266] Зогр. № 29, 77—83.

мод. запуштеног и мочварног земљишта, али и међу манастирским имањима, за која се узимала општа процена од 1 перп. са 50 мод., било је свакако доста неплодне земље. У погледу земље од 400 мод. у Хандаку нису учињене никакве ограде, из чега свакако треба закључити да је та земља била сва плодна и могла би бити сврстана у виши квалитет, као и трећина земље у Нисиону, о којој је изричито речено да је била ὕπεργος. Заиста, исто онако као Калиникова квалитетна земља у Мамицони, која се није давала под закуп, већ је обрађивана кулуком парика, и за коју се 1 перп. обрачунавао са 25 мод., и господарска Мономахова имања непосредно су обрађивали његови парици, услед чега је и приход са њих, као што смо видели, прикључен основним дажбинама које су давали сељаци. Најзад, треба водити рачуна о томе да је од Мономаховог властелинског земљишта 25 мод. долазило на воћњак, који је свакако требало да се процени знатно више од обрадиве земље најбољег квалитета. По процени коју налазимо у једном од практика Есфигменског манастира,[267] један такав воћњак требало би да даје 4 перп. прихода. Али чак ако се за сва властелинска Мономахова имања, не искључујући ни воћњак, узме уобичајена средња процена за неподељене господарске земље, и онда би приход од њих требало да буде 11½ перп., тј. за више од 60% већи од прихода који је приказан у Мономаховом практику.

Према томе, при обрачунавању ренте од неподељене господарске земље, за манастире се узима један а за пронијара Михаила Мономаха други кључ. Процена која се примењује на земљу пронијара исто толико је нижа од уобичајене процене за манастирску земљу колико је и опорезивање сељака на пронијарским поседима било ниже од опорезивања сељака на баштинским имањима манастира. Конкретно то значи да, примајући даривање, одређено висином ренте која се са њега обрачунава (а пронијарска имања обично се квалификују према висини своје ренте), пронијар је добијао знатно више земље и знатно већи број кметова него баштиник који је имао ренту исте висине. Такав привилегисан положај пронијарских поседа и његових кметова објашњава се свакако тиме што су и пронијар и његови кметови имали обавезу војне службе.

[293] Корист коју је од тога добијао пронијар била је нарочито значајна ако је он успевао да своје поседе, у целини

[267] Есф., XVI за врт од 4 мод. наведен је приход од ⅔ ном., тј. узета је процена: 1 ном. са 6 мод.

или делимично, претвори у баштину и уз то да добије и ослобођење од службе која је била за пронију везана, како је то успео епарх Михаило Мономах. Сем тога, ма колико да су у практицима прецизно одређивани сви приходи који су припадали поседницима, не може се сумњати у то да је власник, био он пронијар или баштиник, налазио могућност да добије од својих кметова и више од онога што му је званично било дозвољено да од њих узима на основу издатог практика. Но, уколико су званично утврђене дажбине сељака биле ниже утолико је очигледно лакше било извући од њих извесне вишкове, ако не у новцу а оно у натуралним давањима.

Стање које приказује Мономахов практик разликује се од општег стања на манастирским поседима и утолико што је на манастирским властелинствима, као што смо видели, неподељена господарска земља обично знатно већа од земље у сељачким парцелама, док је у селима дарованим Мономаху већи део површине заузимала сељачка земља. Заиста, у Хандаку се у поседу сељака налазило 479 мод. обрадиве земље, а у непосредном поседу властелина 400 мод.; у Нисиону сељачке парцеле обухватају 225 мод., а господарска земља само 150 мод. Јасно је преимућство таквог стања за поседника, јер, као што смо видели, земља у сељачком поседу увек представља најпродуктивнији и најуноснији део феудалног властелинства.

Али, немамо основа да сматрамо да је такав однос био уопште типичан за пронијарске поседе. Хиландарско село Градац, чија је једна половина била раније у власништву једног крупног баштиника, а друга, у власништву шесторице ситнијих пронијара, имало је веома опширне неподељене господарске земље, скоро четири пута веће од површине сељачких ораница, па је природно претпоставити да је та неподељена земља прешла у посед Хиландарског манастира како из састава баштине тако и из састава пронија. Михаилу Мономаху била су дарована баштинска права на један део његове проније, али у царском указу о том даривању није било означено какав му је баш део требало доделити у баштину, већ је била само одређена висина његове годишње ренте од 50 перп. Тако је чиновник који је извршио предају могао да по своме нахођењу издвоји Мономаху који било део његове проније одређене вредности, па је он очигледно, из пријатељства или за одговарајуће мито, доделио Мономаху најбољи и најуноснији део његовог имања, са великим бројем сељачких парцела и релативно малом по-

вршином неподељене земље. Тиме се може уосталом објаснити и релативно већа површина сељачке земље и у оној трећини села Мамицоне, која је била додељена хиландар-
[294] ском јеромонаху Калинику. У сваком случају се велики управник ловишта Јован Ватац, који је извршио предају села Хандака и Нисиона Мономаху, било да се руководио пријатељством или коришћу, или и једним и другим, свесрдно бринуо о Мономаховим интересима. Практик који му је он издао, показује то необично јасно. Добивши од цара налог да издвоји Мономаху из његове проније баштину са 50 перп. прихода, велики управник ловишта Ватац доделио је Мономаху баштинска права на земљу и сељаке у селима Хандак и Нисион, чије су дажбине и приходи требало да износе годишње 50½ перп.[268] (сабирањем појединих ставки добија се чак 51 перп.). Међутим, не задовољивши се тиме, Ватац је поврх тога, сасвим својевољно, доделио Мономаху и приход од 18 перп. од рибњака у Худинама и Невољани, јер су тобоже ти рибњаци одавно припадали Хандаку, па их је привремено држао и Касандрин,[269] тј. очигледно ранији пронијар. Овој суми од 18 перп. Ватац је затим додао још и приход од 15½ перп. од чамаца-моноксила и од теретног пристаништа.[270] Тај приход је вероватно такође долазио од сељака у Хандаку који су, како је то посебно наглашено у њиховим рубрикама, имали сваки по један чамац-моноксил, и вероватно је због тога, при обрачуну тих допунских прихода, које је Јован Ватац великодушно доделио Мономаху, речено: ἀντὶ οἰκουμένου ὑπέρπυρα τριάκοντα τρία ἥμισυ.

Према томе, уместо ренте од 50 перп. коју је био одредио цар, велики управник ловишта Ватац је без устезања доделио Мономаху сталну ренту од 84 перп. Такво крајње самовлашће, које баца доста чудновату светлост на обичаје византијских чиновника, може навести на претпоставку да се и привилегисано разрезивање прихода и дажбина које смо запазили у Мономаховом практику објашњава не толико општим повлашћеним положајем пронијарских имања колико самовлашћем и непотизмом чиновника који је ишао на руку дотичном пронијару. Чини се ипак да је велики управник ловишта Ватац, приликом издвајања једног дела

[268] Зогр. № 29, 93.
[269] Ibid., 93—96.
[270] Ibid., 96—98. У тексту је наведено чак 50 перп., али је то свакако грешка, и у место πεντήκοντα треба читати πεντεκαίδεκα или πεντεκαίδεκα ἥμισυ, јер укупна сума обе дажбине, које је Јован Ватац својевољно поклонио Мономаху, наведена је овде са 33½ перп.

Мономахове проније у баштински посед, и поред све своје безобзирности, тешко могао да снизи пореске стопе које су биле фиксиране у његовом пронијарском практику. Он је могао само да их не повиси, и то је очигледно и урадио. Дефинитиван одговор на то питање даће међутим тек објављивање практика других пронијара, пре свега поменутог практика Алексија Раула из архива Зографског манастира.
Ако се покаже да су и ту пореске стопе ниже од уобичаје- [295]
них стопа, познатих из практика баштинских манастирских поседа, потврдиће се наш закључак о повлашћеном опорезивању пронијарских земаља и на њима насељених сељака, услед посебних обавеза које су имале проније. У супротном случају, мораће се заиста закључити да је и при одређивању прихода са имања додељених Мономаху у баштинску својину велики управник ловишта Ватац показао самовољу и једноставно постарао се за свога пријатеља.

Уосталом, М. Мономах није дуго уживао у имањима која му је даровао цар Андроник III, а која је још увећао својим старањем велики управник ловишта Јован Ватац. У мутно време грађанског рата који се разбуктао после смрти Андроника III, влада Јована V анулирала је та даривања и, на молбу бугарског цара Јована Александра, хрисовуљом од јануара 1342. године, поклонила Хандак Зографу.[271]

XI

Важна и карактеристична црта византијске феудалне економике је чињеница да је привреда византијских феудалних властелинстава, како то нарочито јасно показују анализирани практици, почивала скоро потпуно на новчаној основи и да је феудална рента, чије је тачно обрачунавање представљало, као што смо већ више пута нагласили, основни задатак практика, била првенствено новчана рента. Видели смо да су основне дажбине византијских сељака изражене искључиво у новцу, као што су у новчаним јединицама израчунавани и приходи са неподељених господарских

[271] Зогр. № 31. Као што је доказао *F. Dölger*, Die Mühle von Chantax, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου I (1923), 13 sq., од два рукописа ове хрисовуље, који се налазе у архиву Зографског манастира, оригинални је документ В, док су документ А, као и повеље Зогр. № 32, 33 и 34, фалсификати.

земаља. Поред основних дажбина, које су убиране од сваког појединог сељачког газдинства, сељаци су давали и низ допунских дажбина, које су разрезиване на целу сеоску општину или на читаво зависно становништво властелинства у целини. Те допунске дажбине такође су се сводиле углавном на новчана плаћања, мада су по своме карактеру првобитно већим делом несумњиво представљале натурална давања. Релативно ограничен значај, мањи него у каквој било другој области средњовековног света, имао је у систему феудалне привреде Византије и кулук сељака. У условима високо развијене новчане привреде у Византији, новчана рента сасвим преовлађује над натуралном рентом и работама, исто тако као што и сама византијска држава не само убира у новцу све врсте пореза,
[296] већ и све више замењује новчаним уплатама раније натуралне дажбине, па чак и јавне радове.[272]

Искључиво у новцу обрачунавају се већ сви приходи Андроника Дуке у патмоском практику, који, истина, још не зна за такав сложен систем допунских сељачких дажбина са каквим се срећемо у каснијим практицима. Феудална рента на пронијарским имањима имала је нарочито јасно изражен новчани карактер. Проније се чешће од других поседа обележавају у документима висином своје феудалне ренте; за одређивање њихове величине обично се не наводи површина поседа већ изражена у новцу ποσότης, тј. сума њиховог годишњег прихода, како смо то могли приметити и у практику М. Мономаха, коме су били уступљени поседи са годишњом рентом — ποσότης — од 50 перп. Према томе, сви извори његових прихода — не само основне дажбине његових сељака већ и сви њихови допунски намети — изражени су у новчаним износима, и према томе Мономахова рента је имала чисто новчани карактер, без икаквих

[272] Због тога, на пример, συνωνή, касноримска annona, позната већ у Византији VI века као принудно давање жита за војску, која је међутим већ и тада понекад замењивана новчаним плаћањем (cf. Cod. Just. X, 27, 2; Nov. Just. 130; Procop. III, 1, 142—143, ed. Haury) претворила се најдоцније у X веку у земљарину, која се плаћала у новцу, као што смо то видели и у патмоском практику (cf. *G. Ostrogorsky*, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jh., 49 sq. (в С Д, књ. II, бр. 13). Исту еволуцију претрпела је касније и σιταρκία, како је показао већ *В. Г. Васиљевски*, Материалы, Ж. М. Н. Пр. 210, 367). Новчаним плаћањем замењиван је и кулук становништва, као на пр. обавеза да својим радом учествују у изградњи лађа, па чак и обавезе сличне давању из своје средине извесног броја морнара (cf. *G. Stadtmüller*, Michael Choniates, Orientalia Christiana 33, 1934, 171 и 291).

елемената натуралне и радне ренте. Јако преовлађивање новчане ренте показују и истовремени манастирски практици, али ипак, иако врло ограничено, у њима срећемо и натурална давања и сељачке работе.

Најважнији допунски сељачки намет у Мономаховом практику је ζευγαρατίκιον, који у оба његова села износи укупно 9½ перп., тј. више од трећине основних дажбина његових парика, чији је збир сачињавао 27½ перп. Са зевгаратикијем, као допунском дажбином, срели смо се већ у патмоском практику, где он такође није био разрезан на поједина сељачка газдинства, већ се убирао као заједничка допунска дажбина од појединих села, али се тамо тај допунски намет изражавао у минималним износима (стр. 50). Упоређивање стопа зевгаратикија у практицима Андроника Дуке и Михаила Мономаха показује да су допунске обавезе [297]
сељака временом јако порасле. О томе сведоче и манастирски практици XIII и XIV века који садрже читав низ различитих допунских потраживања. Оно место које у практику М. Мономаха припада зевгаратикију, у манастирским практицима има ὠφέλεια. Практици Хиландара, Зографа и Есфигмена њоме почињу набрајање допунских сељачких дажбина. Офелија износи 10% од укупне суме основних сељачких дажбина.[273] Према томе, ово потраживање није тако високо као зевгаратикиј у практику М. Мономаха, али је зато у манастирским практицима знатно веће од стопе других допунских дажбина. Практик М. Мономаха не спомиње офелију, као што манастирски практици, са своје

[273] Тако су сељаци свих села Хиландара 1300. године, при укупној суми основних дажбина од 178 перп., плаћали манастиру заједнички 18 перп. офелије (Слов. Хил. 514); зографски сељаци, 1300. г., плаћали су 12½ перп. основних дажбина и 1 перп. офелије, а 1320. 27⅓ перп. основних дажбина и 2⅔ перп. офелије (Зогр. № 15, 37 и № 17, 66); у првом есфигменском практику, према којем су основне дажбине манастирских сељака износиле 89¼ перп., офелија је израчуната врло прецизно и износи 9 перп. мање 2 кератија, тј. $8^{11}/_{12}$ перп. (Есф., стр. XIV). Изузетак представља, на први поглед, други есфигменски практик, где офелија износи 18 перп., док је οἰκούμενον, тј. укупна сума основних дажбина исказана у 388 ном. (Есф., стр. XV). Али ова последња цифра, коју је, на жалост, немогуће ваљано проверити, јер одломак који је издао Л. Пети не садржи списак дажбина појединих сељачких газдинстава, свакако је погрешно наведена и вероватно треба да се исправи у 180 перп., пошто је даље, после набрајања свих допунских плаћања и прихода од неподељене земље и манастирских добара, речено да све ове ставке сачињавају 320 ном., док коначни збир свих манастирских прихода износи 500 ном. (Есф., XVII).

стране, не наводе зевгаратикиј.[274] Међутим, лаврски практик из 1420. године говори о десетини од сељачких зевгара, указујући тако на првобитно значење дажбине зевгаратикија.[275]

Десетина од свиња, оваца и пчела среће се у више практика, као и у другим византијским повељама, при чему у манастирским практицима ове дажбине чине прилично велику суму, обично знатно већу од износа офелије. Истина, у зографском практику из 1320. г. ова потраживања, као и офелија, износе само 2⅓ перп., али у словенском хиландарском практику она сачињавају укупно 45 перп., у првом есфигменском практику 20⅜ перп., у другом есфигменском практику 58 перп., тј. више од 25% укупне суме основних дажбина дотичних сељака.[276] Према томе све ове дажбине, које по свом првобитном смислу представљају натурална давања, претвориле су се у стална новчана плаћања. У пр-
[298] вом есфигменском практику наведена је и обавеза учешћа у зидању градова — καστροκτισία, која се не помиње у другим практицима, али је добро позната из других византијских извора и представља један од најважнијих облика радне обавезе, како у Византији тако и у другим средњовековним земљама, позната и у средњовековној Србији као „градозидање" и у Русији као „городовое дело". Та радна обавеза такође се претворила у новчано плаћање и као такво укључује се у феудалну ренту Есфигмена: на име градозидања есфигменски сељаци су плаћали своме манастиру 1½ ном.[277] Истина, у другом есфигменском практику та дажбина се више не наводи, као што се не наводи ни у једном другом познатом нам практику, али је ипак податак првог есфигменског практика веома карактеристичан пример претварања различитих обавеза у периодична новчана плаћања.

Такво преовлађивање новчаних пореза, изазвано потребама развијене новчане привреде у Византији, није ипак означавало потпуно потискивање натуралних давања и сељачких работа и њихово принципијелно укидање. Најмање се може говорити о спровођењу некаквих одређених принципа у том смислу. Још у XI веку, на имањима Андро-

[274] Замењивост ова два појма запазио је већ *В. Мошин*, Акти из светогорских архива 213, прим. 50.

[275] Лавра, стр. 167 и 168: ὅτι ὀφείλουσι διδόναι πρὸς τὴν μονὴν τὸ δέκατον τῶν ζευγαρίων αὐτῶν...

[276] Зогр. № 17, 66; Слов. Хил. 516—518; Есф., XIV и XV.

[277] Есф., XIV.

ника Дуке куратор, уместо „аноне" од 12 мод. пшенице која му је припадала, примао је у новцу 1 номизму. Међутим, у неким каснијим практицима примећујемо у извесном смислу супротну појаву: за премеравање жита и вина, чија се количина одређује њиховом вредношћу у перперама, сељаци дају чиновнику извесну количину пшенице и јечма и извесну количину вина.[278]

Као најкарактеристичнију натуралну дажбину, која се као таква јавља у низу практика XIV века, треба међутим сматрати обавезу сељака да доносе властелину „поклоне", који се у нашим документима називају κανίσκια (корпице). У чему су се састојали ти поклони, који су очигледно водили свој назив од корпе у којој су их доносили феудалцу, односно у другим приликама чиновнику, објашњено је у једном акту руског манастира на Светој Гори из XI века; у канискиј су улазили: векна хлеба, кокош, 1 мод. јечма и пола мере вина.[279] У практицима XIV века не наводи се садржај тих поклона феудалцу, који је био утврђен обичајем, већ се каже да су сељаци обавезни да годишње дају „три уобичајена поклона",[280] при чему се понекад помиње и кад их треба дати — на Божић, Покладе и Ускрс.[281] Са- [299]
свим је очигледно да ти поклони у наведеним манастирским практицима представљају натуралну дажбину, пошто се наводе на крају практика, иза коначног збира свих новчаних плаћања па чак и после одредаба о работама.

Усамљен је податак у првом есфигменском практику, који и ову дажбину прерачунава на новац, захтевајући „на име три поклона, и то на Божић, Покладе и Ускрс, од свакког парика по 6 кератија, што чини на име канискија свега 5½ перпера".[282] Тако се и ова типично натурална дажбина, која је, судећи по подацима практика XIII и XIV века, била

[278] Слов. Хил. 573; Есф., XV и XVIII.

[279] Русск. № 19, 158: καὶ τὸ κανίσκιον αὐτοῦ ψωμίον ἕν, ὀρνίθιον ἕν, κριθάριον μόδιον ἕν, οἴνου μέτρον τὸ ἥμισυ.

[280] Τὰ συνήθη τοῦ ἔτους τρία κανίσκια, како наводе у истоветним изразима Зогр. № 17, 91; Есф., XVII; Хил. № 92, 171; Слов. Хил. 575: и законьние .г. поклони.

[281] Хил. № 92, 171, Есф., XIV.

[282] Есф., XIV. *В. Мошин*, Акти из светогорских архива 246 и Грчке повеље 450 погрешно закључује из овог податка да је канискиј у то време увек био новчано плаћање. За такав закључак не само да нема основа, већ га и директно побија све оно што је малопре речено о месту и начину уписивања канискија у више наведених манастирских практика. У првом есфигменском практику међутим канискиј, пошто се овде плаћа у новцу, и наведен је међу новчаним плаћањима.

у ствари једина преостала натурална дажбина у то време, могла чак и на манастирским имањима заменити новчаним плаћањем. У практику Михаила Мономаха где се, као што смо већ нагласили, све дажбине изражавају у новчаним износима, нема ни трага од натуралне нити од радне ренте, канискиј представља обичан новчани намет, који је сасвим изгубио свој некадашњи смисао и не одваја се ничим од осталих новчаних дажбина. Овде нема ни речи о уобичајена три поклона који се доносе о одређеним празницима. Пошто се претворио у новчани порез, канискиј није ни наведен посебно, већ је укључен у заједничку своту са две дажбине сасвим другачије врсте и порекла: властелин једноставно добија од својих сељака 2 перп. „на име канискија, десетине од свиња и аира“. Ова последња дажбина уступљена му је, уосталом, са једним карактеристичним ограничењем, јер су из ње издвојене „три ставке — за убиство, отмицу и налаз блага“.[283]

На тзв. „аир“ треба обратити посебну пажњу, јер је за њега везано важно питање о судским правима феудалца-земљопоседника. Под аиром (ἀήρ), како се од XIV века све чешће назива дажбина позната у старијим изворима као аерикон (ἀερικόν) подразумева се, као што је познато, новчана глоба која је првобитно узимана за разне преступе, како у корист настрадалог тако и у корист државне бла-
[300] гајне.[284] По познатој византијској пракси претварања у стални намет једнократних плаћања, изазваних посебним

[283] Зогр. № 29, 89: ὑπὲρ τοῦ κανισκίου, τῆς χοιροδεκατίας καὶ τοῦ ἀέρος αὐτῶν, ἄνευ τῶν τριῶν κεφαλαίων φόνου, παρθενοφθορίας καὶ εὑρέσεως θησαυροῦ, ὑπέρπυρα δύο.

[284] Питање о значењу аерикона коначно је разјашњено објављивањем повеља Вазелонског манастира у Трапезунту: *Ф. И. Успенский* и *В. Н. Бенешевич*, Вазелонские акты, Ленинград 1927. О аерикону, с обзиром на нови материјал вазелонских аката, в. *F. Dölger*, Das ἀερικόν, Byz. Zeitschr. 30 (1929/30) 450—457. Уп. такође *G. Ostrogorsky*, Byz.-Neugr. Jahrb. 6 (1929), 584 sq.; *М. Ласкарис*, Ватопедската грамота на царь Иван Асеня II, Софија 1930, 46 и д.; *А. Соловјев* и *В. Мошин*, Грчке повеље, 583 и д. Сва многобројна и противречна објашњења аерикона, која су раније давали византинолози, међу њима и аутор ове студије, постају сад беспредметна, изузимајући тумачење *Б. А. Панченка*, О тайной истории Прокопия, Виз. Врем. 3 (1890), 507—511, јединог научника који је и пре упознавања са вазелонским актима био близак правилном схватању о суштини аерикона. Тешкоће на које и сад указују у својим, уосталом веома драгоценим примедбама, *А. Соловјев* и *В. А. Мошин*, н. д., само су привидне и отпадају ако се имају у виду особине византијске пореске политике о којој ћемо одмах даље говорити, а о којој опширније расправља *F. Dölger*, Zum Gebührenwessen der Byzantiner 1 sq.

разлозима,[285] претворио се у стални намет и аерикон, који се просто разрезивао на сеоске општине као одређена заједничка свота и убирао као стална допунска дажбина, упоредо са другим сталним дажбинама.[286] Таквом изједначењу судских глоба са периодично уплаћиваним дажбинама доприносило је то што се под утицајем словенског права римски правни принцип индивидуалног гоњења преступника почео временом и у Византији замењивати принципом колективне одговорности општине, која се изражавала, чак и код најтежих преступа, у новчаним казнама, слично староруској вири и јужнословенској вражди.[287] Тако се у Византији појављују, као врсте „аира“, новчана глоба за убиство — φονικόν, која се у савременим српским документима преводи термином „вражда“, и παρθενοφθορία — новчана казна за преступ, протумачена у јужнословенским повељама као „девичь разбой“.[288] Изједначавање новчаних глоба [301]
за злочине и друге правне преступе, као и различитих потраживања друге врсте, са пореским плаћањима, које се

[285] Изразит пример је δικέρατον, који је увео Лав III 740. године за обнову срушених. за време земљотреса, цариградских зидина, а који је после тога вековима убиран као сталан допунски порез. В. *G. Ostrogorsky*, Die ländliche Steuergemeinde 61 sq. (= С Д, књ. II, бр. 13).

[286] Посебно карактеристичан пример је прича Јована Скилице о томе како је Јован Орфанотроф тражио на име аерикона од појединих села, према њиховој величини, допунски порез у износу од 4 до 20 ном.: Skylitzes-Cedrenus II, 521.

[287] Уп. *А. Соловјев*, Један словенски утицај у византијском праву, Архив за правне и друштвене науке 25 (1932), 23 и д. и *G. Rouillard* et *A. Soloviev*, Τὸ φονικόν. Une influence slave sur le droit pénal byzantin, Mnemosyna Pappoulia (1934), 221 sq.

[288] Одавно се увидело да је παρθενοφθορία баш новчано плаћање, а то је и сасвим очевидно, на пример из хрисовуље Андроника III из 1326, којом се имања Патмоског манастира ослобађају τοῦ τέλους τῆς παρθενοφθορίας (M. M. VI, 249). Zacharia v. Lingenthal, који је у другом издању своје познате Geschichte des griechisch-römischen Rechtes (1877) 247, упоређивао византијску партенофторију са западним ius primae noctis, исправио је своју грешку у трећем издању своје књиге (1892) 345, протумачивши партенофторију као новчану казну која је уплаћивана државној благајни. Исто тумачење дали су још раније, на основу прилично великог броја изворних података, *В. Г. Василевский*, Материалы, Ж. М. Н. Пр. 210 (1880) 173 и д. и *Т. Флоринский*, Памятники законодательной деятельности Душана, Киев 1888, 57 и д. Због тога није било ни потребно писати посебну студију да би се побило Цахаријево схватање које је он сам одавно био напустио, како је учинио 1912. г. N. Βέης, Ὑπῆρχε ius primae noctis παρὰ Βυζαντινοῖς; Byz. Z. 21 (1912) 169—185. Беисова студија ипак може бити корисна као збирка података из византијских повеља, у којима се помиње παρθενοφθορία. Уп. такође *Соловјев-Мошин*, Грчке повеље, 477—479.

јавља уосталом и у другим средњовековним земљама, не само да је упрошћавало финансијску администрацију већ је и одговарало битним потребама феудалног правног поретка, пошто је приликом даривања насељених земљишних поседа феудалцу било потребно тачно одредити све приходе који му припадају, и самим тим претворити сва могућа плаћања у стална периодична потраживања.

У имунитетним повељама, којима држава уступа своје приходе имунисти, већ од XI века, упоредо са дажбинама и другим обавезама, стално се јавља и аерикон. Уступајући феудалцу наплаћивање аерикона од сељака који се налазе под његовом влашћу, врховна власт очигледно се одриче у његову корист и одговарајућих својих судских права[289] — исто тако као што се, дајући ослобођење од ових или оних пореза, она одриче својих фискалних права, преносећи их на феудалца-земљопоседника. Било би погрешно мислити да су различите врсте аерикона, пошто су се претвориле у периодично убиране дажбине, дефинитивно изгубиле своје значење глоба за правне преступе. У хрисовуљи Андроника II Зографу од 1327. године, изричито се каже да се φόνος и παρθενοφθορία траже са свих врста поседа без разлике, „ради кажњавања и обуздавања оних који их обрађују"; само као нарочиту милост, на молбу свог вољеног сина и зета, бугарског цара, цар пристаје да се одрекне тих потраживања у корист манастира, уступајући му самим тим и право да врши „кажњавања и обуздавања".[290]

[289] Ово је истакао већ *П. А. Яковенко*, К истории иммунитета в Византии, Юрьев 1908, 30.

[290] Зогр. № 26, 59 и д. Ослободивши Зограф од наведених глоба, ова хрисовуља није ипак укинула обавезу манастира да плаћа земљарину-ситаркију за село Превист. Ова обавеза није била наметнута и поседима који су пописани у познатим практицима пре 1320. г., како је то речено у самој хрисовуљи (№ 26, 36), и према томе се она није ни одразила у практицима које смо проучавали. *А. Бурмов*, Към документ № XXVI от „Actes de Zographou", Изв. на Бълг. Ист. Дружество 22 (1947) 1 и д. сматра да ова хрисовуља припада Андронику III и да су је издавачи погрешно приписали Андронику II. Бурмов је правилно приметио да се Андроник III у Зогр. № 27, 8 позива на хрисовуљу сличног садржаја, као на своју. Међутим, у Зогр. № 27, 4 Андроник III се позива и на исту такву хрисовуљу свога деде. По свему судећи, хрисовуља № 26 ипак припада Андронику II, али упоредо с њом постојала је и слична хрисовуља Андроника III, која није сачувана и на коју се Зогр. № 27, 8 и позива. Уз то Андроник III не би свакако назвао бугарског цара Михаила III Шишмана, ожењеног његовом сестром, својим вољеним *сином* и зетом, како то више пута чини цар који је издао хрисовуљу № 26, већ својим *братом* и зетом.

Ослобађајући од пореске обавезе, државна власт је понекад изузимали из имунитета најважније порезе, тј. уступала је имунисти само један део својих фискалних права, а други део задржавала себи. Исто тако, али још знатно чешће, она је изузимала из имунитета најважније судске глобе, тј. ограничавала јурисдикцију имунисте, уступајући му само нижу судску власт над његовим сељацима, а важније преступе задржавала у својој компетенцији, чувајући за себе вишу јурисдикцију. Нарочито упорно изузимају се из имунитета φονικόν и παρθενοφθορία. Али тим двема казнама за тешке преступе обично се прикључује, као трећа дажбина аира, потраживање сасвим друге врсте: εὕρησις θησαυροῦ — „налаз блага", тј. део (обично половина) који је срећни налазач блага био обавезан да преда државној благајни и који она није желела да испусти из руку. [302]

Управо те три дажбине аира, као што смо видели, нису биле уступљене М. Мономаху, јер његово право на аир, претворено у стално новчано плаћање које је заједно са „поклонима" сељака и десетином од свиња, такође прерачунатим у новац, износило годишње незнатну суму од 2 перп., било је пропраћено напоменом: ἄνευ τῶν τριῶν κεφαλαίων φόνου, παρθενοφθορίας καὶ εὑρέσεως θησαυροῦ. Другим речима, Мономахово право да суди својим сељацима било је ограничено и није се протезало на преступе који су се подразумевали у две прве дажбине, а онај који је нашао закопано благо на Мономаховој територији био је дужан да свој налаз подели са државном благајном, а не с њим.[291] Хиландарском јеромонаху Калинику било је уступљено право узимања аира од сељака села Мамицоне, са истом оградом у погледу тих трију дажбина, при чему су оне овде назване „државним", а право аира, уступљеног Калинику, изједначено је са годишњим приходом од 3 перп.[292], сходно већој површини његовог поседа и већем броју његових кметова. Исто ограничено право аира било је првобитно уступљено и Есфигменском манастиру, према његовом првом практику, где је на име аира, са изузетком увек те исте

[291] Исте три дажбине изузете су и из имунитетних права другог пронијара, Алексија Раула, власника села Превиста, чији се необјављен практик такође сачувао у архиву Зографског манастира. Уп. наводе *В. Мошина*, Акти из светогорских архива 213, прим. 51.

[292] Хил. № 92, 146: ὑπὲρ ἀέρος τῶν ἀναγεγραμμένων παροίκων, ἄνευ τῶν τριῶν δημοσιακῶν κεφαλαίων, ἤγουν φόνου, παρθενοφθορίας καὶ εὑρέσεως θησαυροῦ, ὑπέρπυρα τρία.

[303] три дажбине, манастиру уписан приход од 8 перп.[293] Али, већ у другом есфигменском практику, двадесет година касније, аир је овоме манастиру уступљен без икаквих ограничења и, према таквом проширивању његових судских компетенција, као и порасту његовог поседа и броја његових кметова, износи 20 перп.[294] Без икаквих ограда забележен је аир у висини од 18 перп. у словенском хиландарском практику из 1300. г.,[295] из чега треба закључити да је Хиландар већ у то време уживао у погледу својих сељака неограничену јурисдикцију, коју је Есфигменски манастир стекао у периоду између састављања оба своја практика. У зографским практицима, аир уопште није наведен и према томе, у време њиховог састављања, тј. све до 1320. године манастир Зограф очигледно није још уживао право на њега, у сваком случају још није уживао право утеривања најважнијих његових дажбина. Али као што смо видели, он је убрзо стекао ово право, и оно му је потврђено царском хрисовуљом из 1327. г., мада се цар на такав уступак одлучио очигледно нерадо и само попуштајући тражењу бугарског цара. Током времена, расту не само поседи већ и права византијских феудалаца, они све енергичније и успешније теже да добију како финансијски тако и судски имунитет на својим имањима, док је немоћна централна власт све мање у стању да се супротстави њиховим захтевима.

Остаје да испитамо податке практика о работама кметова на византијским феудалним властелинствима. Видели смо да су у феудалној привреди Византије натурална давања сељака имала сасвим незнатну улогу у поређењу са њиховим новчаним плаћањима. Веома скромна била је овде и улога кулука. Истина, први есфигменски практик налаже сељацима обавезу кулука по један дан у недељи.[296] Али, као што смо већ видели из других примера, тај практик показује низ специфичности, које га издвајају од других познатих практика. Усамљено је и његово обавештење о сељачким работама. Низ других практика, међу њима и други практик Есфигменског манастира, говоре о обавези сељака да работају 12 дана годишње, тј. по један дан месечно. Пошто је ова норма подударно одређена, како у дру-

[293] Есф., XIV. У повељама Есфигменског манастира № 11 и № 19, чији датуми нису утврђени, потврђују се имунитетна права манастира на више његових метоха, али су и ту из имунитета изузете исте три дажбине, а у № 19, поред тога, и земљарина-ситаркија.

[294] Есф., XV.

[295] Слов. Хил. 515.

[296] Есф. XV.

гом есфигменском практику тако и у словенском хиландарском и у зографском практику из 1320. године[297], можемо [304]
је сматрати типичном за прилике на византијским феудалним поседима XIV века. У мамицонском практику јеромонаху Калинику одређено је једноставно да се од тамо уписаних парика захтева установљени и уобичајени кулук, према снагама појединаца.[298] Ова формулација, која допушта, како изгледа, довољно широко тумачење, подудара се међутим са аналогним прописима и у оним практицима који тачно одређују број дана кулучења и према томе не односи се очигледно на количину већ на време и карактер тражених работа. Исти практик одређује и место обављања сељачких работа, напомињући да се господарска земља вишег квалитета обрађује кулуком парика,[299] док се остала неподељена земља даје под закуп.

Лаврски практик из 1420. г. пружа интересантан пример замене кулука новчаним плаћањем. Овде се каже да сељаци лаврског метоха Гомата на Касандри не обављају работе и да су због тога дужни да плаћају манастиру, и то зевгарати по 4 перп., воидати по 3 перп., а удовице по 1 перп.[300] То се може објаснити недостатком или малом површином спахијске земље на поменутом поседу. Међутим, очигледно нису обављали кулук ни сељаци пронијара М. Мономаха, мада је у његовом практику наведено, као што смо видели, 575 мод. неподељене господарске земље. С те земље Мономах је добијао ренту од 7 перп. и тај приход једноставно је додат основним дажбинама његових сељака, као да чини део њихових плаћања и улази у њихов οἰκούμενον. Према томе, ту земљу су обрађивали Мономахови кметови, али не кулуком, који Мономахов практик уопште не помиње, већ под условом да плаћају властелину 7 перп. годишње. С обзиром на количину господарске земље у Мономаховом поседу, кулук овде није био сам по себи суви-

[297] Зогр. № 17, 90: ἀγκαρείας ὑπὲρ ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ δώδεκα, καθὼς ὁ πάροικος εὑρίσκεται ἔχων δυνάμεως. Есф., XVII: ἀγγαρείας πανημερίους ὑπὲρ ὅλου ἐνιαυτοῦ δώδεκα, καθὼς ὁ πάροικος... (у тексту је лакуна, али се речи које издавачи нису успели да прочитају могу реконструисати по аналогији са претходним цитатом). Слов. Хил. 575: ѥгарины дьневьнаꙗ вї.

[298] Хил. № 92, 168: ἔχειν τε ἀφ' ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἀναγεγραμμένων παροίκων τὰς ἀποτεταγμένας καὶ συνήθεις ἀγκαρείας, μεθ' οἵας εὑρίσκεται ἔχειν δυνάμεως ἕκαστος.

[299] Хил. № 92, 150: μετὰ τῆς ἀγκαρείας τῶν παροίκων.

[300] Лавра, 168. Сличну замену кулука новчаним плаћањем видимо и у пореском списку града Лампсака: уп. Ф. *И. Успенский*, Следы писцовых книг в Византии, Ж. М. Н. Пр. 231 (1884) 291 и 321 и д.

шан, тако да је његова замена новчаном рентом имала друге узроке. Систем новчаних дажбина потиснуо је на пронијарским имањима кулук, исто онако као што је потиснуо и све натуралне обавезе, које су, као што смо видели, биле све прерачунате у новац и претворене у периодична новчана плаћања. Превага новчане ренте, која је карактеристична за византијске прилике уопште и коју смо констатовали у
[305] свим византијским практицима, испољава се нарочито јасно у практику пронијара М. Мономаха, где нема ни трага натуралној ни радној ренти. Такво потпуно преовлађивање новчане ренте највише разликује феудално уређење Византије, са њеном развијеном новчаном привредом, од примитивнијег, претежно натуралног економског система других средњовековних држава.

Упоређујући византијске услове са условима било које друге феудалне земље тога времена, лако се може уверити у то колико је била велика та разлика. Задржимо се, примера ради, на односима који су владали у тадашњој Србији, блиској Византији, и која се налазила под њеним јаким културним утицајем. Из каквих се елемената састојала феудална рента српског пронијара у Душаново доба и какве су биле обавезе кметова према властелину на пронијама у областима српског царства? О томе говори члан 68. Душановог законика, који жели да фиксира те обавезе и да установи опште норме: „Меропьхомь законь по всеи земли: у недѣли да работаю два дьни прон͑ару и да му дае у годищи перперу цареву; и заманицомь да му коси сѣна дьнь един, и винограда дьнь един; ако не има винограда, а они да му работаю ине работе дьнь, и що уработа меропьхь, то-зи вьсе стежи, а ино прѣз-законь нищо да му се не узме“.

Дакле, и поред тога што је институцију проније Србија преузела од Византије, на српским пронијама владају сасвим другачије прилике. Иста разлика у карактеру феудалне ренте постојала је природно и на баштинским поседима у Србији с једне стране, а у Византији с друге. Док су на византијским властелинствима сељаци кулучили обично једном месечно, а каткад нису кулучили уопште, замењујући кулук новчаним плаћањем, српски сељаци су по правилу током целе године радили своме властелину два пута недељно, а поврх тога обављали су још у одређене дане посебне радове — за време косидбе, бербе грожђа и сл. и били су уз то обавезни да све што ураде скупе и однесу.[301] Те допун-

[301] О обавезама сељака у средњовековној Србији в. опширније: *Ст. Новаковић*, Пронијари и баштиници, Глас Српске Акад. I (1887)

ске работе, при истом систему у основи, биле су на баштинским поседима бројније него на пронијама, као што показује упоређивање наведеног члана Душановог законика са истовременим српским манастирским повељама. Тако, на пример, Душанова повеља Хиландарском манастиру, ослобађајући хиландарске сељаке од дажбина држави, налаже им обавезу да раде за манастир „в̄ дьни оу недѣлю, в̄ дьни ораньꙗ ѥсени, и дьньь пролѣт͑ю и дьньь сѣна и виноградь да теже. И што пооре и покоси, все да сьврьстоуе, и сьвьрши, и оусипе“[302]. Одређени [306]
кулук разрезивао се у Србији на свако сељачко газдинство у целини и био је његова основна обавеза. Како је показао Соловјев, заснивајући се на грађи кончанског практика, сачуваног у хиландарском архиву, у извесним случајевима „једна работа“ падала је на два газдинства, нарочито код газдинстава сокалника и отрока, са малим бројем чланова.[303] У српским манастирским повељама, срећемо се такође са читавим системом натуралних обавеза.[304] У наведеном члану Душановог законика о обавезама пронијарских сељака, оне су замењене новчаним плаћањем, које се одређује сасвим уопштено као плаћање „царске перпере“.[305] Такав упрошћени систем објашњава се наравно тиме што су новчана плаћања у српским условима имала другоразредну улогу, док су основни значај имале работе, којима законодавац и поклања главну пажњу. У Византији, напротив, видимо велику разноликост и изванредну диференцираност новчаних плаћања, јер су она чинила језгро свих сељачких обавеза и основу феудалне ренте.

Испитали смо податке византијских практика, значајне за друштвену и привредну историју. Али, поред тих података, у којима је несумњиво главна вредност испитаних докумената, практици садрже и занимљиву грађу о етничком саставу становништва оних области на које се они односе. Пада у очи словенски карактер многих локалних назива

41 и д.; *Т. Тарановски*, Историја српског права у Немањићкој држави I (1931) 51 и д.

[302] *Ст. Новаковић*, Законски споменици, стр. 431; *Т. Флоринский*, Афонские акты, 75.

[303] Уп. *А. Соловјев*, Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости, Гласник скопског научног друштва 19 (1938) 128.

[304] Уп., на пример, Душанову повељу из 1348. манастиру Арх. Михаила и Гаврила: *А. Соловјев*, Одабрани споменици, 138.

[305] Уп. и чл. 198. Душановог законика, који узима за основу натуралне дажбине, али допушта њихову замену новчаним плаћањима.

који се у њима срећу, а исто тако и личних имена. Традиционална имена, као Георгије, Димитрије, Теодор, Ирина, Марија, Ана итд., не говоре наравно ништа о народности њихових носилаца, али о њој веома речито говоре чисто словенска имена и презимена на која се наилази у византијским практицима, као што су то Доброта, Добромир, Богдан, Драгана, Стана, Зорана, Теодор Подарица, Јан Драгоч, и имена са типично словенским наставцима, као Марица или Аница. На те и друге сличне особине треба да обрате пажњу будући испитивачи.

ПРОНИЈА

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ФЕУДАЛИЗМА У ВИЗАНТИЈИ И У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

Овај рад објављен је 1951. год.

Посебна издања Византинолошког института, књ. 1.
Београд 1951.

СКРАЋЕНИЦЕ ЧЕСТО ЦИТИРАНИХ ДЕЛА

Acta Albaniae	Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, coll. L. de Thaloczy, C. Jireček et E. de Sufflay, I, II (1913, 18).
Actes de Chilandar . . .	Actes de Chilandar, publ. par L. Petit et B. Korablev. Première partie. Actes grecs, Виз. Врем. 17 (1911), Приложение.
Actes de Chilandar II . .	Actes de Chilandar, publ. par L. Petit et B. Korablev. Deuxième partie. Actes slaves, Виз. Врем. 19 (1912), Прил.
Actes d'Esphigménou . .	Actes d'Esphigménou, publ. par L. Petit et W. Regel, Виз. Врем. 12 (1906), Прил.
Actes de Pantocrator . .	Actes de Pantocrator, publ. par L. Petit, Виз. Врем. 10 (1903), Прил. № 2.
Actes de Philothée . .	Actes de Philothée, publ. par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Виз. Врем. 20 (1913), Прил.
Actes de Xénophon . . .	Actes de Xénophon, publ. par L. Petit, Виз. Врем. 10 (1903), Прил. № 1.
Actes de Zographou . . .	Actes de Zographou, publ. par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev. A: Actes grecs, Виз. Врем. 13 (1907), Прил.
Actes de Zographou B . .	Actes de Zographou, publ. par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev. B: Actes slaves, Виз. Врем. 13 (1907), Прил.
Akropol.	Georgii Acropolitae opera, ed. A. Heisenberg, I, II, Lipsiae 1903.
Акты Русск. мон.	Акты Русского на святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеймона, Киев 1873.

Alexias	Annae Comnenae Porphyrogenitae Alexias, ed. A. Reifferscheid, I, II, Lipsiae 1884.
Ангелов, Принос	Д. Ангелов, Принос към народностните и поземелни отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII век, Известия на Камарата на народнота култура IV, 3 (1947) 1—46.
Ashburner, Treatise of Taxation	W. Ashburner, A Byzantine Treatise of Taxation, Journal of Hellenic Studies 35 (1915) 78—86.
Attaleiotes	Michaelis Attaliotae Historia, ed. I. Bekker, Bonnae 1853.
Binon, Xéropotamou et St. Paul	St. Binon, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de St. Paul de l'Athos, Louvain 1942.
Bréhier, Institutions . . .	L. Bréhier, Le monde byzantin II: Les institutions de l'Empire byzantin (L'Evolution de l'humanité № 32 bis), Paris 1949.
Bury, Imp. Admin. System	J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911.
Byz.-Neugr. Jahrb	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.
Byz. Z.	Byzantinische Zeitschrift.
Charanis, Monastic Properties	P. Charanis, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, Dumbarton Oaks Papers 4 (1948) 53—118.
Choniates	Nicetae Choniatae Historia, ed. I. Bekker, Bonnae 1835.
Chronicle of Morea . . .	The Chronicle of Morea, ed. John Schmitt, London 1904.
Dölger, Chronologisches .	F. Dölger, Chronologisches und prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrh., Byz. Z. 27 (1927) 291—320.
Dölger, Facsimiles	F. Dölger, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931.
Dölger, Finanzverwaltung	F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrh., Byz. Archiv 9, Leipzig 1927.
Dölger, Gebührenwesen .	F. Dölger, Zum Gebührenwesen der Byzantiner, Études dédiées à la mémoire d'A. Andréadès, Athènes 1939, 35—59.
Dölger, Kodikellos . . .	F. Dölger, Der Kodikellos des Christodulos von Palermo, Archiv f. Urkundenforschung 11 (1929) 1—65.

Dölger, Lavraurkunden . .	F. Dölger, Zur Textgestaltung der Lavraurkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, Byz. Z. 39 (1939) 23—66.
Dölger, Mühle von Chantax	F. Dölger, Die Mühle von Chantax. Untersuchung über vier unechte Kaiserurkunden, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου I (1935) 13—28.
Dölger, Patmosurkunden .	F. Dölger, Die Kaiserurkunden des Johannes-Theologos-Klosters auf Patmos, Byz. Z. 28 (1928) 332—71.
Dölger, Reg.	F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A: Regesten), I—III, München 1924, 25, 32.
Dölger, Schatzkammern . .	F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948.
Dölger, Urkunden des Joh. Pr. Klosters	F. Dölger, Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai, Sitzungsberichte der Bayer. Akad. d. Wissenschaften, Phil.-hist. Abt. 1935, 9, München 1935.
Dölger, Vatopediurkunden	F. Dölger, Chronologisches und diplomatisches zu den Urkunden des Klosters Vatopedi, Byz. Z. 39 (1939) 321—40.
Ε. Ε. Β. Σ.	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
Флоринский, Афонские акты	Т. Флоринский, Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова, С. Петербург 1880.
Gerland, Noblesse crétoise	E. Gerland, Histoire de la noblesse crétoise au Moyen-Âge, Paris 1907.
Gregoras	Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen et I. Bekker, I—III, Bonnae 1829—45.
Грујић, Три хиландарске повеље	Р. Грујић, Три хиландарске повеље, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, 1—26.
Gudas, Ἔγγραφα Βατοπεδίου	Μ. Γούδα, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ε. Ε. Β. Σ. 4 (1927) 211—248.
Heisenberg, Palaiologenzeit	A. Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, Sitzungsberichte d. Bayer. Akad. d. Wissenschaften. Philos.-philol. u. hist. Klasse, 1920, 10, München 1920.
Hopf, Chron. gr.-rom. . .	Ch. Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873.

Hopf, Geschichte	C. Hopf, Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit (Ersch-Gruber, Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste 85, 86), Leipzig 1867, 68.
Изв. Р. А. И.	Известия Русского Археологического Института в Константинополе.
Яковенко, Иммунитет . .	П. А. Яковенко, К истории иммунитета в Византии, Юрьев 1908.
Јиречек, Историја . .	К. Јиречек, Историја Срба, превео и допунио Ј. Радонић, I—IV, Београд 1922, 23.
Kantakuz.	Joannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, ed. L. Schopen, I—III, Bonnae 1828—32.
Kinnamos	Joannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuelo Comnenis gestarum, ed. A. Meineke, Bonnae 1936.
Ktenas, Χρυσόβ. λόγοι Δοχειαρίου	Χ. Κτενᾶ, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς βασιλικῆς πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, Ε. Ε. Β. Σ. 4 (1927) 285—311.
Lemerle, Actes de Kutlumus	P. Lemerle, Actes de Kutlumus (Archives de l'Athos, publ. sous la direction de G. Millet, II), Paris 1945.
Lemerle, Philippes . . .	P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945.
Lemerle - Soloviev, Trois chartes	P. Lemerle et A. Soloviev, Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus, Annales de l'Institut Kondakov 11 (1940) 129—46.
Ljubić, Listine	S. Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike, I—X, Zagreb 1868—91.
Ljubić, Skad. zemljišnik .	S. Ljubić, Skadarski zemljišnik od god. 1416, Starine 14 (1882) 30—57.
Макушев, Прония . . .	В. Макушев, О пронии в древней Сербии, Ж. М. Н. Пр. 175 (1874) 1—20.
Майков, Прония	А. А. Майков, Что такое прония в древней Сербии? Чтения в Имп. Общ. Истории и Древностей Российских 1868, кн. I, 227—32.
M. M.	F. Miklosich et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et prophana, I—VI, Vindobonae 1860—90.
Мошин, Акти	В. Мошин, Акти из светогорских архива, Споменик 91 (1939).

Мутафчиев, Войнишки земи	П. Мутафчиев, Войнишки земи и войници в Византия през XIII—XIV в., Списание на Българската Академия на науките 27 (1923) 1—114.
Новаковић, Законик . .	Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана цара Српског, 2 изд., Београд 1898.
Новаковић, Зак. споменици	Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава Средњег века, Београд 1912.
Новаковић, Пронијари .	Ст. Новаковић, Пронијари и баштиници (спахије и читлук сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII до XIX в., Глас 1 (1887) 1—102.
Новаковић, Српска војска	Ст. Новаковић, Стара српска војска, Београд 1893.
Острогорский, Писцовые книги	Г. Острогорский, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica 9 (1948) 203—306.
Ostrogorsky, Agrarian Conditions	G. Ostrogorsky, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire 1 (1942) 194—223.
Ostrogorsky, Geschichte .	G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates (Handbuch der Altertumswissenschaft XII, 1, 2), München 1940.
Ostrogorsky, Steuergemeinde	G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrh., Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1927) 1—108.
Pachym.	Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Paleologio libri tredecim, ed. I. Bekker, I—II, Bonnae 1835.
Панченко, Крестьянская собственность . . .	Б. А. Панченко, Крестьянская собственность в Византии, Изв. Р. А. И. 9 (1904) 1—234.
Pitra, Analecta	I. B. Pitra, Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata VI, Parisis et Romae 1891.
Regel, Χρυσόβουλλα Βατοπεδίου	W. Regel, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ἐν Πετρουπόλει 1898.
Rouillard - Collomp, Actes de Lavra	G. Rouillard et P. Collomp, Actes de Lavra I (Archives de l'Athos, publ. sous la direction de G. Millet, I), Paris 1937.
Скабаланович, Государство и церковь . . .	Н. Скабаланович, Византийское государство и церковь в XI в., С. Петербург 1884.

Skylitzes	Georgii Cedreni — Ioannis Skylitzae opera, ed. I. Bekker, Bonnae 1838, 39.
Soloviev, Diplômes de Menoikeon	A. Soloviev, Les diplômes grecs de Menoikeon, Byzantion 9 (1934) 297—325.
Соловјев, Одабр. споменици	А. Соловјев, Одабрани споменици српског права, Београд 1926.
Соловјев—Мошин, Грчке повеље	А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936.
Stein, Untersuchungen	E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte 2 (1923/25) 1—62.
Тарановски, Српско право	Т. Тарановски, Историја српског права у Немањићкој држави I: Историја државног права, Београд 1931.
Theophanes	Theophanis Chronographia, ed. C. De Boor, I, II, Lipsiae 1883, 85.
Theophanes cont.	Theophanes continuatus, ed. I. Bekker, Bonnae 1838.
Успенский, Прония	Ф. И. Успенский, Значение византийской и южнославянской пронии, Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского, С. Петербург 1883, 1—32.
Успенский, Мнения и постановления	Ф. И. Успенский, Мнения и постановления константинопольских поместных саборов XI и XII вв. о раздаче церковного имущества, Изв. Р. А. И. (1900) 1—48.
Васильевский, Материалы	В. Г. Васильевский, Материалы для внутренней истории византийского государства, Ж. М. Н. Пр. 202 (1879) 160—232 (=Труды В. Г. Васильевского IV, 250—331), 368—438; 210 (1880) 98—170, 355—440.
Виз. Врем.	Византийский Временник.
Xanalatos, Beiträge	D. Xanalatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, München 1937.
Zachariä, Geschichte	C. E. Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes, 3 Aufl., Berlin 1892.
Zepos, Jus	J. et P. Zepos, Jus graecoromanum, I—VIII, Athenae 1931.
Zonaras	Ioannis Zonarae Epitomae historiarum, ed. M. Pinder, I—III, Bonnae 1841—1897.
Ж. М. Н. Пр.	Журнал Министерства Народного Просвещения.

УВОД

Питање феудализма је исто толико основни проблем историје Византије и средњовековних словенских земаља колико и историје западноевропских држава. Но док је феудализам на Западу проучен до у најмање детаље, а већег маха узело је и проучавање феудализма у средњовековној Русији, дотле феудализам у Византијском Царству и у јужнословенским земљама византијске културе није још проучен ни у својим најважнијим цртама.

Да би се истраживање византијског феудализма поставило на чврст темељ, потребно је да се пре свега пажљиво испитају његови најбитнији елементи. Потребно је на првом месту да се на основу свих расположивих извора да једна детаљна анализа развитка система проније. Јер пронија је најбитнија и најмаркантнија појава у историји византијског феудализма, изванредно важна и за историју феудализма у јужнословенским земљама.

Крајње оскудна литература о пронији, и то нарочито о пронији у самој Византији, јасније него ишта друго показује како се мало пажње поклањало проблемима феудализације византијске државе. Питање византијске проније, као и толика друга важна питања византијске историје, први је покренуо велики руски византинолог Ф. И. Успенски у својој, пре скоро седамдесет година објављеној, студији о значају византијске и јужнословенске проније.[1] Пронијом у средњовековној Србији позабавила су се пре тога још

[1] *Ф. И. Успенский*, Значение византийской и южнославянской пронии, Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского, С. Петербург 1883, 1—32.

два друга руска научника, А. Мајков и Макушев.[2] Према томе, проучавање историје проније почело је испитивањем ове установе у средњовековној српској држави.

Међутим, први истраживач који се специјално осврнуо на питање проније, А. Мајков, не само да није повезао српску пронију са византијском установом од које она потиче, него није ни слутио о њеном византијском пореклу. Док се у свом специјалном чланку о пронији у старој Србији А.
[2] Мајков уопште није осврнуо на питање порекла проније, дотле је он у једном ранијем раду о српској земљишној својини, понављајући мишљење Шафарика,[3] према коме реч пронија долази од немачке речи Frone, приписао пронији германско порекло. „Срби су вероватно, каже Мајков, позајмили ову реч још у оно доба кад су били суседи Гота“.[4] Специјални чланак Мајкова о пронији заснива се само на једном документу, повељи босанског краља Стефана Томашевића логотету Стефану Ратковићу из 1458 г., коју је тада први пут у потпуности објавио Ф. Рачки.[5] Полазећи од овог интересантног документа, на који ћемо се доцније осврнути, Мајков је правилно схватио да је пронија била власништво које се давало на привремено уживање, па је истакао сличност између проније и московског поместија; док у свом првом раду, у којем се он користио само подацима Душановог Законика и кратким споменима о пронији у повељи Стефана Лазаревића Хиландару из 1304/5. г., Мајков још није могао, како он сам то каже, „тачно одредити какав се правни појам везивао за назив проније“. Ипак, рекло би се, да се Мајков пребацио кад је изјавио да је повеља Стефана Томашевића „разјаснила ово питање и да га наука може да уброји у решене ствари“.[6]

На византијско порекло српске проније указао је, међутим, већ Даничић у свом Рјечнику.[7] Ова чињеница, коју

[2] *А. А. Майков*, Что такое прония в древней Сербии, Чтения в. Имп. Общ. Ист. и Древн. Росс. 1868, I, 227—232. — *В. Макушев*, О пронии в древней Сербии, Ж. М. Н. Пр. 175 (1874) 1—20.

[3] *P. Safarik*, Geschichte der Südslavischen Litteratur III, 162.

[4] *А. А. Майков*, О земельной собственности в древней Сербии, Чтения в Имп. Общ. Ист. и Древн. Росс. 1860, I, 29, прим. Да забележимо као занимљивост да је још 1902. г. Gumplowicz изводио српску пронију из немачког Frone, како би тиме поткрепио своју теорију о германском пореклу Срба и Хрвата: *L. Gumplowicz*, Chorwaci i Serbowie, Warszawa, 1902, 25.

[5] Rad I (1867). Одломак из ове повеље штампан је и у *Miklošića*, Monumenta Serbica (1855) 481, br. 384.

[6] *Майков*, Прония 229.

[7] *Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских, II, 458, где се даје ово тумачење: проница, *πρόνοια*, fundus ad usufructum datus.

6. Даровница протостратора Синадина светогорском манастиру Алипиу.

9. Позлаћени реликвијар-диптих са представама светих ратника Теодора Стратилата и Теодора Тирона из XIV века, нађен у селу Горно Оризари код Кочана.

је Мајков превидео, била је позната другом по времену истраживачу јужнословенске проније, Макушеву. Али се ни Макушев у својој врло драгоценој расправи не осврће на пронију у Византији и не повезује јужнословенску пронију са византијском. Вредност расправе Макушева састоји се у томе што је он искористио, а делом и објавио, неиздате документе млетачког архива, који бацају светлост на ширење проније у словенским и албанским покрајинама под млетачком управом у XV веку. Истина, ови документи упознају нас са пронијом само на периферији њеног ширења и само у последњем стадију њеног развитка, али су они ипак неоспорно од великог интереса, па ћемо се осврнути на тај материјал на оном месту које му припада у оквиру једног општег посматрања развитка проније на Балканском полуострву. У сваком случају, на основу материјала који је проучио, Макушев је могао да поткрепи у основи тачно схватање Мајкова да је пронија представљала једно привремено и условно власништво.

Српској пронији посветио је доцније једну специјалну [3] студију и Стојан Новаковић.[8] Заслуга Стојана Новаковића састоји се у томе што је он добро схватио и јасно истакао основну разлику између проније и баштине, слажући се у томе с Мајковим и Макушевим, мада, како изгледа, Новаковић, зачудо, није познавао њихове радове. Расправљајући о византијској пронији, Новаковић полази искључиво од материјала и резултата Ф. И. Успенског, тако да у погледу византијске проније његова позната студија не пружа ништа ново.

Према томе, установа проније у средњовековној Србији проучена је, мада и недовољно, ипак више него пронија у самој Византији. Стога се чак створило мишљење да о пронији у Србији има више изворних података него о пронији у Византији. У ствари, пак, изворни византијски материјал о пронији, нарочито материјал којим ми данас располажемо, неупоредиво је богатији и обимнији, и од тог материјала треба у првом реду да полази свако систематско истраживање развитка ове византијске установе.

После Успенског, највише пажње је поклонио пронији у Византији бугарски византинолог П. Мутафчијев, посве-

[8] *Ст. Новаковић*, Пронијари и баштиници (спахије и читлук-сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII—XIX века, Глас I (1886) 1—102. Уп. и *Ст. Новаковић*, Стара српска војска, Београд 1893, 67 и д.

тивши њеној анализи једно посебно поглавље у својој студији о војним имањима у Византијском Царству.[9]

Сем ово неколико радова неколицине словенских научника, од којих су се само двојица детаљније позабавила пронијом у самој Византији, постоје само краће и више или мање случајне напомене о пронији у делима научника који, проучавајући унутрашњу историју Византије, односно Србије, нису могли а да се не осврну и на проблем проније.[10]

[4] Расправа Успенског представљала је за оно време у којем је објављена несумњиво један управо изванредан рад. Али, разуме се, да на основу грађе којом се онда располагало Успенски још није могао да да једну праву и потпуну слику о развитку проније у Византијском Царству.[11] Ипак је он тачно схватио суштину система проније кад га је дефинисао као „додељивање насељених земаља и других рентабилних добара властели као награду за указану услугу и под условом вршења одређене службе",[12] и

[9] *П. Мутафчиев*, Войнишки земи и войници в Византия през XIII—XIV в., Списание на Бълг. Академия на науките 27 (1923) 1—114; на пронију се односи гл. 6, 37—61.

[10] Чак и у драгоценом истраживању *В. Г. Васиљевског*, Материалы и у најдетаљнијем раду из византијске аграрне историје од *Панченка*, Крестьянская собственность наилазимо само на узгредне напомене о пронији. Остављајући на страну кратке напомене о пронији у другим истраживањима, да наведемо само оне радове чији су се аутори нешто детаљније позабавили питањем о пронији и чије напомене имају известан самосталан значај: *Скабаланович*, Государство и церковь 264—266; *Heisenberg*, Palaiologenzeit 70—75; *Stein*, Untersuchungen 9, 15 sq; *A. Vasiliev*, On the Question on Byzantine Feudalism, Byzantion 8 (1933) 590—592; *F. Dölger*, Die Frage des Grundeigentums in Byzanz. Bulletin Inter. Comm. of Hist. Sciences 5 (1933) 14; *F. Dölger*, Lavraurkunden, 34, 59; *F. Dölger*, Byz. Z. 26 (1926) 105—106; *G. Ostrogorsky*, Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches, Virteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 22 (1929) 139—140 = С Д књ. II, бр. 3; *G. Ostrogorsky*, Agrarian Conditions, 215—217 = С Д књ. II, бр. 4. *И. Соколов*, Материалы по земельно-хозяйственному быту Византии. Изв. Акад. Наук СССР 1931, № 6, 705—712; *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље 486; детаљније се зауставио на питању проније: *P. Charanis*, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire. Dumbarton Oaks Papers 4 (1948) 87-91, 104 sq, с чијом сам се расправом упознао тек по завршетку овог рада. О пронији у Србији, сем горе наведених специјалних радова: *Јиречек*, Историја III, 66—69; *Т. Тарановски*, Српско право 33—37.

[11] У својим доцнијим радовима Успенски се, на жалост, није више освртао на питање проније, а није се њега дотакао чак ни у расправи: Социальная эволюция и феодализация в Византии, Анналы 2 (1923) 95—104.

[12] *Успенский*, Прония 1.

то „пре свега као награду за војне заслуге и под условом даљег вршења војне службе".[13]

До сасвим супротних закључака дошао је Мутафчијев. Неоспорна и велика заслуга Мутафчијева је у томе што је он проучио велики број извора, искористио, мада и није исцрпео, веома обиман материјал повеља, већим делом још непознатих у време објављивања расправе Успенског, а, поред тога, пажљиво испитао и текстове византијских писаца који садрже податке о пронији. Што се пак тиче његових резултата, ако се његови скроз негативни закључци могу сматрати као резултати, то се мора рећи да је Мутафчијев питање о суштини проније више замрсио него ли разјаснио и унапредио. Главна његова теза је тврдња да византијска пронија, супротно мишљењу Успенског, уопште није имала војног карактера. Проније су даване војним лицима, али су даване и лицима која нису имала ништа заједничког са војском. С друге стране, обавезом војне службе били су оптерећени и баштински поседи. Из тога, према Мутафчијеву, треба закључити да пронија у Византији није имала никаквог нарочитог војног значаја, а уколико је и била оптерећена војном обавезом, она се у томе ништа није разликовала од осталих врста земљопоседа, такође оптерећених том обавезом. Истина, Мутафчијев признаје да се у српским и млетачким документима војни карактер проније испољава на потпуно јасан начин, али се, по његовом мишљењу, из те чињенице не могу правити никакви закључци о суштини византијске проније, јер је пронија у јужнословенским земљама могла добити значење које она у Византији није имала.

Као што ћемо видети, ова схватања су потпуно нетачна. Тачно је, наравно, да проније нису даване само војним лицима и да су извесном војном обавезом биле оптерећене и баштине, па чак и црквена и манастирска имања. Но, на пример, и у средњовековној Русији поместија су давана као награда не само за војну службу, него и за друге врсте јавне службе, а војну службу вршила су не само поместија, него и баштине (вотчины), па ипак још нико није негирао војни значај система руског поместија. Поред тога, војна служба проније не значи увек личну војну службу пронијарову, па према томе чињеница да овај или онај пронијар није био војник нимало још не доказује да његова пронија [5]
није била оптерећена обавезом вршења војне службе. Напротив, припадност војном сталежу огромне већине визан-

[13] *Успенский*, Прония 22.

тијских пронијара јасно говори у прилог војном значају установе проније. С друге стране, чињеница да су и баштине, поред осталих дужности, биле оптерећене и обавезом војне службе не значи да су оне вршиле исту војну службу и у истом обиму као и проније. Неразумљиво је, најзад, како је могла пронија у српској држави, у коју она продире из Византије, јављајући се најпре на територијама које је она од Византије освојила, имати од самог почетка војни карактер, ако га пронија у Византији није имала.

Основна грешка Мутафчијева састоји се у томе што је он изгубио из вида да се свака историјска појава у току времена развија и мења, па није водио рачуна о хронологији појединих изворних података, већ је покушао да обухвати систем проније, који је у Византији постојао пуних четири стотине година, у једној општој дефиницији. Но, изналажењем такве једне опште формуле, историјске појаве се неизбежно лишавају сваке конкретне садржине. И заиста, Мутафчијев врло много говори о томе шта пронија није била, а врло мало уме да каже о томе шта је она била и зашто је имала тако значајну улогу у унутрашњем развитку Византијског Царства од средине XI века па све до његове пропасти.[14]

Међутим, ако изворну грађу распоредимо хронолошки, како то и треба чинити при сваком историјском посматрању, онда ћемо лако видети да се подаци по којима пронија нема војног карактера углавном односе на први стадијум њеног развитка. У првом, и то врло кратком периоду свог развитка, пронија заиста није имала војног значаја, али је она добила тај значај већ у доба Комнина, па је отада обавеза војне службе неоспорно постала једна карактеристична и битна особина система проније.

У нашем истраживању, прво ћемо детаљно проучити историју проније у Византији, полазећи од података византијских извора, јер пре свега треба разјаснити питање суштине проније у самој Византији, тј. тамо где је она настала. Ово је тачно истакао и Успенски, нагласивши да се „пронија мора проучавати пре свега на основу византијских извора".[15] Тек после тога моћи ћемо да пређемо на историју проније у средњовековној српској држави и да, уколико то изворни материјал допушта, детаљно проучимо и развитак проније у Србији, Македонији и Зети.

[14] Стога не бих се могао сложити с *Делгером* Byz. Z. 26 (1926) 102—113, који у својој врло садржајној критици о раду Мутафчијева каже да је поглавље о пронији најуспелији део тог рада.

[15] *Успенский*, Прония 4.

1. ПРОНИЈЕ И СТРАТИОТСКА ИМАЊА

Као што је познато, грчка реч πρόνοια значи бригу, старање, затим надзор, управу; у црквеном смислу — провиђење. Свој специјални смисао добила је ова реч отуда што је византијска царска влада давала извесним лицима земље [6]
и друга добра на управу — εἰς πρόνοιαν или κατὰ λόγον προνοίας, а затим је и само на овакав начин додељено имање почело да се скраћено назива пронијом.

У многим случајевима се за таква имања употребљава и реч οἰκονομία, тако да су πρόνοια и οἰκονομία често истоветни појмови. Што се пак тиче власника проније, то се он у словенским средњовековним изворима редовно назива пронијар, а исто тако га и латински и италијански документи редовно зову pronïarius одн. proniario, док се, напротив, у византијским изворима израз προνοιάριος употребљава врло ретко, и то углавном незванично. Званични назив власника проније у Византији гласи војник—στρατιώτης. Довољно је да се констатује ова чињеница, па да се отклони свака сумња о војном карактеру византијске проније.

Како се у византијским изворима власници пронија називају стратиотима, исто онако као и власници војничких (стратиотских) имања претходног периода, то се у науци није увек увиђала основна разлика између пронија и старих стратиотских имања насталих у раном средњем веку у вези са организацијом тема.[16] Међутим, разлика између пронијара и стратиота старога кова не само да је велика него је и врло важна за разумевање социјално-историјског развитка Византијског Царства. Стога морамо да се укратко осврнемо на систем стратиотских имања и да истакнемо разлику, која је постојала између овог система и система позно-византијске проније. Јер, да би се утврдила суштина проније као социјално-историјске појаве, треба пре свега да је ставимо у оквир општег социјално-историјског развитка Византијског Царства и да одредимо њено место у том развитку.

[16] Такво мешање пронија и стратиотских поседа видимо код *Новаковића*, Пронијари и *Јиречека*, Историја III, 66 сл., као и код *Heisenberg*, Palaiologenzeit. На ово је већ указао критикујући схватања Новаковића и Јиречека, *Тарановски*, Српско право, 34 и д. који је врло јасно истакао разлику између пронија и стратиотских имања. Основна разлика између пронија и стратиотских имања наглашена је такође у мојим горе наведеним радовима и у изврсном истраживању *Stein*, Untersuchungen.

Ми не можемо, наравно, да дамо овде детаљнију карактеристику система стратиотских имања.[17] Важно је само да у главним цртама прикажемо историју развитка система стратиотских имања и да истакнемо оне његове особине по којима се тај систем из основа разликовао од система пронијарског земљопоседа. Као што је познато, већ у Римском Царству у пограничним областима давана су имања војницима, који су били дужни да бране границе царства. Овај систем пограничне војне службе, чију су економску основу чинили земљишни поседи војника-граничара, остао је на снази у Византији, где су римски limitanei добили грчки назив ἀκρῖται.

[7] Стварањем тематског уређења, у VII веку, војницима се додељују имања у свим темама, тј. на целој територији која је преостала царству и која се налазила под његовом непосредном влашћу. На тај начин, војну организацију позноримског царства, чију је главну основу чинила страна најамничка војска, замењује нови поредак, чије језгро сачињавају стратиоти насељени у византијским темама. Недостатак људства, који је био један од главних узрока кризе не само војног него и целог економског и политичког система римско-византијског царства, био је попуњен приливом огромних маса Словена, који су, продирући у пределе царства, подмладили застарели организам римско-византијске државе и удахнули нов живот како војној тако и економској организацији царства. Не само на Балканско полуострво, које се у свом највећем делу претворило у једну чисто словенску територију, него и у Малу Азију продиру почев од VII века Словени, које сама византијска влада овде насељава било као стратиоте, било као сељаке. Појава широког слоја слободног сељаштва у Византији, које се развија упоредо са сталежом насељених по темама стратиота, јесте главни израз оне дубоке унутрашње обнове коју почев од VII века доживљује Византија услед унутрашњих реформи, као и услед притицања свежих снага словенске имиграције.

Изванредна отпорност и све већа снага Византијског царства у времену од VII до почетка XI века објашњавају се унутрашњом чврстином тадашње византијске државе,

[17] Уп. *Васильевский*, Материалы, Труды IV, 250 и д.; *Скабаланович*, Государство и церковь 300 и д.; *Успенский*, Военное устройство византийской империи, Изв. Р. А. И. 6 (1900) 199 сл.; *E. Stein*, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, Stuttgart, 1919, 134 sq; *G. Ostrogorsky*, Agrarian Conditions, 196 sq, 204 sq. = С Д књ. II, бр 4; Geschichte 57 sq., 131 sq. (= Историја Византије 113 сл., 195 сл.).

чија се економска и финансијска моћ заснивала пре свега на ситном земљопоседу слободних сељака, а војна моћ на ситном земљопоседу стратиота. У ствари, стратиот који поседује своју парцелу земље није ништа друго но сељак обавезан на вршење војне службе. Како сељак тако и стратиот сам обрађује своју земљу заједно са члановима своје породице. Он је знатно мање оптерећен порезима него сељак, а добија и малу плату, али је зато дужан да се на позив јави у војску са коњем и оружјем.

Према томе, живот стратиота у основи је исти као и живот сељака и често стратиоти и сељаци припадају једној те истој сеоској општини. Имања која служе стратиотима као подлога за њихову егзистенцију и за вршење војне службе, по својим размерама и својој вредности, одговарају, отприлике, парцелама сељака средњег или вишег имовног стања. Према новели Константина Порфирогенита, минимална вредност имања стратиота-коњаника и морнара поморских тема, оптерећених дужношћу изграђивања и снабдевања својих бродова, требало је да износи четири фунте злата, а вредност имања морнара царске флоте, који су добијали плату, две фунте злата.[18] Има разлога да се претпостави да се као нормалан годишњи приход стратиота сматрала свота од 18½ номизми.[19]

Према Василикама[20] стратиота наслеђује његов најстарији син, преузимајући заједно са очевим имањем и дужност вршења војне службе, док се остали потомци стратиота очигледно стапају са сељачком масом или добијају нова војничка имања. Из горе наведене новеле Константина VII види се да су стратиоти имали право да предају своја [8]

[18] *Zepos*, Jus I, 222 sq. *Dölger*, Reg. 673.

[19] Уп. познати приказ Теофана о мерама цара Нићифора I (Theophanes 486), где се између осталог каже да је Нићифор I натерао и сиромахе да врше војну службу, а да је те сиромахе издржавала сеоска општина, плаћајући сваке године 18½ номизми.

[20] Basilica V, 190 (ed Heimbach). Исто, у скраћеном облику, у Synopsis Basil. IV, cap. 21 и Harmenopulos 182, cap. 12. Зачудо *Мутафчиев*, Войнишки земи 20 и д. сматра да се одредбе Василика и Синопсиса (X век) односе не на стратиоте него на најамнике, иако је несхватљиво о каквом се наслеђивању могло радити у најамничкој војсци; напротив, Харменопулов текст (XIV век) Мутафчијев веже за стратиоте, иако Харменопул скоро дословно понавља одредбу Синопсиса. (Треба напоменути да се Харменопул не може без ограде користити као извор за прилике XIV века, јер Харменопулово дело представља компилацију која често нимало не одражава стварне прилике свога времена.) Ова теорија, на чију је погрешност указао већ у својој критици *Dölger*, Byz. Z. 26 (1926) 109 sq., почива на потпуно нетачном гледишту да су стратиотска имања настала тек у X веку.

имања у наследство, наравно, опет заједно са њиховом војном обавезом, „по низлазној, узлазној и споредној линији, законитим или физичким потомцима, као и нерођацима из сељачких редова“[21] — другим речима свакоме представнику свога сталежа. Напротив, стратиотима је најстрожије (παντὶ τρόπῳ) забрањено да узимају као наследника лица вишег сталежа (ἀξιωματικούς). Исто тако и приликом забране продаје стратиотских имања нарочито се истиче да се куповина таквих имања не дозвољава пре свега угледним и племенитим лицима, црквеним достојанственицима и установама, као и уопште свим „моћним“ људима, у која се убрајају сви чинови до схоларија, тј. све до нижих чинова гардијских престоничких пукова.[22]

Према томе, припадници вишег сталежа не могу да буду власници стратиотских имања. Како у споменутој новели Константина VII, тако и у свим осталим законским одредбама X века издатим у заштиту ситног — сељачког и стратиотског — земљопоседа од насртаја велепоседника-феудалаца, сељаци и стратиоти убрајају се у једну класу „сиромашних“ и јасно се супротстављају класи „моћних људи.“ Заиста, у социјалном и економском погледу између сељака и стратиота нема битне разлике. Иста је била и њихова судбина.

Од X века стратиотима и сељацима запретила је једна општа опасност. Велепоседници, чија је економска снага брзо расла, теже затим да се дочепају сељачких и стратиотских имања, претварајући њихове власнике у своје кметове — парике. /Царска влада покушава да спречи тај процес и да одбрани ситни посед сељака и стратиота, чије је слабљење подривало саме основе војне и економске моћи
[9] царства. Међутим, у дугој и упорној борби између централне власти и велепоседничке феудалне аристократије,[23] феудална аристократија је најзад победила. Већ Нићифор Фока

[21] Jus. I, 223: εἴτε κατιόντες εἶεν πρὸς οὓς παραπέμπονται εἴτε ἀνιόντες εἴτε ἐκ πλαγίου... γνήσιοι ἢ φυσικοὶ ἢ ἐξωτικοὶ παγανοὶ κληρονόμοι. Овај последњи израз *Dölger*, Reg. 673, преводи нетачно као „ausländische Erben“, παγανός има овде своје првобитно значење — „rusticus“ и значи просто сељака.

[22] Схоларијама се зову не само припадници схола, него и три остале тагме, како се то види из De caerim. 666, 3—13. cf. *Bury*, Imp. Admin. System 48.

[23] Историја ове борбе, која представља најважнији и одлучујући моменат у социјално-економском развитку Византије, изврсно је приказана у класичној студији *Васиљевског*, Материалы, Труды IV, 250 и д. Уп. и *Ostrgorsky*, Agrarian Conditions 204 sq. = С Д књ. II, бр. 4.

(963—969), типичан представник малоазијског племства, ишао је за тим да лиши сељаштво оних преимућстава која им је осигурало претходно законодавство; у исто време Нићифор Фока покушава да повећа вредност стратиотских имања од 4 на 12 фунти злата и тиме да одвоји стратиоте од њихове првобитне сељачке основе.[24] Истина, Василије II (976—1025) поново је преузео борбу у корист ситног земљопоседа и водио је крајњом енергијом, али је он био последњи византијски владар који се противио политичким и економским прохтевима феудалне аристократије. Његови слаби наследници капитулирали су под њеним притиском, па је отпочео процес брзог и незадрживог пораста велепоседништва и исто толико брзог опадања ситног земљопоседа сељака и стратиота, процес брзе феудализације царства, услед чега се у XI веку потпуно мења цела социјално-економска структура Византијског Царства. Нема сумње да је тај процес био главни узрок унутрашњем опадању Византијског Царства, које је, на крају крајева, довело и до његове спољне пропасти.

Један од најважнијих фактора феудализације византијске државе била је управо пронија. Истина, стратиоти и стратиотска имања нису потпуно нестали. Они постоје и у позновизантијско доба, као што постоје и слободни сељаци.[25] Али, у поређењу са претходном епохом, њихов број и значај је ништаван, и стратиоти више нису носиоци војне моћи царства, као што су били од VII до почетка XI века, у доба војног сјаја Византије.[26] Док у пољопривреди поново господари велепоседништво, дотле основу војне снаге позновизантијског царства не чине више ситни земљопоседници-стратиоти, већ страни најамни војници, а поред њих, почев од доба династије Комнина, велепоседници-пронијари. Пронијари донекле замењују старе стратиоте. Позновизантијски систем проније настаје после и

[24] Социјални смисао ове мере Нићифора Фоке тачно је осетио већ *C. Neumann*, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894, 56.

[25] На слободне сељаке наилазимо још у документима XIV века. Ово је истакао већ *Ф. И. Успенский*, К истории крестьянского землевладения в Византии, Ж. М. Н. Пр. 225 (1883) 30 и д., 301 и д.

[26] Постојање стратиота *Мутафчиев*, Войнишки земи прати до средине XIV века, кад су стратиоти, по његовом мишљењу, нестали. Треба уосталом истаћи да Мутафчијев веже за стратиоте и многе податке, који у ствари говоре о пронијарима, како би одбранио своју теорију о томе да проније нису имале војни карактер.

услед опадања сталежа стратиота претходног периода. Тиме се донекле и објашњава што се пронијари у византијским изворима обично називају стратиотима, исто онако како су се називали и војници — власници ситних сељачких имања; а с друге стране, и назив пронија, који је ушао у упо-
[10] требу као назив за велике поседе оптерећене дужношћу вршења војне службе, почиње да се примењује и на парцеле преосталих ситних стратиота старог типа.

За разлику од стратиотских имања ранијег периода, која су се, као што смо видели, слободно и неограничено наслеђивала, пронија, бар у почетку, била је лично, обично доживотно власништво, које се давало уз одређене услове, за личне заслуге пронијара и које се није могло ни отуђивати, ни наслеђивати. Према томе, у систему проније јаче је изражен принцип условљености власништва. Али основна разлика између стратиотских имања и пронија није се састојала у различитим правним условима власништва, тим пре што се, као што ћемо видети, временом и проније све чешће претварају у наследна власништва. Основна разлика између пронијара и стратиота старог типа лежи у супротности њиховог социјалног и економског бића, као што смо покушали да покажемо у нашем претходном излагању.

Пронијари и стратиоти су представници двеју различитих друштвених средина. Док су стратиоти старог типа били припадници класе слободног сељаштва и, као сељаци, сами обрађивали своје њиве, дотле су пронијари припадници сталежа феудалног племства. То су дворани и велепоседници за које раде и чију земљу обрађују зависни од њих кметови — парици. То су управо они „моћни људи" (οἱ δυνατοί) које византијско законодавство X века тако јасно супротставља и сељацима и стратиотима, и од којих је оно узалудно покушавало да одбрани и сељачке и стратиотске поседе.

У X веку ови „моћни људи" тежили су за економском и политичком превлашћу. У идућем веку, сломивши отпор централне власти, они су ту превласт стварно и стекли, потчинивши својој вољи царску владу и претворивши је у експонента својих сталешких интереса. После дуже борбе између супарничких струја победничке аристократије, борбе која чини главну садржину историје друге и треће четвртине XI века, с династијом Комнина дошла је на власт војна феудална аристократија. Из њене средине и произлазе велепоседници-војници, тј. пронијари.

Сличност између стратиотских имања и пронија била је, дакле, само привидна. Суштина ових двеју појава и њихова историјска улога била је потпуно различита па чак и супротна. Стратиотска имања била су главна основа снаге Византијског Царства. Проније су постале један од елемената његовог распадања.[27]

2. ПРОНИЈЕ И ХАРИСТИКИЈЕ

Упркос сличности своје основне функције, проније и [11]
стратиотска имања представљала су, дакле, две из основе различите па чак и супротне социјално-историјске категорије. Напротив, социјално-историјску категорију сличну пронији представљају тзв. харистикије. Међутим, харистикије нису имале оне јавно-правне функције које су биле карактеристичне за проније и за стратиотска имања. Као што је познато, харистикарни систем састоји се у дељењу путем даривања (διὰ χαριστικῆς) манастира и манастирских поседа утицајним духовним и нарочито световним лицима. Као тутор додељеног му манастира, харистикар је преузимао бригу о његовом економском унапређивању и уједно се користио његовим приходима. Таква даривања првобитно су вршиле пре свега црквене власти, а доцније, и то у све већој мери, и сама царска влада, која се при томе руководила не толико интересима додељених манастира колико жељом да награди људе који су се били истакли у њеној служби. Харистикије су представљале извор прихода за

[27] Треба рећи да је из основе погрешан закључак *Успенског*, Прония 30, „да се пронија мора сматрати као противтежа поретку који је претио да прогута ситни земљопосед и који се испољава у новелама X и XI века". Напротив, пронија је била једна од најјаснијих манифестација оног поретка који није само претио да прогута, него је у знатној мери и прогутао ситни земљопосед. Много је правилније гледиште *Скабалановича*, Государство и церковь 266: „Систем проније представљао је највећу опасност за сељаштво, његову слободу и благостање. Давање општинских земаља у пронију директно је упропашћавало сеоску општину... Слободни сељаци долазили су у зависан однос од пронијара, којима су били дужни да плаћају дажбине и да работају; по свом положају они су се приближавали парицима, њихово стање се несумњиво погоршавало (све је то потпуно тачно, само уместо „приближавали су се парицима" требало је чак рећи „постајали су парицима")... Проније су биле опасне за сеоске општине и за сељаке већ по томе што се захваљујући њима повећао број властеле и расла њихова социјална снага".

којим су тежили представници византијске властеле, тражећи и просећи таква даривања. Није био редак случај да је једно лице држало на основу харистикије неколико манастира. Тако, на пример, Псел је имао најмање пет харистикија у разним покрајинама царства.[28]

Није потребно да улазимо у детаљније посматрање харистикарног система.[29] Тај систем интересује нас само утолико уколико може да допринесе разјашњењу питања о постанку и суштини система проније. Оно што смо напред рекли довољно је да се уоче основне црте како сличности тако и разлика између проније и харистикије. И једна и друга врста власништва настаје на основу даривања. Добијајући даровницу, и пронијар и харистикар постају управници дарованог имања. Назив харистикије обележава саму радњу даривања, док назив проније указује на циљ даривања. Но, пошто је функција управљања карактеристична и за харистикаре, то се и на њихову управу понекад примењује израз πρόνοια у његовом општем смислу, те се и сами харистикари, поред свог уобичајеног назива χαριστικάριος
[12] и других сличних наслова (φροντιστής, ἐπίκουρος, ἔφορος) називају понекад и προνοητής.[30] Узгред буди речено, овај последњи назив никада се није примењивао на пронијаре,[30a] а као што смо већ напоменули (види горе стр. 133), и сам израз προνοιάριος употребљавао се за византијске пронијаре врло ретко и углавном само незванично.

Како пронијари тако и харистикари припадали су вишем сталежу византијског феудалног друштва. Како пронија тако и харистикија је карактеристична појава феудал-

[28] Уп. *Скабаланович*, Государство и церковь 259.

[29] Литература о харистикарном систему није тако оскудна као о пронији. Основно значење има и овде истраживање Успенског у којем су објављени и најважнији документи о харистикарном систему: *Успенский*, Мнения и постановления. Вредне напомене дају и *Васильевский*, Материалы, Ж. М. Н. Пр. 202, 400 и д.; *Скабаланович*, Государство и церковь 253—262; *W. Nissen*, Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077, Jena 1894, 52—59; *A. Ferradou*, Des biens des monastères à Byzance, Bordeaux 1896. 233 sq; *F. Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène, Paris, 1900, XXVIII sq, 283 sq; *Xanalatos*, Beiträge 32 sq; *Н. Суворов*, Виз. Врем. 12 (1906) 225 и д.; *P. Charanis*, Monastic Properties 72—81.

[30] Одлука сабора из 1027. г., цитирана у саборским одлукама из 1071. г.: *Успенский*, Мнения и постановления 19. Интересантно је да се у више споменика XI века назив προνοητής употребљава и за управника теме Бугарска. У имунитетским формулама, поред других чиновника, спомињу се понекад и проноити.

[30a] *Charanis*, Monastic Properties 87 греши кад тврди да је управо προνοητής био назив византијских пронијара.

ног поретка, слична западном бенефицију. Ни пронијарно ни харистикарно даривање није стварало права својине на додељено имање, већ је давало само право привременог и условног уживања. Истина, за манастирска имања додељена харистикарима често се каже да се она дају на дар — διὰ δωρεᾶς или κατὰ δωρεάν, δωρεαστικῶς, δωρεαστικῷ λόγῳ, а и сама харистикарна добра често се називају даровима — δωρεαί. Међутим, одредба Цариградског сабора из 1163. г.[31] специјално објашњава да се ова „дарована" имања у ствари не дају на дар већ „у најам": οὐ δωρεαστικῶς... ἀλλὰ μισθωτικῶς. Као што ћемо видети, Византинци су и пронију доводили у везу са најмом или закупом. Разуме се да је то мешање двају потпуно различитих појмова, јер се, наравно, ни харистикија, а још мање пронија може идентификовати са закупом, једним приватно-правним уговором из којега проистичу обавезе искључиво економске и финансијске природе; али је такво мешање веома карактеристично, јер оно јасно показује да су и сами Византинци добро осећали привремени и условни карактер харистикарног и пронијарног власништва, само што нису умели да га правно тачно определе.

Упркос својој сличности, харистикија и пронија ипак представљају две потпуно различите установе. Разлика се састоји не толико у томе што су у харистикију давана црквена имања а у пронију пре свега државна земљишта, колико у томе што харистикије природно нису вршиле, а нису ни могле вршити, ни војну ни ма коју другу службу јавно-правног карактера, као што су је вршиле проније, које су услед тога и добиле у животу византијске државе много већи значај него ли харистикије.[32] Али, као што ћемо видети, и проније су тек временом добиле војни значај. Стога у првој фази свога развитка пронија много личи на харистикију.

[31] *Успенский*, Мнения и постановления 34—35.

[32] *Скабаланович*, Государство и церковь 262 сасвим погрешно сматра да је харистикарни систем потиснуо пронијарски систем и да о пронијама има мање података него о харистикијама. Тачно је само то да о харистикарном систему постоји у одредбама цариградских сабора XI и XII века и у низу беседа посвећених том питању исто толико богата колико и лако приступачна грађа, док за пронијарски систем постоје само случајни, разбацани подаци, услед чега је харистикарни систем у науци много боље проучен него систем проније. Међутим, прегледавајући податке повеља и византијских историчара, свако може лако да се увери да је у животу византијске државе систем проније играо много већу улогу него харистикарни систем, а било би и право чудо да је било друкчије.

3. ПОЧЕТНА ФАЗА СИСТЕМА ПРОНИЈЕ У ДОБА ВЛАДАВИНЕ ЧИНОВНИЧКЕ АРИСТОКРАТИЈЕ

[13] Пронија се први пут спомиње средином XI века, и то у вези са личношћу чувеног Константина Лихуда, који је био први министар за време Константина IX Мономаха (1042—1055) и Исака Комнина (1057—1059), а затим, после збацивања Михаила Керуларија, за владе истог Исака Комнина, постао цариградски патријарх. Њему је Константин IX Мономах дао у пронију Мангане и издао при томе имунитетску повељу: καὶ τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνέθετο πρόνοιαν καὶ τὰ περὶ τῆς ἐλευθερείας αὐτῶν ἐνεπίστευσε ἔγγραφα.[33]

Као што је познато, епигони Македонске династије били су врло дарежљиви у делењу дарова и добара; државна добра делила су се десно и лево, док није дошао на власт Исак Комнин. Цар Исак је покушао да врати држави добра која су његови претходници били разделили. Особити напор је уложио да би вратио држави Мангане поклоњене Лихуду, ради чега је, како то тврде византијски летописци, прибегао чак и уцењивању. Он је ставио на знање Лихуду, који је већ био изабран за патријарха, да неће допустити његово постављење док му овај не врати документе (τὰ δικαιώματα) о власништву Мангана. Лихуд се покорио, предао цару тражене документе, и постао патријарх.[34]

На први поглед може се помислити да у наведеним текстовима реч πρόνοια још нема специјалног терминолошког значаја и означава „старање" у општем смислу, нарочито код Скилице, који уз то, неколико редова доцније, несумњиво, и то два пута, употребљава ову реч у најопштијем смислу, кад каже да се Лихуд као патријарх показао пун старања (προνοητικός) не само о цркви него и о свим стварима уопште, тако да ништа није остало ван његовог старања (τῆς αὐτοῦ προνοίας).[35] Међутим, ако се текстови Скилице и Зонаре (Зонара очигледно полази од Скилициног извештаја, али је умео да га вештије стилизује, искористивши можда и неки други несачувани извор) погледају пажљивије, онда постаје јасно да Мангани нису били само поверени Лихудовом старању него су му били и додељени

[33] Zonaras III, 670, 7—9. Cf. Skylitzes II, 645, 1—3: καὶ τῆς τῶν μαγγάνων προνοίας, καὶ τῶν δικαιωμάτων φύλαξ παρὰ τοῦ εἰρημένου βασιλέως καταλειφθείς.

[34] Skylitzes II, 645, 3—13. Zonaras III, 670, 9—671,4.

[35] Skylitzes II, 645, 14—15.

у власништво. Лихуд добија од цара Константина Мономаха даровницу и тиме стиче тако одређена и несумњива права на власништво Мангана да је цар Исак Комнин морао да употреби изванредна средства да би га натерао да се одрекне тих права. Ово принудно одрицање изражава се опет у томе што Лихуд предаје цару Исаку своја δικαιώματα — израз који се у византијским споменицима врло често [14]
употребљава као ознака за документе о власништву.[36]

Овај први податак о додељивању проније Ф. И. Успенски није био приметио, али га је искористио већ Мутафчијев, коме је овај податак послужио као један од главних доказа у корист његовој тези да пронија није имала војног значаја. Мутафчијев се позива на то да се овде у пронију даје манастир и да ово даривање добија високи дворски достојанственик, доцнији патријарх.[37] Истина, није сасвим јасно да ли се ту ради о манастиру Св. Георгија у Манганима, који је подигао Константин IX Мономах, или о оним пространим царским добрима у Манганима, која је Василије I био издвојио у неке врсте засебну установу, с тим да приходи који доноси ὁ τὰ Μάγγανα λεγόμενος οἶκος βασιλικός подмирују потребе царске трпезе.[38] Додуше, тешко је претпоставити даривање целе једне установе, чак ако се и узму у обзир лакомисленост и распикућство Константина Мономаха; с друге стране, пак, ако је био дарован само манастир, онда није лако објаснити зашто је Исак Комнин са таквом изванредном упорношћу инсистирао да он буде вра-

[36] Скилицине речи τῶν δικαιωμάτων φύλαξ... καταλειφθείς (које имају, према томе, сасвим одређено и прецизно значење: чувар докумената на власништво Мангана) погрешно је схватио већ Goar, који им је приписао у својим примедбама Скилициној хроници (Cedren. II, 885) веома широки смисао, тумачећи га као „regiorum iurium defensor, qui est regius procurator". Исто гледиште има, како изгледа, и *J. B. Bury*, Roman Emperors from Basil II to Isaac Komnenos, Selected Essays, Cambridge, 1930, 191, који цитира само ове речи, одвајајући их од приказа о додељивању Мангана Лихуду у пронију и не заустављајући се уопште на целом том проблему.

[37] *Мутафчиев*, Войнишки земи, 42.

[38] Theophanes Cont. (Vita Basilii) 337, 1—10. Као што се види из Филотејевог Клетерологија (ed. Bury, 142, 17), Мангански кураторијум био је неке врсте надлештво за управу царских домена, па су куратору Мангана били потчињени углавном исти чинови као и тзв. великом куратору, тако да је тешко тачно разграничити опсег делатности ова два кураторијума. Уп. коментар *Bury*, Imp. Admin. System 100 sq., *Dölger*, Finanzverwaltung 39 sq. У имунитетским повељама XI века стално се спомињу κουράτωρες τοῦ οἴκου τῶν 'Ελευθερίου καὶ τῶν Μαγγάνων. Код Филотеја (ed. Bury, 142) ὁ μειζότερος τῶν 'Ελευθερίου још је чиновник потчињен куратору Мангана (и истовремено великом куратору).

ћен, а није јасно ни зашто ово даривање није названо просто харистикијом, већ је за њега употребљен нов појам — пронија. Но, ма како било, мора се признати да је пронија додељена Лихуду тешко могла имати нешто заједничког са вршењем војне службе.

Седамдесетих година XI века наилазимо већ на масовно деление пронија. О логотету Нићифорици, свемоћном министру Михаила VII Дуке (1071—1078), Михаило Аталијат прича да је он „давао чинове и проније коме је хтео, примајући то за повеће мито:“ καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς προνοίας οἷς ἐβούλετο χαριζόμενος διὰ λημμάτων οὐχὶ μικρῶν.[39] Очевидно је да ни овде пронија још није везана за обавезу вршења војне службе, јер нема разлога мислити да је додељивање пронија
[15] које је вршио Нићифорица, а које Михаило Аталијат упоређује са делењем чинова, имало макакав други циљ сем жеље да се једно уносно добро додели ономе који је успео да задовољи грабљивост логотета одговарајућим митом.

Према томе, и овде проније по својој намени још личе на харистикије, а и сам акт даривања означује се истом речју χαρίζειν, која се обично употребљава за харистикарна даривања. Вреди такође напоменути да исти Аталијат на другом месту примењује реч πρόνοια на харистикарни систем, кад бележи у своме Типику да се „старање о манастирима често поверава путем даривања и женама“.[40] Истина у овом случају реч πρόνοια нема карактер специјалног термина, али ипак ово упоређење показује да су за Аталијата даривања у пронију и у харистикију били врло слични појмови. Међутим, јасно је да су проније које је делио логотет Нићифорица биле сличне харистикијама само по својој намени, а да су се од њих ипак битно разликовале. У ствари, тешко је претпоставити да је Нићифорица давао својим штићеницима баш црквена и то само црквена имања. Очигледно је да је, делећи чинове, Нићифорица делио и државна земљишта и да су ова даривања баш због тога назване пронијама. Неоспорно је, дакле, да се овде ради о систему проније, али о систему проније у првобитном стадију његовог развитка, када тај систем још није био везан са обавезом вршења војне службе.

Могуће је, међутим, да је систем проније већ у ово време почео да добија и војни карактер. То се може закључити из наслова изгубљене повеље Михаила VII Дуке, којом се наређивало да лица која примају на дар замкове (κάστρα) држе ове сами (ἐφ' ἑνὶ προσώπῳ), „ма ко да су они и на ма који начин да су их добили“.[41]

[39] M. Attaleiates, 200, 21—201, 1. Уп. *Успенский*, Прония 5. *Скабаланович*, Государство и церковь 264. *Мутафчиев*, Войнишки земи 42.

[40] K. Σάθας, Μεσαιωνικὴ βιβλ. I, 44: ἡ γὰρ πρόνοια τῶν τοιούτων γυναιξὶ μὲν πολλάκις ἀνατίθεται διὰ δωρεῶν.

Изгледа да је Успенски био у праву кад је повезао ову одредбу са системом проније, мада његово тумачење није у свему убедљиво.[42] Јасно је у сваком случају да се овде не ради о управљању замковима од стране представника царске власти, на пример дукса теме, како то претпоставља Делгер.[43] Реч даривање (δωρεά) отклања саму могућност таквог тумачења, а није јасно ни како би могао дукс да држи замак друкчије него ἐφ' ἑνὶ προσώπῳ. Даривање у корист два лица била су уобичајена у харистикарном систему. Ако смо у праву кад повезујемо наслов поменуте новеле с пронијом, онда се у забрани таквог начина даривања за замкове може видети један даљи корак у одвајању система проније од система харистикије, а у исто време и први корак ка милитаризовању система проније, на шта указује помињање замкова. Разуме се, да се на основу кратког наслова једне несачуване повеље не смеју правити сувише широки закључци. Упадљива неодређеност израза — „ма ко да су
они и на ма који начин да су их добили“ — указује у сва- [16]
ком случају на још неизрађен и нестабилизован поредак.

С друге стране, чињеница да у докомниновској епохи пронија још није добила војни значај налази једну индиректну потврду у познатом спису Кекавменовом. У свом спису који, како изгледа, спада у време истог цара Михаила VII, Кекавмен, као што је познато, врло много говори о војним стварима, али нигде не спомиње пронију. Не спомиње је ни спис непознатог аутора, који допуњује Кекавмена, а који је настао, вероватно, почетком владавине Алексија I Комнина. Као награду за војну службу, Кекавмен и његов настављач познају само плату (ἡ ῥόγα) и следовање у хлебу (τὰ σιτηρέσια). Тако у § 241 Кекавмен даје цару овај савет: „О својим војницима много се старај; не умањуј њихове плате (τὰς ῥόγας αὐτῶν), јер војник који то од тебе добија, продаје теби за то своју крв; додељуј им чинове (ἀξιώματα), али не свима него само онима који се истичу. Странцима и Ромејима који се налазе на двору и који га чувају нека се не задржавају њихове принадлежности и нека они добијају без задржавања сваког месеца своје сле-

[41] *Zepos*, Jus I 282.

[42] *Успенский*, Прония 5.

[43] *Dölger*, Reg. 1012.

довање у хлебу и намирницама и своју плату (τὰ σιτηρέσια ... καὶ τὰ χορτάσματα καὶ τὰς ῥόγας)."[44] У оба списа говори се само о најамничкој војсци. Нигде ми овде не наилазимо на за доцније време тако карактеристично супротстављање двеју категорија византијске војске: најамника и пронијара. Не спомињу се ни стара стратиотска имања. Кекавменов Стратегикон одражава епоху опадања војног система у XI веку, кад су стратиотска имања већ била изгубила свој значај, а проније га још нису стекле.

4. РАЗВИТАК СИСТЕМА ПРОНИЈЕ У ДОБА ВЛАДАВИНЕ ВОЈНЕ АРИСТОКРАТИЈЕ

Војни значај пронија је добила у епохи Комнина. Ова околност, о којој, као што ћемо одмах видети, на потпуно јасан и непобитан начин сведоче изворни подаци, нимало није случајна, већ нужно проистиче из самог социјално-историјског развитка Византијског Царства. Доба епигона Македонске династије и династије Дука било је доба владавине чиновничке дворске аристократије. Једна од карактеристичних црта ове епохе било је јако опадање војне снаге царства, јер је владајућа странка не само занемаривала војску, него ју је и свесно подривала, да би тиме ослабила супарничку војну странку. Доба династије Комнина било је, напротив, доба владавине војне аристократије. Владаоци ове епохе природно су тежили за тим да успоставе пољуљану војну снагу царства, па су у извесној мери у томе и успели. Услед тога, после страховитих војних пораза крајем XI века, Византија у XII веку доживљује нову
[17] епоху спољашњег сјаја и војне славе. Но, Комнини нису успоставили стару византијску војну организацију, која је почивала на стратиотским имањима, а која се и тешко могла успоставити у то време. У сваком случају, њена обнова није одговарала сталешким интересима владајућег слоја феудалне велепоседничке аристократије, чије је јачање управо и било узрок њене пропасти. Војна организација створена у доба Комнина почивала је на чисто феудалним

[44] Cecaumeni Strategicon, ed. B. Wassiliewsky et V. Jernstedt, Petropoli 1896, 94, 24—30. Руски превод: *В. Г. Васильевский*, Советы и рассказы византийского боярина XI в., С. Петербург 1881, 130. Уп. такође § 247 (98, 7) и § 184 (73, 4; руски превод, 103).

основама, које су поткопавале државни организам. Стога је сјај епохе Комнина био кратког века и завршио се потпуном катастрофом. При успостављању византијске војне снаге под Комнинима, најкарактеристичнији моменат било је управо широко коришћење система проније у војне циљеве, за које још није знала или готово није знала претходна епоха. Везана дужношћу вршења војне службе, пронија је добила нови и велики значај, али је тиме порасла и снага феудалне дезинтеграције, коју је носила у себи установа проније.

Основна разлика између епохе епигона Македонске династије и династије Дука, епохе владавине чиновничке аристократије, с једне стране, и епохе династије Комнина, епохе владавине војне аристократије, с друге стране, на најјаснији начин се показује при поређењу сведочанстава византијских историчара. О приликама у време Дука прича Скилица: „Војници су напуштали оружје и постајали адвокати и правници."[45] Супротну слику у доба Комнина приказује Никита Хонијат, према коме је „свако желео да буде уврштен у ред војника". Кројачи, коњушари, зидари, ковачи напуштали су свој тешки и неуносни занат, одлазили онима који врбују војнике и давали им поклоне да би били примљени у војску.[46]

Тако сам политички и социјални развитак Византијског Царства објашњава зашто се пронија, која је у доба владавине чиновничке аристократије представљала само једно средство награђивања и издржавања представника владајућег сталежа, претворила у доба владавине војног племства у један нарочити систем феудалног земљишног власништва везаног за дужност вршења војне службе.

Пратити развитак система проније на основу података у списима византијских историчара веома је незахвалан посао. Подражавајући стил класичара античке прозе, византијски историчари избегавају и као да се стиде да употребе нове речи или речи са новим значењем за које класични писци нису знали. У својој Алексијади, Ана Комнина само једанпут спомиње дељење пронија у доба њеног оца, а и то само због игре речи, коју је успела да направи употребљавајући реч „пронија" час у њеном првобитном, општем смислу, час у њеном новом специјалном значењу. Хвалећи дарежљивост свога оца, цара Алексија I, Ана каже: „А и ко би могао набројати оне које је он сваког

[45] Skylitzes II, 652.
[46] Choniates 273.

дана хранио, или сваки поједини расход и *старање* (πρόνοιαν)
[18] о сваком ... јер је он давао *проније* (προνοίας) на суву и на мору".[47] Овај податак је утолико интересантнији што су у пронију, као што ћемо видети из доцнијих извора, стварно даване не само земље, него и приходи од риболова. Разуме се да овај податак не даје још сам по себи основа за тврђење да је ово дељење пронија имало војне сврхе. Али ће то јасно показати други подаци византијских писаца и нарочито подаци византијских повеља.

Особиту пажњу заслужује приказ Никите Хонијата, који се односи на време Манојла I Комнина, а из којег смо већ горе навели један одломак.[48] Израз „пронија" Н. Хонијат не употребљава у свом приказу нигде — за то је он исувише образован. Ипак не постоји ни најмања сумња да се у његовом приказу ради баш о делењу пронија. Према Н. Хонијату, новац намењен за следовање војника (σιτηρέσια) Манојло је „сакупљао у државну благајну, као воду у базен, а жеђ војника гасио такозваним даривањима парика,[49] користећи се средством које су измислили претходни цареви, али које се примењивало само ретко и само за оне који су често тукли непријатеље" ... Стога су најбољи војници, како тврди Н. Хонијат, изгубили своју борбеност, јер је оно ради чега су они раније показивали своје војне врлине престало да буде нешто нарочито, па је „постало лако приступачно свима". Становници провинција, чији је господар дотада била сама држава, страховито су патили од грабљивости стратиота, који су им одузимали не само сребро и новац, него често скидали и последњу кошуљу, а понекад отимали и најдраже. Управо зато је војна служба постала привлачна за сваког, те су, према горе цитираним речима Хонијатовим, у војску навалили чак и занатлије и коњушари. Они који би били примљени у војску одмах би добијали *„царске повеље којима су им*

[47] Alexias II, 292, 22—25 (ed. Reifferscheid): ἀλλὰ τίς ἐξαριθμῆσαι δυνήσαιτο τοὺς καθ' ἡμέραν ἐσθίοντας ἢ τὴν καθ' ἑκάστην δαπάνην καὶ τὴν γινομένην εἰς ἕκαστον π ρ ό ν ο ι α ν... ἐκεῖνος γὰρ ἀφωρίσατο τὰς ἀπὸ γῆς καὶ θαλάττης αὐτοῖς π ρ ο ν ο ί α ς.

[48] Choniates 272, 3—273, 17.

[49] ταῖς λεγομέναις τῶν παροίκων δωρεαῖς. У иначе лепом преводу историје Никите Хонијата, који је издала Петроградска Духовна академија (Византийские историки, перев. с греческого при С. Петербургской Духовной Академии. Никиты Хониата История, перевод под ред. *В. И. Долоцкого*, С. Петербург 1860), овај податак је апсолутно погрешно схваћен, те је цитирано место преведено овако (269): „А жажду войск утолял так называемыми даровыми приношениями обывателей."

додељиване орошене земље и плодне њиве и Ромејци који плаћају порезе (Ῥωμαίους ὑποφόρους) *и који су дужни да им служе слично робовима* (ἐν σχήματι δούλων). Дешавало се чак да је полуварварину, макар и неупознатом са војном вештином, платио дажбине Ромејац, човек достојанственог изгледа, који је тако добро познавао војну вештину и толико превазилазио онога који је од њега убирао дажбине (φορολογοῦντος αὐτόν), да је према њему изгледао као Ахил".

Ф. И. Успенски са разлогом је тврдио да се Манојлово време може сматрати као период коначног формирања земљишних односа заснованих на пронији и зависности зе- [19]
мљорадничке класе.[50] Међутим, цитирано место из Н. Хонијата, које потврђује ово схватање, Ф. И. Успенски, како изгледа, није приметио, иако је био велики зналац Хонијатових списа. Мутафчијев га цитира у преводу у целини, тј. још детаљније него што смо то ми учинили, па чак и он признаје да се „овде несумњиво ради о пронијама чији су власници били дужни да лично врше службу" и да је према томе, услед Манојлових мера, систем проније постао битан елеменат војне организације.[51] Истина, да би спасао своју теорију, Мутафчијев тврди да је такав поредак настао и постојао само за Манојла Комнина, чија се влада тобоже потпуно одваја од византијских државних традиција. Међутим, ова тврдња се не слаже са изворним подацима, а не слаже се ни са наведеним приказом Н. Хонијата. Заиста, Н. Хонијат изричито каже да се даривање парика представницима војног сталежа у извесним случајевима примењивало и за време Манојлових претходника, и да се Манојло само шире користио средством „које су измислили претходни цареви".

И иначе приказ Н. Хонијата, ако га пажљивије прочитамо, даје једну веома јасну представу о суштини, па чак и о развитку система проније. Ако оставимо на страну реторичка претеривања тог приказа, добија се ова слика: већ су претходници Манојлови, тј. очигледно његов отац Јован II и деда Алексије I, додељивали онима који су се истакли у рату кметове-парике, несумњиво заједно са земљом на којој су ови седели. За време Манојлово, таква даривања добила су масовни карактер и давана су не толико за заслуге, колико под условом даљег вршења војне службе; постала су, дакле, средство којим се држави осигуравала потребна војна снага. Разлика између Манојлове политике

[50] *Успенский*, Пронияя 7.

[51] *Мутафчиев*, Войнишки земи, 47 и д.

и политике његових претходника, коју Н. Хонијат намерно и, вероватно, претерано наглашава, очигледно није била начелна већ само квантитативна. У чему су се састојала таква даривања и каква су била права и дужности онога који је та даривања примао, тј. пронијара? И на ово питање, приказ Н. Хонијата даје доста јасан одговор. Уз обавезу вршења војне службе, пронијар добија земљишне поседе, заједно са парицима који су на њима насељени, и прима за то специјалну царску повељу. Држава се делимично одриче својих права преносећи их на пронијара, који се користи приходима са додељеног имања и убира порезе од парика настањених на том имању. Обавезе сељака према држави претварају се у обавезе према пронијару: сељаци су дужни да плате пронијару дажбине које су раније плаћали држави и да му служе „слично робовима," тј. да кулуче. Н. Хонијат са пуно разлога нарочито истиче моменат пореске зависности сељака од пронијара, јер се у томе управо и састоји суштина додељивања проније.

С нарочитом горчином Н. Хонијат говори о томе да су проније понекад даване и странцима, услед чега је византијско сеоско становништво долазило у зависан положај
[20] не само од византијске властеле, него и од „полуварвара," што је природно вређало самољубље Византинаца. Нема разлога да се сумња у тачност овог обавештења, јер се поуздано зна да су западни ритери добијали од цара Манојла крупне земљишне поседе. Нема, дакле, ничег невероватног у томе да су они добијали и проније. Тако су, на пример, велике земљишне поседе држали у Византији чланови породице маркгрофова од Монтферата, на шта је указао већ Ф. И. Успенски. Бонифације од Монтферата, вођа западних ритера у IV крсташком рату, одриче се у уговору из 1204. год. de toto feudo, quod Manuel quondam defunctus imperator dedit patri meo.[52] Пошто је посед, који је Бонифацијев отац добио од цара Манојла, прешао њему у наследство, ово није била пронија у правом смислу, али је значајно да Бонифације тај посед назива феудом, потпуно га изједначујући са поседима сличне врсте на Западу.

Из доба Комнина доскора није била позната ниједна повеља која би пружала податке о систему проније. Данас располажемо малобројним, али врло драгоценим подацима византијских повеља о пронији из времена династије Комнина. Проучавајући историју проније у овој за њен разви-

[52] *Tafel* und *Thomas* I, 513. Уп. *Ф. И. Успенский*, Цари Алексей II и Андроник Комнины, Ж. М. Н. Пр. 212 (1880) 125.

так веома важној епохи, ми можемо сада да полазимо не само до извештаја историчара, већ и од података повеља, које, разуме се, представљају најважнију и најпоузданију врсту извора. Можемо, дакле, да контролишемо извештаје са којима смо се малопре упознали у историјским списима Ане Комнине и Н. Хонијата, упоређујући их са званичним подацима савремених византијских повеља. На томе имамо да захвалимо француском издању повеља Лавре Св. Атанасија на Светој Гори.[53] Треба, међутим, забележити једну карактеристичну чињеницу. Поменуто издање израђено је с највећом акрибијом. Као доказ за такву акрибију могу послужити веома детаљни индекси не само личних имена и географских назива, него и специјалних термина: ови индекси, подељени у низ засебних рубрика, заузимају 53 стране у два ступца, од којих 25 страна отпада на специјалне термине. Међутим, у овим опширним индексима, уз публикацију објављену 1937. године, израз πρόνοια уопште није наведен, тако да онај који би се ослонио на те тако детаљне и акрибичне индексе може помислити да у повељама објављеним у овој публикацији нема шта да тражи по питању проније. Међутим, срећом, то није тако. Повеље у овој публикацији пружају изванредно драгоцене и уз то најстарије до сада познате документарне податке о пронијама и пронијарима.[54]

Нарочито драгоцена је повеља солунског дукса Јована Контостефана од новембра 1162. г.[55] На почетку те повеље
наведена је молба лаврског игумана Варлаама, од које се [21]
сачувао само крај. Игуман се жали цару на неког Коскину,

[53] *Rouillard-Collomp*, Actes de Lavra I, Paris 1937.

[54] Ово је истакао, међутим, у својој изврсној расправи *Dölger*, Lavraurkunden 59.

[55] *Rouillard-Collomp*, Actes de Lavra № 57. У самом документу датум није сачуван, али је наведен на полеђини: новембар XI индикта 6671. године. Пошто индикт одговара години, нема разлога да сумњамо у тачност овог датума. Уз то можемо да идентификујемо и личност Јована Контостефана, који је назван у повељи ἀνεψιός цара (Манојла) и који се на свом печату назива Контостефан по оцу, а Комнин по мајци. Ради се очигледно о Јовану Контостефану, сину великог дукса Стефана Контостефана, који је играо видну улогу за време Манојла Комнина и који је погинуо у походу на Крф 1149. г. Био је ожењен другом ћерком цара Јована Комнина и према томе његов син је стварно био сестрић цара Манојла и Комнин по мајци. Уп. *F. Chalandon*, Les Comnènes II. 217. Мање одговара други познати Јован Контостефан, који је 1160/61. г. био један од Манојлових изасланика на Истоку. Он је био ожењен Теодором, ћерком цезара Јована Рожера и Марије Комнине, ћерке цара Јована Комнина, тј. није био сестрић, већ муж сестричине цара Манојла, а није био ни Комнин по мајци. Уп. *F. Chalandon*, op. cit. 217, 517 sq.

који је одузео манастиру осам парика, покушао да их пресели и употребљавао их као своје. Игуман моли да се узму у заштиту права манастира. Иза тога долази царево решење (ἐπίλυσις) од марта X индикта, тј. 1162. г. Цар (Манојло I) наређује свом сестрићу Јовану Контостефану да поведе истрагу и да врати манастиру оно што му по праву припада.

Да би одговорио овој наредби, Контостефан је, како он каже у својој повељи, потражио од игумана пре свега опис граница манастирског имања (τοῦ κτήματος) Архонтохорија, који се налазио у једном документу (πρᾶξις) потписаном од логаријаста Ксифилина. Затим је отишао на спорну парцелу (τόπος), на којој су се налазиле зграде парика, које је „поседовао на основу проније поменути господин Панкратије Анема"[56] (исто лице које је у игумановој молби означено надимком Коскина). Присутни игуман и калуђери тврдили су и даље да ова парцела припада њима, пошто се налази у границама манастирског имања Архонтохорија (τοῦ προαστείου τοῦ 'Αρχοντοχωρίου). Заиста, испоставило се да је парцела на којој су се налазиле куће парика господина Панкратија (αἱ οἰκίαι τῶν τοῦ κυροῦ Παγκρατίου παροίκων) била западно од потока Црнохове, а овај је поток одвајао манастирска имања од имања које је држао у пронији господин Панкратије (τὸ προάστειον τὸ εἰς πρόνοιαν κατεχόμενον παρὰ τοῦ κυροῦ Παγκρατίου), а које се налазило источно од тог потока. Међутим, Панкратије је указао на то да куће његових парика стоје на том месту још од времена покојног Луките, који је пре њега држао у пронији поменуто имање (τοῦ πρὸ αὐτοῦ κατέχοντος εἰς πρόνοιαν τὸ εἰρημένον προάστειον). Калуђери нису то порицали, већ су признали да је манастир дао једну парцелу на западној обали поменутог потока војницима који су пре Панкратија држали то имање у пронији (τοῖς πρὸ τοῦ κυροῦ Παγκρατίου εἰς πρόνοιαν ἔχουσι στρατιώταις), наиме покојном Роману Рентину и браћи Теотиму и Лаву Лукити, али с тим да се парици стратиота користе њоме искључиво као ораницом, а не да подижу на њој зграде. Пошто је овај услов био нарушен, калуђери су тражили повратак спорне парцеле, тим пре што је она била дата само именованим стратиотима, а не и онима који ће после њих имати поме-
[22] нуто имање у пронији (εἰς τοὺς μετ' αὐτοὺς ἔχειν ὀφείλοντας εἰς πρόνοιαν τὸ διαληφθὲν προάστειον), које се, као и манастирско имање називало Архонтохориј. Пошто су пак они стратиоти

[56] Ред 35: ἡ καθέδρα, τῶν παρὰ τοῦ ῥηθέντος κυροῦ Παγκρατίου τοῦ 'Ανεμᾶ εἰς πρόνοιαν κατεχομένων.

умрли, то се парцела мора вратити манастиру. Изјавивши ово, калуђери су поднели стару повељу (πρᾶξιν) од децембра 1119. г. (према индикту XIII исписаном словима, уместо 6627. треба читати 6628. г.).

Из ове повеље се видело да су у то време калуђери Лавре имали спорове због неких парцела и са Панкратијевим претходницима, стратиотима Андријом Романом Рентином и браћом Теотимом и Лавом Лукитом, па је ствар дошла до судског претреса. На крају крајева, стратиотима је, према царској наредби, издвојена из државног земљишта парцела за зграде парика, а калуђери су им уступили једну парцелу, која се налазила близу манастира на западној обали Црнохове, при чему су се стратиоти обавезали да се на тој парцели неће подизати зграде, него ће се она употребљавати само као ораница. Инсистирајући на повратку спорне парцеле, монаси су поново и поново наглашавали да су не само нарушени уговорени услови, него да је манастир дао поменуту парцелу одређеним стратиотима и да она није смела да пређе у власништво њихових наследника (πρὸς τοὺς τῶν Λουκιτῶν διαδόχους) тј. Панкратија. Јован Контостефан сложио се са разлозима калуђера, предао им је спорну парцелу на западној обали Црнохове, а парике Панкратија преселио на источну обалу.

На крају се говори и о оних осам манастирских парика које је Панкратије, према на почетку повеље цитираној молби игумана Варлаама, отео манастиру.[57] На захтев власти, парици су се у ово време већ били вратили на манастирске земље. На саслушању они су изјавили да су првобитно били парици манастира, а да су затим напустили манастирске земље и населили се тамо где су седели парици господина Панкратија (ὅπου προσεκάθηντο οἱ τοῦ κυρίου Παγκρατίου πάροικοι), али да су се сада, према примљеној наредби, вратили натраг.

Ми смо приказали садржај ове повеље тако детаљно зато што се из ње може извући више важних закључака, и то не само за време Манојла Комнина, него и за време његових претходника. Пред нама пролазе две смене пронијара, који су у току више деценија држали у пронији имање Ар-

[57] Из тога се може закључити да се сачувао само мали део игуманове молбе, јер је у изгубљеном, већем делу своје жалбе и игуман несумњиво говорио о главном предмету спора, којем је посвећен основни део Контостефанове повеље, а и у завршним речима своје представке игуман се враћа на ово питање, тражећи да „Коскини" не остане оно што је некада било дато претходном војнику, јер је он нарушио уговор.

хонтохориј, које се налазило близу истоименог лаврског имања. Андрија Роман Рентин и браћа Лукити несумњиво су добили ово имање још за време Алексија I (1081—1118), јер су се 1119. г. већ парничили с лаврским калуђерима.[58] Имање које су они држали, изгледа заједнички, прешло је
[23] затим у власништво Панкратија Анеме (могуће је, међутим, да је Рентин имао неко друго имање, јер као своје претходнике Панкратије цитира само Лукитe, па и монаси га на једном месту називају „диадохом" Лукита). Према томе, њихова пронија није прешла на њихове природне наследнике, већ је била после њихове смрти додељена другом пронијару — Панкратију Анеми. То је врло важан моменат, јер се тиме потврђује да пронија није била наследна својина, него само једно лично власништво које се после смрти власника враћало држави ради новог додељивања. Штавише, између Панкратија и његових претходника не признаје се никаква правна веза: калуђери нарочито инсистирају на томе да њихов уговор склопљен с првом групом пронијара не важи за Панкратија, а с овим гледиштем слаже се и представник власти, солунски дукс Јован Контостефан. Занимљив детаљ: одређујући однос између Панкратија и његових претходника наша повеља нарочито избегава израз κληρονόμος, уобичајен за ознаку наследника у приватно-правном смислу, а зове га њиховим „диадохом" (διάδοχος).

Имање које су држали поменути пронијари означује се речју προάστειον, која се у византијским изворима употребљава за веће земљишне поседе. Број парика на том имању био је, како изгледа, знатан, јер се један део чак преселио на суседну манастирску парцелу, због чега је и настао спор. Међутим, пронијари теже даљем проширењу својих поседа и повећању броја својих парика, испољавајући при томе изванредну упорност. Већ је прва њихова група, још 1119. г., успела да добије од државе накнадну парцелу за насељавање својих парика. Поврх тога, они су добили и од манастира једну парцелу коју су им монаси уступили као ораницу. Са своје стране, Панкратије Анема је примамио себи осам манастирских парика.

[58] Ово није приметио *Dölger*, Lavraurkunden 34, који управо на основу ове повеље тврди да је пронија „у строго техничком смислу" сада забележена за 1162. г., а уједно и додаје да се спомен проније „једва може замислити" за време Алексија I. Међутим, такав спомен не само да се може замислити, него се и налази, као што смо видели, у истој повељи из 1162. г. Уп. сада и *P. Charanis*, Monastic Properties 91, n. 112.

Према томе, већ први документарни податак о пронији показује пронијаре у борби са манастиром. У овом случају, офанзиву воде пронијари, показујући јаку вољу за експанзијом. Ми ћемо моћи да пратимо борбу између пронијара и манастира кроз више векова. Ове две супарничке и подједнако грабљиве феудалне групе парниче се како због земљишних поседа, тако и због зависних сељака-парика, који су за феудалце исто толико важни, а често и важнији од земљишних поседа.

Зависност сељака од земљопоседника-пронијара била је потпуна. Они се једноставно називају парицима господина Панкратија одн. претходних пронијара, и као што се каже да пронијар поседује у пронији имање, тако исто се каже да он поседује у пронији и парике. Манастирска парцела је фактички била дата као ораница парицима, али се сматра да она није била уступљена парицима, него пронијарима, тако да после смрти пронијара престаје да важи уговор, иако се он директно тицао парика.

Сва четири пронијара, на које наилазимо у овој по- [24]
вељи, јесу војници-стратиоти. Реч пронијар, којом ми према обичају означујемо власнике пронија, уопште се не употребљава; власници проније називају се искључиво стратиотима и никако друкчије. Тешко је замислити јаснији доказ за чињеницу да су проније даване у војне сврхе и под условом вршења војне службе. Нарочито је важно то да су проније, како се види из наше повеље, имале војни карактер не само у време Манојлово (то смо знали већ из извештаја Н. Хонијата) него у истој мери већ и у време Алексија I (о чему до сада још нисмо имали позитивних података). Заиста, стратиоти Роман Рентин и браћа Лукити добили су своју пронију, као што смо већ истакли, још пре 1119. године. Нећемо, дакле, погрешити ако кажемо да је дељење пронија „на суву и на мору", које је, према горе наведеном кратком податку Ане Комнине, вршио са великом дарежљивошћу њен отац, служило у војне сврхе и имало за циљ обнову војне организације царства.

Претпоставка, коју смо већ раније изнели, да је пронија стекла војни значај управо у време Алексија I Комнина,[59] добија сад чврсту основу, јер, с једне стране, имамо документарне податке о стратиотима који су држали проније у време Алексија Комнина, док смо, с друге стране, утврдили, да у време пре династије Комнина дељење про-

[59] *Ostrogorsky*, Geschichte 262 (= Историја Византије 349). Уп. сада и *Bréhier*, Institutions 386.

нија још није имало војне сврхе. Према томе, ми можемо, и то са много већом сигурношћу, поновити своју ранију тезу да је искоришћавање система проније у војне сврхе било управо једно од средстава којима је Алексије Комнин успео да на новим основама успостави пољуљану војну снагу царства.

Наше закључке о војном карактеру проније у време Алексија I потврђује и хрисовуља овог цара Лаври од јула 1104. г.[60]. Заснивајући своје закључке, пре свега, на горе анализираној повељи Јована Контостефана, која даје за то довољне и потпуно сигурне податке, ми ћемо искористити поменуту хрисовуљу Алексија I само као допуну и са извесним резервама, јер су почетни редови овог документа, који су за нас нарочито важни, тако избледели да је њихово читање несигурно. Ипак, преписи, које су начинили лаврски калуђери Спиридон (R[1]: према копији XVIII века) и Корнелије (R[3]), а који представљају главну основу публикације лаврских повеља Rouillard et Collomp, дају једну углавном подударну и убедљиву реконструкцију нечитљивог текста. Према овој реконструкцији, ради се овде (редови 1—6) о следећем: Лавра је имала у Солунској теми имање (προάστειον) Варцаханион, које јој је поклонила нека Марија, а које је било потврђено царском хрисовуљом. Међутим, управитељ Тракије и Македоније, севаст Андроник Склир, одузео је манастиру ово имање и предао га неком војнику (στρατιώτῃ τινί). Издавачи наводе ову реконструкцију само у апарату и специјално наглашавају: στρατιώτῃ τινί ne peut se reconnaître dans l'original.[61] Међутим, изгледа да преписивачи нису ништа измишљали нити уопште много разми-
[25] шљали (што се види на пр. из тога што R[1] уместо Σκληρός пише κληρός), већ су писали оно што су видели и разабирали. Што се специјално тиче читања στρατιώτῃ τινί које дају оба преписа, чини се да је оно правилно, како то показује фотографија оригинала у албуму[62] и упоређење с начином писања сличних речи у добро сачуваном делу повеље, наиме с речју στρατ(εία) и нарочито с речју στρατιῶν.[63]

Ако прихватимо ово читање, онда, без сумње, морамо да закључимо да је имање Варцаханион било дато у пронију, исто онако како је било дато у пронију стратиотима имање Архонтохориј из повеље Јована Контостефана. Очи-

[60] *Rouillard-Collomp*, Actes de Lavra, № 51, 137—143.
[61] Ibid., 143.
[62] *Rouillard-Collomp*, Actes de Lavra, Album, pl. XXIV.
[63] Ibid., pl. XXV, 1. 1 и 5 (= 1. 89 и 93 у тексту).

гледно је да војник који је добио Варцаханион није могао бити стратиот-сељак, већ је морао бити, слично стратиотима поменутим у Контостефановој повељи, пронијар-велепоседник. То се види већ из размера овог имања наведених у доцнијем делу хрисовуље, која и иначе представља изванредан интерес за историју аграрних односа и положаја зависног сељаштва у Византији. Ово имање обухватило је 6.962 модија (око 580 хектара), од којих 3.549 модија оранице и паше првог квалитета, а 3.413 модија другоразредне паше и брдовите земље, тј. врло висок проценат земље првог квалитета. Поред тога, био је ту и млин и врт. Сељаци овог имања били су релативно врло имућни: на 15 сељачких кућа било је 11 зевгарата а 4 газдинства била су чак и дизевгаратна.[64] Ако је управитељ Тракије и Македоније доделио ово имање у пронију, вероватно сматрајући га државним земљиштем, то се из тога може закључити да је он имао наређење да спроведе у своме округу дељење земљишта у пронију. А то би значило да се у време Алексија I давање земљишта у пронију није спроводило само у нарочитим случајевима, како то тврди са очитом тенденцијом Н. Хонијат, већ се, напротив, вршило систематски и у великим размерама. Додељивање манастирског имања у пронију било је свакако последица грешке, која се објашњава тиме што се ово имање, како се то види из даљег излагања у повељи, налазило на великом одстојању од осталих поседа Лавре. Стога је манастир, у страху да ће га поново изгубити, молио цара да му се да у замену једно од царских имања код Солуна, а да се ово имање преда држави, после чега је оно по свој прилици опет доспело у пронију.[65] Размена тих имања и чини главну садржину ове занимљиве повеље у чију детаљнију анализу овде не можемо да улазимо.

[64] О уобичајеном односу између обрадиве и необрадиве земље на византијским поседима в. *Острогорский*, Писцовые книги 238 и д., 248 и д. (в. стр. 42 и д.; 53 и д. у овој књизи). О имовном стању парика и о томе да су дизевгаратна домаћинства била веома ретка. ibid, 244 (у овој књизи стр. 49).

[65] Напротив, ништа заједничко с пронијом нема, упркос *Делгеру*, Lavraurkunden, 59, група лаврских повеља (№ 37, 1081. г., № 38, 1084. г., № 41, 1086. г.), којима се Лаву Кефалу додељују различита земљишта и потврђују ранија даривања. Никаквих алузија на пронију у овим повељама нема и као таква не може се сматрати околност да сељаци на додељеним имањима постају парици Лава Кефала, јер, разуме се, исто се дешавало и приликом додељивања баштинских поседа, о којима управо и говоре све ове повеље. Директан доказ за то да се овде не ради о пронијама већ о баштинама јесте чињеница да сва додељена земљишта, према повељи бр. 42 из 1089. г., прелазе у вла-

[26] Видимо, према томе, да је систем проније добио од доба Комнина широко распрострањење, поставши један битан елеменат војне организације царства, а уједно и важан израз чисто феудалних аграрних односа, заснованих на зависности сељачке класе. Међутим, изгледа да његова позитивна улога као фактора јачања војне снаге царства није била довољна, док је његова негативна улога као фактора феудалне дезинтеграције била тако очигледна да је, поред увођења и јачања система проније, царска влада покушавала да створи и стратиотска имања ранијег типа и тиме да успостави класу стратиота-сељака. Извештаји о томе сачувани су нарочито из времена Јована II, који је по мишљењу савременика и потомака био најбољи цар из рода Комнина.[66] И поред тога што Јован Кинам и Никита Хонијат, који су веома детаљно описали Манојлову владу, само кратко излажу доба Јована II, оба историчара говоре о извесним мерама овог цара, које се не могу схватити друкчије, него као покушај да се обнове стратиотска имања старог типа. Интересантно и карактеристично је да су у ту сврху, уколико се може судити по расположивим подацима, били искоришћени страни војници, и то, као и код првог стварања система стратиотских имања у VII веку, у првом реду Словени, наиме Срби.

Никита Хонијат прича да је Јован Комнин, после победоносног похода против Срба, „превео заробљенике на исток и, пошто им је одредио боравишта у области Никомедије и доделио велике површине земље, једне је укључио у војску, а другима је наметнуо порезе".[67] То значи да је један део српских заробљеника претворен у стратиоте, са обавезом вршења војне службе, а други део у сељаке, са обавезом плаћања пореза.

После своје чувене победе над Печенезима, 1122. г., Јован II је опет претворио заробљенике у стратиоте. Према Кинаму, многи су од њих били „насељени на римске земље

снипштво сина Лава Кефала, док се проније у ово време још нису наслеђивале. Нису биле проније ни огромни поседи севастократора Исака Комнина, брата цара Јована II, јер је он добио те поседе по наследству, а 1152. г. завештао их је на вечита времена својој задужбини, манастиру Богородице код Еноса. Међутим, занимљиво је да су се међу тим поседима налазила два села у којима је било стратиота потчињених севастократору Исаку и који су му плаћали дажбине: εἰσί τινες στρατιῶται ὑποτελεῖς ἡμῶν. Уп. *L. Petit*, Typikon du Monastère de la Kosmosotira près d'Aenos, Изв. Р.А.И. 13 (1908) 71, 9—26 (уп. и 52, 29).

[66] Choniates 63—64.

[67] Choniates 23.

и пошто су били унети у војне спискове, дуго су остали (у византијској служби)".[68] Затим, како прича исти Кинам, Јован Комнин је отишао на исток и, пошто је победио тамошње варваре, „многе од њих обрати православљу и тиме повећа римску војску",[69] тј. очигледно и њих је населио у провинцијама царства и уврстио у византијску војску.

Манојло I је следио очев пример. Приликом једног од своjих похода против Срба, он је, према приказу истог Кинама, заробио „мноштво варвара, од којих су се једни бавили војним стварима а други сточарством; он их је одвео и населио у Сердици и другим областима Ромејаца".[70] [27]

Манојло је чак издао наредбу која понавља прописе чувене новеле Константина VII Порфирогенита о томе да парцеле стратиота-коњаника треба да имају минималну вредност од 4 фунте, а парцеле морнара од 2 фунте злата, да се оне до ове границе не смеју отуђивати и да их нико не сме куповати.[71] Међутим, понављање ове старе одредбе у доба превласти велепоседништва чини нешто чудан и нереалан утисак.

Чудан утисак могу учинити на први поглед и мере Манојла I, које иду за ограничавањем манастирског земљопоседа. Цар обасипа манастире даровима и привилегијама, али затим, марта 1158. г., потврђујући манастирима у околини Цариграда све њихове поседе, привилегије и повластице, забрањује свако даље повећавање манастирских имања.[72] Међутим, ову забрану треба довести у везу са другом његовом наредбом, којом се забрањује отуђивање дарованих земљишта, сем у корист представника сенаторског реда и војног сталежа;[73] ова наредба, која нам је позната само по једном кратком спомену код Валсамона, била је издата септембра VII индикта, и према томе, Делгер је ставља у 1143. или 1158. или 1173. г. Доцније је цар поновио ову одредбу у новом указу, чији текст такође није сачуван;[74] према месецу и индикту које наводи Валсамон, Делгер је

[68] Kinnamos 8, 20—22. О овом насељавању Печенега и њиховом уврштавању у византијску војску говори и Никита Хонијат (22, 19), додајући, међутим, да је велики број заробљеника био продат у ропство.

[69] Kinnamos 9, 5—6.

[70] Kinnamos 103, 9—10.

[71] *Dölger*, Reg. 1535.

[72] *Zepos*, Jus I, 381 sq. *Dölger*, Reg. 1419. О овој мери говоре, излажући је на различит начин, Choniates 270 sq. и Kinnamos 276. Уп. *Charanis*, Monastic Properties 82 sq.

[73] *Zepos*, Jus I, 387. *Dölger*, Reg. 1333.

[74] *Zepos*, Jus I, 421. *Dölger*, Reg. 1398.

стављa у фебруар 1155. или 1170. г. Но, онда 1173. г. очевидно мора да отпадне као датум за први указ. Не може се прихватити ни гледиште Делгера да су ове наредбе биле уперене против Латина,[75] тиме пре што су Латини, нарочито у време Манојла I, могли да припадају и нотoрно су припадали сенаторском реду и војном сталежу. Изгледа да су ове наредбе биле уперене такође против повећања манастирског и црквеног земљопоседа. Према томе, може се претпоставити да је прва наредба била издата септембра 1158. г. одмах иза забране повећања манастирских добара од марта 1158. г., а друга фебруара 1170. године. За време владе Алексија II, децембра 1182. г., ове наредбе су биле укинуте.[76]

Може се посумњати у то колико су покушаји заустављања пораста манастирског земљопоседа били ефикасни; [28] повеље византијских манастира, чији су се архиви сачували, показују да је манастирски земљопосед био у сталном порасту. Важно је, међутим, да је ова Манојлова наредба била пропраћена одредбом којом се отуђивање дарованог земљишта дозвољавало искључиво у корист лица сенаторског реда и војног сталежа, тј. у корист световних, али не и духовних феудалаца. Повећавајући своје поседе и такмичећи се у томе с манастирима, световни феудалци и нарочито феудалци војног сталежа — пронијари нашли су се, дакле, у бољем положају, захваљујући подршци царске владе која је у доба династије Комнина, пре свега, заступала интересе војне земљопоседничке аристократије.

Феудална аристократија, која је много ојачала за време Манојла I, још више је учврстила своје позиције у доба његовог малолетног сина Алексија II, када су државне послове водили царица удовица, Латињанка Марија, и њен љубимац протосеваст Алексије Комнин. Влада енергичног и даровитог Андроника I Комнина, који је покушао да обузда феудално племство и да учини крај његовој превласти, била је само једна кратка епизода, а трагични крај Андроников отворио је пут тријумфу феудалне аристократије под династијом Анђела. Четвртина века, у току које је Византија, срозавши се са привидне висине на коју ју је уздигао Манојло I, брзо и незадрживо ишла према ка-

[75] *Dölger*, Reg. 1553.

[76] *Zepos*, Jus I, 429. *Dölger*, Reg. 1553. *Успенский*, Прония 7 погрешно ставља ово укидање у 1183. г. и прави у вези с тим извесне нетачне закључке; уз то, децембра 1183. г. Алексије II није више био жив.

10. Цар Нићифор III Вотанијат (1078—1081) са дворским достојанственицима (Минијатура у рукопису Coislin 79, Bibliothèque Nationale, Paris).

12. Реверс печата Андроника II (1282—1328) са хрисовуље Хиландару од октобра 1313.

тастрофи, била је епоха потпуног распадања и расула. Да се зауставимо на малобројним подацима о пронији који су сачувани из ове епохе.

Пре свега треба да се позабавимо повељом кефалије Крита, великог етеријарха Константина Дуке, од октобра 6692. г., чије питање је у науци јако замршено. Овај документ је објављен у збирци Миклошића и Милера, где је стављен у 1184. г. (уместо у 1183), али, и поред тога приписан Алексију II.[77] Ф. И. Успенски, који је истакао да 1184. г. Алексије II није више био жив, приписао је ову повељу једноставно Алексију I Комнину.[78] Ово је већ сасвим неразумљиво, тим пре што је име цара Алексија наведено само у наслову Миклошића и Милера, док сама повеља уопште не наводи царево име, а у потпису кефалије Константина Дуке забележено је само да је он био царев ἐξάδελφος. Грешку Миклошића и Милера при израчунавању године н. е. није приметио ни Делгер, који ову повељу наводи под 1184. г. и према томе приписује је влади Андроника I, расправљајући о томе колико се подудара са личношћу Андроника Комнина латинофилски став ове повеље, који се, узгред буди речено, ни у чему нарочито не испољава.[79] Делгер је превидео да је једно ново, врло лепо издање те повеље дао Е. Герланд, који је доноси у двема грчким и једној италијанској верзији.[80] Герланд је сматра за повељу Исака II Анђела и ставља је у октобар 1191. г. Међутим, Герландов коментар[81] доказује само то да је ова [29] повеља старија од повеље из 1192. г. коју Герланд иза ње објављује, али нимало не доказује да је она настала баш 1191. г. и да је било потребно тако радикално мењати у њој наведени датум (уместо 6692, морала би се примити 6700. г.; како објаснити такву грешку?). Није јасно зашто се не би просто примио онај датум који се у повељи наводи и који одговара октобру 1183. године.

Истина, Алексије II је био убијен већ септембра 1183. г., али, разуме се, на Криту су могли да још не знају за то у октобру те исте године. Ако примимо као датум ове повеље октобар 1183. г., онда је јасно да је постављење Константина Дуке за кефалију Крита, о коме се говори на почетку повеље, било извршено још за Алексија II. Констан-

[77] М. М. III, 235—237.
[78] *Успенский*, Прония 5.
[79] *Dölger*, Reg. 1561.
[80] *Gerland*, Noblesse Crétoise, 90—98.
[81] *Ibid.* 21 sq.

тин Дука имао је разлога да се назива ἐξάδελφος овог цара. Како је указао већ Хопф,[82] он је био ожењен сестричином Манојла I, тј. сестром од тетке Алексија II,[83] док су и Исак II и Андроник I били са женом Константина Дуке у даљем сродству.

Сматрали смо потребним да нешто расветлимо збрку која се у науци направила око ове повеље. Међутим, за нас није од непосредне важности да утврдимо њен тачан датум. Од споредног значаја је за нас и питање да ли је ова повеља аутентична у свим својим деловима и није ли у њој можда нешто додато, у вези са имовним правима породице Скордина; изгледа, пак, да је Герланд био у праву кад је сматрао да је повеља аутентична и да се њене језичке грешке објашњавају доцнијим преписом.[84] За нас је важна само изјава Константина Дуке на почетку повеље да је он, пошто је био постављен царевим указом за кефалију Крита, добио наређење да уведе сваког од племенитих и верних архоната у посед његове породичне земље, као и земље додељене му у пронију — εἰς τὴν γονικὴν ἐπαρχίαν καὶ γῆν αὐτοῦ καὶ διὰ προνοιατικῆς δωρεᾶς . . . διδομένην. Даље се о пронијама не говори: садржај повеље своди се на потврду права на породичне земље чланова богатог и моћног рода Скордина, из чије архиве и потиче ова повеља. Међутим, ово не само да не умањује значај наведених речи, него их чак и повећава, јер показује да се овде ради о једној општој формули која се, изгледа, употребљавала у свим сличним случајевима; другим речима, да се у Византији крајем XII века чврсто одомаћило дељење земљопоседа на две основне врсте: породични-баштински и пронијарски.

[30] У последње деценије XII века падају и две повеље Лавре Св. Атанасија, које су од великог интереса за питање проније.[84a] Издавачи лаврских повеља приписали су их Алек-

[82] *Hopf*, Geschichte I, 179.

[83] Није јасна примедба *Успенског*, Прония 7, прим. 5: „Кефалија Крита Константин Дука назван је ἐξάδελφος цара. Таквих родбинских веза са Алексијем II није имао Дука, па и нико други“.

[84] *Gerland*, Noblesse Crétoise 26 sq. Не сумња у аутентичност повеље ни Hopf, Geschichte 179, при чему Хопф наводи 1183. г., тј. не греши код израчунавања године н. е., док сви остали научници понављају грешку Миклошића и Милера.

[84a] *Rouillard-Collomp*, Actes de Lavra, № 45, 121—123 и № 47, 124—127. Анализу ових повеља дао сам у сарадњи са пок. академиком Д. Анастасијевићем, у специјалној расправи у Mélanges H. Grégoire III. Овде пак желим да нарочито нагласим да је пок Анастасијевић дао драгоцене сугестије за исправку текста у повељи бр. 47.

сију I Комнину: прву (бр. 45), чији је датум октобар XV индикта, ставили су у 1091. или 1106. г., а другу (бр. 47), према фебруару II индикта, у 1094. г. Ово датирање је несумњиво погрешно.[85] Повеља бр. 45 спомиње царевог стрица севастократора Јована Дуку. Међутим, Алексије I, који је тек увео титулу севастократора за свог брата Исака, таквог стрица није имао. Очигледно је да се ради о чувеном севастократору Јовану Дуки—Анђелу, који је био стриц царева Исака II и Алексија III Анђела.[86] То је сасвим тачно истакао већ Делгер у својој изврсној расправи о лаврским повељама.[87] Према наведеним индиктима и месецима, Делгер ставља повељу бр. 45 у октобар 1196. г., а повељу бр. 47 у фебруар 1199. г., приписујући на тај начин обадве повеље Алексију III Анђелу (1195—1203). Што се тиче повеље бр. 45, тачност Делгеровог датирања, с обзиром на оно што је напред речено, не изазива ни најмању сумњу.

Ова повеља доноси молбу лаврских калуђера, у којој се каже да Лавра у теми Верије и Моглена поседује земље, које се зову Кужухи,[88] а које је добила као дар од царевог стрица севастократора Јована Дуке; манастир даје те земље под закуп неким стратиотима теме Моглена (πρός τινας τῶν στρατιωτῶν τοῦ θέματος Μογλένων) и парицима могленског епископа, али неки од њих не плаћају манастиру одговарајући десетак. Цар налаже чиновницима тема Верије и Моглена да узму у заштиту права Лаврског манастира. Споменути стратиоти, који су узимали под закуп манастирске земље, вероватно су били пронијари, како мисли и Делгер, који истиче да се стратиоти-сељаци уопште не спомињу ни у једној лаврској повељи.[89]

Од много већег интереса је повеља бр. 47. Ова царска простагма тиче се истих земљишта Кужуха, која су, како се види из ове повеље, представљале планинске паше, које се овде, као понекад и у другим византијским повељама,

[85] Погрешно је и датирање у расправи *G. Rouillard*, La dime des bergers valaques sous Alexis Comnène, Mélanges Jorga (1933) 779 sq.

[86] О севастократору Јовану Дуки-Анђелу в. *Г. Острогорский*, Возвышение рода Ангелов, Юбил. Сборник Русс. Археол. Общ. в Югославии (1936) 111 и д.

[87] *Dölger*, Lavraurkunden 34 sq.

[88] У тексту τὰ ἐπιλεγόμενα τόπια Πουζούχια. Међутим, према интересантној напомени *И. Дуйчева*, Проучвания върху българското средновековие, София 1945, стр. 40, прим. 3, овде се ради, како изгледа, о планини Кожух, која се налази у овој области, тако да треба читати: Κουζούχια.

[89] *Dölger*, Lavraurkunden 63.

називају словенском речју „планина“ (πλανηνή). Међутим,
[31] у овој повељи ништа се не говори о дародавцу Кужуха, севастократору Јовану Дуки. Према томе, нема разлога да се сматра да је и ову повељу издао један од царева Анђела, како смо то могли да тврдимо за повељу бр. 45 у којој је севастократор Јован Дука споменут као царев стриц. Ни из чега се такође не види да су ове повеље морале да буду издате оним редом којим су их штампали издавачи лаврских аката, тј. да је повеља бр. 45 стварно претходила повељи бр. 47.

Препис солунског митрополита, у којем се сачувала простагма бр. 47, истиче да је у царевом менологему ова повеља била датирана са фебруаром II индикта, да је била регистрована у надлештву великог логаријаста марта II индикта, 6602. г., а затим и у надлештву логотета τοῦ γενικοῦ и τῶν οἰκειακῶν такође марта II индикта. Стављајући ову повељу, према индикту, у фебруар 1199. г., Делгер, као и издавачи, полазио је од неосноване претпоставке да је ова повеља издата доцније него повеља бр. 45, тј. после 1196. г., а, поред тога, није узео у обзир годину од стварања света, која је у једном случају наведена. Додуше, свако ће се сложити с Делгером да се на ову годину, која се не слаже с индиктом, не сме сувише ослањати. Али, ако наведена година и садржи грешку, ипак тешко се може замислити да је 6602. г. могла бити наведена место 6707. г., која одговара 1199. г. н. е., коју предлаже Делгер; то би значило да су погрешно наведене обадве бројке (‚ςχβʹ уместо ‚ςψζʹ).

Ми сматрамо да је повеља бр. 47 издата фебруара II индикта претходног индикционог циклуса, тј. 1184. г. н. е., односно 6692. г. од стварања света. У таквом случају, грешка у наведеној години, без обзира да ли је учињена још у старом препису солунског митрополита или приликом доцнијег преписивања, лако се може објаснити, јер се састоји само у изостављању једне бројке (‚ςχβʹ уместо ‚ςχϙβʹ).

Ако је то тако, онда нашу простагму није издао нико други него Андроник I Комнин (1183—1185). Онда постаје јасно и то зашто наша простагма уопште не спомиње дародавца Кужуха, док молба калуђера из 1196. г. говори са таквим поштовањем о „љубљеном стрицу моћног и светог царства ти, свеблаженом севастократору киру Јовану Дуки“. Не само да Андроник Комнин није био везан са Јованом Анђелом Дуком тако блиским сродством као Алексије III Анђео, него је Јован Анђео Дука, као и цела породица

Анђела, био велики непријатељ цара Андроника I и његове антиаристократске владе.[90]

Да би потврдио тачност свога датирања и да би побио датирање издавача лаврских повеља, Делгер наводи низ интересантних и значајних аргумената. Истина, Делгер греши кад тврди да се помињање проније „тешко може замислити“ у доба Алексија I и да најстарији податак о пронији спада у 1162. г. Делгер је превидео да лаврска повеља из 1162. г., на коју он мисли, а о којој смо горе детаљно расправљали, спомиње и проније које су постојале још пре 1119. г., док се у списима византијских историчара
пронија спомиње, као што смо горе видели, још од средине [32]
XI века. Напротив, остали Делгерови аргументи не само да су основани, него и врло драгоцени: прво, наша простагма је снабдевена ознаком διὰ Ματζούκη Θεοδώρου, док се такве ознаке чиновника — „интервенијената“ познате тек од времена Манојла I, и то најраније из 1156. г.;[91] друго, чиновник који овде „интервенише“ очигледно није био нико други него утицајни ὑπογραμματεύς царске канцеларије Теодор Мацукис, кога Никита Хонијат спомиње око 1180. г.; треће, споменут у нашој простагми хартуларије Теодор Хумн несумњиво је исто лице као и хартуларије Теодор Хумн, кога Никита Хонијат спомиње 1183. г.[93]

Јасно је да су ове чињенице врло важне за питање хронологије наше простагме, али је јасно и то да оне у много јачој мери говоре у прилог нашем датирању него у прилог датирању самог Делгера. Заиста, у нашој простагми, коју смо ставили у фебруар 1184. г., спомињу се имена два чиновника, и оба та чиновника јављају се у једном другом савременом извору управо почетком осамдесетих година XII века. Разуме се да је могуће, мада и не баш вероватно, да је хартуларије Теодор Хумн, кога Никита Хонијат спомиње 1183. г., остао у овој дужности још и петнаест година доцније, но, у сваком случају, ствар изгледа много природнија, ако се прихвати да повеља у којој се он назива хартуларијем није била издата 1199. него 1184. године.

Наша простагма била је изазвана жалбом лаврских монаха на Кумане настањене у области Моглена. Кумани су

[90] Уп. *Острогорский*, н. д. 122 и д.
[91] *Dölger*, Reg. 1409.
[92] Choniates 281, 6.
[93] Choniates 355, 14.

истеривали своја стада (очигледно лети) на лаврске планинске паше Кужуха, а нису хтели да плате манастиру дужан десетак од своје стоке. Цар наређује практорима Моглена да натерају Кумане да плате манастиру дужне дажбине и да не дозвољавају да они узимају у заштиту месне Влахе и Бугаре, као да они њима припадају; Власи и Бугари такође су дужни да безусловно плате манастиру утврђене дажбине. Ако пак, Кумани, према свом рђавом обичају, буду и даље подстицали Влахе и Бугаре да не плате манастиру, онда се они имају удаљити са манастирских поседа, макар и силом. Даље простагма говори о Власима-пастирима који припадају манастиру. Простагма истиче да манастирски Власи, кад се спуштају са планина (очигледно зими), имају право да напасају своју стоку у пределима теме Моглена несметано и без плаћања дажбине, а да практори, стратиоти, чиновници теме, као и Кумани не смеју да их у томе спречавају и да им чине неправду.

Као што видимо, Кумани о којима се у овој простагми говори били су моћни људи: они се не обазиру на права Лаврског манастира и час штите локалне Влахе и Бугаре, на штету манастира, час малтретирају манастирске Влахе-пастире; царска простагма спомиње их заједно са локалним
[33] чиновницима и стратиотима-пронијарима. Ова занимљива околност помоћи ће нам да боље схватимо интересантно, али нејасно место у нашој простагми које се тиче проније.

На крају простагме каже се да у границама села Хостијани, потчињеног Лаври, постоји манастир Св. Јована Претече а да су ван овог манастира настањени неки радници (προσκάθηνται δουλευταί τινες), који „нису предати по практику“, тј. нису никоме додељени. Даље текст у издању лаврских повеља Rouillard et Collomp гласи (l. 54—57): κἀντεῦθεν οἱ ἐνεργοῦντες τὰς παραδόσεις τοῦ † πετίτου † θέματος ⟨τῶν⟩ Μογλένων ἐπηρεάζειν[93a] αὐτοὺς ἀπαραδότους, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ δύο ἀπ' αὐτῶν εἰ καὶ προνοίᾳ παραδέδωκε Κομάνους ἡ βασιλεία μου ψυχικὸν αὐτῆς, ἐχαρίσατο καὶ τούτους πρὸς τὸ ὑπ' αὐτῶν μοναστήριον τὸν Πρόδρομον.

У таквом облику овај текст се не може разумети. Делгер претпоставља да је преписивач побркао редове и предлаже да се у другом делу текста изврши ова промена: ἡ βασιλεία μου ψυχικὸν αὐτῆς ἐχαρίσατο καὶ τούτους, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ δύο ἀπ' αὐτῶν εἰς πρόνοιαν παραδέδωκε Κομάνους πρὸς τὸ ὑπ' αὐτῶν

[93a] Издавачи у апарату предлажу: ἐπηρεάζειν πειρῶνται. *Dölger:* ἐπηρεάζωσιν.

μοναστήριον τὸν Πρόδρομον.[94] Међутим, такво радикално мењање текста не изгледа ни оправдано ни потребно. Наравно, дешава се да преписивач прескочи један ред, али је тешко претпоставити да се он затим на њега вратио и да га је једноставно уписао после већ преписаног доцнијег реда, променивши на тај начин редослед двају редова. Уз то, после Делгерових исправки, текст је постао више-мање разумљив граматички, али није добио задовољавајући смисао. Заиста, испало је да је цар поклонио манастиру известан број радника, а двојицу од њих, Кумане, дао му чак у пронију, иако манастири у Византији никад нису имали проније.

Чини ми се да овај текст треба схватити сасвим друкчије и да је довољно да се изврше много скромније исправке да би он добио задовољавајући смисао. Предлажемо ово читање: κἀντεῦθεν ὁ ἐνεργῶν τὰς παραδόσεις τοῦ τοιούτου θέματος Μογλένων ἐπηρεάζει αὐτοὺς ὡς ἀπαραδότους, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ δύο ἀπ' αὐτῶν εἰς πρόνοιαν παραδέδωκε Κομάνοις, ἡ βασιλεία μου ψυχικὸν αὐτῆς ἐχαρίσατο καὶ τούτους πρὸς τὸ ὑπ' αὐτῶν μοναστήριον τὸν Πρόδρομον.

Као образложење предложених исправки може се навести следеће. Говорећи о чиновнику који врши примопредаје имања у теми Моглена, наша простагма свуда говори само о једном таквом чиновнику. Тако се и испред цитираног спорног текста каже (l. 43) ὁ οὖν τὰς παραδόσεις ἐνεργῶν τοῦ τοιούτου θέματος Μογλένων (што оправдава и замену бесмисленог πετίτου са сасвим разумљивим τοιύτου). Непосредно иза цитираног текста, опет се каже (l. 58): ὁ τὰς παραδόσεις ἐνεργῶν τοῦ θέματος Μογλένων. Према томе, нема сумње да се и на оштећеном месту текста јавља увек тај исти ὁ ἐνεργῶν τὰς παραδόσεις. Могуће је да је у рукопису [34] члан τάς био омашком наведен два пута, услед чега је преписивач уместо ἐνεργῶν прочитао ἐνεργοῦντες.

Ако је то тако, онда се уместо ἐπηρεάζειν природно мора читати ἐπηρεάζει, те није потребно ни додавати πειρῶνται, како то предлажу у апарату издавачи, ни мењати у ἐπηρεάζωσιν, како то чини Делгер.

Бесмислено εἰ καὶ προνοίᾳ већ је Делгер заменио са несумњиво правилним εἰς πρόνοιαν, и право је чудо да то нису учинили већ сами издавачи, упркос томе што један од њихових

[94] *Dölger:* Lavraurkunden 44. У претходну реченицу Делгер уноси исправке према којима би та реченица гласила овако: κἀντεῦθεν οἱ ἐνεργοῦντες τὰς παραδόσεις τῆς ὑποταγῆς (?) τοῦ θέματος Μογλένων ἐπηρεάζωσιν αὐτοὺς ὡς ἀπαραδότους...

рукописа даје управо ово читање (преписивач другог рукописа очигледно је узео сигму за скраћеницу *καί*).

Одлучујући значај за правилно схватање целог текста има замена наставка четвртог падежа у речи Κομάνους са наставком трећег падежа: Κομάνοις (иза тога долази зарез, док се зарез иза αὐτῆς мора изоставити). Тачност ове исправке која је уосталом очигледна, потврђује се и царевом наредбом на крају повеље (1. 63), ἀντὶ τῶν παραδοθέντων τοῦ τοιούτου μοναστηρίου τοῦ Προδόμου, παραδοθήσονται τούτοις ἕτεροι, где τούτοις може да значи опет само Κομάνοις.

Према томе, наш текст значи следеће: *радницима који нису били никоме предати по практику, чиновник који је вршио примопредаје у теми Моглена наметао је дажбине, а двојицу од њих чак је дао у пронију Куманима; цар, пак, ради спаса своје душе, поклања и њих манастиру Јована Претече потчињеном Лаври.* Иза тога долази наређење чиновнику теме Моглена да их преда овом манастиру.

Према томе, цар није манастиру дао неке раднике на дар, а неке на неки несхватљив начин — у пронију, већ их је све поклонио манастиру, пошто се испоставило да они нису били нигде регистровани и да је надлежни чиновник чак стигао да двојицу од њих додели у пронију Куманима. Да је то било тако, показује и горе цитирано царево наређење на крају простагме (1. 61): „Уместо (радника) преданих манастиру Јована Претече, нека буду предани овима (тј. Куманима) други.“

Као што видимо, Кумани могленске области, о којима говори наша простагма, били су не само богати и утицајни власници стоке, него и пронијари. У томе је велики интерес овог текста и значај закључка који смо из њега извели. Тачност овог закључка је ван сумње: оно што сама наша простагма говори о тим Куманима показује потпуно јасно да су они припадали вишем сталежу и да у пронију нису били предани неки Кумани — радници, како су то схватили издавачи лаврских повеља и Делгер,[95] већ напротив, Кумани су били они пронијари којима су поменути радници били додељени у пронију. Као моћни људи и пронијари, они су, изгледа, имали и потребне везе са локалним византијским царским чиновником, који је пристао да им додели у про-
[35] нију нерегистроване сељаке. Уосталом, и сам цар признаје њихово право: упркос томе што је његова простагма уперена, пре свега, против насиља и незаконитих дела тих Ку-

[95] Исто схватање и код *И. Дујчева*, н. д. 42.

мана, упркос томе што се предаја поменута два радника сматра као незаконита, цар је ипак, пошто је предао ове раднике манастиру, наредио да се Куманима доделе други радници.

Чињеница да су могленски Кумани продрли у редове византијских пронијара показује како је велико проширење добио систем проније већ у другој половини XII века и како је многобројан и разноврстан био сталеж пронијара. Њему су припадали и етнички туђи, али сталешки сродни елементи из редова моћних људи невизантијске народности који су се доселили на Балканско полуострво и чија се економска снага састојала у великим стадима стоке. Пронијари нису, дакле, увек били земљопоседници. Било је међу њима и крупних сточара. На примеру пронијара-Кумана видимо такође да је Никита Хонијат био у праву кад је тврдио да је међу пронијарима било и „полуварвара“. Ови „полуварвари“ нису били само западни ритери него и представници горњег слоја народности насељених на Балканском полуострву.

Пронија је била не само израз унутрашње снаге византијског феудализма, него и израз центрифугалних снага које су тражиле да се од Византије одвоје. Врло је карактеристично у овом погледу да су вође Бугара, браћа Петар и Асен, тражили од византијске владе да добију пронију. Приликом преговора са византијском владом, који су претходили бугарском устанку, Петар и Асен су тражили, према Никити Хонијату, да им се дозволи „да ратују заједно са Ромејцима и да им се царском повељом додели неко мање село у области Хемуса (Балкана)“.[96] Већ је Ф. И. Успенски схватио да је овај захтев значио тражење проније. Ово гледиште је прихватио и детаљније разрадио и В. Златарски.[97]

Заиста, молба о примању у војну службу и уједно о додељивању једног села, и то путем царске повеље — све

[96] Choniates 482, 15—17: αἰτούμενοι συστρατολογηθῆναι Ῥωμαίοις καὶ διὰ βασιλείου γράμματός σφισι βραβευθῆναι χωρίον τι βραχυπρόσοδον κατὰ τὸν Αἶμον κείμενον.

[97] *Успенский*, Прония 32, прим. 1. *В. Златарски*, История на Българската Държава II (1934) 435 и д. Погрешно и произвољно је тумачење *П. Мутафчиева*, Произходът на Асеневци, Макед. Преглед. V, 4 (1928) 5, према коме наведено место из Никите Хонијата тобоже значи да су Петар и Асен тражили да им се да „военно командуване в Дунавска България, а заедно с това началството или родовото владение на некоя от тамошните крепости или земи“.

то потпуно јасно говори о пронији. Византијска влада била је довољно необазрива да одбије молбу Петра и Асена; можда је она осетила да су се иза те наглашено скромно формулисане молбе криле много шире тежње. Ма како да је било, према Никити Хонијату, ово одбијање било је један од узрока устанка који су дигли Петар и Асен и који је водио одвајању Бугарске од Византије и стварању Другог бугарског царства. Овде, наравно, не можемо да се упуштамо у сложено питање о узроцима бугарског устанка
[36] већ се морамо ограничити на констатацију за нашу тему значајне чињенице да су вође Бугара, пре него што су дигли устанак, тражили да добију пронију, исто онако као што су то често тражили и представници византијске властеле.

Нема сумње да представници властеле нису само чекали да им се доделе поседи у пронију, него су и сами тражили да се дочепају тих уносних поседа и да су, према томе, додељивању пронија обично претходиле одговарајуће молбе заинтересованих. Поуздано је познато да су харистикари тражили и просјачили имања која су желели да добију.[98] Сасвим је природно да су то исто радили и они који су желели да добију проније. Једну интересантну потврду за то можемо да нађемо у преписци атинског митрополита Михаила Хонијата, брата историчара Никите Хонијата. Своме пријатељу Георгију Тесараконтапихевсу Михаило Хонијат изражава жаљење што овај још није успео да добије неку „економију“, тј. пронију.[99]

5. ВИЗАНТИЈСКИ ПРОНИЈАРИ ПОД ЛАТИНСКОМ ВЛАШЋУ

Изворни подаци које смо досад посматрали дају прилично јасну, мада још непотпуну представу о суштини византијске проније: непотпуну представу дају нам они, услед своје фрагментарности, и о степену проширења проније у Византији у XII веку.

Какво је велико распрострањење постигао систем проније у доба Комнина и Анђела постаће нам јасно тек кад

[98] *Успенский*, Мнения и постановления 5 и д.

[99] Σ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα II (1880) 17. О Михаилу Хонијату в. *G. Stadtmüller*, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orient. Christiana, 32, 2 (1934).

се упознамо са изворном грађом наредне епохе, епохе латинске владавине. Заиста, већ се у време првог формирања власти западних феудалаца на византијској територији показало да се земљишни односи који су тада постојали на византијском тлу ни у чему битно нису разликовали од земљишних односа на Западу.

Постоји мишљење да се феудализам није могао потпуно развити на византијском тлу и да су се вазални односи, типични за западни феудализам, појавили у Византији тек од времена латинског освајања, те да су нестали са пропашћу латинске владавине.[100] Тачно је, међутим, само то да је, што се тиче политичких односа, Византија била далеко од феудализма западног типа. Многостепена хијерархијска структура власти, карактеристична за Запад, остала је углавном туђа Византији, иако се извесни замеци сличних политичких односа могу наћи и у доцнијем Византијском Царству. Напротив, што се тиче социјално-економских односа, није било никакве битне разлике између византијског и западног феудализма. Управо због тога су се крсташи-освајачи врло брзо прилагодили условима које су затекли на византијским територијама.

Византијска пронија разликовала се од западног лена [37]
само по називу. Назив је лако било променити, и ово је и учињено. У суштини, пак, није се ништа морало мењати. Ово са потпуном јасноћом показује Морејска хроника, чувени споменик латинске владавине у јужној Грчкој.[101] На значај Морејске хронике за проучавање византијске проније указао је већ Ф. И. Успенски, који је цитирао из ње неколико карактеристичних места.[102] Ми ћемо се детаљније зауставити на њеним подацима.

Завојевач Пелопонеза Виљем I Шамплит (1205—1209) ступа у преговоре са локалним грчким архонтима, те их Жофроа Вилардуен у његово име позива на добровољно потчињење. Споразум се постиже под условом да сви архонтопули који су имали проније задрже исте, обавезавши се на вазалну заклетву и војну службу према величини

[100] *Cf. Zachariä*, Geschichte 277 sq.

[101] Најбоље издање: *J. Schmitt*, The Chronicle of Morea, London 1904. Ново издање П. П. Καλονάρου, Τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως, Атина, 1940, није ми приступачно; према *F. Dölger*, Byz. Z. 40 (1940), 236 sq., оно се заснива у потпуности на издању Шмита.

[102] *Успенский*, Прония 9 и д.

свога поседа: [103] остала територија има да се подели међу Францима; сељаци остају у свом ранијем положају (тј. једни остају зависни од византијских пронијара, други постају зависни од нових господара — Франака). Бира се комисија од шест архоната и шест Франака, „како би они поделили земље и проније“.[104] Дакле, најважније је за византијску властелу било да сачува своје проније. Пошто су се потчинили завојевачу, они су их стварно и сачували у потпуности и ради тога су се заклели новом господару и обавезали на вршење војне службе, при чему је свако морао да врши службу према величини свога поседа.

На тај начин се један део византијске властеле укључио у војни и економски систем завојевача, у којем за њих у суштини није било ничег новог, јер између економике западног и византијског феудализма, као што смо већ истакли, није било никакве начелне разлике. Потчинивши се завојевачу, византијски пронијари, у ствари, само су променили господара, па су поседовали своје проније и вршили службу за време Франака под истим условима као и за време византијских царева. Нов моменат била је само заклетва верности, толико карактеристична за политичке односе између вазала и сизерена на Западу. У Византији је таква заклетва била непозната, тако да се у византијском речнику није нашло за то погодног израза, па се морао измислити чудан израз ἀνθρωπέα да би се превела реч hommage. Напротив, појам проније потпуно је одговарао новим условима, управо за то што економски односи које су створили латински завојевачи нису представљали за византијске феудалце ништа ново. Као што ћемо видети,
[38] Морејска хроника назива пронијом како поседе византијских пронијара тако и поседе западних ритера. Штавише, пронија се директно идентификује са западним фиефом.

Пошто је постао баило и господар Мореје, Жофроа I Вилардуен (1209—1228) сазвао је у Андровиди збор својих вазала, великих и малих, и наредио је да се донесе списак (који је саставила горепоменута комисија), „у којем је био пописан удео свакога, — шта је ко добио да држи и поседује од Кампанеза (Шампеноа — Шамплит)“, па су „у њему

[103] Chronicle of Morea 1644:
ὅτι ὅλα τὰ ἀρχοντόπουλα, ὅπου εἶχασιν προνοῖες,
νὰ ἔχουσιν ὁ κατὰ εἷς, πρὸς τὴν οὐσίαν ὅπου εἶχεν,
τὴν ἀνθρωπέαν καὶ τὴν στρατείαν, τόσον νὰ τοῦ ἐνεμείνῃ.

[104] Ibid., 1650: ὅπερ ἐμοιράσασιν τοὺς τόπους καὶ προνοῖες.

нашли где је и коме била додељена пронија“.[105] Иза тога се набрајају ритери-пронијари. Први је био забележен μισὶρ Γαρτιέρης ντὲ Ῥοζήερες (Gautier de Rosière), он је имао 24 καβαλλαρίων τὰ φίε и саградио тврђаву Акову. Иза њега је долазио μισὶρ Οὔγκος ντὲ Μπρίερες (Hugues de Bruyères), „њему су дали *фиефе* од 22 коњаника; а он је, пошто је примио ове *проније*, саградио тамо замак који је назван Каритена“.[106] Њему се родио син, онај мисир Жофроа, који је доцније био у Романији најславнији стратиот — ἐξάκουστος στρατιώτης.

Према томе, појам стратиота добио је значење ритера, и као што се ова реч одавно употребљавала за византијске пронијаре, тако се она овде употребљава и за западне ритере.[107] Још је важније да се византијска пронија директно изједначује са западним фиефом. Морејска хроника стално употребљава ова два појма не правећи између њих никакве разлике.[108] Ствара се чак и глагол προνοιάζειν и глаголски придев προνοιασμένος, у значењу давати проније одн. држати пронију-фиеф. У даљем набрајању вазала каже се, између осталог, да τὸν μισὲρ Ὄτον ντὲ Ντουρνᾶ (de Tournay) ἐπρονοίασεν ὡσαύτως νὰ ἔχῃ Καλάβρυτα καὶ φίε δέκα καὶ δύο (1939—40). По завршетку набрајања ритера-земљопоседника истиче се још једанпут да су сви наведени „за време покојног Шамплита били уписани у његов регистар, где је и ко добио проније“;[109] томе се додаје: „а кавалире који су имали по један фиеф, као и сержанте којима су [39]

[105] Ibid., 1911: ἐν τούτῳ ηὑρέθησαν ἐκεῖ ὅπου ἦσαν προνοιασμένοι.

[106] Ibid., 1919: εἴκοσι δύο καβαλλαρίων τὰ φίε τὸν ἐδῶκαν.
Τὸ παραλάβει τὲς προνοῖες, ἔχτισε κάστρο ἐκεῖσε,
Καρύταιναν τ' ὠνόμασαν...

[107] Уп. на пример и стих 2698.

[108] Према томе, изгледа исувише опрезан закључак *Успенског*, Прония 10, да је пронија имала тенденцију да се развија у један феудални систем, али да у областима које су остале под византијском влашћу није дошло до овог развитка, да је и у области под латинском влашћу пронија почела да се индентификује с леном тек у XIV веку, док „за почетак XIII века такав закључак, наравно, захтева извесна ограничења“. Подаци које смо навели из Морејске хронике падају у сам почетак XIII века, у почетни период латинске владавине на Пелопонезу. Истина, Морејска хроника је састављена много доцније, тек у XIV веку, али се њен састављач користио старијом грађом и, између осталог, несумњиво је имао анализирани списак феудалаца, састављен за време Шамплита. Како је стајала ствар у областима под византијском влашћу, видећемо из даљег излагања.

[109] Ibid., 1963: εὑρέθησαν εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Καμπανέση ἐκείνου
ἐγράφου εἰς τὸ ρουντζέστρο του, ὅπου ἦσαν προνοιασμένοι
(у верзији P: ἐγράφως στὸ ριτζίστρο του, ὁποῦσαν προνοιασμένοι).

биле додељене проније, не наводимо да бисмо избегли многоглагољивост“.[110]

Пошто је прочитао регистар, Вилардуен је питао поглаваре и епископе за њихово мишљење на који начин треба они који су добили проније да врше службу.[111] Сви су решили да они који имају четири фиефа (τέσσαρα τὰ φίε) буду заставници и да код сваке заставе буде по један ритер (кавалир) и са њима дванаест серџанта; они који имају мање од четири фиефа нека дају од сваког фиефа по два серџанта с коњима или по једног ритера; а ритери који држе по један фиеф, као и серџанти, нека врше службу лично. Сва је прилика да се на исти начин одређивала војна служба и за пронијаре-Грке, јер се и за њих каже у горенаведеном првом цитату из Морејске хронике да морају да врше службу према величини својих поседа. Затим је било решено да сваки пронијар мора четири месеца годишње да служи у гарнизону где га његов сизерен одреди, четири месеца да буде у војном походу где његов сизерен нађе за сходно, а остала четири месеца пронијар може да ради шта хоће.[112] Епископи и припадници духовних редова не морају да врше службу (δουλείας) у гарнизону, али морају да учествују у ратним походима, „као и пронијари“.[113] Дакле, западни феудалци стално се називају пронијарима, а њихови феуди пронијама. Занимљиво је да је израз προνοιάτορας, који се овде употребљава за западне ритере у обе грчке верзије Морејске хронике, у италијанској верзији преведен речју li feudati.[114]

[110] Ibid., 1965: Οἱ καβαλλάριοι, ὅπου εἴχασιν πρὸς ἕνα φίε ὁ καθένας,
καὶ οἱ σιργέντες ἀλλὰ δή, ὅπου ἦσαν προνοιασμένοι,
οὐδὲν τοὺς ὀνομάζομεν διὰ τὴν πολυγραφίαν.

Ово место *Успенский*, Прония 10, није тачно схватио.

[111] Ibid., 1972: ...τὸ πῶς θέλουν δουλεύει
ἐκεῖνοι, ὅπου εἶχαν τὲς προνοῖες, ὅπερ τοὺς ἐπρονοίασαν.

[112] Ibid., 1995: "Οτι ἐκ τοὺς μῆνας δώδεκα, ὅπου ἔχει ὁ χρόνος ὅλος,
νά ὀκπληρώνη ὁ κατὰ εἰς τοὺς τέσσαρας γὰρ μῆνας
εἰς γαρνιζοῦν καθολικήν, ἔνθα ἀρέσει τοῦ ἀφέντη·
τοὺς δὲ τοὺς ἄλλους τέσσαρους νὰ ἀπέρχεται εἰς φουσσᾶτο,
ἔνθα χρήσει καὶ βούλεται τοῦ προνοιατόρου ὁ ἀφέντης·
τὸ δὲ τὸ τρίτον τοῦ χρονοῦ, τοὺς τέσσαρους γὰρ μῆνας,
ὀφείλει ὁ προνοιάτορας νὰ ἔνι ὅπου θέλει.

[113] Ibid., 2009: ὀφείλουν εἶσται πανταχοῦ ὡσὰν κ' οἱ προνοιατόροι.
Уп. и 2699—2704.

[114] *Hopf*, Chron. gr.-rom. 429: „E 4 altri mesi li feudati seguir li lor padroni nel'essercito, e 4 mesi li feudati fossero in lor libertà“. И даље о служби епископа: „Mà in le guerre, in le battaglie, in le scursion fossero per tutto, come li feudati“.

Затим је Вилардуен наредио својим вазалима-ритерима, и великим и малим, да се спремају у поход да запоседну оне земље које су им биле додељене у пронију и да освоје оне земље које још нису биле подељене.[115] У приказу о овом походу опет се говори о феудима-пронијама и о додељивању пронија ритерима.[116] Неке грчке тврђаве упорно су пружале отпор, али се ствар опет свршила споразумом и потчињењем већине архоната. Вилардуен се обавезао написмено да ће поштовати веру, обичаје и законе Ромеја, [40] и ова помирљива политика наишла је на опште одобравање. Према Морејској хроници, сви су желели да власт над Морејом остане у рукама овог дивног и мудрог човека, који је уредио „све ствари Франака и Ромеја, задовољио жеље свакога и доделио проније“.[117] Стицање пронија био је главни циљ западних ритера, а главни циљ византијске властеле било је њихово задржавање за себе.

Нећемо да се заустављамо на занимљивом приказу о томе како је за време владе Жофроа II Вилардуена (1228——1245) латински клир, који је држао трећину територије Морејске кнежевине, одбио да учествује у походу против непокорних грчких градова, како је Жофроа II због тога конфисковао све проније клирика и како је доцније, папиним посредништвом, дошло до измирења, па су проније биле враћене клирицима.[118] Да истакнемо само још два нарочито занимљива места из Морејске хронике која спадају у почетак владе Виљема II Вилардуена (1245—1278). Франци су опседали Коринт. На крају крајева, становници Коринта су попустили и предали град, пошто су примили обећање потврђено заклетвом, „да ће држати своје проније

[115] Ibid., 2020: τοὺς τόπους ὅπου ἐπρονοιάστησαν νὰ τοὺς ἔχουν κερδίσει,
κ'ἐκείνους ὅπου οὐκ εἴχασιν νὰ θέλουν κουγκεστήσει.

[116] Уп. нарочито стихове 2060, 2067, 2076.

[117] Ibid., 2099: τὰ πάντα ὅλα πράγματα Φραγκῶν τε καὶ Ρωμαίων,
τοῦ καθενὸς τὴν ὄρεξιν τὰ προνοιάσματά τους.

[118] У овом приказу израз пронија стално се употребљава за лена клирика: уп. стихове 2639, 2649—51, 2667, 2690, 2696. Ово је потпуно природно, јер су католички клирици, као и световни ритери, имали своја лена и били дужни да учествују у походима. На карактеристичну разлику која је у том погледу постојала између Запада и Византије, где свештенство није вршило војну службу и није имало пронија, указује сама Морејска хроника, према којој је Жофроа II Вилардуен, опомињући клирике, који се нису одазвали на његов позив, упутио њима ове речи: „Кад би Ромеји, не дај Боже, заузели земље којима владамо у Романији, не би они дозволили вама, припадницима цркве, да држите проније и да имате привилегије“ (Ibid., 2693—96).

као и други Ромеји у целом принципату".[119] Приликом предаје Корона и Модона Венецији, начињена је карактеристична ограда да ће Венецијанци владати над областима ових градова „изузимајући оне земље и proније којима владају пронијари".[120] Према томе, proније су се сматрале као аутономне јединице које су имале нарочити положај на покореној територији.

Посматрајући наведене податке, мора се доћи до закључка да је у догађајима на Пелопонезу у првој половини XIII века питање proније имало одлучујући значај и да су главну улогу у тим догађајима играли с једне стране западни ритери, а с друге стране византијски пронијари. Добија се утисак да је у времену франачког освајања Пелопонеза ова област фактички била у рукама пронијара и да
[41] су пронијари били једини чинилац са којим су завојевачи рачунали. Међутим, западни ритери и византијски пронијари лако су се споразумевали, а од њихових међусобних односа зависио је углавном цео даљи ток догађаја. Изгледа да су на византијској страни пронијари представљали једину реалну снагу, те је отпор трајао дотле док су га пружали пронијари. Они су се потчињавали завојевачима искључиво под условом да своје proније задрже, али су се под овим условом потчињавали лако. Све је стајало у знаку питања пронија-фиефа: једни су тежили да их у што већем броју стекну, а други да их у што већем броју задрже.

6. ПРОНИЈАРИ У НИКЕЈСКОМ ЦАРСТВУ

Значајну улогу имале су proније и у областима које су избегле латинску владавину и остале под византијском влашћу. Никејско Царство, које је настало у борби са Латинима, представљало је у више погледа здравији државни и друштвени организам него стара Византијска Царевина коју су прекоморски завојевачи срушили. Док је политика Манојла Комнина и Анђела потпомагала пораст феудалних снага, дотле га је, напротив, политика царева Никејског Царства у извесној мери задржавала. О томе сведоче еко-

[119] Ibid., 2822: μεθ' ὅρκου γὰρ καὶ συμφωνίες, νὰ ἔχουν τὲς προνοῖες τους, καθὼς κ' οἱ ἕτεροι Ῥωμαῖοι τοῦ πριγκιπάτου ὅλου.

[120] Ibid., 2859: ἄνευ τῶν τόπων καὶ προνοιῶν, τὰ ἔχουν οἱ προνοιατόροι. Карактеристични подаци о пронији и у стиховима: 2955 и 4573.

номске мере Јована III Ватаца (1222—1254), о којима византијски историчари XIII и XIV века не без разлога говоре са највећом похвалом, као и непријатељски однос његовог сина Теодора II Ласкариса (1254—1258) према феудалној аристократији. У духу најбољих византијских традиција, Јован Ватац је настојао да обнови систем ситних стратиотских имања. Нићифор Григора прича да су Кумани, који су под притиском Монгола прешли Дунав и крстарили по Тракији, били за време Јована Ватаца „уврштени у римску војску, при чему им је он доделио земље за насељавање, једнима у Тракији и Македонији, а другима у Азији дуж Меандра и у Фригији".[121] Ово насељавање Кумана, претворених у византијске стратиоте, има у виду Теодор II Ласкарис кад у панегирику своме оцу каже: „Преселивши Скита из западних области, ти си његов род претворио у потчињени народ, а населивши га на место синова Персијанаца (тј. Турака), обуздао си њихову неукротиву тежњу ка западу".[122] Међутим, Јован Ватац је делио земље уз обавезу вршења војне службе не само туђинцима. Говорећи о организацији одбране на селџучкој граници, Пахимер каже да је за вршење стратиотске службе било искоришћено и месно становништво пограничне области.[123]

Међутим, иако је ван сваке сумње да су се никејски цареви у својој политици руководили здравијим начелима но њихови византијски претходници, не треба ипак прецењивати значај насталог преокрета.[124] Видели смо да су из- [42]
весне мере у циљу обнављања класе стратиота предузимали и Комнини, нарочито Јован II, а донекле чак и Манојло I. Политика Јована III Ватаца била је у том погледу доследнија. Пораст центрифугалних снага феудализма био је у Никејском Царству нешто успорен, и ово је несумњиво једна значајна чињеница, као и оно релативно економско благостање Никејског Царства о којем подударно сведоче византијски историчари тога времена. Но, и поред свега тога, несумњиво је да и Никејско Царство показује све

[121] Gregoras I, 37, 3—9. Cf. Akropol. 65, 15—20 (ed. Heisenberg).

[122] Ово место из необјављеног говора Теодора II Ласкариса наведено је у расправи *Успенског*, К истории крестьянского землевладения, Ж. М. Н. Пр. 225 (1883) 339.

[123] Pachym. I, 16—18.

[124] Као што то чини, на пример, *D. Xanalatos*, Wirtschaftliche Aufbau- und Autarkiemassnahmen im XIII. Jahrh., Leipziger Vierteljahrschr. f. Südosteuropa 3 (1939) 129 sq. Вредност овог чланка умањују и доста чудна поређења са садашњошћу, односно недавном прошлошћу.

типичне црте феудалне сталешке државе. Уз то у Никејско Царство продирали су из суседног Латинског Царства и извесне карактеристичне црте западног феудализма. Сва власт се и даље налазила у рукама властеле.[125] Господарило је велепоседништво засновано на раду зависних парика. Цветао је и систем проније. О томе између осталог говори и горе цитирани приказ Пахимеров о организацији одбране у пограничним источним областима. Носиоци ове организације, коју Пахимер сматра са разлогом као највећу тековину никејске епохе, били су како ситни стратиоти, тако и пронијари. Између једних и других прави се јасна разлика чисто социјалне природе: сви војници-граничари били су, према Пахимеру, ослобођени пореске дужности, а угледнијим међу њима биле су додељене и проније.[126] Ове речи сведоче не само о директној вези система проније са војном службом, него и врло јасно показују коме су додељиване проније.

Веће поседе-проније добијали су само представници властеле, док су осталим даване ситније стратиотске парцеле: јер нема сумње да су се земљишта додељивала свим војницима-граничарима. „Временом су они, наставља Пахимер свој приказ, постали имућни и богатство им је текло као поток, а што су обилнија била њихова средства за живот то су они смелије иступали против непријатеља“. О пронијама као извору богатства говори и Теодор Скутариота. Стратиоте-пронијаре Скутариота ставља упоредо са представницима највише властеле — мегистанима. Славећи мудру владу Јована Ватаца, Скутариота тврди да су се сви његови поданици обогатили и да је (ово га, изгледа, највише интересује) „сталеж стратиота и класа мегистана имала велике приходе од пронија и имања“.[127] Изгледа да за систем проније треба везати и Пахимеров податак према којем је Јован Ватац „сваком замку и тврђави доделио села, како би њихови плодови и приходи хранили суседну тврђаву“.[128]

[43] Нарочито интересантни и значајни су подаци о пронији у повељама из никејског доба, пре свега, у повељама манастира Лемвиотисе, близу Смирне. Повеље Лемвиотисе, објављене у збирци Миклошића и Милера, коментарисао је

[125] Ово је тачно истакла *М. А. Андреева*, Очерки по культуре византийского двора в XIII в., Праг 1927.

[126] Pachym. I, 16, 9—10: ἀλλ' ἀτελείας μὲν τοὺς πάντας, προνοίας δ' ἐκ τούτων τοὺς ἐπιδοξοτέρους. Уп. и 17, 8.

[127] Teod. Scutariotae add. ad Acropol., ed Heisenberg, 286, 18—22.

[128] Pachym. I, 69, 8—10. Уп. *Успенский*, История III, 578.

већ В. Г. Васиљевски у свом изврсном истраживању о унутрашњој историји Византијског Царства, али, као што смо горе већ напоменули, питања проније В. Г. Васиљевски се није ближе дотакао.[129]

Пре свега треба да се зауставимо на царској простагми од јула 1233. г. која је од највећег значаја за проблем проније. Ова простагма била је изазвана спором између Лемвиотисе и царског вестијарита Јована Равдоканакија око земље у селу Вари, који се звало и Миле.[130] Равдоканаки је тврдио да је био добио спорну земљу као мираз од свог покојног таста Василија Влатера, а да је Влатер купио ову земљу од тројице браће Гунаропула из Мила, који су били његови парици (ὑπὸ παροικίων τελούντων αὐτῷ). Са своје стране, манастир је тврдио да ова земља по праву припада њему, јер је он добио село Миле на дар од цара.

Можемо да проверимо изјаве и једне и друге стране. Тврђења обеју страна имала су извесног основа. Заиста, Јован Ватац, пошто је успоставио манастир Лемвиотисе, који се налазио у дубоком опадању, потврдио му је хрисовуљом од августа 1228. г. право власништва на поклоњено имање Вари или Миле, заједно са парицима који су били настањени на том имању, па чак и са три сина Миле (према којој је то село и добило свој назив), који су живели у Смирни.[131] Међутим, сачуван је и купопродајни акт којим су већ новембра 1207. г. браћа Михајло и Јован Гунаропул и њихов брат од стрица Никола продали славном вестијариту господину Василију Влатеру за 40 номизми четврти део својих породичних парцела;[132] марта идуће године, Никола Гунаропул, који се у међувремену замонашио и који се сада зове Никодим, његова бивша жена и син продали су за 20 номизми цео свој део племенитој госпођи Ани, супрузи покојног Влатера (који се овде зове Никита, можда због тога што се и он пред смрт замонашио).[133] Може се утврдити и зашто су Гунаропули уступили један део својих

[129] *Васильевский*, Материалы, Ж. М. Н. Пр. 210 (1880), 98—170, 355—440. Већу пажњу поклонио је повељама Лемвиотисе, али се такође није зауставио на питању проније и *Панченко*, Крестьянская собственность. Уп. и *А. Вишнякова*, Хозяйственная организация монастыря Лемвиотиссы, Виз. Врем. 25 (1927) 33—52. За питање хронологије повеља Лемвиотисе драгоцено је истраживање: *Dölger*, Chronologisches.

[130] M. M. IV, 199—200. *Dölger*, Reg. 1734.

[131] M. M. IV, 2. *Dölger*, Reg. 1710 и 1718.

[132] M. M. IV, 185—186.

[133] M. M. IV, 183—184.

поседа Влатеру. Три године пре тога, становници једног села које је припадало смирнској митрополији заузели су њихове поседе, па су ти поседи враћени њима царском простагмом од 1207. г. на основу представке коју је цару под-
[44] нео Влатер, представивши Гунаропуле као своје рођаке.[134]
Према томе, земља Гунаропула, која је припала Влатеру, представљала је награду за његово залагање. На тај начин су Гунаропули, ослободивши се из руку смирнске митрополије, допали његових руку. Вероватно су они после тога и постали његови парици.

Спорови око земље Гунаропула избили су ускоро после царског даривања села Вари манастиру Лемвиотисе. Како су и једна и друга страна — и Равдоканаки, који је био добио ову земљу од Влатера као мираз, и манастир који је добио од самог цара цело село Вари — имале извесна права на ову земљу, питање је било прилично сложено, па су се доносила решења у корист час једне час друге стране. Октобра 1230. г. Равдоканаки је успео да добије царску простагму којом су потврђена његова права на спорне парцеле, док су претензије манастира Лемвиотисе биле одбијене.[135] Међутим, простагма од августа 1232. г. признавала је права Лемвиотисе и забрањивала Влатеровој удовици и Равдоканакију да узнемиравају манастир својим тражењима, јер је цар предао село Вари Лемвиотиси пошто га је одузео Влатеру.[136] Али Равдоканаки није попуштао, па је августа исте 1232. г.[137] узео од монаха Никандра (у повељи из 1208. г. он се звао Никодим) Гунаропула потврду о томе да је овај својом вољом продао сав свој удео Василију Влатеру (тачније његовој удовици) и да су и његова браћа од стрица, Михајло и Јован Гунаропул, намеравали да учине исто. Изгледа да су се Гунаропули сада исто тако нашли у шкрипцу између Равдоканакија и Лемвиотисе, као што су раније били у шкрипцу између смирнске митрополије и Влатера. Идуће године, према решењу дукса Тракесиске теме, Јована Дуке Куртикија, ствар је била поново решена у корист Равдоканакија, и ово му је било потврђено царском простагмом од јуна 1233. г., овереном воштаним печа-

[134] M. M. IV, 217—218. *Васильевский*, Материалы Ж. М. Н. Пр. 210, 146 ставио је ову простагму у 1192. г., али ће бити правилније датирање у 1207. г., које предлаже *Dölger*, Chronologisches 315, Anm. 1.

[135] M. M. IV, 218. *Dölger*, Reg. 1724.

[136] M. M. IV, 194—195. *Dölger*, Reg. 1728.

[137] M. M. IV, 189—190. Овај документ је датиран са августом V индиката, 6740 г.; према томе, M. M. погрешно наводе 1225. (исто и код *Васиљевског*, Материалы, 147).

том и знаком „διά“ Димитрија Торникија.[138] Но ни манастир није попуштао, па је већ месец дана доцније било донесено ново, овог пута коначно решење у корист манастира. Решавање спора било је поверено самом Димитрију Торникију, кога цар назива својим рођеним братом (αὐτάδελφος).[139]

Решење које је донео Димитрије Торникије представља за нас изванредан интерес. „Гунаропули нису имали право“, тако гласи решење, „да продају ову земљу Влатеру, јер је она била подложна парикији, а подложни људи немају
право да продају земље које поседују онима који те земље [45]
држе на основу проније, јер земље додељене у пронију увек се налазе под влашћу државе“.[140]

Ако се пажљивије посматра текст овог решења, онда постаје јасно да Торникије не пориче начелно право парика да продају своје земље, и као што показују други документи, парици су несумњиво ово право имали (в. доле). Торникије сматра као незакониту продају само оне паричке земље која је дата у пронију: парицима се забрањује продаја земље ономе лицу којем је она дата на основу проније; другим речима, пронијар нема права да купује од својих парика земљу која му је дата у пронију, тј. на привремено и условно уживање. „Под влашћу државе“ не налази се сва земља парика уопште — ово наш текст нипошто не тврди, а било би и апсурдно ово тврдити, јер се на баштинским поседима земља парика очигледно налазила под влашћу њиховог господара — баштиника, а уколико је овај имао потпун имунитет, могла је да нема уопште никакве

[138] M. M. IV, 219—220. *Dölger*, Reg. 1733.

[139] M. M. IV, 199.

[140] M. M. IV, 199: ὡς οὐκ ὤφειλον οἱ Γουναρόπουλοι διαπωλῆσαι πρὸς τὸν Βλαττερὸν τὴν τοιαύτην γῆν διὰ τὸ ὑπὸ παροικίαν τελεῖν ταύτην καὶ μὴ ὀφείλειν τοὺς ὑποτελεῖς πιπράσκειν τὰ παρ' αὐτῶν κατεχόμενα πρὸς τοὺς κατὰ λόγον προνοίας ἔχοντας αὐτά, ὡς ὑπὸ τὴν τοῦ δημοσίου χεῖρα ἀείποτε τελοῦντα. Већ се *Успенский*, Прония 29 позивао на ово место да би поткрепио своје — потпуно тачно — гледиште да је пронија била условно и лично власништво које се није могло продавати ни предавати другом власнику по тестаменту или у дар. Међутим, на жалост, Успенски није дао детаљније тумачење овог — како се он изразио — „јединственог места“. *Васильевский*, Материалы 149, *Панченко*, Крестьянская собственность 95, 98, 105 и *Вишнякова*, н. д. 39—40 наводе текст и дају превод, при чему је већ Васиљевски унео у текст M. M. потребне исправке: ὑποτελεῖς уместо ὑποτελεῖν; зарез не иза κατεχόμενα, него иза αὐτά. Укратко излаже Торникијеву одлуку и *Dölger*, Reg. 1734. Најтачнији је превод Панченка, јер чак ни Васиљевски, како изгледа, није потпуно схватио главни смисао те одлуке; Вишњакова у свом веома непрецизном преводу погрешно своди Торникијеву одлуку на забрану продаје земље парика уопште.

везе са државом. Само за земљу парика додељених у пронију сматра се да се она налази под влашћу државе. Значај Торникијевог решења управо се у томе и састоји што нам оно омогућава да схватимо ову веома важну околност. За разлику од баштиника, пронијар је само привремено господар својих парика и паричка земља која му је додељена у пронију представља његово привремено и условно власништво, а, у ствари, се налази и даље под контролом државе. Заиста, шта би био резултат кад би пронијар могао куповати земљу од парика своје проније? Он би тиме претворио земљу која му је била на основу проније додељена на привремено и условно уживање у безусловну и наследну баштинску својину. Ово је управо и покушао да учини Василије Влатер. Јасно је да такав акт није могао да буде признат као законит.[141]

[46] Напротив, парик са баштинског поседа несумњиво је могао, уз дозволу свога господара, да прода своју земљу, и разуме се, није било никаквих препрека да баштиник купи земљу од сељака који је настањен на његовој територији.[142] Баштиник је био сопственик своје земље, укључујући и земљу његових парика. Пронијар није био сопственик, већ само власник земље додељене му у пронију и није имао права да је самовољно претвара у своју својину. Сопственик земље додељене у пронију остајала је држава.

[141] Ако је при решавању овог спора било много колебања, онда је то дошло очигледно због тога што су Влатер и Равдоканаки успевали прилично дуго да сакрију да су Гунаропули били парици Влатерове проније; на основу сачуваних докумената не може се чак тачно утврдити од кога момента су они то постали. Претпоставили смо да се то десило после Влатерове интервенције у њихову корист 1207. г., али је могуће да су они већ онда били његови парици и да је он то намерно утајио у својој представци, издавајући их за своје рођаке.

[142] Такви случајеви били су, наравно, ретки, јер баштиник није имао никаквог рачуна да купује земљу која је и онако била у потпуној његовој власти. Може се ипак навести случај Николе Малиасина и његове жене, ктитора манастира Нова Петра у Тесалији, који су, подигавши манастир на земљи једног сељака свога села Дриануивени, решили да ту земљу од свога сељака откупе. Њихово право да откупе земљу од свога сељака не само да се није оспоравало, него се њихов поступак чак истиче као нарочито хуман акт, јер, као што објашњава сам продавац, сељак Михаило Архонтица, у својој купопродајној повељи од септембра 1271. г., супрузи Малиасини нису хтели да узму ту земљу као господари породице Архонтице, што су они могли да учине, пошто им је цар поклонио целу територију Дриануивена у породично власништво, већ су решили да откупе од Архонтице земљу, пошто су од природе правични и христољубиви (M. M. IV, 397—398).

То су важни закључци које можемо да изведемо из цитираног текста.

Исто схватање одражавају и две доцније повеље, које је интересантно упоредити са анализираним Торникијевим решењем, иако се тиме нешто ремети хронолошки ред нашег излагања.

Ради се о повељи дукса Јована Силагита и епископа Јована Амазонског од јула 1262. г.[143] и о указу (ὁρισμός) цара Михаила VIII Палеолога од септембра 1262. г.[144] Ове повеље су биле изазване спором који је избио између Патмоског манастира Јована Претече и становника села Малахија око земље од четири зевгара која се звала Гонија Питакија. Царев указ од септембра 1262. г. каже да је спорна земља била поклоњена манастиру царском хрисовуљом, и заиста постоји хрисовуља истог Михаила VIII од маја 1259. г., којом се Патмоском манастиру, између осталог, поклања и ова земља, која је пре тога припадала царевом зету, протосевасту Манојлу Комнину Ласкарису.[145] Према указу из 1262. г., манастир је поседовао ову земљу у току три године без икаквог узнемиравања,[146] али су затим истакли своје претензије на њу становници (ἔποικοι) села Малахија, које је, како каже исти царев указ, било дато у пронију (εἰς πρόνοιαν) царевом течи, Георгију Комнину Анђелу. Пронијар Георгије Анђео, који је сигурно и био покренуо тај спор, [47]
тврдио је да је та земља била наследна својина становника Малахија, уписана у њихове катастарске спискове, и да су они на основу тог поседа испуњавали државне и војне дужности. Цар је наредио дуксу округа Меланудија Јовану Силагиту и епископу Јовану Амозонском да извиде ствар: ако се утврди да земља стварно припада становницима Малахија као њихова наследна својина и да су они плаћали за њу државне дажбине (ἐπὶ γονικῷ δικαίῳ καὶ τέλει δημοσιακῷ), нека га они о томе известе; ако су пак становници Малахија држали ту земљу на основу закупа или проније (ἐπιμόρτως καὶ προνοιαστικῶς) и плаћали десетину (μορτὴν) било државној

[143] M. M. VI, № 85, 210—212. *Dölger*, Reg. 1912.

[144] M. M. VI, № 86, 212—214. *Dölger*, Reg. 1913 a.

[145] M. M. VI, № 76, 199—201. *Dölger*, Reg. 1871. Уп. и указ о предаји додељене земље: M. M. VI, № 77, 201—202. *Dölger*, Reg. 1871 a.

[146] Ова тврдња се, међутим, не слаже са чињеницом да постоји указ истог цара Михаила VIII од јула 1259. г., којим цар наређује својој рођаци протосевастиси Марији Комнини Ласкарис да пази да њени људи више не узнемиравају манастир због земље Гонија Питакија. Cf. M. M. VI, № 72, 202. *Dölger*, Reg. 1876. Протосевастиса Марија Комнина Ласкарис очигледно је удовица бившег власника ове земље, протосеваста Манојла Комнина Ласкариса.

благајни, било онима који су у то време имали село Малахија у пронији (πρὸς τοὺς κατὰ καιροὺς εἰς πρόνοιαν ἔχοντας τὰ Μαλαχίου), онда се земља мора вратити манастиру.

Ова интересантна царева наредба изнета је два пута на сасвим сличан начин: у повељи Силагита и у самом царевом указу. Оба документа јасно супротстављају с једне стране наследну својину слободног сељака који плаћа порез држави, а с друге стране условно власништво зависног сељака који плаћа десетину-ренту било пронијару (као његов парик), било држави (као закупац).

У оба документа подударно је изнет и закључак до којег је довела истрага. Изјаве сведока су показале да су становници Малахија стварно држали спорну земљу, али да су је држали ἐπιμόρτως καὶ προνοιαστικῶς, и да су плаћали десетину, како је плаћају они који привремено обрађују земљу, било државној благајни било онима који су држали село Малахиј у пронији. „Из тога је јасно, додаје царев указ, да та земља није припадала становницима Малахија као наследна својина, како је то тврдио теча царства ми Георгије Анђео, већ је припадала држави (ἀλλὰ τῷ μέρει τοῦ δημοσίου)". Дакле, овде се директно каже да земља која је дата у пронију остаје својина државе. Ову важну околност царев указ још једном прецизира у закључној одлуци: стога нека манастир неометано влада овом земљом, као земљом која је припадала држави и коју је цар поклонио манастиру; јер се испоставило да ова земља није била породична својина становника Малахија и да је они нису држали уз плаћање пореза и дажбина (ἐπὶ τελέσματι καὶ βάρει), већ да је припадала ономе који је од те земље добијао ренту по праву господара (μορτὴν δεσποτικῷ δικαίῳ). Другим речима, земља није била својина сељака који су на њој настањени, јер они нису плаћали за њу државне порезе, него ренту сенилору. Али она није постала ни својина пронијара, јер додељивањем земље у пронију не ствара се право својине. Право својине и неограниченог располагања земљом датом у пронију задржава држава.

Но, иако је у правном погледу пронија представљала условно и привремено власништво, ипак је пронијар, докле-год је држао своју пронију, а обично ју је држао доживотно, био стварни господар додељене му земље и сељака који су ту земљу обрађивали. Сељаци настањени на земљи датој у пронију, аутоматски су се претварали у кметове
[48] пронијара, те се у документима називају једноставно парицима овог или оног пронијара, а пронијар се назива њиховим господаром. Пронијар је имао права на имовину својих парика и на њих саме, јер је добијао ренту од њихове земље и њиховог рада. Он је заступао своје парике пред судом и властима. У повељама никејског периода, пред нама пролази читав низ таквих пронијара. То су војници-ритери, и као такви они се називају царевим слугама и дворанима: уједно то су земљопоседници и свемоћни господари својих кметова-парика.[146a]

Један од њих јавља се са звучном и карактеристичном титулом: ὁ λίζιος καβαλλάριος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ὁ Συργαρής, тј. вазални ритер моћног и светог нашег цара Сиргарис. Док су многи византијски пронијари остали на територијама које су освојили крсташи и постали вазали латинских завојевача, дотле су неки западни ритери, са своје стране, ступали у службу византијских царева у Никеји и постајали њихови вазали. Тако је продрла у византијски живот и типично западњачка феудална терминологија.

Године 1234. Лемвиотиса је добила на дар од вестијарита Георгија Калоиде и његове жене једно мање имање, које се звало τὰ Σφούρνου.[147] Међутим, показало се да су се на овом имању населили парици ритера Сиргариса из села

[146a] *Charanis*, Monastic Properties 90, греши кад тврди да се положај пронијаровпх сељака начелно разликовао од положаја зависних сељака на баштинским поседима и да је становништво на земљама додељеним у пронију могло да задржи своју независност. Као доказ Харанис се позива на хрисовуљу Алексија I од августа 1084. г. (*Rouillard-Collomp*, Actes de Lavra, № 39), из које сазнајемо да је Алексије Комнин предао пореске приходе на Касандри свом брату протосевасту Хадријану и да су лаврски калуђери, који су имали поседе на Касандри, страховали да их не урачунају у парике царевог брата, уколико су они дужни да му плаћају порезе. Међутим, цар је отклонио њихову бојазан. У ствари, овај случај нема никакве везе са питањем проније, јер додељивање пореских прихода одређеног округа нимало не значи предају тог округа у пронију. На исти начин додељивали су се порески приходи и манастирима и црквеним установама, и то много пре него што се појавио систем проније. О таквом додељивању црквеним установама пореских прихода од села која им нису била потчињена (χωρίων τινῶν μὴ ὑποκειμένων τῷ αὐτῷ εὐαγεῖ οἴκῳ) говори, на пример, познати анонимни Трактат о опорезивању из X века, називајући такво додељивање σολέμνιον (*Dölger*, Finanzverwaltung 117, 38 sq). Суштина система проније, како изгледа, није потпуно јасна Харанису и стога, поред тачних и добрих запажања, наилазимо у његовом раду и на погрешна схватања.

[147] M. M. IV, 32—33. Ово даривање потврђују царска простагма од априла 1234. г. (M. M. IV, 34. *Dölger*, Reg. 1738; уп. и хронолошке напомене: *Dölger*, Chronologisches 312), и хрисовуља од јуна 1235. године (M. M. M. IV, 19. *Dölger*, Reg. 1749).

τὰ Ποταμοῦ. Ови сељаци су тамо забележени већ у попису манастирских имања који је марта 1235. г. начинио стратопедарх Фока. Фока је наишао у Сфурнову на „три парика из села Потама, кметове царевог вазалног ритера Сиргариса, који су тамо незаконито седели".[148] Фока им је наредио да се врате на своја ранија места. Међутим, парици, несумњиво уз подршку свог пронијара, нису се потчинили, па је избио спор. На основу жалбе манастира, цар је указом од јуна 1235. г. наредио свом течи дуксу Тракесијске теме, Јовану
[49] Анђелу, да удаљи са манастирског имања парике „храброг ритера царства ми" Сиргариса (πάροικοι τοῦ ἀνδρικωτάτου καβαλλαρίου τῆς βασιλείας μου τοῦ Συργαρῆ), макар и против њихове воље, и да их упути на земље које припадају Сиргарису.[149] Међутим, становници Потама из Сиргарисове проније (οἱ ἀπὸ τῆς προνοίας τοῦ αὐτοῦ Συργαρῆ) такође су се обратили цару молбом. У овој молби, у којој се сами званично називају парицима ритера Сиргариса (οἱ πάροικοι τοῦ καβαλλαρίου τοῦ Συργαρῆ), Сиргарисови људи тврде да су већ њихови родитељи становали у Сфурнову и спровели тамо извесне мелиорације (βελτιώματα), да су они сами купили још неке парцеле (ἕτερα ὑποστατικά) да би били у могућности да плате дужне дажбине и државне порезе; поврх тога они су поклонили манастиру Лемвиотисе и једну воденицу, тако да игуман неправично поступа кад их тера са њихових породичних мелиорисаних парцела (ἀπὸ τῶν γονικῶν ἡμῶν βελτιωμάτων).[150] Новим указом, од јула 1235. г. цар је наредио истом Јовану Анђелу да поведе истрагу: ако се покаже да су тврђења становника истинита, онда се не сме дозволити игуману да их тера са њихових породичних имања.[151]

Јован Анђео је позвао као сведоке с једне стране становнике околних села, а с друге стране људе из Сиргарисове проније: петорицу сељака и свештеника Николу Лаодикина, који је био „нотар" (νομικός) пронијара Сиргариса, али је, како изгледа, такође био његов парик. Позвани су били као сведоци и два сељака из проније (ἀπὸ τῆς προνοίας) пансеваста Константина Алопа. На тај начин, случајно са-

[148] M. M. IV, 7.
[149] M. M. IV, 36—37. *Dölger*, Reg. 1750.
[150] M. M. IV, 37. Вреди напоменути да се Сфурново, које је било једно мало али уносно имање од свега 10 модија, назива час προάστειον, час ἀγρίδιον, час просто τόπος. Значај ових термина в. у трактату о сакупљању пореза из X века, ed. *Ashburner*, Treatise of Taxation § 3—5; ed. *Dölger*, Finanzverwaltung, 115—116; коментар: *Ostrogorsky*, Steuergemeinde 17 sq. (С. Д., књ. II, бр. 13).
[151] M. M. IV, 37—38.

знајемо да се у суседству Сиргарисове проније налазило имање још једног пронијара. Изјаве сведока нису биле повољне по Сиргарисове парике. Утврдило се да они нису имали у Сфурнову породичне наследне својине (γονικὴν κληρονομίαν), него да су се тамо доселили као туђинци (ὡς ξένοι); наиме, они су се тамо сакривали за време најезде Хенрика Фландријског (τοῦ Φιλάντρα), а затим су „становници Потама и вазални ритер нашег моћног и светог цара, Сиргарис, који их је имао у пронији", наговорили игумана да их тамо поново пусти. Стога је Јован Анђео повељом од септембра 1235. г. наредио да се они удаље на њихова ранија места,[152] па је цар потврдио ово решење простагмом од јануара 1236. г.[153] У свим тим повељама, Сиргарис се са поштовањем назива храбрим и верним царевим вазалним ритером.

Међутим, ствар се на томе није свршила. Ускоро се игуман поново жалио цару да његов вазални ритер Сиргарис задржава за себе Сфурново. Али се и Сиргарис обратио [50]
цару у своје име и у име својих парика (δικαίῳ τε οἰκείῳ καὶ δικαίῳ τῶν παροίκων αὐτοῦ). Како се види из повеље смирнског митрополита, од 15. маја 1237. г., нова позивања сведока, па чак и покушај да се ствар реши заклетвом нису довели до резултата, па је манастир морао да попусти. На захтев становника Потама и њиховог господара (τοῦ αὐθέντου αὐτῶν), игуман је дао другу парцелу „за насељавање становника Потама, Сиргарисових парика". Као што се види, манастир се у личности пронијара Сиргариса сударио с човеком прилично велике снаге, који је крајњом упорношћу бранио своје интересе, макар су се они и тицали само тројице парика.

Исти вазални ритер, Сиргарис, појављује се као пронијар-земљопоседник и господар својих парика и у једном другом спору изложеном у повељи из 1251. г.[154] У овој повељи се каже да је у своје време свештеник Јован Полеја из Мантеје, како то доказује и стара даровница из 6781. г. (1209/10), поклонио своме рођаку свештенику Лаву Музифри из Смирне тридесет маслинових стабала и уз то још два стара стабла. Заиста, сачувана је даровница Јована Полеје од октобра 1209. г. којом се Јован Полеја и његов син Тома предали та стабла Лаву Музифри „за многа његова доброчинства" као безусловну и неоспорну наследну сво-

[152] M. M. IV, 36—39. Уп. и ранију сличну изјаву сведока од јула 1235. г.: M. M. IV, 34—36.
[153] M. M. 40. *Dölger*, Reg. 1752.
[154] M. M. IV, 80—84.

јину, при чему су се обавезали заклетвом да неће никада тражити повратак тих стабала.[155]

Међутим, доцније је Јован Полеја зажалио свој дар и, као што каже повеља из 1251. г., „инспирисан од сатане“, обратио се свом господару вазалном ритеру Сиргарису (πρὸς τὸν αὐθέντην αὐτοῦ, τὸν λίζιον καβαλλάριον τὸν Συργαρήν), тврдећи да је поклонио Музифри само двадесет стабала, а да је осталих десет овај узео противзаконито. Ритер Сиргарис је предао ствар на решавање домаћина са своје проније (πρὸς τοὺς οἰκοδεσπότας τῆς προνοίας αὐτοῦ). Скупили су се сви „најбољи људи“ његове проније (ἅπαντες οἱ κρείττονες τῆς προνοίας αὐτοῦ), као и нотар Сиргарисове проније, горепоменути свештеник Никола Лаодикин. На основу старе повеље из 1209. г. они су се убедили, као што то можемо видети и ми, да су Полејине тврдње биле лажне. Међутим, Полеја није попуштао, па је био спреман да своје тврдње поткрепи чак и заклетвом. Онда се догодила једна занимљива ствар: да не би довео свог рођака, који се у међувремену, као и он сам, замонашио, у грех кривоклетства, Музифра се добровољно одрекао својих права на спорних десет стабала препустивши их Полеји.

Од тога времена, каже повеља из 1251. г., прошло је 23 године. У међувремену, умрли су, како изгледа, и Јован Полеја и Лав Музифра и сам ритер Сиргарис. Двадесет стабала држао је зет Музифре, Константин Воловонт, а десет стабала, која је Јован Полеја успео да отме Музифри, држао је његов син Тома Полеја, који је био парик племените
[51] госпође Комнине Вранене. Према томе, спор између Лава
Музифре и Јована Полеје водио се 1228. г., тј. нешто раније него спор који је 1235. г. избио између Сиргарисових парика и Лемвиотисе око Сфурнова. Вероватно се Сиргарис баш у ово време појавио у Никејском Царству и постао вазал никејског цара добивши од њега пронију у области Смирне.[156]

Пада у очи да се Јован Полеја, који је поклонио свом рођаку Музифри маслинову шумицу 1209. г., тек после двадесет година сетио да тражи повратак једног дела поклоњене шумице. Изгледа да је он при томе био инспирисан не толико од сатане, колико од ритера Сиргариса, у чију је пронију он у ово време прешао. Као што смо видели,

[155] М. М. IV, 119—201, где је ова повеља погрешно стављена у 1210. годину.

[156] Сем већ анализираних докумената спомињу га и купопродајни акти из 1231. и 1232. г. (М. М. IV, 60—61 и 134—35), на које ћемо се још осврнути.

свештеник Полеја и његов господар Сиргарис стварно су успели да отму један део поклоњених маслинових стабала, која су доцније прешла чак по наследству у власништво Полејиног сина.

Још је интересантнија и важнија промена која је наступила у правном стању самог Полеје. Када су Јован Полеја и његов син 1209. г. поклонили Музифри маслинова стабла „из својих породичних и наследних поседа“ (τῶν γονικῶν καὶ κληρονομικῶν ἡμῶν), они су несумњиво били слободни поседници и нису били ничији парици. Они су плаћали порезе непосредно држави, те се Музифра обавезао да им годишње исплаћује на име епителије једну и по номизму ради уплате државних пореза на поклоњена маслинова стабла.[157] Али је затим Јован Полеја постао парик пронијара Сиргариса. На овом интересантном примеру, видимо да је приликом додељивања земљишта у пронију, сеоско становништво, које је било на тим земљиштима насаљено, а које је дотле било слободно, долазило у зависност од пронијара претварајући се у његове парике. Као што то показује случај Јована Полеје, ово важи чак и за лица духовног сталежа.

Сиргарисов парик био је очигледно и горепоменути свештеник Никола Лаодикин, који је на његовој пронији вршио функције нотара. Није никакво чудо да су пронијари имали на својим имањима специјалне функционере. Пронијар, који је имао већа имања са већим бројем сељака од којих је убирао дажбине, природно је осећао потребу да на својој територији створи неке врсте управни апарат. Вреди обратити пажњу и на домаћине и најбоље људе из проније ритера Сиргариса, о којима говори наша повеља. То су очигледно били старешине сељачких домаћинстава, а као најбољи људи сигурно су се сматрали најимућнијим међу њима.

Исто тако лако претварали су се у парике и сељаци баштиника, поклоњени у баштинску својину заједно са земљом коју су обрађивали. Изгледа да један део поседа који [52]
су се налазили у пронији ритера Сиргариса, после његове смрти није био поново додељен у пронију, већ је био поклоњен Комнини Вранени. И ето, породица Јована Полеја,

[157] Ово није приметио *Панченко*, Крестьянская собственность 120, који сматра да су Јован Полеја и његов син већ у ово време били парици Сиргарисове проније, која међутим, како изгледа, онда још није ни постојала. Као што смо већ напоменули, сви су подаци о пронијару Сиргарису из краја двадесетих и тридесетих година XIII века.

који је првобитно био слободан поседник, а који се око 1228. г. претворио у парика пронијара Сиргариса, дошла је око 1251. г. у исту зависност од племените госпође Комнине Вранене. У ово време, спор око тих истих маслинових стабала поново је избио између наследника Лава Музифре и Јована Полеје. Исто тако „инспирисани од сатане“ Тома Полеја, његов брат Георгије, такође свештеник, и њихова мати решили су да потпуно порекну важност старе даровнице Јована Полеје и одлуке коју су „у дане Сиргариса донели најбољи домаћини њиховог села“ и да присвоје сва стабла која су некада била поклоњена Лаву Музифри. Они су се обратили ради помоћи својој госпођи Комнини, као што се Јован Полеја обраћао своме господару-пронијару. Ми не морамо да се заустављамо на овом спору јер он више нема везе са питањем проније. Да забележимо само то да су ради решавања спора поново били позвани сељаци-домаћини и да су они приликом доношења своје одлуке, неповољне по Полејине наследнике, полазили између осталог од горе наведеног решења парика-домаћина из бивше Сиргарисове проније, који су овде названи οἱ ἔποικοι χωρίου Αὐρηλίου.[158] Узгред буди напоменуто, из тога се види, како се то уосталом види и из многих других података византијских повеља, да је проширено гледиште да су ἔποικοι били увек слободни и независни становници, потпуно погрешно. Решење су потписали „епики“, који су једним делом несумњиво били потомци парика из проније Сиргариса и Алопа, који су се појавили 1235. г. као сведоци у спору око Сфурнова.[159] Повеља је оверена на полеђини између осталог и потписом номика Јована Лаодикина, који је такође несумњиво био потомак Сиргарисовог номика, свештеника Лаодикина, и који је наследио и његову дужност.

Према томе, једно од села из проније ритера Сиргариса називало се село Аврелија. Њему је као пронијару припадало и село Потама, као што смо видели из спора око Сфурнова. Међутим, Сиргарисова права протезала су се и на један део села Панарета, како се то види из два купопродајна акта из 1231. и 1232. г. У првом од њих, сељачка породица из Панарета продаје манастиру Лемвиотисе 18 маслинових стабала за 5 номизми;[160] у другом, сељак са женом из истог

[158] М. М. IV, 12.
[159] Тако међу потписницима повеље из 1251. г. наилазимо на Николу Зонару и Теотоку Коскину, а међу сведоцима у повељи из 1235. г. на Константина Коскину из Сиргарисове проније и Константина Зонару из Алопове проније.
[160] М. М. IV, 60—61.

Панарета продаје Лемвиотиси 24 маслинова стабла за 7 номизми.[161] У оба случаја манастир се обавезује да плати на име епителије по једну номизму годишње у корист ритера Сиргариса.

Као што је познато, епителију, тј. додатак на продајну [53]
цену за подмиривање пореских и других финансијских обавеза којима је оптерећена продата некретнина, купац исплаћује ономе на чије је име дотична некретнина уписана у практицима и који ће према томе све до наредне ревизије практика сносити пореске обавезе за ту некретнину. Другим речима, купац исплаћује епителију било ранијем власнику, како би овај могао да плати порезе држави, било његовом сениору ради задовољавања његових сениоријалних права на ренту од продатог поседа. Пошто се у овом случају манастир Лемвиотисе обавезује да исплаћује епителију Сиргарису, јасно је да су сељаци који су продали манастиру поменута маслинова стабла били парици Сиргариса и да је епителија која му се имала исплаћивати служила као накнада за приходе које је од добијао од продатих маслинових стабала својих парика. Вероватно је да је ова епителија не само покривала те приходе, него их је и превазилазила и да је управо због тога Сиргарис пристао на продају поменутих маслинових стабала својих парика. Заиста, пада у очи висина уговорене епителије: Сиргарис добија по једну номизму годишње од маслинових шумица, чија продајна цена износи у једном случају седам, а у другом чак само пет номизми. На жалост, из цитиране повеље се не види да ли је Сиргарис поседовао парике из села Панарета као пронијар, или су се они налазили у неком његовом баштинском власништву. У сваком случају, ове повеље потврђују да су парици могли продавати своју непокретну имовину[162] (разуме се са пристанком свога господара) и да је у горе анализираном Торникијевом решењу, продаја земљишта од стране Гунаропула била призната као незаконита не због тога што су Гунаропули били парици, већ искључиво због тога што су они своју земљу продали своме пронијару.

Као што смо већ напоменули, један део великих Сиргарисових поседа био је после његове смрти дарован као баштина Комнини Вранени. Међутим, село Аврелија, како изгледа, било је додељено у пронију опет једном западном ритеру. Из наслова једне несачуване повеље, сазнајемо да

[161] М. М. IV, 134—35.
[162] Пример куповине земље од стране парика пружају две повеље из 1285. г.: М. М. IV, 165 и 167.

је манастир Лемвиотисе добио у селу Аврелија на дар маслинова стабла од ритера сира Адама.[163]

До које мере су се пронијарова права протезала на имовину његових парика показује занимљива повеља коју је 1257. г. издао Лемвиотиси војник Михаило Петрици. Из ове повеље се види да је Никодим Планит из Мантеје, у своје време, завештао Лемвиотиси, пошто се био замонашио, 16 маслинових стабала. Ова стабла је он сам засадио код своје породичне капеле, коју су чланови породице Планита доц-
[54] није такође поклонили манастиру Лемвиотисе. Као што изгледа, Никодим је припадао једној имућној породици,[164] али је ипак био парик на пронији Михаила Петриција. На основу тога, Михаило Петрици није пропустио да истакне своја права на маслинова стабла завештана манастиру као на својину свог бившег парика. Међутим, када му је игуман показао Никодимов тестамент, пропраћен уобичајеним проклетствима на рачун онога који би хтео да отме манастиру завештану имовину, Петрици се одрекао свога тражења. Он је издао манастиру повељу у потврду манастирских права на завештана стабла и обећао да неће више узнемиравати манастир због тога што је „покојни монах Никодим био парик на његовој пронији" (ἐπεὶ ὁ μοναχὸς ἐκεῖνος Νικόδημος ὑπὸ παροικίαν ἦν τῆς ἡμετέρας προνοίας). Испоставило се, наиме, да маслинова стабла која је Никодим био посадио нису била уписана у његов војнички практик (ἐν πρακτικοῖς στρατιωτικοῖς), а нису била уписана ни у макоји други војнички или државни практик, и да нису била предата у његово власништво. Према томе, као што ћемо још видети из других документарних података, сви поседи који су се давали у пронију, укључујући и поседе сељака додељених у пронију, уношени су у нарочите војничке практике пронијара, те се пронијар путем специјалне примопредаје званично уводио у власништво целе имовине која му је била додељена у пронију.

Михаило Петрици је типичан пронијар-војник: у наслову наше повеље он се назива στρατιώτης. То је дворанин,

[163] M. M. IV, 79: καβαλλαρίου τοῦ σὺρ Ἀδάμ. Уп. и M. M. IV, 103—104: потврда овог даривања сира Адама. Име ритера Сиргариса такође несумњиво потиче од речице „сир" и неког поквареног западног имена. Исто се може рећи и за Сиралијата (ἀνδρικωτάτου καβαλλαρίου τοῦ Συραλιάτου), који се јавља у једној повељи као сведок: M. M. IV, 94.

[164] Уп. и спомене других представника ове породице у повељама Лемвиотисе, који су, изгледа, били независни власници, M. M. IV, 79 sq., 86 sq., 238.

и као такав он се у интитулацији назива „слугом моћног и светог нашег господара и цара".[165] Исто такав војник-пронијар био је и севаст Георгије Петрици, очигледно рођак Михаила Петриција, који своју даровницу Лемвиотиси од августа 1266. г. поткрепљује изјавом: ако буде нарушио уговор, нека више не служи као достојни стратиот своме моћном и светом господару и цару.[166]

Међутим, упркос томе што је Георгије Петрици имао титулу севаста (додуше, у ово доба прилично скромну), док Михаило Петрици, изгледа, није имао никакве почасне титуле, он се није истицао богатством, и после његове смрти се чак показало да је био задужен код манастира Лемвиотисе. Повељом од марта 1268. г. севаст Михаило Апелмене предао је Лемвиотиси парцелу из породичних имања свог покојног зета Георгија Петриција, који је хтео, али није стигао да преда манастиру ту парцелу, као накнаду за 10 перпера, који му је манастир био посудио за потребе његове војне службе (τῆς στρατιωτικῆς αὐτοῦ δουλείας).[167] Из сличних разлога, он је вероватно поклонио Лемвиотиси и мању парцелу земље о којој се говори у горепоменутој даровници из 1266. г.

Истој поридици припадао је очигледно и његов имењак [55]
Георгије Петрици на кога наилазимо у више повеља из осамдесетих година.[168] Ове повеље могу послужити као лепа илустрација за то да су се и официри на прилично високим положајима радо називали војницима-стратиотима. Георгије Петрици назива себе, понекад у једној те истој повељи, час друнгаријем, час једноставно стратиотом. „Роб моћног и светог господара и цара" Михаило Петрици у повељи из 1276. г.[169] можда је идентичан са пронијаром Михаилом Петрицијем кога смо упознали као господара Никодима Планита, а можда је био његов рођак-имењак. Према томе, пред нама пролази цела породица војника-пронијара средњег имовног стања.[170]

[165] Исто тако се он потписао на даровници другог једног представника породице Планита исте 1257. г.: ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Μιχαὴλ ὁ Πετρίτζης (M. M. IV, 88).

[166] M. M. IV, 160.

[167] M. M. IV, 161.

[168] M. M. IV, 92—93; 99, 113, 126.

[169] M. M. IV, 173.

[170] Уп. *Мутафчиев*, Войнишки земи 50, који, међутим, погрешно идентификује оба Георгија Петриција и који чак претпоставља да је пронијар Михаило Петрици био син Георгија Петриција.

Као што су у пронију давани приходи од земљопоседа, тако су давани у пронију и приходи од риболова. Видели смо да је већ Алексије I Комнин, према сведочанству његове кћери у Алексијади, делио проније на суву и на мору (в. горе стр. 148). На давање прихода од риболова у пронију наилазимо и у низу интересантних повеља Лемвиотисе из XIII века.[171]

На молбу калуђера Лемвиотисе, цар Јован Ватац им је дозволио 1227. г. да направе у Смирнском заливу, на погодном месту, рибњак-виварij (βιβάριον), и дао им је право да се тим рибњаком користе без икаквих дажбина.[172] Међутим, неколико година доцније, калуђери су се обратили пару са жалбом да морају да плате за свој рибњак дажбине Калигопулу, као што му плаћају дажбине сви рибњаци око реке Ермона, јер приходи од те реке припадају њему на основу проније (ὡς ἔχοντα πρόνοιαν τὰ δίκαια τοῦ ποταμοῦ). Међутим, као што су тврдили калуђери, река је променила своје корито и више не плави њихов рибњак, али и поред тога Калигопул захтева да му они плаћају дажбине. На основу ове жалбе, цар је указом од фебруара 1232. г. наредио дуксу Тракесијске теме, Јовану Куртикију, да извиди ствар.[173]

Документ о резултатима Куртикијеве истраге није сачуван. Али је сачуван један занимљив акт, који је издао Лемвиотиси сам вестијарит Константин Калигопул, априла те исте 1232. г.[174] Према наводима Калигопула, рибњак на реци Ермону у Смирнском заливу, са свим његовим приходима и правима, био му је додељен у пронију (κατὰ λόγον προνοίας), и то царским указом (διὰ θείου καὶ βασιλικοῦ προσκυνητοῦ
[56] ὁρισμοῦ). Нема никакве сумње да су се код свих додељивања пронија издавале нарочите царске повеље: овде имамо за то један директан податак.

Као и пронијари-земљопоседници, са којима смо се горе упознали, тако се и вестијарит Константин Калигопул назива стратиотом и „робом моћног и светог нашег господара и цара“. Према томе, и он је био пронијар-војник, обавезан да на основу своје проније врши војну службу.

Нарочито је занимљиво да је приходе од риболова, добијене у пронију, Калигопул издавао под закуп. Из његове

[171] Хронологија и сукцесивност ових повеља, означених само индиктом, потпуно је побркана у М. М., а тачно је утврђена у истраживању *Делгера*, Chronologisches 317.
[172] М. М. IV, бр. 150, II, 240. *Dölger*, Reg. 1714.
[173] М. М. IV, бр. 150, I, 239—40. *Dölger*, Reg. 1736.
[174] М. М. IV, бр. 150, IV, 242—44. *Dölger*, Reg. 1735.

повеље се види да су калуђери Лемвиотисе морали да дају дажбине „онима који су имали рибњак те реке под закупом“ (πρὸς τοὺς πακτωτικῶς ἔχοντας τὸ τοιοῦτον βιβάριον τοῦ ποταμοῦ), тј. онима којима је Калигопул издао под закуп приходе од своје проније на реци Ермону.

По свој прилици је несачувано решење дукса Куртикија одбацило тражење Калигопула као неосновано, те је због тога Калигопул, позивајући се на своја хришћанска осећања, обећао да неће ништа више тражити од манастира и да га неће више узнемиравати. Заслужује пажњу чињеница да Калигопул издаје своје повеље не само у своје име него и у име свога сина и да обећање да неће узнемиравати манастир својим тражењима даје уједно и за сина. На тај начин, у систем проније почиње да продире начело наследности, које јој је у почетку било туђе.

Међутим, Калигопулова пронија није прешла на његовог сина, него је била додељена војнику Михаилу Анђелу. То значи да је после смрти пронијара Калигопула било извршено ново додељивање његове проније једном другом „војнику“, какав смо поступак могли да констатујемо и у документима из XII века. По свему изгледа да је Калигопул добио своју пронију мало пре свога сукоба с Лемвиотисом 1232. г. и да ју је држао више од четвртине века. Тек 1259. г. налазимо на његовом месту новог пронијара, Михаила Анђела, и налазимо га такође у спору са Лемвиотисом.[175] Очигледно је и Михаило Анђео дошао у сукоб са манастиром ускоро после тога што је добио у пронију приходе од реке Ермона. То се јасно види из једне карактеристичне омашке: манастиру противна странка названа је на једном месту, по старој навици, Калигопуловом странком.[176]

Као и његови претходници, и Михаило Анђео је био пронијар-војник.[177] У простагми из 1259. г., којом се решава

[175] М. М. IV, бр. 150, III, 241. *Dölger*, Reg. 1869. Ова царска простагма има датум: фебруар II индикта. Пошто се у њој Јован Ватац спомиње као блажени и као царев стриц, јасно је, како је то приметио већ *Dölger*, Chronologisches 317, да ова простагма припада Михаилу VIII Палеологу и да је према томе издата 1259. или 1274. г. На основу гореизложеног, вероватнија је, наравно, 1259. година.

[176] *Dölger*, Reg. 1869. сматра да се овде ради о неком закупцу Михаила Анђела, заборављајући очигледно на Анђеловог претходника, пронијара К. Калигопула, који ту само и долази у обзир.

[177] У тексту простагме из 1259. г. код М. М. стоји: τῷ στρατιώτῃ Μιχαὴλ τῷ Ἀγγέᾳ. Међутим, као што указује *Dölger*, Chronologisches 317, Anm. 3, у рукопису стоји Ἀγγέλῳ, а и у повељи из 1269. г. (М. М. IV, бр. 151, 244—45) он се зове Михаило Анђео, а његова жена Ана Анђелина.

[57] његов спор са манастиром, он се стално назива стратиотом и према томе је очевидно да је право на приходе од реке Ермона било и њему додељено под условом вршења војне службе. Спор је избио око истог тог манастирског рибњака који је некада плавила река Ермон, а који се затим услед промене корита те реке нашао по страни од ње. Простагма из 1259. г. истиче да је „стратиоту Михаилу Анђелу била додељена у економију (πρὸς οἰκονομίαν αὐτοῦ) вода садашњег тока реке Ермона, а не и њеног ранијег тока“. Према томе, о истим правима која су, према повељи из 1232. г., била дата Константину Калигопулу εἰς πρόνοιαν или κατὰ λόγον προνοίας, овде се каже да су она дата Михаилу Анђелу πρὸς οἰκονομίαν. Из тога се види да су пронија и економија истоветни појмови, како је то истакао већ Ф. И. Успенски и како ћемо то видети још на другим примерима.

Као и његов претходник, и Михаило Анђео је експлоатисао додељене му приходе од реке Ермона дајући их под закуп. Монаси су се нарочито жалили на тражења којима су им досађивали οἱ πακτωτικῶς ἐξωνούμενοι τὸ τοῦ στρατιώτου βιβάριον. На крају крајева, манастир је успео да се дочепа једног дела пронијарског рибњака до којега му је било тако много стало (в. доле стр. 204).

Своја права на риболов у Смирнском заливу, манастир Лемвиотисе уопште је чувао врло љубоморно. Његова брига о овим правима и спорови са суседима због њих одразили су се у читавом низу повеља.[178] Зауставићемо се још на двема повељама које се тичу спора манастира са Кадијаном. Према простагми из 1239. г., Кадијан, који је у наслову те простагме назван стратиотом, нарочито је узнемиравао калуђере због једне лађе, која им је служила за риболов.[179] Он је тражио од калуђера да му плате дажбине из тог разлога што је право риболова у овој области припадало њему, па је успео да добије од њих извесну своту као капару. Царска простагма истиче да се Кадијанова права не протежу на риболов манастира и наређује му да више не узнемирава монахе. Међутим, ово наређење морало је да буде поновљено у простагми из 1247. г., јер су се монаси поново жалили на уцењивања царског вестијарита Кадијана, који је, као што је назначено у његовом практику, добио право на приходе од риболова и риболовних лађа.[180] Изгледа вероватно да су ови приходи били дати Кадијану у пронију, мада се то у поменутим повељама и не каже директно. Слично пронијарима са којима смо се горе упознали, и Кадијан је био типичан дворанин, како се то види из његове титуле царског вестијарита.[181]

[178] Уп. *Васильевский*, Материалы 120 сл.

[179] М. М. IV, 247. Датум је исправљен према: *Dölger*, Chronologisches 317, Anm. 4. *Dölger*, Reg. 1767.

[180] М. М. IV, 54. *Dölger*, Reg. 1793.

Према томе, у повељама никејске епохе пред нама пролази читав низ пронијара. Једни од њих, као вазални ритер Сиргарис и Михаило Петрици, добили су у пронију земљо- [58]
поседе, други, као Константин Калигопул и Михаило Анђео, риболове. Но, никакве принципијелне разлике нема између пронијара-земљопоседника и пронијара-власника риболова. Сви су они „војници“, обавезни да на основу своје проније врше војну службу, сви су они представници вишег сталежа феудалног друштва. Док пронијари-земљопоседници добијају приходе од својих имања, експлоатишући рад сељака-земљорадника који та имања обрађују, дотле Константин Калигопул и Михаило Анђео добијају приходе од својих риболова. Разуме се да се они при томе исто тако не баве риболовом, како се пронијари земљопоседници не баве земљорадњом. Они добијају ренту, и док пронијару-земљопоседнику ренту плаћају парици који су настањени на његовој земљи и који ту земљу обрађују, дотле пронијару-власнику риболова плаћају ситни закупци којима он даје под закуп додељене му приходе. У добијању ренте управо се и састоји за пронијара главни смисао држања проније. Због својих имовних права и претензија, пронијари стално долазе у сукоб с манастирима. Између ове две супарничке феудалне групе води се непрекидна борба.

7. ПРОНИЈАРИ У ЕПИРСКОЈ ДЕСПОТОВИНИ

Систем проније, који је у Никејском Царству играо тако значајну улогу, морао је, разуме се, постојати и у другом по важности византијском центру тога времена, у Епирској Деспотовини, као што је морао постојати у свакој византијској области у доба развијеног византијског феудализма. Но, док за Никејско Царство располажемо са релативно богатим изворним материјалом, дотле су извори

[181] Изгледа да је исти Кадијан 1230. г., у то доба још севаст, потписао као сведок даровницу Ксена Валкиса: М. М. IV, 50.

за Епирску Деспотовину, као што је познато, крајње оскудни. Нема ни наративних извора ни повеља које би говориле о пронији у Епирској Деспотовини. Међутим, овај се недостатак веома срећно попуњава савременом кореспонденцијом, која не само потврђује чињеницу постојања система проније у Епирској Деспотовини, него и уноси у историју византијске проније, и поред случајног карактера својих података, неколико нових, веома карактеристичних црта.

Недавно је бугарски византинолог, Димитрије Ангелов, искористио као извор за историју етничких и аграрних односа у Епирској Деспотовини писма чувеног охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, као и синодска акта и судске одлуке његове архиепископије.[182] У својој садржајној расправи, Ангелов је навео из ових докумената и неколико података о „стратиотима“ и тачно је истакао да су неки од ових стратиота били обични војници, док су други несумњиво били пронијари. Тако се у једном судском решењу јавља стратиот Георгије Кинам, кога је солунско-епирски цар Теодор Анђео специјалним царским указом поставио за управника града Драме. На овом положају Ге-
[59] оргије Кинам се тако безобзирно богатио свакојаким злоупотребама и уценама да је у једном случају, кад је био погођен представник клира, ствар дошла до суда Охридске архиепископије.[183] Само се по себи разуме да овај високи чиновник солунско-епирског цара није био обичан војник.

У другом документу, ради се о неком Александру Неокастриту, који је назван ὁ ἀνδρικώτατος στρατιώτης; он је желео да се ожени ћерком стратиота Васе, па је упитао Охридски синод да ли је та његова намера у опреци са канонским одредбама, пошто се он био побратимио са покојним Васиним братом Хидром, такође стратиотом.[184] Ангелов примећује тачно, иако нешто несигурно, да је, судећи по епитету ἀνδρικώτατος (στρατιώτης), и Александар Неокастрит био пронијар.[185] Нема ни најмање сумње да тај епитет указује на пронијара-ритера. Но, чим је то тако, нема разлога да сумњамо у то да ни стратиот Хидар са којим се Александар побратимио, ни стратиот Васа чијом је ћерком он намеравао да се ожени, нису били обични војници, већ пронијари. Имамо пред собом пронијарске породице, чији се представници братиме и склапају међусобне брачне везе.

[182] *Ангелов*, Принос 1, и д.
[183] *Pitra*, Analecta VI, col. 413 sq. *Ангелов*, Принос 31 и 36.
[184] *Pitra*, Analecta VI, 31.
[185] *Ангелов*, Принос 32.

Наведени документи Охридске архиепископије неоспорно показују да су пронијари постојали и у Солунско-епирском Царству, али нам они не дају о пронијама солунско-епирске области никаквих детаља, па чак и не спомињу саму реч пронија. Много интересантније податке дају два акта познатог наупактског митрополита Јована Апокавка. Један од тих докумената такође је искористио у мањој мери већ Ангелов.[186] То је запис о исповести са којом је Јовану Апокавку дошао неки Константин Меланхрин (читање презимена је несигурно), који је био у служби „славног господина“ Константина Цирифна. Посетилац је испричао митрополиту Јовану да га је његов господар поставио за екснома своје проније (τῆς προνοίας αὐτοῦ), „која се састојала од парика, њива и храстових шума“. Међутим, сељаци суседног села почели су да обрађују једну парцелу која је припадала његовом господару. „Оштрим изразима, погрдним речима па чак и рукама“ он је успео да отера сељаке са тога места. „Али ни речи, ни псовке, ни ма шта друго што вређа слух“ — ништа није могло да их натера да престану да купе жир. Тада, „по нужди“, он је дохватио штап и ударио једног сељака, желећи да га отера, али је овај „одједном, неочекивано испустио душу и нашао се међу мртвим“. За овај злочин је убица, који се кајао и плакао причајући о том случају, био стављен под епитимију. Занимљиво је да се никакав судски поступак против убице није предвидео. Штавише, у другом једном документу из исте збирке Апокавкових аката, где се такође ради о убиству које се кажњава епитимијом, Апокавк директно забрањује државним [60]
чиновницима да ставе руку на убицу, ако не желе да буду кажњени искључењем из цркве „јер се духовни греси не кажњавају телесном казном ... већ кајањем срца и сузама очију“.[187]

[186] *Petridès*, Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits, Изв. Р. А. И. 14 (1909), XV, 19—20. *Ангелов*, Принос 33.
[187] Ibid., № XIV, 19. У овом документу се објашњава у чему се састојала у таквим случајевима епитимија, док је у горенаведеном документу ово објашњење изостављено. Епитимија је трајала три године и у току овог времена онај који се налазио под епитимијом морао је на први дан Ускрса да стоји на улазу у цркву оборене главе и да говори свима који улазе и излазе: „Молите се за мене и помозите мени, злочинцу“; сваког дана, сем недеље и суботе, морао је да метанише по сто пута, понављајући при сваком метанисању: „Боже, опрости ми грешнику и помилуј ме“; у току три године морао је да се уздржава од меса, сира и јаја, средом и петком да се храни само

Још много интересантније је писмо Јована Апокавка Никити Хонијату, чувеном историчару и државнику, цитираном више пута у горњем излагању.[188] И ово писмо, од јуна 1228. г., препричава исповест једног убице, али се овде не ради о убиству приликом сукоба између сељака и управника суседног имања, већ о убиству парика од стране његовог пронијара. Као и економ славног господина Константина Цирифна, и убица-пронијар, чије име Апокавк не жели да наведе, дошао је њему ради исповести. Део кривице за његов злочин сносио је протовестијарит Георгије Хонијат, синовац Никите Хонијата. Очигледно, због тога је Апокавк и сматрао потребним да Никиту Хонијата о томе обавести. Апокавков посетилац држао је у пронији село које се налазило у области близу Влахије, тј. вероватно у брдовитој области Пинда, између Епира и Тесалије, како претпоставља и издавач ове преписке, Пападопулос-Керамеус.[189] Једног дана, дошао му је Георгије Хонијат, протовестијарит деспота Манојла Дуке (брата и наследника солунско-епирског цара Теодора Анђела), и рекао да жели да одседне на његовој пронији („ἐν τῇ προνοίᾳ σου δεῖ με μεῖναι"). Домаћин-пронијар пожури да пошаље човека и нареди да све буде готово за протовестијаритов пријем. Међутим, сељаци су се показали, према његовим речима, упорни и шкрти и нису хтели да даду за протовестијаритово гошћење чак ни једно јагње. Пронијар и његов угледни гост остали су цео дан гладни у узалудном чекању — никако да стигне вест о припремљеној гозби. А кад се један од парика најзад појавио, између њега и његовог господара-пронијара настаде свађа. Његове речи учинише се пронијару „безобразне". Иако он сам, ако му верујемо, чак није ни грдио свог непокорног кмета, овај му је, ко би знао зашто, рекао: „Много си се распричао — чу-
[61] вај се!" Ово разљути пронијара. Као што сам објашњава митрополиту Јовану, он није могао да допусти да се парик

хлебом и водом, понедеоником и уторником сочивом на води, четвртком поврћем на зејтину, док му се суботом и недељом дозвољавало јести рибу и пити вино; у току три године није смео да улази у цркву и да се причешћује, већ је морао да се моли стојећи у припрати. Свега тога имао је да се строго придржава, те ће му „онда Бог опростити и од кривице ослободити". Иза тога долази горенаведена опомена о немешању државних власти.

[188] Ово писмо је објављено у расправи *А. Пападопулоса-Керамеуса*, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης, Τεσσαρακονταετηρὶς τῆς καθηγεσίας Κ. Ε. Κόντου, Атина, 1909, 379—83.

[189] Ibid., 374, прим. 2.

усуђује на такву дрскост према њему, свом пронијару („πρὸς ἐμὲ τὸν αὐτοῦ προνιάριον"). Ухватио га је за косу и бацио на земљу, „да не би убудуће био тако безобразан". Али бачен на земљу, човек је остао непомичан — он је био мртав.

Испричани догађај баца прилично чудну светлост на односе између пронијара и његових парика, допуњујући живим сликовитим цртама суве податке званичних докумената које смо до сада посматрали. Овај случај сигурно није био сасвим обичан, иако смо се малопре упознали у документима истог Јована Апокавка са једним сличним случајем, а могли бисмо да нађемо у тим документима и друге сличне епизоде. Али, необичан је овај случај само по свом трагичном завршетку, којем се није надао ни сам разјарени пронијар, који је доцније „проклињао дан кад се то догодило". Да се ствар није завршила убиством, то би била једна сасвим обична сцена из тадашњег живота. Жалећи свој ненамеравани злочин, наш пронијар сматра да је иначе био потпуно у праву и да је његов поступак био сасвим природан. Исто тако посматра тај догађај, како изгледа, и сам Јован Апокавк, који га излаже као једну немилу случајност, препричавајући сва правдања свог посетиоца без осуде, па чак и са извесном симпатијом.

За убицу се и у овом случају ствар завршила црквеном епитимијом, под коју је он био стављен по својој властитој жељи. О некој судској одговорности није било ни говора. Што се пак тиче протовестијарита Георгија Хонијата, то се његов поступак приказује са потпуном епском мирноћом. Пронијар сматра као сасвим природно да је његов пријатељ-чиновник желео да се гости на рачун његових сељака, а жали се само на сељаке који нису хтели да почасте угледног посетиоца и који су дрско одбили његово тражење. Заиста, уцењивања од стране чиновника била су тако обична појава и византијски извори су сачували тако бројна сведочанства о овој карактеристичној црти у византијском животу да Апокавков приказ не садржи у себи у овом погледу ни за нас нешто ново и изненађујуће. Пре може изненадити отпор на који су захтеви чиновника и њиховог господара-пронијара наишли код сељака. Ово није, наравно, једини, али је један од најоштријих познатих примера отвореног непотчињавања византијских сељака како своме господару, тако и представнику власти.

8. ПРОНИЈА У ДОБА ПРВИХ ПАЛЕОЛОГА. НАСЛЕЂИВАЊЕ ПРОНИЈА. БОРБА ИЗМЕЂУ ПРОНИЈАРА И МАНАСТИРА

Долазак на престо Михаила VIII Палеолога значио је победу вишег византијског племства. Под владавином династије Палеолога можемо да пратимо даље продубљивање процеса феудализације и истовремено даље спољашње и унутрашње слабљење византијског државног организма. У првим деценијама после обнове византијске власти у Ца-
[62] риграду, ово слабљење још је прикривено сјајем скорашње рестаурације. Али, овај сјај је био само привидан и већ се од краја XIII века јасно показује дубока немоћ старе царевине, која затим, у доба грађанских ратова XIV века, води потпуном опадању. Обнова византијске власти у Цариграду не само да није зауставила него је чак убрзала и продубила процес унутрашњег распадања. Деловање центрифугалних снага је порасло, а уједно су ослабиле снаге које су им се супротстављале и које су у доба Никејског Царства задржале процес опадања.

Тако се већ за време првог Палеолога срушио никејски систем пограничне одбране у Малој Азији, који се у знатној мери заснивао на ситном стратиотском земљопоседу. Подриван порастом крупног феудалног земљопоседа, овај систем је коначно упропашћен тиме што је, после обнове Царства и померања државног средишта из Никеје у Цариград, византијска влада морала да сву тежину своје политике пренесе на запад, оставивши Малу Азију њеној судбини.[190]

Поред тога, успостављање Византијског Царства било је врло непотпуно. Јужна и средња Грчка остала је под влашћу Латина. На мору су господарили Млечани и Ђеновљани. Епир и Тесалија, иако су се налазили под грчком влашћу, упорно су се противили покушајима византијског уједињења: нарочито оштро противила се тим покушајима Тесалија, земља великих магната-земљопоседника. Бесконачни ратови с овим латинским и сепаратистичким грчким државицама, које су налазиле ослонца у агресивним антивизантијским снагама на Западу, истрошиле су царство и у војном и у економском погледу, а стални додир са западним

[190] Везу између прелаза државног центра из Никеје у Цариград и пропасти система пограничне одбране у Малој Азији врло јасно је схватио савремени историчар Георгије Пахимер, који је тачно сматрао да је подизање тог одбрамбеног система било једно од најзначајнијих постигнућа никејског периода. Уп. Pachym. I, 16 sq., нарочито 17, 6 sq.

државама доприносио је даљој феудализацији Византијског Царства, уносећи у византијски живот црте западног феудалног система. У процесу јачања феудализације Византије одиграо је своју улогу и систем проније, који сад улази у нову фазу свог развитка.

Нови моменат, који је унео у систем проније већ сам оснивач династије Палеолога, била је могућност наслеђивања пронијарских поседа. Припремајући себи пут ка вишој власти, Михаило Палеолог је настојао да себи осигура подршку и симпатије утицајних елемената царства. Тако је он, према Пахимеру, обећао да ће „много волети војни сталеж и да ће проније војника, ако они погину на бојишту или умру, претворити у породична имања њихове деце, чак ако се ова још налазе у утроби мајчиној“.[191] Очигледно су проније биле најважније питање за представнике војног сталежа, а осигурање трајности власништва над пронијама најјачи мамац.

Пошто је ступио на престо, нови цар је са великом дарежљивошћу наградио све оне који су га подржали, указивао милости становништву, а нарочито је задовољио више [63]
племство и војнике — два сталежа на која се он пре свега ослањао. Карактеристично је, опет, да је и једне и друге, и представнике војног сталежа и представнике земљопоседничке аристократије, на првом месту интересовало питање проније. „Чланове сената он је одлично задовољио, повећавши њихове проније“ ... Затим, Пахимер прича о његовом старању о војсци и народу, о томе како је људима војног сталежа „указивао свакодневне милости, испунио оно што им је био обећао у хрисовуљама и учинио да убудуће буду још ревноснији тиме што ће имати своје доживотне проније као бесмртне и што ће се њиховој деци дати издржавање“.[192] Занимљив израз „имати своје доживотне проније као бесмртне“ (ὡς ἀθανάτους τὰς τῆς ζωῆς προνοίας) означава без икакве сумње управо претварање пронијарских власништава у наследну својину.[193] Овај израз врло

[191] Pachym. I, 92, 9—12.

[192] Pachymeres I, 97, 15—16 и 18—22: τοὺς μὲν καθημεριναῖς φιλοτιμίαις ὤφελλε, καὶ χρυσοβούλλοις τὰ ὑπεσχημένα τούτοις ἐπλήρου, καὶ πρὸς τὸ μέλλον εὐθυμοτέρους καθίστα ὡς ἀθανάτους τὰς τῆς ζωῆς προνοίας καὶ τὰ διδόμενα σιτηρέσια τοῖς παισὶν ἕξοντας.

[193] Колико је нејасан био у своје време научницима чак и сам појам проније, види се како по латинском преводу у бонском издању, тако и по руском преводу Пахимера, који је 1862. г. издала петроградска Духовна академија и где је цитирано место преведено на следећи начин (т. I, 89): „Людям военным назначил он ежедневное продоволь-

сликовито карактерише и суштину пронијарског власништва као привременог, обичног доживотног држања и суштину оне новине коју је увео Михаило Палеолог, приликом свог ступања на престо.

Ова новина уносила је дубоку промену у систем проније. Истина, мера Михаила Палеолога није имала оног широког и општег значаја које јој приписује Пахимер. По свој прилици, она се није тицала целог војног сталежа, него само појединих, иако можда бројних лица, која су умела да стекну благонаклоност новог цара. У сваком случају, ван сумње је да се пронијарско власништво и даље сматрало начелно као привремено и условно власништво. Ипак је гест Михаила Палеолога, који је у пуној мери одговарао жељама самих власника пронија, имао далекосежних последица: од сада ћемо све чешће наилазити на претварање пронија у наследно власништво, иако увек у виду појединачних и индивидуалних даривања, у знак нарочите царске милости.

Као пример једне породице пронијара којој је била указана таква милост, можемо да наведемо породицу Михаила Анђела, са којим смо се већ упознали у повељама као са власником риболова на реци Ермон. Као што смо видели (в. стр. 194), од почетка тридесетих година XIII века приходе од риболова на реци Ермону уживао је пронијар Константин Калигопул. Већ је он, како изгледа, тежио да преда пронију своме сину, али му то није успело: пронија је била додељена
[64] војнику Михаилу Анђелу, који се 1259. г. исто тако сукобио због својих права с калуђерима Лемвиотисе како се са њима сукобљавао и његов претходник. Међутим, после смрти Михаила Анђела, његову пронију не држи нови пронијар него породица Анђела: његова удова Ана Ангелина, два сина и кћи. Наследници Михаила Анђела такође су се сукобили са монасима Лемвиотисе, али пошто су монаси маја 1264. г., после поновне истраге, издејствовали решење повољно по манастир,[194] Ана Ангелина и њена деца одрекли су се августа 1269. г. свога рибњака и услед тога је тај рибњак био избрисан из њиховог практика, тј. њихова права на њега коначно су се угасила.[195] Половину рибњака они су

ствие, выполнил все, что обещано было им хрисовулами, и возбудил в них готовность служить всегда, так как бы они были бессмертными; потому что жизни их были обеспечены и съестные припасы выдавались им даже на детей".

[194] М. М. IV, 246.

[195] М. М. IV, 244—246. Овде се рибњак — „вивариoн" назива λάμπη *или* λαμπίδιον. Овај нешто чудновати назив, иза којег *Dölger*,

поклонили Лемвиотиси, а другу половину манастиру Спаситеља. Према томе, права која су била додељена Михаилу Анђелу у пронију прешла су после његове смрти на његове наследнике, а ово се догодило ускоро после доласка на престо Михаила Палеолога. Овде имамо један документаран доказ који потврђује Пахимеров приказ.

Међутим, чињеница да мера Михаила Палеолога нимало није имала у виду једно опште претварање пронија у наследна власништва огледа се са потпуном јасноћом у горе анализираном указу самог Михаила VIII и у повељи дукса Јована Силагита из 1262. г. (в. стр. 183), где се сасвим очигледно манифестује привремени и условни карактер држања пронија, као и основна разлика између пронијарског власништва и баштинске својине. О томе сведоче и многи други документи, између осталог и чувена простагма Михаила VIII од 8. новембра 1272. г., којом се опредељују права његовог сина и наследника Андроника II приликом његовог крунисања за цара-савладара. Између осталог, Андронику се дозвољава да заслужним стратиотима додељује награде односно повећава економије — до 24 односно до 36 перпера; ако престолонаследник нађе да је потребна већа награда он треба да тражи цареву сагласност.[196] Хајзенберг, који је објавио овај документ са детаљним коментаром, сасвим је тачно приметио да наведено место има у виду две основне категорије византијске војске: 1) најамнике који добијају плату (обично се та плата у византијским изворима зове ἡ ῥόγα); 2) пронијаре-земљопоседнике. Најамницима престолонаследник може да повећа годишњу плату за 24 перпере; пронијарима може да додељује земље као додатак, повећавајући тиме годишње приходе од њихових економија-пронија за 36 перпера.[197]

Reg. 1714 и 1718 и Chronologisches 317, ставља знак питања, употребљен је у истом значењу и у простагми из 1227. г. (М. М. IV, 240) и у хрисовуљи из 1228. г. (М. М. IV, 3). Dölger, наводи да рукопис пружа скраћени облик λαμπ'. Према Диканжу, λαμπίνα је врста рибе; можда је по њој рибњак и добио овде свој назив, који би, по аналогији с βιβάριον, могао гласити λαμπινάριον.

[196] *Heisenberg*, Palaiologenzeit 40, 79—81: εὐεργετηθήσεται παρὰ σοῦ ἢ καὶ προσθήκην δέξεται ἐπὶ τῇ οἰκονομίᾳ αὐτοῦ, μέχρις εἰκοσιτεσσάρων ὑπερπύρων ἢ καὶ τριάκοντα ἕξ.

[197] *Heisenberg*, Palaiologenzeit 70 sq. погрешно сматра да се при повећању поседа, о којима се овде ради, има у виду повећање њихове вредности у висини од 36 перпера. Исто тако и *Bréhier*, Institutions 391. Ово би значило знатно мање повећање него повећање плате које се предвиђа за најамнике, док је природно претпоставити да су се пронијари награђивали више од страних најамних војника. Поред

[65] Даље се истиче да се додатак не сме давати на рачун пронија које су случајно остале без господара (ἀπὸ χηρευούσης κατὰ τύχην προνοίας), да не би од распарчавања пронија трпела штету војска, као ни на рачун прихода од основних царских пореза који су намењени за државне потребе.[198] У последњем делу ове одредбе, опет се имају у виду најамни одреди, а у првој очигледно пронијари. Нарочито је занимљива брига о томе да се проније не смањују и да се упражњене проније не распарчавају, како би могле да буду додељене новим пронијарима. Јасно је да у основи ове одредбе лежи поредак који искључује наслеђивање проније и да се пронија и даље сматра као привремено власништво. У терминолошком погледу заслужује пажњу чињеница да се земљопоседи пронијара овде називају час пронијама час економијама, што још једанпут доказује идентичност ових појмова.

Привремни и условни карактер пронијарских поседа нарочито се јасно изражава у интересантној одредби којом Михаило VIII завршава своја упутства о људима војног сталежа: ако се покаже да стратиот не врши добро своје војне обавезе, онда престолонаследник треба да га казни и да уместо њега уведе на његову економију другог, вреднијег стратиота.[199] На тај начин, неиспуњавање обавеза повлачи за собом губитак проније. Али, да се не би број војника-пронијара смањивао, пронија не сме остати упражњена и неискоришћена: одузимајући проније несавесном војнику, престолонаследник има да га замени другим, савеснијим лицем.

Разлика између поседовања земаља дарованих у баштинску својину и привременог држања земаља додељених у пронију јасно се изражава и у терминологији савремених повеља. Веома је карактеристична у овом погледу, на при-

тога, видећемо из повеља из доба Палеолога да се вредност проније није одређивала према њеној општој вредности, него према њеном годишњем дохотку. У многоме веома драгоцени коментар Heisenberg-а и иначе испољава његову недовољно јасну представу о суштини проније, коју он брка са стратиотским имањима. Уп. на пример, у примедби на стр. 75 тврђење (према Јиречеку) да је нормална вредност проније износила 4 фунте злата. Као што се зна, такву вредност су имала, према новели Константина Порфирогенита, стратиотска имања у X веку. *Dölger*, Reg. 1994, наводи само да је савладар имао право да истакнутим војницима даје додатке, до 24 или 36 перпера, не правећи уопште разлику између пронијара и најамника, на коју је тачно упозорио Heisenberg.

[198] *Heisenberg*, Palaiologenzeit, 40—41, l. 84—92.

[199] *Heisenberg*, Palaiologenzeit, 41, l. 92—95.

мер, терминологија повеље од јула 1277. г.,[200] којом пинкерна Раул решава спор око имања Врасто. Тај спор се водио између тесалијског манастира Нова Петра и протонобилисима Мармаре, који је имао у пронији суседно село Трново. Расправљајући о том спору, повеља пинкерне Раула каже с једне стране: κέκτηται ἡ μονή... καὶ τόπιον τὸ Βραστόν, а с друге стране: ἔχει διὰ προνοίας καὶ ὁ [66]
Μαρμαρᾶς χωρίον τὸ Τρίνοβον. Врасто је било поклоњено манастиру царском хрисовуљом, манастир га је поседовао као сопственик, и такво се власништво карактерише глаголом κτεῖσθαι. Напротив, пронијарско власништво, које не представља својину, већ само привремено држање, карактерише се речима ἔχειν или κατέχειν διὰ προνοίας. Томе потпуно одговарају изрази tenere у латинским и „држати“ у словенским документима са којима ћемо се касније упознати.

Пронијар села Трнова, протонобилисим Мармара, запосео је суседно манастирско село Врасто и присвојио десетак (μορτήν) тог села. Свој поступак Мармара је образложио тиме што на основу царског указа држи у пронији Трново са целим његовим округом (δι' ὁρισμοῦ βασιλικοῦ κατέχω τὸν Τρίνοβον πρόνοιαν μετὰ τῆς ἑνούσης αὐτῷ περιοχῆς) и што Врасто улази у округ Трнова. Манастир је порицао да Врасто припада округу Трнова; није се сложио с тврдњама Мармаре ни кефалија Велике Влахије, тј. управник Тесалије, пинкерна Раул Комнин.[201] Он је решио спор против Мармаре и наредио му је да врати манастиру незаконито присвојени десетак (δεκατείαν). Као што се види из наведених места, десетак се назива час μορτή час δεκατεία. У ствари је то сењоријална рента у чијем се примању и састоје пре свега права сењора, без обзира да ли је он баштиник или пронијар.

Пронијар Мармара личи потпуно на пронијаре претходне епохе, са којима смо се раније упознали. То је пронијар средњег имовног стања и типичан представник свог сталежа. Он је добио у пронију цело једно село и тежи да повећа своје поседе на рачун суседа, као што су то радили и пре и после њега и други византијски пронијари. У томе се он сукобио са манастиром, који је исто тако упорно бранио своје имовне интересе. Ситуација коју овде пратимо у

[200] M. M. IV, 419—420.

[201] У повељи из 1276. г. (M. M. IV, 420) он се зове ὁ περιπόθητος ἐξάδελφος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, κεφαλὴ τῆς Μεγάλης Βλαχίας, ὁ πανευγενέστατος Ῥαοὺλ ὁ πιγκέρνης ὁ Κομνηνός.

Тесалији потпуно је аналогна слици коју смо видели у Малој Азији проучавајући повеље никејског периода.

Јављају се и даље и пронијари-дошљаци, и то како са Запада, тако и са Истока. Пахимер прича о двојици турских магната, који су се спријатељили са Михаилом Палеологом још у време кад се он бавио на двору селџучког султана. Монголска најезда приморала их је да траже уточиште у Византији. Михаило VIII примио их је врло лепо, дао им је високе положаје на византијском двору, а исто тако и „простране економије, па су они верно служили цару претворивши се у Ромеје".[202]

Поред пронијара који су, као протонобилисим Мармара, држали поједина села, наилазимо на врху сталешке феудалне хијерархије, међу лицима блиским престолу и члановима династије, и на пронијаре чији су огромни поседи разасути по целом царству. Тако је брат Михаила VIII, деспот Јован Палеолог, држао у пронији читаве области и
[67] велика острва царства. Кад се поверење цара Михаила VIII према деспоту Јовану поколебало, цар је, према Пахимеру, одузео свом брату „многе његове економије, пре свега сва острва, наиме Митилену и Родос, а на суву многе огромне поседе, који су били у његовој пронији".[203]

Разуме се да проније таквих размера представљају појаву сасвим друге природе него власништва обичних пронијара, које упознајемо према подацима повеља и који су типични за систем проније као такав. Међутим, и Михаило IX, син и савладар Андроника II, јавља се у Пахимеровој историји такође као власник пронија. Изгубивши своје проније на Истоку, за време турске најезде, он је добио у замену од свога оца земље на Западу (тј. на Балканском полуострву); ове проније цар је одузео своме зету деспоту Михаилу, осумњиченом због издајничких односа са бугарским царем, Теодором Светославом.[204] Према томе, проније су имали и царев син, његов савладар Михаило IX, и царев зет, деспот Михаило, а вероватно и остали чланови царског дома.

Како Михаило IX, тако су изгубили своје проније на Истоку и обични пронијари потиснути турском навалом. Описујући слом византијске власти у Малој Азији, крајем XIII и почетком XIV века, Пахимер сматра да је разлог тог слома био у томе што су „ромејске снаге не само ослабиле

[202] Pachym. I, 130.
[203] Pachym. I, 321, 8—10.
[204] Pachym. II, 407, 11—14.

него и напуштале своје проније, бежећи са истока и журећи на запад, спасавајући само свој живот."[205] Дакле, проније се приказују као основа војне снаге царства. Стога византијска влада поклања пронијама нарочиту пажњу, као што смо то видели из простагме Михаила VIII од 8. новембра 1272. г. Влада нарочито настоји на одржавању нормалних размера пронија које осигуравају правилно вршење војне службе. Тако Јован Тарханиот, један од најближих сарадника Андроника II, тежећи да отклони злоупотребе у државном апарату, обраћа нарочиту пажњу на то да многи стратиоти подмићивањем претпостављених повећавају своје проније а остају неактивни, док други, бољи од њих, често губе своје економије, те стога, и поред најбоље воље, не могу да врше војну службу, услед чега „и у једном и у другом случају трпи штету општа ствар".[206]

Исто питање о одржавању неопходног нивоа пронија занима пола века доцније и Јована Кантакузина. Наредивши стратиотима да се спреме за рат са Бугарима, велики доместик Кантакузин, како он сам прича, приметио је да многи од њих „потпуно пренебрегавају војну службу под изговором да средства која је цар био сваком определио нису остала у целости". Због тога је Кантакузин решио да их „ослободи њихове беде и да дода свакоме оно што недостаје пронији коју му је дао цар" (πρὸς τὴν ἐκ βασιλέως πρόνοιαν).[207] За извођење ове одлуке пружила му се прилика нарочите врсте, која баца прилично чудну светлост на оби- [68]
чаје византијског чиновништва, па и на поступак саме царске владе. Скупљач пореза Патрикиот огромно се обогатио захваљујући својим малверзацијама. Међутим, он није био кажњен за своје злоупотребе, па чак ни смењен, већ му је поново поверено скупљање пореза, јер је ставио своја богатства на располагање великом доместику Кантакузину у сврху успостављања смањених пронија и издавања плате најамним војницима. Ево шта о томе прича сам Кантакузин под 1341. г. „Велики доместик је позвао по реду сенаторе и остале племените људе, а затим и стратиоте, и питао сваког од њих које је величине била пронија коју му је цар доделио и да ли и сада влада истим имањем или мањим од онога што му је било додељено. Пошто је свако одговорио како је стајала ствар са његовим поседом, он је наредио Патрикиоту да онима којима је нешто недостајало, тај не-

[205] Pachym. II, 389, 9—12.
[206] Pachym. II, 258, 13—18.
[207] Kantakuz. II, 58, 13—21.

достатак надокнади, па чак и дода колико му је изгледало потребно, повећавајући сразмерно посед свакога;[208] онима, пак, који су приходе добивене од цара задржали у целости, наредио је такође да се додају још и други приходи. У току шездесет дана вршено је то дељење, па је онима који су имали мање дата разлика и још додатак, а онима којима ништа није недостајало, опет је дат додатак.[209]

Из овог занимљивог текста, чак ако и не узмемо његове наводе сувише буквално, види се да је број пронијара у Византијском Царству био свакако веома знатан и поред јаког смањивања које је у то доба претрпела византијска територија. Као пронијари јављају се овде с једне стране представници вишег племства — сенатори и други „племенити људи", а с друге стране стратиоти, тј. представници војног сталежа. Прва група, у коју су спадали, као што смо то видели на примеру брата Михаила VIII и сина Андроника II, чак и чланови саме династије, вероватно је добијала проније, пре свега, као награду за своје заслуге или за своју „племенитост"; друга група добијала је проније не толико као награду за своју ранију службу, колико под условом и у циљу даљег вршења војне службе, а ово је и била управо основна маса пронијара са којима се упознајемо из података савремених повеља и које има, пре свега, у виду и наведени Кантакузинов приказ. Проније је делио цар и у принципу оне нису смеле ни да се смањују ни да се повећавају у својим размерама, уколико не би сам цар доцније дао пронијару још неки други посед. У ствари, пак, као што се види из малопре наведеног Кантакузиновог приказа и из горе цитираних Пахимерових извештаја, размере појединих пронија често су трпеле извесне промене, и ово је озбиљно забрињавало владу. На који начин су се проније могле повећавати, довољно јасно показују примери из горе анализираних повеља, где се говори о пронијарима који
[69] стално теже за повећавањем својих поседа на рачун суседа. Но, поред тога долази и до опадања извесних пронија, вероватно пронија ситних пронијара, који нису имали довољно отпорне снаге.

Искористивши средства чиновника који се обогатио злоупотребама (а чије богатство Кантакузин сигурно јако

[208] Коментаришући овај текст, *Heisenberg*, Palaiologenzeit 74, сматра да се и овде ради о најамним војницима, а тек даље о пронијарима. Међутим, сасвим је јасно да се и овде и даље имају у виду пронијари.

[209] Kantakuz. II, 63, 12 sq.

преувеличава), велики доместик је, ако му верујемо, могао не само да успостави смањене проније него и да спроведе једно опште повећавање пронија. Повећавајући размере пронија, он је сигурно повећавао и размере њихових војних обавеза. Напротив, самовољна повећања пронија, која нису била пропраћена повећањем пронијарових обавеза, влада нимало није одобравала, па чак се и борила против њих, као што се борила и против смањења пронија. Смањење пронија било је нарочито непожељно, јер је водило слабљењу војне снаге царства. Чиновницима који су се бавили „изравнавањем" земљишних поседа и који су се стога називали ἐξισωταί, Кантакузин ставља у дужност „да одузимају онима који се користе већим поседом него што је то правично и да додају онима који имају мање, оспособљавајући их све за војну службу".[210]

Таква изравнавања вршена су не само код пронија, него и код свих земљишних поседа,[211] и била су задатак чиновника који су, према нарочитом царском указу, вршили периодичне ревизије свих земљишних поседа у својој провинцији. По извршеној ревизији, сваком власнику се издавао практик — попис свих његових поседа и прихода које је добијао од својих добара и својих сељака. Многи практици почињу са стереотипном формулом у којој чиновник-састављач практика каже да је добио од цара наредбу да изврши τὴν ἀπογραφικὴν ἐξίσωσιν καὶ ἀποκατάστασιν свих имања дотичне теме (при томе се обично наводе и врсте имања: црквена, манастирска, властеоска, стратиотска итд.) и да преда свакоме „количину" — ποσότης која му припада, тј. да спроведе званичну предају поседа путем уручења практика у којем су тачно фиксирани сви приходи власника.[212] Ποσότης или ποσόν у овом смислу значи управо ве- [70]

[210] Kantakuz. II, 62.

[211] *Heisenberg*, Palaiologenzeit 74, Anm. 1, погрешно сматра да је ἐξισωτής био надлежан само за војничка имања.

[212] Уп. на пример, практик манастира Зографа од маја 1320. г., који су саставили порески инспектори Солунске теме севаст Константин Пергамин и Георгије Фарисеј, а чији почетак гласи: Ἐπεὶ ὡρίσθημεν παρὰ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ποιῆσαι ἀπογραφικὴν ἐξίσωσιν καὶ ἀποκατάστασιν εἰς τὸ θέμα τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης, ἤγουν ἀρχοντικῶν κτημάτων, προσωπικῶν, ἐκκλησιαστικῶν, μοναστηριακῶν, στρατιωτικῶν, χρυσοβουλλάτων καὶ λοιπῶν, καὶ παραδοῦναι ἑκάστῳ τὸ οἰκεῖον ποσόν, μετὰ τῶν ἄλλων εὑρόντες καὶ — долази име власника, у овом случају — манастира Зографа, а затим текст практика (Actes de Zographou № 17). Исту формулу, с малим и безначајним варијантама, дају и практици Зографа бр. 21 и 53 и практици манастира Ксенофона бр. 3, 6, 7, 9, 10 (Actes de Xénophon). Занимљиво је да у практику Зографа бр. 53 стоји: τῶν τε ἐκκλησιαστικῶν προνοιῶν καὶ μονα-

личину прихода које власник-сењор добија од дотичног имања и од својих сељака, тј. његову феудалну ренту,[213] чије добијање, пре свега, и интересује власника, без обзира да ли је он пронијар или баштиник. Нарочито често се карактеришу величином своје ренте управо поседи пронијара, тако да се назначење величине прихода (ποσότης) у многим случајевима може узети као доказ да се ради о поседима датим у пронију. Уосталом, привредни систем на пронијарским и на баштинским поседима ни по чему се битно не разликује: то је један те исти феудални привредни систем, типичан за свако феудално власништво. Разлика се састоји

στηριακῶν, προσωπικῶν τε ἅμα, στρατιωτικῶν καὶ λοιπῶν ἁπάντων, тј. уобичајено κτημάτων замењено је са προνοιῶν, што је нарочито чудновато у комбинацији ἐκκλησιαστικῶν προνοιῶν. На ову околност обратили су пажњу већ *Соловјев-Мошин*, Грчке повеље 486, направивши на основу тога прилично далекосежне закључке. По њиховом мишљењу, „помало се губила разлика између проније и баштине, сасвим онако како је то било у Русији у московско доба са поместијем и вотчином", а ово изједначавање појмова наследног имања и проније, које је тобоже наступило и у Византији у XIV веку, „врло лепо се види из упоређења практика Зографа из прве половине XIV века (бр. 17) и из краја истог столећа (бр. 53)", пошто у истоветној почетној формули први документ говори о имањима — κτήματα, а други „реч имање замењује изразом пронија". Међутим, као што ћемо још видети, ни крајем XIV века ни доцније, разлика између пронија и баштина у Византији нимало није нестала. Најважније је, пак, да зографски практик бр. 53 у ствари не потиче из краја XIV века. Овај документ, датиран са јануаром VII индикта, издавачи су штампали на крају зборника не због тога што он пада у доцније време него претходни документи, већ једноставно стога што нису успели да утврде његов датум. У ствари, он је неоспорно старији од практика бр. 17, јер у њему доходци Зографа износе само 19 перпера, док се у практику бр. 17 приходи манастира пењу на 138 перпера. До овог закључка дошао је и сам В. Мошин, на основу пажљивог проучавања и упоређивања свих познатих практика манастира Зографа у својој расправи: Зографские практики, Сборник Ников (1940) 202 и д., где ставља практик бр. 53 у 1309. или чак, вероватније, у 1294. г. Овај последњи датум несумњиво је тачан: уп. моју расправу Писцовые книги 210 и д. (в. у овој књизи, стр. 11 и д.) Према томе, уколико се овде не ради о погрешном читању издавача, може се само закључити да је терминологија практика бр. 53 непрецизна. Ово је, додуше, карактеристично, али не даје повода за неке далекосежније закључке. Може се и из ранијег доба навести још много изразитији пример такве непрецизности у терминологији, који се, истина, односи на област под латинском влашћу: у практику Кефаленијске епископије од 12. јула 1264. стално се говори о пронијама цркве (M. M. V. 58, 66, 67, где је погрешно наведена 1262. г.). О економијама манастира говори се у поменутом зографском практику бр. 17, као и у зографском практику бр. 15 од октобра 1300. године.

[213] Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 233 сл. (в. горе, стр. 36). У поменутом зографском практику бр. 53 (стр. 119) истиче се на карактеристичан начин да се ради о новчаној ренти: παραδοῦναι ἑνὶ ἑκάστῳ τὴν... δεδωρημένην αὐτῷ νομισματικὴν ποσότητα.

само у нарочитим обавезама према врховној власти, којима је обично оптерећена пронија, и у привременом и условном карактеру пронијарског власништва за разлику од наследног власништва баштиника.

Међутим, од XIV века све чешће се наилази на царске указе — хрисовуље и хрисовуљне сигилије — којима се поседи дати у пронију, на основу нарочите молбе њихових власника и у виду нарочите царске милости, у целости или делимично, претварају у наследна, породична имања. Већ смо видели како су проније претваране у наследне поседе, приликом ступања на престо Михаила VIII. Тиме је принцип ненаслеђивања пронија био већ нарушен. Могуће је да је сам оснивач династије Палеолога ударио темељ и пракси додељивања пронијарима права наслеђивања у виду поје- [71]
диначних аката царске милости а на основу специјалних њихових молби.

Почев од XIV века, располажемо великим бројем повеља које нас обавештавају о самом процесу прелаза пронија у наследно власништво пронијара. Не треба при томе губити из вида да су се повеље које се тичу световног земљопоседа сачувале у сразмерно врло малом броју. Ако и поред тога располажемо читавим низом повеља којима се пронијарима даје право наслеђивања поседа, онда треба закључити да су такви случајеви нарушавања првобитног карактера пронијарског власништва постали у позновизантијско време једна врло честа појава.

Тако се из царског хрисовуљног сигилија од марта 1313. г.[214] види да је царев дворанин (οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου), пансеваст етеријарх Јован Панарет, упутио цару молбу да му се на економији, која му је била дата царском простагмом у селу Доња Уска (Κάτω Οὔσκα) близу Зихне (у области Сера), издвоји имање са приходом од 30 перпера (τὴν ποσότητα ὑπερπύρων τριάκοντα) с тим да га поседује неузнемиравано, неометано, неотуђиво и неопозиво, и то у виду породичне својине — κατὰ λόγον γονικότητος. Према томе, Панарет је молио да се у породично власништво претвори само један део његове проније-економије. Задовољавајући не-

[214] M. M. V, 109—110. Ову повељу која је датирана мартом XI индикта, Миклошић и Милер стављају у 1343. г., а уједно је приписују Андронику III, што је наравно немогуће, пошто је Андроник III умро 1341. г. Али, и иначе овај документ се тешко може ставити у 1343. г. (како то узимају *Панченко*, Крестьянская собственность 185 и *Soloviev*, Diplômes de Menoikeon 325), када је у тим областима беснео грађански рат. Слажемо се са аргументима које је у корист 1313. г. навео *Dölger*, Urkunden des Joh. Pr. Klosters 29.

гову молбу, цар наређује да имање са приходом од 30 перпера буде његово породично власништво и понавља при томе дефиницију трајности поседовања, коју је Панарет употребио у својој молби. Ова дефиниција представља сталну формулу и увек се понавља у свим сличним случајевима са плеоназмима својственим византијском канцеларијском стилу: κατέχειν καὶ νέμεσθαι αὐτὸν ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασείστως, ἔτι τε ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως κατὰ λόγον γονικότητος τὴν εἰρημένην ποσότητα ... Појмом поседовања ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασείτως изражава се ослобођење свих дажбина, јер узнемиравање и сметње ἐνόχλησις и διασεισμός, којих су се највише плашили византијски земљопоседници састојале су се баш у тражењу дажбина и других обавеза од стране власти, и, сходно томе, цар наређује да се Панарету од стране представника власти у Серу и Зихни, као и од стране скупљача пореза не чине никаква узнемиравања и сметње и да му се не намећу никакви терети (у смислу дажбина — ἐπήρεια), тј. даје му се потпун имунитет. Међутим, најважнији моменат састоји се у томе да се власништво које је било додељено у виду проније — κατὰ λόγον προνοίας (како се често каже у византијским документима), претвара у власништво у виду породичне својине — κατὰ λόγον γονικότητος. Цар нарочито истиче да Панарет има право да преда своје имање, које је постало његово породично
[72] власништво „својој деци и наследницима, како би га и они имали и држали под истим условима као и њихов отац“.[216]

[216] Доцније је ово имање прешло у власништво Меникејског манастира услед чега се и ова повеља нашла у његовој архиви. У хрисовуљи Душана Меникејском манастиру, од октобра 1345. г. међу поседима манастира спомиње се и „економија од 100 перпера“ у селу Доња Уска, с парицима који се налазе у различитим селима (*Соловјев-Мошин*, Грчке повеље, бр. 2, ред 91). Карактеристично је да се ово имање и после прелаза у власништво манастира назива економијом и квалификује светом свог дохотка. Ово говори у прилог претпоставци да се овде ради о бившој Панаретовој пронији, јер се економијама називају, као што знамо, управо проније, а и навођење висине феудалне ренте уобичајено је код пронија. Као рента манастира од његове „економије“ у Доњој Уски наведена је свота од 100 перпера, док је Панарет у анализираној повељи добио као наследно власништво имање са дохотком од 30 перпера; но ово не мора да нас буни, јер је ово имање представљало само један део његове проније. У истом селу Доња Уска, Душанова хрисовуља спомиње међу поседима Меникејског манастира и винограде и њиве у различитим парцелама, које је манастиру поклонио Маргарит (на истом месту, ред 93), а у архиву манастира Меникеон постоји простагма од октобра XI индикта, којом се Маргаритови поседи ослобађају пореске дужности (М. М. V, 110). Међутим, карактеристично је да се Маргаритови поседи не називају економијом и да се њихов доходак не наводи, а ово се објашњава

Други царев дворанин, Георгије Трулин, имао је у истој области Сера „економију“ од 1.600 модија, која се састојала од две парцеле (при чему је за једну назначено 1.200 а за другу 300 модија). Он је молио да му се сва ова земља додели хрисовуљом, у породично власништво (ἵνα ... κατέχῃ τὴν τοιαύτην γῆν ὡς γονικήν). Овој молби он је додао и једну другу карактеристичну жељу: ако се на његовој земљи населе туђинци и слободни људи (ξένοι καὶ ἐλεύθεροι), нека они не буду ометани и узнемиравани од стране државе (εὑρίσκωνται ἀνενόχλητοι καὶ ἀδιάσειστοι ἀπὸ τοῦ μέρους τοῦ δημοσίου), тј. нека им се не намећу државне дажбине. Смисао ове молбе објашњавају подаци других византијских повеља. Туђинци и „слободни људи“ често се спомињу у повељама позновизантијског времена. То су сиромаси који немају никакве имовине, али нису ни оптерећени пореским обавезама нити унети у макакве пореске спискове, услед чега се они често карактеришу и као „неуписани у практике“ и „непознати државној благајни“.[217] Њихова „слобода“ не представља никакву социјалну категорију, већ означава само то да они немају пореских обавеза. Настањујући се на земљама манастира или световних земљопоседника, они постају њихови насељеници (προσκαθήμενοι), а затим се претварају у парике. Наравно, било је у интересу земљопоседника да на овај начин стекну нову радну снагу и разуме се да земљопоседник није само чекао да се тај лутајући елеменат појави на његовој земљи, него је предузимао и мере да га [73]
привуче. Тиме се објашњавају честе молбе византијских феудалаца да им се дозволи насељавање туђинаца и слободних људи, непознатих државној благајни. Тежећи сталном повећавању својих земљишних поседа, византијски феудалци су у истој мери тежили и стицању нових кметова, који би обрађивали њихове земље и плаћали дажбине. Ово је било нарочито уносно када се дажбине досељеника нису морале плаћати држави, тј. када их је власник могао

тиме што је Маргарит био баштиник: он моли само за ослобођење својих поседа од пореске дужности. Простагма од октобра XI индикта, која му даје ово ослобођење, погрешно је приписана Душану. *Soloviev*, Diplômes de Menoikeon 303, приписује је Јовану V Палеологу и ставља у 1342. г.; може се прихватити и ранији датум — 1327. г., јер, као што смо истакли у прим. 214, тешко је претпоставити да је влада Јована Палеолога могла у доба грађанског рата издавати повеље за област Сера.

[217] Детаљније о томе в. *Острогорский*, Писцовые книги 270 сл. (в. горе, стр. 77 сл.) и Елветери. Прилог историји сељаштва у Византији, Зборник Филоз. фак. Унив. у Београду I (1948) 45 и д. (С. Д. књ. II, бр. 11).

да наплаћује у своју корист. О таквом ослобођењу туђинаца и слободних људи од државних дажбина, у случају да се они појаве на његовим имањима, управо је и молио Георгије Трулин уз своју главну молбу о претварању његове проније у наследно власништво.

Хрисовуљом од новембра 1318. г.[218] Андроник II је углавном задовољио молбу свог дворанина одредивши да Трулин држи земљу од 1.600 модија „неузнемиравано, неометано, неотуђиво и неопозиво" и да може ту земљу да „уређује и усавршава" (συνιστᾶν καὶ βελτιοῦν αὐτήν), а исто тако је ослободио државних пореза туђинце и слободне људе који би се населили на Трулиновим земљама. Но, привилегија издата Трулину пропраћена је једним карактеристичним ограничењем, које се и иначе прилично често среће у повељама Андроника II:[219] из имунитета искључују се земљарина, градозидање, горнина (данак за испашу стоке у планини), вражда и данак за проналазак блага,[220] јер се ове дажбине, као што каже цар, морају тражити у општу корист од свих поседа, чак и од оних којима су дате привилегије у хрисовуљама.[221] На крају, истиче се право Трулиново да то имање преда својој деци и наследницима, који ће га поседовати заједно са досељеницима који ће се на њему населити и са „побољшавањима и повећавањима" (βελτίωσις καὶ αὔξησις) која ће се на њима извршити, и то без икаквих тражења од стране државе, сем плаћања горенаведених дажбина.

Укази о претварању пронија у наследно власништво обично су пропраћени дозволом да се врше „усавршавања" и укључивањем тих евентуалних „усавршавања" у имунитет. Под таквим усавршавањима или побољшавањима, за која се употребљава пре свега израз βελτιοῦν, а често и

[218] M. M. V, 89—90, где је наведен погрешан датум. Уп. *Soloviev*, Diplômes de Menoikeon 324. *Dölger*, Urkunden des Joh. Pr. Klosters 23.

[219] Уп. *Ostrogorsky*, Geschichte 346 sq. (= Историја Византије 452), где су наведени подаци о покушајима Андроника II да ограничи имунитетска права земљопоседника.

[220] M. M. V, 89: ἄνευ μέντοι τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρκίας, τῆς καστροκτισίας, τῆς ὀρικῆς, τοῦ φόνου καὶ τῆς εὑρέσεως θησαυροῦ. У јужнословенским споменицима четири прва термина гласе: житарство, градозидање, горнина и вражда. Њихов значај је објаснио у своје време већ *Васиљевски*, Материалы, Ж. М. Н. Пр. 210, 355 сл. Уп. и *Ostrogorsky*, Steuergemeinde 49 sq. (С. Д., књ. II. бр. 13). *Соловјев-Мошин*, Грчке повеље 440, 452, 473, 491, 502.

[221] Сличан карактеристичан податак налази се и у хрисовуљи Андроника II руском манастиру на Светој Гори од септембра 1311. г.: имунитет руског манастира ограничава се обавезом плаћања σιταρκίας, φονικοῦ, παρθενοφθορίας, εὑρέσεως θησαυροῦ (Акты Русск. мон. № 20).

βελτιοῦν καὶ συνιστᾶν, подразумевале су се све мере којима се повећавала вредност имања, као што су сађење винограда [74]
или маслињака, подизање зграда, нарочито изградња млинова итд.[222] Таквим усавршавањима повећали су се првобитни приходи имања, његова ποσότης, па је земљопоседнику природно било стало до тога да се то нагласи. Разуме се да су се таква усавршавања пре свега изводила на баштинама. Пронијар није имао много интереса да усавршава посед који се само привремено налази у његовом власништву и сигурно је избегавао да се упусти у такве трошкове. У овом погледу, врло је карактеристично да се о таквим усавршавањима специјално говори баш приликом преласка проније у наследно власништво.

Пошто је постигао претварање своје проније у наследно власништво, Трулин је уједно тежио и да повећа своје поседе на рачун суседа и у томе се, као и толики други пронијари, сукобио с најближим манастиром. Царска простагма, издата вероватно 1327. г.,[223] говори о његовим покушајима да запоседне имање Ливадију, које је припадало Меникејском манастиру. Занимљив детаљ: да би осигурао себи тај посед, Трулин је тражио да се то имање унесе у „практик састављен за његову економију".

На врло занимљив начин у терминолошком погледу изразио је своју молбу царев дворанин, војни судија (κριτὴς τοῦ φοσσάτου) пансеваст Алексије Дипловатаци. Он је молио да му се земља од 1.000 модија из његове економије Пелагреон, близу Сера — ако се његов израз буквално преведе — „побаштини" (ἵνα... γονικευθῇ αὐτῷ), да му се дозволи да ту земљу „уређује и усавршава" (ἵνα... συνιστᾷ καὶ βελτιοῖ αὐτήν), а да је после његове смрти његова деца

[222] Значај термина βελτίωσις или βελτίωμα врло јасно се види, на пример, из хрисовуље Андроника III манастиру Ватопеду од маја 1329. г. (*Regel*, Χρυσόβουλλα Βατοπεδίου 14 sq.), где се огромни поседи Ватопеда ослобађају пореске дужности μετὰ καὶ τῶν βελτιωμάτων, извршеним на њима διὰ μυλώνων, ἀμπελίων καὶ ἑτέρων.

[223] M. M. V, 108—109, где се ова простагма погрешно приписује Душану и ставља у 1342. *Soloviev*, Diplômes de Menoikeon 309, доказао је да ова простагма припада Андронику II, предложивши као датум 1312. или 1327. г. Овај последњи датум изгледа вероватнији већ по томе што је простагма упућена доместику западних тема пансевасту Стефану Стратигу и пансевасту Николи Теологиту, а оба ова чиновника, с истим титулама, заједнички се наводе и у простагми M. M. V, 117 (где је Стратиг погрешно назван Георгијем), која спада вероватно у 1325. *Soloviev*, Diplômes de Menoikeon 303, ставља је у 1323. а *Dölger*, Urkunden des Joh. Pr. Klosters 33 sq. — изгледа правилније — у 1325. годину.

и наследници поседују као породичну земљу (ὡς γονικὴν), без икаквог „узнемиравања" (ἀνωτέρα πάσης ἐνοχλήσεως), тј. ослобођену дажбина. Испуњавајући ову молбу, хрисовуљни сигилиј, изгледа од септембра 1337.[224] одређује у уобичајеним изразима да Дипловатаци поседује ову земљу као породичну, без икаквих оптерећивања, да је уређује и усавршава, уколико има за то средстава и могућности. Даље се дозвољава предаја имања деци и наследницима, при чему се Дипловатацију и његовим наследницима даје, опет у
[75] уобичајеним изразима, потпун имунитет: скупљачима пореза и другим представницима власти забрањује се да их „узнемиравају" у вези с том земљом и на њој извршеним усавршавањима, а власницима се дозвољава да земљу поседују неузнемиравани и неометани. Све су то већ устаљене формуле, које се са мањим варијантама понављају у свим сличним случајевима, и ово још једном доказује да је додељивање таквих привилегија била обична ствар у пословању царске канцеларије.

Као што се види из наведених примера, проније су понекад прелазиле у наследно власништво у целини (случај Георгија Трулина), а понекад се претварао у наследно власништво само један део проније, док је други део и даље остајао у привременом власништву (случај Јована Панарета и Алексија Дипловатација). При томе се онај део који се издвајао као пронијарово породично власништво обично означавао висином своје феудалне ренте.

Тако је и епарху Михаилу Мономаху било дозвољено царском хрисовуљом да у својој економији на реци Струми држи ποσότητα ὑπερπύρων πεντήκοντα ὡς γονικὴν αὐτοῦ καὶ ἄνευ δουλείας. Као такво породично власништво ослобођено обавезе вршења службе Михаилу Мономаху додељена су села Хгндак и Нисион чији су приходи, према практику који је саставио први ловац (πρῶτος κυνηγός) Јован Ватац, износили одређену своту од 50 перпера. Овај практик од јануара 1333., сачуван у архиву манастира Зографа на Св. Гори,[225]

[224] M. M. V, 107, где је погрешно наведен септембар 1338. г. (исто *Soloviev*, Diplômes de Menoikeon 325); септембар VI индикта одговара 1337. г. *Dölger*, Urkunden des Joh. Pr. Klosters 38, узима у обзир 1307, 1322. и 1337. годину.

[225] Actes de Zographou № 29. Практик Михаила Мономаха, датиран јануара I индикта, издавачи су ставили у 1333. г., али су нагласили своја колебања знаком питања. Међутим, оно што је познато о солунском епарху Михаилу Мономаху допушта да усвојимо овај датум без колебања. Уп. 'I. Βογιατζίδης, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων, Ε. Ε. Β. Σ. (1924) 156 sq. *Dölger*, Mühle von Chantax 26 sq.

представља изванредан интерес, јер је то једини до сада објављени практик пронијара-земљопоседника.[226] Практик Михаила Мономаха, који пружа списак свих сељака и свих прихода од додељених села, даје прилично јасну представу о томе како се водило газдинство на имањима византијских пронијара и из каквих се прихода састојала њихова феудална рента — ποσότης.

Пошто, на жалост, немамо могућности да упоредимо практик Михаила Мономаха с практицима других византијских пронијара, можемо га упоредити са савременим манастирским практицима, који су нам познати у прилично великом броју.[227] У основним својим цртама, практик Михаила Мономаха сасвим је сличан савременим манастирским практицима, и ово је сасвим природно. Систем феудалног газдинства извесног периода у основи је исти, без обзира на то да ли земља припада манастиру или световном феудалцу и да ли је земљопоседник баштиник или пронијар. Тек пажљивим проучавањем могу се у извесним детаљима констатовати неке карактеристичне разлике из- [76]
међу практика пронијара Михаила Мономаха и манастирских практика.

Као и у манастирским практицима, и у практику Михаила Мономаха пре свега се даје списак сељачких кућа које су се налазиле у његовим селима. Набрајају се поименце чланови сваке сељачке породице, наводи се њихова имовина, као и порез који дотична породица плаћа феудалцу — према шеми уобичајеној у практицима: „Георгије Теофилакт, има (жену) Евдокију, кћер Ану... зевгар један (тј. пар волова), краву једну, чамац, виноград од 2 модија и земљу од 32 модија, порез 1 перперу... Георгије Италијот, има Ану, сина Јована, вола једног, свиње две, чамац, виноград од 1 модија и земљу од 11 модија, порез ½ перпере... удова Кали-Фотина, има унука Јована... вола два, краву, свиње три, чамац, виноград од 4 модија и земљу од 30 модија, порез 1½ перпере"... Свега је у Хандаку уписано по овом систему 20 сељачких кућа са 60 одраслих становника, они плаћају укупно 20 перпера, при чему се висина њихових дажбина креће у појединим случајевима

[226] У истом архиву манастира Зографа налази се и практик пронијара Алексија Раула. Као и многи други документи Зографа, и овај практик није ушао у збирку Actes de Zographou и остаје до данас необјављен.

[227] Детаљнију анализу практика Михаила Мономаха, као и осталих објављених практика, дајем у расправи: Писцовые книги 203—306. (в. горе, стр. 1—118).

између ½ и 1½ перпере. У Нисиону има 7 кућа са 26 особа, које плаћају укупно 8 перпера; њихове дажбине се крећу у истој висини. На крају списка сељака, практик наводи укупну своту основних сељачких дажбина које је Михаило Мономах имао да прима од својих кметова; ова свота је израчуната са 27½ перпера (што није сасвим тачно: требало би 28 перпера).

Поред земље у власништву појединих сељака, било је наравно и неподељене властеоске земље: у Хандаку — 400 мод. у више парцела, у Нисиону — 150 мод., од којих 50 мод. плодне а 100 мод. мочварне земље; сем тога, иза реке врт од 25 модија. Приход од свих ових добара, са површином од укупно 575 мод., израчунат је само са 7 перпера. Та добра су обрађивали исти сељаци-парици и они су плаћали наведену своту од 7 перпера, јер је ова свота додата њиховим основним дажбинама, те је иза тога наведена општа сума њихових плаћања од 34½ перпере.

Даље су забележене напуштене парцеле (τὰ τῶν ἐξαλειμμάτων), којих је било у оба села. Приход од тих парцела — ½ перп. у Хандаку и 4 перп. у Нисиону — убројен је у допунска плаћања сељака која се иза тога наводе. Поред основних дажбина које је свака сељачка породица плаћала појединачно и плаћања за властеоску земљу коју обрађују сељаци, Мономахови парици су плаћали заједнички и извесне допунске дажбине, које су такође, познате и из манастирских практика. Пре свега, плаћали су своме господару 9½ перп. на име тзв. зевгаратикија (ζευγαρατίκιον), који је познат као допунска дажбина и из других докумената. Остале допунске дажбине Мономахових парика, и поред њихове разноврсности, урачунате су у једну општу своту: сељаци плаћају Мономаху 2 перп. на име прво — канискија, друго — десетак од свиња и треће — аира, из којег се, пак, искључују глобе за убиство, силовање, и проналазак блага (ὑπὲρ τοῦ κανισκίου, τῆς χοιροδεκατίας καὶ τοῦ ἀέρος
[77] αὐτῶν, ἄνευ τῶν τριῶν κεφαλαίων φόνου, παρθενοφθορίας καὶ εὑρέσεως θησαυροῦ ὑπέρπυρα δύο). Ове дажбине, такође добро познате из других извора, нарочито из манастирских практика, сабирају се затим с високом дажбином зевгаратикија и дажбинама за напуштене парцеле, што укупно даје износ од 16 перп. допунских плаћања, па се најзад даје општа свота Мономахових прихода од додељена му два села: 50½ перп. тј. за ½ перп. више од оне ренте коју му је цар био одобрио (у ствари чак и за 1 перп., јер је збир основних дажбина од појединих сељачких кућа нетачан).

Приликом посматрања ових података можемо да приметимо једну карактеристичну црту практика пронијара Михаила Мономаха. Све обавезе његових кметова израчунате су у новцу и изражавају се у новчаним дажбинама. Истина, с обзиром на развијеност византијске новчане привреде, у Византији новчана рента и иначе преовлађује над натуралном и радном рентом. Но, макар и у веома ограниченим размерама, манастирски практици из XIII и XIV века ипак знају за натуралну и радну ренту. Већина манастирских практика бележи обавезе сељака да врше работе, иако обично само 12 дана у години.[228] Практик Михаила Мономаха уопште не спомиње кметске работе; обрађујући властеоску земљу Мономахови парици, као што смо видели, плаћају годишње 7 перп., тј. фактички држе ову земљу под закупом, што омогућава тачно фиксирање пронијаровог прихода у новчаним јединицама.

Принос од проније, као што смо већ више пута наглашавали, обележава се одређеним новчаним свотом, — њена ποσότης јесте ποσότης νομισματική. Стога се природно иде за тим да се сви пронијарови приходи и права изразе у новчаним јединицама и сведу на новчане дажбине. Истина, иста тежња се показује и код баштинских поседа, али се она код пронија изражава нарочито јасно и спроводи нарочито доследно. Да и не говоримо о основним порезима од сељачких кућа, чак и већина суплементарних дажбина, које по свом пореклу представљају, пре свега, натуралне дажбине, замењена је у византијским практицима новчаним дажбинама, укључујући чак и десетак од свиња, оваца, кошница и т. сл. Ипак у манастирским практицима наилазимо и на извесне натуралне дажбине. Тако нпр. карактер натуралне дажбине задржали су у већини манастирских практика тзв. поклони — κανίσκια које су кметови чинили своме сењору три пута годишње доносећи му приликом најважнијих празника извесне намирнице за његову трпезу. У практику пронијара Мономаха и ова традиционална три поклона прерачуната су у новцу и убројена у једну своту са десетком од свиња и тзв. аиром, који су такође прерачунати у новцу.

Аир или аерикон означава, као што је познато, новчане глобе за извесне преступе. Но, као и многе друге повремене дажбине проузроковане нарочитим околностима, аир се постепено претворио у сталну суплементарну дажбину, коју

[228] Детаљније о натуралним дажбинама и работама византијских сељака в. *Острогорский*, Писцовые книги 291 и д. (в. горе, стр. 105 и д.).

[78] је византијска влада убирала заједно са другим сталним порезима, одн. од које је она, заједно са другим сталним порезима, ослобађала, препуштајући право њеног убирања сењору-земљопоседнику. Препуштајући земљопоседнику право убирања судских дажбина од његових кметова, централна власт препуштала му је очигледно и право да суди својим сељацима за дотичне законске преступе,[229] тј. преносила је на њега, делимично или у целости, право јурисдикције на територији његове сењорије, исто онако како је, ослобађајући од пореза његове поседе и дајући му финансијски имунитет, преносила на њега своја фискална права.

Приликом додељивања имунитета, централна власт понекад искључује из њега најважније порезе задржавајући за себе право њиховог убирања. Тим пре, она тежи да ограничи имунитет у погледу извесних врста аира, да би задржала за себе право суђења код тежих преступа. Најчешће се изузимају из имунитета глобе за убиство (φόνος) и силовање (παρθενοφθορία) а исто тако и дажбина за проналазак блага (εὕρησις θησαυροῦ); сретни налазач имао је, наиме, да известан део свог налаза, обично половину, преда властима, па се византијска држава нерадо одрицала овог прихода. Управо ова три дела аира, као што смо видели, нису била уступљена ни Михаилу Мономаху. Другим речима, поред права коришћења свим приходима од додељених му имања и сељака забележеним у његовом практику, Мономаху је било дато и право суђења његовим сељацима, али је ово право било ограничено и није се протезало на преступе који се имају у виду у прве две тачке аира; према томе, он је имао на својим поседима само право ниже јурисдикције.

Извесне индиције о судским правима пронијара могли смо да констатујемо и у деловању ритера Сиргариса, с којим смо се упознали у повељама никејског периода. Истина, из дотичних повеља се не види да је Сиргарис лично судио својим сељацима:[230] он је предао спор на решавање „најбољим људима" свога села, тј. није га решавао он сам, али се судска расправа водила по његовој наредби и са његовом дозволом. У спору са суседним манастиром, Сиргарис се појављује пред судом у своје име и у име својих сељака. Међутим, много одређеније него ове чињенице које се тичу

[229] Ово је тачно закључио већ *Яковенко*, Иммунитет 30.

[230] Како то, изгледа, претпостављају *Успенский*, Прония 23 и *Яковенко*, Иммунитет 68.

пронијара из прве половине XIII века, указује на судска права пронијара у XIV веку препуштање аира Михаилу Мономаху, препуштање које је, међутим, пропраћено једним карактеристичним ограничењем. Не може се наравно тврдити да су сви пронијари XIV века имали, као и Михаило Мономах, власт да суде својим кметовима и да су је имали у истом обиму ниже јурисдикције. Али се подаци Мономаховог практика могу сматрати као типичан пример решавања питања пронијарове јурисдикције. Занимљиво је да се то питање решава на исти начин и у поменутом неиздатом практику пронијара Алексија Раула, коме је убирање [79]
аира било такође препуштено са изузетком истих „трију тачака".[231] Видели смо такође да су и пронијару Георгију Трулину 1318. г. имунитетска права била потврђена, изузимајући како неколико најважнијих пореза тако и глобу за убиство и дажбину за проналазак блага, из чега се може закључити да су Трулину били уступљени остали делови аира (укључујући и „партенофторију"), па, према томе, и одговарајућа судска права.

У манастирским практицима овог времена, убирање аира се препушта у неким случајевима с истим карактеристичним ограничењем у погледу истих тих трију тачака,[232] а у другим случајевима без икаквих ограничења.[233] Током времена, повећавају се не само поседи него и привилегије византијских феудалаца: слаба централна власт није у стању да се одупире њиховим прохтевима и све чешће им додељује и финансијски и судски имунитет.[234] По свој прилици, у овом погледу није било начелне разлике између пронијара и баштиника и вероватно је да су јачи и утицајнији пронијари уживали на својим поседима неограничена судска права, као што су их уживали већи и утицајнији манастири.

[231] Уп. *Мошин*, Акти 213, прим. 51.

[232] Уп. први практик Есфигменског манастира (Actes d'Esphigmenou XIV) и практик хиландарског јеромонаха Калиника (Actes de Chilandar № 92, 146), где су ти порези названи државним (τῶν τριῶν δημοσιακῶν κεφαλαίων). В. такође горе, стр. 216, прим. 221.

[233] Уп. други практик Есфигменског манастира (Actes d'Esphigmenou XV) и словенски практик Хиландара (изд. *Мошин*, Акти, ред. 515).

[234] Нарочито карактеристично је у овом погледу упоређење практика Есфигменског манастира цитираних у претходним примедбама: у првом практику, који је састављен 1298—99. г., право манастира на аир још је ограничено; у другом практику, састављеном око 1320. г., ова ограничења су већ отпала. Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 227 и д., 299 и д. (в. горе, стр. 30 и д., 109 и д.).

Према томе, рента коју је Михаило Мономах добијао од својих села састојала се из пореза од сељачких кућа, прихода од неподељених властеоских земаља и допунских сељачких дажбина најразличитије врсте. Потпуно исти систем видимо и у манастирским практицима. Исти је не само систем феудалног газдинства на поседима пронијара Михаила Мономаха и на баштинским имањима манастира, него су потпуно слични и извори појединих прихода, из којих се и у једном и у другом случају састоји феудална рента сењора, па чак и ред којим се у практицима наводе поједини приходи. Могли смо ипак приметити да се превласт новчане ренте, карактеристична и за практике византијских манастира, у практику пронијара Михаила Мономаха изражава нарочито јасно, јер се овде јавља искључиво новчана рента без икаквих елемената натуралне и радне ренте, док такви елементи ипак постоје у свим манастирским практицима.

Међутим, ако од питања о карактеру прихода и дажбина пређемо на питање о њиховој висини, онда ћемо приметити велику и веома значајну разлику која постоји између практика Михаила Мономаха и савремених манастир-
[80] ских практика. Парици у Мономаховим селима били су релативно имућни. Они су се бавили земљорадњом и виноградарством, а исто тако и сточарством и риболовом. Свих 20 сељачких породица у селу Хандаку имале су и оранице и винограде; од 7 сељачких кућа у Нисиону земљу су такође имале све, а 4 куће имале су поред тога и винограде; већина сељака у оба села имала је стоку; најзад, са изузетком једне куће у Нисиону, све сељачке породице у овим селима, чији је положај на реци Струми био подесан за риболов, имале су и чамце. Поред тога, основне дажбине Мономахових сељака износе просечно само по 1 перперу, многи плаћају по ½ перпере, а нико не плаћа више од 1½ перпере. Међутим, на баштинским манастирским имањима, ½ перпере плаћају сељаци који се налазе у врло бедном стању, који већином немају земље, а често немају уопште никакве имовине, док 1½ перперу плаћају сељаци више него скромног имовног стања. Манастирски сељаци истог имовног стања као Мономахови сељаци који плаћају 1½ перперу, плаћали су обично најмање 2½ перпере.[235]

[235] Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 253 и д. (в. горе, стр. 58 и д.).

С друге стране, при израчунавању прихода од властеоске земље, манастирски практици, како се то види из врло бројних примера, увек рачунају по једну перперу од 50 модија земље. У практику Михаила Мономаха примењује се сасвим друкчија стопа: као што смо видели, овде је било 575 модија властеоске земље, између осталог и 25 модија воћњака, али је приход од ових добара износио само 7 перпера, тј. рачуна се 1 перпера од 82 модија.

Према томе, стопа која се примењује на пронијарове земље много је нижа од уобичајене стопе за манастирске земље, а исто тако је и пореско задужење пронијарових сељака много ниже него сељака на манастирским имањима. Ово значи практички да је пронијар, добијајући известан посед, чија се величина одређује висином његове ренте, добијао знатно већу количину земље и знатно већи број сељака него баштиник са истом рентом. Такав повлашћен положај пронијарских поседа и сељака објашњава се, по свој прилици, обавезом вршења војне службе којом су били оптерећени пронијар и његови сељаци.

Преимућства која је од тога имао пронијар била су нарочито значајна, ако му је успевало да своје власништво, делимично или у целини, претвори у породичан посед и уз то још да буде ослобођен обавезе вршења службе, као што је то пошло за руком Михаилу Мономаху. Поред тога, маколико да су се прецизно одређивали у практицима сви приходи власника, једва се може посумњати у то да је земљопоседник, било пронијар или баштиник, био у могућности да од својих сељака добије и више од онога што му је било назначено у практику. Довољно је да се сетимо случаја који је Јован Апокавк испричао у свом писму Никити Хонијату (в. горе стр. 200). Међутим, што су званично утврђена плаћања парика била нижа, то је лакше било добити од њих извесне вишкове, ако не у новцу, онда у производима.

Разуме се да закључак о повлашћеном положају про- [81]
нијарских поседа у погледу висине њихових прихода и дажбина њихових сељака има за нас велики значај. Али, баш озбиром на велики значај овог закључка, потребно је да се оградимо и да још једанпут подсетимо да је практик Михаила Мономаха једини до сада објављени пронијарски практик. Тек после објављивања практика других пронијара, нарочито поменутог неиздатог практика Алексија Раула, моћи ћемо да позитивно утврдимо да ли је повлашћен положај пронијара у погледу висине његових прихода

и дажбина његових сељака, који смо констатовали у Мономаховом практику, представљао једно опште правило за пронијарске поседе. Није искључено, ма како да то на први поглед чудно изгледа, да је први ловац Јован Ватац који је саставио Мономахов практик и који му је предао додељене му поседе, својом иницијативом применио при израчунавању његових прихода и дажбина његових сељака нарочито ниску стопу. Заиста, из практика који је саставио довољно јасно се види да је Јован Ватац, било из пријатељства или због добијеног мита, водио о интересима Михаила Мономаха специјалну бригу.

Јован Ватац се, наиме, није задовољио тиме што је предао Мономаху као породично власништво села Хандак и Нисион са њиховим сељацима и што је уписао у његов практик приходе у износу од 50 перпера, како је то било одређено у царској хрисовуљи, да и не говоримо о томе да су приходи од тих села по његовом израчунавању износили 50½ перпера (у ствари чак 51 перперу). Ватац је затим, и то потпуно самовољно, доделио Мономаху још и приход у висини од 18 перпера од солана у Худинама и Невољани, јер су, као што он то каже у практику, ове солане тобоже давно припадале селу Хандаку и биле већ у привременом поседу Касандрина, очигледно једног ранијег пронијара.[236] Не задовољивши се ни тиме, Ватац је уз приход од солана у износу од 18 перпера додао још и приход од чамаца и пристаништа у висини од 15½ перпера.[237] Ове своте вероватно су плаћали такође сељаци из Хандака и Нисиона, који су, како је то специјално забележено у практику, скоро сви имали чамце. На тај начин, уместо ренте од 50 перпера коју му је доделио цар, Михаило Мономах је, милошћу првог ловца Јована Ватаца, дошао до ренте од 84 перпере, која му је била препуштена у наследно власништво и без икакве обавезе вршења службе.

Међутим, Михаило Мономах није дуго уживао у својим добрима. У грађанском рату који је избио после смрти Андроника III, 1341, Михаило Мономах је у почетку заузео колебљив став.[238] Вероватно је због тога влада Јована V
[82] поништила даривање које му је било дато, па је на молбу

236 Actes de Zographou № 29, 93—96.

237 Actes de Zographou № 29, 96—98. У тексту се наводи чак 50 перпера, али изгледа да је то грешка и да уместо πεντήκοντα треба читати πεντεκαίδεκα, одн. πεντεκαίδεκα ἥμισυ, јер се као општа свота од обадва дохотка, које је Јован Ватац самовољно поклонио Мономаху, наводи сума од 33½ перпере.

238 Уп. Ί. Βογιατζίδης, н. д. 164. *Dölger*, Mühle von Chantax 27.

бугарског цара Јована Александра хрисовуљом од јануара 1342. г. поклонила Хандак Зографу на Светој Гори.[239]

Грађански рат између Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога, који је поделио царство у два непријатељска табора, несумњиво је морао довести до знатних промена у имовним односима. И једна и друга страна одузимала је поседе противницима и давала их својим присталицама. Врло је карактеристична у овом погледу хрисовуља Јована V Палеолога стратопедарху монокавала Јовану Хумну од новембра 1344. г.,[240] у којој се каже да је Хумн добио већ више дарова зато што је увек верно служио своме цару. Поред тих ранијих дарова, хрисовуља из 1344. даје му село Локтисту близу Зихне и више поседа у околини са рентом од 40 перпера. Нарочито је занимљиво да је земље које се сада дају Хумну раније држао „неверни" Маврофор. Према томе, влада Јована V Палеолога одузела је ове земље једном присталици Јована Кантакузина и предала их своме привврженику, који се истакао у грађанском рату нарочитом ревношћу.[241] Несумњиво је да се ради о пронији, на шта указује и одређивање годишње ренте, карактеристично за проније. Ови поседи дају се Хумну κατὰ λόγον γονικότητος и при томе се у обичајеној формули, на коју наилазимо у скоро свим указима о наслеђивању пронија, нарочито истиче право новог власника да ради на побољшавању својих поседа и да их доцније преда законитој деци и наследницима, који ће их поседовати под истим условима. Поседи додељени Хумну ослобађају се пореске дужности, али са карактеристичном резервом: πλὴν φόνου, παρθενοφθορίας

239 Actes de Zographou № 31. Уп. такође хрисовуљу Јована Александра од марта 1342. г.: Actes de Zographou B, № 3. Од два рукописа цитиране хрисовуље Јована V од јануара 1342. г., који се налазе у зографском архиву, аутентичан је рукопис Б, док је рукопис А, као и повеље № 32, 33 и 34, фалсификован. Уп. *Dölger*, Mühle von Chantax 13 sq. После прелаза Мономахових поседа у власништво манастира Зографа сасвим природно је дошао у руке манастира и ушао у његов архив и Мономахов практик. Није јасно зашто ова чињеница буни *Делгера*, Mühle von Chantax 27, који греши такође кад сматра да Хандак није био наследно, већ привремено Мономахово власништво и тиме објашњава његову предају Зографу. Као што смо видели, Хандак, који је првобитно био у пронији Мономаха, био је затим претворен у његово наследно власништво. Као што се зна, лицима која би пала у немилост често су се одузимала и наследна власништва.

240 Actes de Philothée № 8. Уп. напомене о овом документу и његову фотографију у *Dölger*, Schatzkammer № 8, Tafelband № 8.

241 Доцније је Маврофор прешао у Душанову службу и био је његов војни судија (κριτὴς τοῦ φοσσάτου). Уп. *А. В. Соловьев*, Греческие архонты в сербском царстве XIV в., Byzantinoslavica 2 (1930) 282.

καὶ εὑρέσεως θησαυροῦ. Према томе, држава задржава за себе глобе за теже преступе и данак за проналазак блага, изузимајући ове приходе из имунитета и препуштајући Хумну само нижу јурисдикцију на његовим поседима, — у истом обиму у којем је она била дата епарху Михаилу Мономаху према његовом малопре анализираном практику.

Као што је влада Јована Палеолога одузимала имања Кантакузиновим присталицама и давала их својим људима,
[83] тако је, разуме се, и Кантакузин са своје стране давао својим присталицама поседе које је одузимао присталицама легитимног цара. Хрисовуљом од новембра 1342. Јован Кантакузин је дао своме дворанину киру Георгију (презиме издавачи нису могли да прочитају) једно велико имање са рентом од 150 перпера.[242] Колико се може разабрати из ове повеље, издате према слабој фотографији Севастијанова, ово имање, које се налазило близу Каламарије, било је одузето неверном отпаднику Нићифору Кантакузину. Новом власнику оно је било додељено према његовој молби као породично имање с правом да га усавршава и да га преда својим наследницима.

Грађански рат морао је у великој мери допринети претварању пронија у наследна власништва, јер су обе противничке владе природно тежиле за тим да на овај начин задовоље своје присталице и да привуку себи колебљивце; а феудалци, разуме се, нису пропустили прилику да искористе повољну ситуацију за осигурање трајности својих власништава, те су обасипали врховну власт одговарајућим молбама. Може се рећи да је у овим годинама претварање пронија у наследне поседе добило масовни карактер. У породично власништво претварају се проније не само појединих лица него и читавих група.

Пример таквог групног претварања пронија у наследно власништво пружа хирсовуљни сигилиј Јована V од новембра 1342, који је сачуван у архиву манастира Кутлумуша на Светој Гори. Овај интересантни документ објављен је тек недавно, али већ два пута, јер је ушао и у лепу публикацију повеља Кутлумушког манастира од П. Лемерла и у богату збирку светогорских повеља од Ф. Делгера. Из овог документа се види да су „стратиоти из Сера, који су се звали Клазоменитима, молили цара да им хрисовуљом потврди ренту (ποσότης) коју су имали од својих економија — једни у висини од 12, други у висини од 10 перпера". Примивши благонаклоно њихову молбу, цар је одредио

[242] Actes de Philothée № 7.

својим хрисовуљним сигилијем да Клазоменити држе своје проније „неузнемиравано, неометано, неотуђиво и неопозиво", да могу да спроводе на њима свакојака усавршавања и да их предају својим законитим наследницима, али да при томе врше одређену службу (τὴν ὀφειλομένην ὑπὲρ αὐτῶν δουλείαν).[243]

У овом документу све је интересантно. Једна група ситних пронијара, којима се не наводе ни број ни имена, моли да им се изда хрисовуља за проније које свако од њих поседује. При томе их највише интересује питање ренте, о којој се, у ствари, само и говори у њиховој молби. Занимљиво је да се у њиховој молби, како је излаже царски [84]
сигилиј, претварање њихових пронија у наследно власништво чак и не спомиње, али очигледно је молба о издавању хрисовуље ово подразумевала, те су царском одлуком проније серских стратиота претворене у наследно власништво. При томе се њихове проније ослобађају свих пореских дужности, али се не ослобађају обавезе вршења војне службе. Према томе, ослобођење од сваког узнемиравања, ометања итд., изражено у традиционалној формули са уобичајеним пленоназмима (ἀνενοχλήτως, ἀδιασείστως, ἀναφαιρέτως, ἀναποσπάστως), означава само порески имунитет, али не тангира обавезу вршења војне службе којом је оптерећена пронија. На ову важну чињеницу треба обратити нарочиту пажњу: прелаз проније у наследно власништво могао је бити пропраћен ослобођењем од обавезе вршења службе, како смо то видели у случају Михаила Мономаха, али само по себи додељивање наследних права нимало још није значило укидање војне обавезе, како то показује пример серских стратиота и како ћемо то видети из низа других примера. Од пронијара се могло тражити, и свакако се у већини случајева и тражило, да врши своју војну обавезу и после претварања његове проније у породично, наследно власништво, те је та обавеза прелазила заједно са самим поседом и на његове наследнике.

[243] *Lemerle*, Actes de Kutlumus № 20. *Dölger*, Schatzkammer № 16. Хронологију овог документа, датираног само месецом и индиктом, Лемерл и Делгер су одредили, независно један од другог, али подударно и несумњиво тачно, полазећи од белешке протосеваста Јована Раула, који нам је познат из других докумената до почетка 1343. г. као протосеваст, а од краја 1344. г. као велики логотет (као такав он је забележен и у горе анализираној хрисовуљи Јована V од новембра 1344. г.: Actes de Philothée № 8). Исто тако подударно, и опет несумњиво тачно, оба издавача приписују овај документ Јовану V Палеологу.

На примеру серских стратиота упознали смо се са типом ситних пронијара. Њихова рента од 10 до 12 перпера не само да је знатно нижа од оних прихода које је Михаило VIII, у својој горе цитираној простагми из 1272. г., дозволио престолонаследнику Андронику да додељује пронијарима по свом властитом нахођењу (в. стр. 205), него је чак нижа од прихода који су се сматрали као нормални за стратиоте средњовизантијског доба (в. стр. 135). Губитак вредности новца чинио је њихове приходе још скромнијим. Но, и поред тога, серски стратиоти, који уживају извесну, мада и веома малу, феудалну ренту и који добијају од цара хрисовуљни сигилиј, били су представници феудалног сталежа.[244] По свему изгледа да се о тим истим стратиотима ради и у повељи од октобра 1348. г., која се такође сачувала у архиву Кутлумушког манастира. Овде се прича о архонтопулима из Сера, који су одвели са манастирских имања сељаке-елевтере и који су покушавали да их претворе у своје кметове.[245]

Није се истицао богатством ни „храбри и цару верни ритер" Сирманојло Месопотамит, коме је Јован V хрисовуљом од маја 1343. г. дао имање са рентом од 20 перпера из његове економије у Драхову као породично власништво (κατὰ λόγον γονικότητος), дозволивши му у уобичајеној формули да спроводи на том имању свакојака усавршавања и да га преда у наследство својој деци.[246] Очигледно је да је
[85] овај присталица Јована Палеолога био западни ритер, мада је носио чудан надимак Месопотамит. Као западни ритер он се назива „кавалиром" (καβαλλάριος), не носи никакве византијске титуле, а његовом имену, као што смо то видели и код других западних ритера настањених у Византији, додат је наслов сир, који одговара наслову κῦρος византијских дворана, а који се спојио са његовим именом. Западни ритер био је свакако и „покојни кавалир" Станес, који се спомиње у хиландарској повељи из 1366.[247] Све то показује да су западни ритери, на које смо већ и раније наилазили у византијским повељама, били прилично бројни у позновизантијском царству, где су чешће добијали поседе и претапали се са византијским пронијарима.

[244] Према томе, *Dölger*, Schatzkammer № 10. Bemerk. 48, греши кад их доводи у везу са стратиотима средњовизантијског доба и говори о трајности традиција старих војничких имања.

[245] *Lemerle*, Actes de Kutlumus № 21.

[246] Actes de Chilandar № 132.

[247] Actes de Chilandar № 151.

Са своје старне, Јован VI Кантакузин указао је сличну милост крупном пронијару Димитрију Девлицину. Из његове економије с рентом од 400 перпера издвојена је царском простагмом као породично власништво рента од 100 перпера. Димитрије Девлицин је молио да му се изда и хрисовуља „на ову његову породичну ренту од 100 перпера" (ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ γονικῇ ποσότητι τῶν ἑκατὸν ὑπερπύρων) и да му се она издвоји у првом реду из ренте његовог села Ермилија (καὶ ἱκανοποιηθῇ ταύτην ἀπό τε τῆς τὸ χωρίον τὴν Ἑρμήλειαν ποσότητος). Очигледно је село Ермилија био најбољи део Девлицинове проније, па је он зато тражио да му се његово породично власништво издвоји у првом реду из овог села. Његова молба је била испуњена: Јован Кантакузин му је издао хрисовуљу од октобра 1349, која се сачувала у архиву манастира Дохиара на Светој Гори и у којој се уобичајеним изразима потврђују његова права да спроводи на том породичном имању усавршавања и да га преда законитим наследницима. Цар је наредио да му се на име наследне ренте издвоји пре свега село Ермилија и само уколико то не буде довољно да се недостатак надокнади из других поседа, како је то и желео молилац.[248]

Као награда за исправност, верност и ревносну службу претворена је била у наследно власништво и пронија-економија великог аднумијаста кира Георгија Кацаре хрисовуљом Јована V Палеолога од јануара 1351.[249] Економија Георгија Кацаре у Каламарији, коју је он држао већ 24 године, састојала се од 2.400 модија земље и давала је приход од 48 перпера, колико су то издавачи могли разабрати. Према Кацаровој молби, цар пристаје да он има ову земљу као породично власништво и да је преда својој деци, али уједно подвлачи и његову обавезу да врши службу коју за
те земље дугује (καὶ ἀποδιδόναι τὴν ἀνήκουσαν καὶ ὀφειλομένην [86]
ὑπ' αὐτῶν δουλείαν), исто онако као што смо то видели и у случају серских стратиота.

Иста обавеза нарочито се подвлачи и у низу доцнијих докумената. Хрисовуља Андроника IV, од маја 1378. г., која још није издата у целини, а из које је Делгер у својим факсимилима византијских царских повеља донео само

[248] *Ktenas*, Χρυσόβ. λόγοι Δοχειαρίου № 4, 291—292. Издавач је погрешно ставио овај документ у 1350. г. Уп. *Sigilas*, Ἑλληνικά 1, 428 и *Dölger*, Byz. Z. 28 (1928) 182. Ову повељу је поново издао с тачним датумом и низом исправака у тексту *Dölger*, Schatzkammer № 10.

[249] *Ktenas*, Χρυσόβ. λόγοι Δοχειαρίου № 5, 293—294. Ктенасово читање ἀδνομιαστής исправили су у ἀδνουμιαστής већ *Sigilas*, Ἑλληνικά 1, 429 и *Dölger*, Byz. Z. 28, 183.

почетни и закључни део, потврђује, како то каже нешто неодређено издавач, права власништва Манојла Тарханиота на село Лорота у Каламарији.[250] Међутим, из завршног дела повеље се види да се ради о пронији и да се та пронија претвара у наследно власништво Манојла Тарханиота, јер се овде каже да ће после Тарханиотове смрти посед прећи на његовог сина. При томе се истиче да ће и син Манојла Тарханиота вршити службу на коју је обавезан као власник овог поседа (ἀποδίδοντα καὶ τοῦτον ὁμοίως τὴν ὀφειλομένην ὑπὲρ αὐτοῦ δουλείαν).

У својој изврсној публикацији светогорских повеља, Делгер је недавно објавио хрисовуљу истог Андроника IV од новембра 1378. г., издату Сампији Радославу, Србину, који је прешао у византијску службу.[251] Према убедљивој претпоставци Делгера, Сампија Радослав је припадао породици која је стекла поседе у околини Свете Горе у Душаново време. Могуће је да је у византијску службу С. Радослав прешао после битке на Марици (1371), кад су Византинци заузели област деспота Јована Угљеше, којој су свакако припадали и Радослављеви поседи у Каламарији. На жалост, хрисовуља издата С. Радославу рђаво је сачувана, тако да је Делгер, и поред свог великог искуства у читању византијских рукописа, могао да је објави само са већим лакунама. Ипак је смисао углавном јасан. С. Радослав је молио да се хрисовуљом потврде његова права на „стара“ села Аврамит и Неохориј, која су му припадала у области Каламарије, да му се дозволи да на својим поседима из својих сопствених средстава подигне пирг, тј. утврђену кулу, и да своје поседе преда законитој деци и наследницима. Као што видимо, Радослављева молба потпуно је аналогна горе анализираним молбама византијских пронијара о претварању пронија у наследно власништво с правом да се на њима спроводе усавршавања и подижу зграде, као и с правом њиховог наслеђивања. Цар испуњава Радослављеву молбу, потврђује му сва тражена права, нарочито право да преда своје власништво деци и наследницима, али с тиме да и они, као и њихов отац, буду у царевој служби.[252]

[250] *Dölger*, Fascimiles № 32.

[251] *Dölger*, Schatzkammer № 11.

[252] Иза речи у реду 11: παραπέμψαι δὲ ταῦτα πρὸς τοὺς ἐξ [ὀσφύ]ος αὐτοῦ παῖδας τοὺς γνησίους κληρονόμους καὶ διαδόχους, чији је смисао потпуно јасан („и предати их својој рођеној деци, законитим наследницима и следбеницима“), у реду 12 Делгер је успео да прочита само следеће (разабрати више према фотографији № 11 у албуму стварно је немогуће и само је такав један искусан палеограф као Делгер могао да разабере и толико): αὐτοῦ .... αὐτοὺς τ .... ρίας καὶ ..... δουλοσ[ύνη]ς τῆς βασιλείας ἡμῶν καθὼς καὶ αὐτὸς ὁ πατήρ. Међутим, смисао речи које је разабрао Делгер није схватио, протумачивши их тако као да је цар испунио молбу С. Радослава, узимајући у обзир његову службу и службу његовог оца. Пошто смо се, пак, упознали са читавим низом сличних докумената који се тичу византијских пронијара, нама је потпуно јасно да се овде ради о обавези Радослављевих наследника да буду у „служби нашег царства, исто онако као и њихов отац“, тј. сам Радослав. Да речи које је прочитао Делгер у наведеном фрагменту реченице из реда 12 (иза кога долазе два реда која се уопште не могу прочитати) имају управо овај смисао, нарочито јасно се види из аналогије са повељом Јована VII издатом истом С. Радославу, којом ћемо се одмах ближе позабавити и која би могла чак помоћи да се донекле реконструише ред 12 анализиране хрисовуље Андроника IV.

Четвртину века доцније, очигледно већ у старости, Радослав се обратио сину Андроника IV, Јовану VII. с молбом да му се дозволи да манастиру Св. Павла на Светој Гори, посредништвом ктитора овог манастира, Антонија Пагасија, такође Србина, приложи половину својих поседа, а другу половину да остави својим синовима, с тим да после њихове смрти и овај део припадне манастиру. На основу ове молбе, Радославу је издата хрисовуља од јуна 1405. г.[253] Ова хрисовуља Јована VII позива се на малопре анализирану хрисовуљу Андроника IV, па каже да је С. Радослав у своје време добио од царевог оца хрисовуљу којом је било одређено да Радослав са својим синовима држи у Каламарији два „стара“ села, Аврамит и Неохориј, која су се налазила у служби царству Ромеја и која су и вршила службу (ὑπὸ τὴν δουλωσύνην εὑρισκόμενα τῆς βασιλείας τῶν Ρωμαίων καὶ ἐκδουλεύοντα); међутим, С. Радослав недавно је изразио жељу да ради спаса своје душе приложи те поседе манастиру Св. Павла. Према томе, и овде се наглашава обавеза службе којом су били оптерећени поседи С. Радослава. Занимљиво је да је ова обавеза формулисана овде друкчије него у хрисовуљама издаваним византијским пронијарима. Пошто се радило о странцу, наглашује се његова обавеза да служи Византијском Царству. Нарочито јасно је то изражено у хрисовуљи Јована VII, али се иста мисао може реконструисати и у оштећеном месту хрисовуље Андроника IV. Управо због тога што су Радослављеви поседи као проније били оптерећени том обавезом, Радослав није имао право да приложи своје земље манастиру без претходне специјалне ца- [87]

[253] Овај документ је издао *St. Binon*, Xéropotamou et St. Paul 282 sq. Делимично га је издао већ *Dölger*, Facsimiles № 34. Уп. и прим. Бинона (p. 278 sq.) о даровници Радослава Сампије од јуна исте 1405. године.

реве дозволе. Ова дозвола му је дата, те су његова имања ускоро стварно прешла у власништво светогорског манастира Св. Павла. Сачувана је простагма Јована VII од октобра 1406, којом се потврђују права манастира Св. Павла на оба села поклоњена од стране Радослава Сампије (у ово време Радослав није био више жив).[254]

Међу документима који се односе на питање наслеђивања проније нарочито место заузима хрисовуља Јована V
[88] Ксенији Султанини од августа 1344. г.[255] Калуђерица Ксенија Султанина изнела је у својој молби да је њен покојни муж Алексије Султан Палеолог имао економију са рентом од 380 перпера, која је после његове смрти била дата његовом сину. Калуђерица Ксенија моли да се из те економије да и њој рента од 100 перпера. Цар излази у сусрет овој молби узимајући у обзир ревност коју је пок. Султан Палеолог показивао према његовом оцу: калуђерица Ксенија добија из бивше проније свог мужа, очигледно на штету свог сина, посед са приходом од 100 перпера, као потпуну и неограничену својину с правом да тим поседом располаже по свом нахођењу — да га продаје, замењује, даје у мираз, прилаже цркви, да спроводи на њему сва потребна усавршавања и да га остави у наследство коме буде желела.

Према томе, велика пронија Султана Палеолога прешла је по наследству у власништво његовог сина, а затим је један део те проније издвојен као потпуна својина његовој удовици-калуђерици. То је један занимљив пример извитоперавања основног смисла система проније. Пронијарова рента, која се даје за службу и под условом вршења службе, претвара се једноставно у неку врсту пензије, и пронија потпуно губи свој првобитни значај. Истина, ми можемо да наведемо случај кад је пронију држала пронијарова удова и из ранијег времена. Простагма Андроника II, од априла 1325. спомиње пронију неког Саракина, коју однедавна држи његова жена.[256] Али се то у оно време сматрало као ненормално и незаконито, те је цар наредио да се један део те проније преда другом пронијару, а остали део врати држави. Чињеница да се двадесет година доцније Султанини додељује један део проније њеног покојног мужа специјалном царском хрисовуљом наравно је веома карактеристична као пример победе принципа наслеђивања над првобитном сврхом система проније. Међутим, треба истаћи да случај Султанинин и у ово време представља један изузетак. Заиста, он се потпуно одваја од свих осталих горе анализираних случајева додељивања пронијарима права наслеђивања њихових поседа. У рукама калуђерице Ксеније Султанине, пронија њеног мужа природно је изгубила све црте пронијарског власништва. Ова пронија била јој је поклоњена као што су се чешће поклањале бивше проније и манастирима, постала је њена пуна и неограничена својина, коју је она, као и неограничени у својим правима баштиници, могла по свом нахођењу да продаје, даје у мираз, прилаже цркви, завештава коме жели.

Потпуно друкчији смисао имало је обично додељивање пронијарима права наслеђивања њихових поседа. Овде се дотичемо једног врло значајног питања у вези са наслеђивањем пронија. Дајући пронијару право да држи своје поседе κατὰ λόγον γονικότητος, византијска влада допушта му
да преда посед који му је био додељен лично својим зако- [89]
нитим наследницима, а уз то дозвољава му и да спроводи свакојака усавршавања која повећавају првобитну вредност његовог поседа. Али се никада пронијару не даје право да слободно и неограничено располаже својим поседом — да га продаје, даје у мираз, прилаже цркви, завештава коме жели. Ни у једној од многобројних повеља које смо испитивали пронијару се не додељују таква права.

Претварање пронија у наследна породична власништва било је у XIV веку свакако врло честа и потпуно уобичајена појава. Само тиме се може објаснити да су право на поседе умрлог пронијара почели да истичу не само његови синови него понекад чак и удове. О честом наслеђивању пронија говоре и извесна запажања терминолошке природе. Ми смо већ истакли да је пансеваст Алексије Дипловатаци молио да му се један део његове проније „побаштини": ἵνα ... γονικευθῇ αὐτῷ. Очевидно је додељивање пронија κατὰ λόγον γονικότητος била тако уобичајена процедура да се у говорном језику ова процедура скраћено изражавала специјално за то створеним чудноватим глаголом: γονικεύεσθαι. С друге стране, може се приметити у низу случајева да формула

[254] *Dölger*, Schatzkammer № 42. Нову потврду права манастира Св. Павла на села која му је поклонио Радослав Сампија (који се овде назива једноставно ὁ Σαμπίας) даје простагма деспота Андроника од септембра 1419. г.: *Dölger*, Schatzkammer № 31. О Радославу Сампији и његовим даровницама уп. и *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 190 sq.

[255] *Regel*, Χρυσόβουλλα Βατοπεδίου № 5, 20—21. Делимично је ову хрисовуљу издао и *Dölger*, Facsimiles № 30. Делгер дискутује и питање аутентичности овог чудноватог документа и долази до закључка да нема разлога да се он сматра фалсификатом.

[256] M. M. V, 117.

κατὰ λόγον γονικότητος од честе употребе губи свој конкретни садржај. Тако, на пример, велики стратопедарх Георгије Астра завештава Ватопеду пирг и земљу на острву Лемносу, с тиме да их манастир поседује κατὰ λόγον γονικότητος.[257] После смрти Георгија Астре, његов син предаје Ватопеду ове и још друге поседе на Лемносу изражавајући жељу да их манастир поседује κατὰ λόγον κληρονομίας καὶ γονικότητος.[258] Још почетком XIV века, неки Левун са женом и сином — изгледа слободни сељаци — продају Хиландарском манастиру једну мању парцелу на реци Струми, одрекавши се својих права својине (δεσποτεία) на ову парцелу, с тим да је Хиландар поседује κυρίως, αὐθεντικῶς, ἰδικῶς καὶ καταλόγον(!) γονικότητος.[259] Године 1335. представник власти, доместик тема Константин Макрин, на кога ћемо се још вратити, потврђује манастиру Ксенофон на Светој Гори низ поседа и одређује да манастир држи те поседе као своју потпуну својину и κατὰ λόγον γονικότητος.[260] Број таквих примера лако би се могао повећати. Јасно је да у вези са манастирским поседима појам κατὰ λόγον γονικότητος представља праву бесмислицу. Губећи од честе употребе свој конкретни смисао, овај појам се све више осећа просто као израз чврстине и трајности права власништва.

Држање поседа κατὰ λόγον γονικότητος јесте циљ којем упорно теже византијски пронијари. Ослабљена централна власт све чешће задовољава њихове тежње. Ово несумњиво уноси извесну нејасност у систем проније. Но ипак, то нимало не значи да су се проније по правилу претвориле у наследне поседе. Ми видимо да су се проније претварале у наследна породична власништва путем специјалних даривања и на основу претходних специјалних молби заинтересованих. Важност таквих даривања наглашава се тиме што се она дају хрисовуљама или хрисовуљним сигилијима, док се при додељивању самих пронија издају мање свечани укази — простагме или оризме. У принципу, пронија је остала привремено власништво и претварала се у породичну својину само путем индивидуалних аката царске милости и по нарочитој молби.

[257] *Gudas*, Ἔγγραφα Βατοπεδίου № 16, 10 (Хрисовуља Јована V од 4. јула 1362. г.).

[258] *Gudas*, Ἔγγραφα Βατοπεδίου № 18, 16 (повеља Михаила Астре Синадена од октобра 1366. г.).

[259] Actes de Chilandar № 24, 14 (повеља Левуна од априла 1307. г.).

[260] Actes de Xénophon № 10, 86.

Штавише, ако се пронија путем специјалног даривања претварала у породично и наследно пронијарово власништво, она тиме није престајала да се сматра као пронија. Треба потпуно одбацити гледиште, које је до сада у науци постојало, да се наследна пронија ни по чему није разликовала од баштине и да је њен власник уживао сва права која ужива и баштиник. У сагласности са овим до сада опште прихваћеним гледиштем, и Делгер у веома садржајним и ученим коментарима у својој монументалној публикацији светогорских повеља, у више махова тврди да је пронијар имао право потпуног и слободног располагања својом наследном пронијом, да ју је могао не само предавати по наследству својој деци него и продавати или поклањати коме год је желео. Између осталог, Делгер то тврди и коментаришући анализирану горе (стр. 231) хрисовуљу Јована VI Кантакузина Димитрију Девлицину.[261] Међутим, о таквим правима пронијара у овој повељи нема ни говора, као што нема о томе говора ни у једној повељи која расправља о прелазу пронија у наследно власништво, са јединим изузетком посебног случаја калуђерице Ксеније Султанине. Видели смо да у свим тим повељама византијска влада, дајући пронијару право да држи своју пронију κατὰ λόγον γονικότητος, увек, и то у скоро идентичним изразима, који су се претворили у једну устаљену правну формулу, даје пронијару само ова права: прво, право да спроводи на својим поседима усавршавања и друго, право да преда свој посед, заједно са спроведеним усавршавањима, својим законитим наследницима. Пронијару се нимало не даје право да своја имања отуђује у корист трећих лица, право које су природно уживали земљопоседници-баштиници и које је било дато и калуђерици Ксенији Султанини, пошто се онај део проније њеног мужа који јој је био додељен природно није ни могао више сматрати као пронија.

Прелаз проније или извесног њеног дела у породично власништво пронијара осигуравао је пронијару и његовим наследницима трајно власништво над дотичним поседом, али није означавао издвајање тог поседа из категорије пронијарских имања, везаних дужношћу вршења војне службе, и према томе није давао пронијару право неограниченог располагања својим поседом, јер би у таквом случају пронија неизбежно престала да буде пронија. Због тога, за разлику од баштиника, пронијар и после прелаза проније [91]
у његово породично власништво нема право да свој посед

[261] *Dölger*, Schatzkammer № 10, Bemerkungen 262.

продаје, поклања, даје у мираз, прилаже цркви или манастиру, ни да га остави ма коме сем својим наследницима способним да га замене у својству пронијара.

У неким повељама, као што смо видели, нарочито се истиче да су пронијарови наследници обавезни да врше службу која је дотичној пронији одређена; у другим повељама то се, изгледа, подразумева, иако се изрично не наглашава. Прегледајући горе анализиране документе, можемо да приметимо да се та обавеза изрично истиче онда кад се ради о прелазу у породично власништво целе проније, а да се обично не спомиње онда кад се ради о претварању у породично власништво само једног дела проније. У овом последњем случају, онај део проније који се претварао у наследно власништво могао је, како то показује пример Михаила Мономаха, да буде ослобођен обавезе вршења службе, али је та обавеза и даље остајала на осталом делу проније. Да ли је Мономах имао у погледу оних поседа који су му били додељени не само κατὰ λόγον γονικότητος него и ἄνευ δουλείας право неограничене баштинске својине, укључујући и право њиховог отуђивања, не може се рећи поуздано јер се хрисовуља о овом даривању није сачувала; практик који се сачувао не даје о томе никакве податке. У сваком случају, све познате хрисовуље о претварању пронија или извесних њихових делова у породично власништво говоре искључиво о праву наслеђивања и спровођења мелиорација, а никада не спомињу право отуђивања дотичног поседа. Уосталом, ниједна позната хрисовуља не говори ништа ни о ослобађању дела проније претвореног у породично власништво од обавезе вршења службе, како то говори практик Михаила Мономаха. Изгледа да се вршење службе претпоставља и подразумева и у оним случајевима у којима се то специјално не бележи. Другим речима, пронијар није неограничен сопственик свог поседа, јер је његов посед, без обзира на то да ли се налази у привременом или наследном његовом власништву, везан обавезом службе и сматра се и даље као пронија.

Да би се уочила основна разлика између проније, макар и наследне, и баштинске својине, довољно је упоредити анализиране повеље о претварању пронија у наследно власништво с даривањима земаља у потпуну и безусловну баштинску својину. Да наведемо као карактеристичан пример хрисовуљни сигилиј Теодору Калотету, који Делгер према палеографским подацима приписује Андронику III,

а на основу наведеног индикта ставља у април 1328. г.[262] Теодор Калотет, представник породице која је за време Андроника III и Јована Кантакузина играла значајну улогу, молио је да му се као потпуна и неограничена својина доделе земља од 900 модија близу села Цангројоана. Сходно његовој молби и понављајући њен текст по обичају таквих повеља скоро дословно, царски хрисовуљни сигилиј одређује да Теодор Калотет поседује поменуту земљу од 900 модија „као породичну својину, неопозиво, и без икаквих [92]
пореских дужности и макаквог пореског терета, да је уређује и усавршава колико може, а исто тако *да има право да с њом ради све што жели* (ἔχειν τε ἄδειαν ποιεῖν ἐπὶ ταύτῃ, ὅσον ἂν βουληθείῃ), тј. да је преда својој рођеној деци и наследницима, или да је *поклони, прода, замени, приложи светим црквама* (ἢ χαρίζειν· πωλεῖν· ἀνταλλάτειν· θείοις ναοῖς ἀφιεροῦν), *да ради и све остало што могу господари да раде са својим сопственим стварима*“ (καὶ τἄλλα ποιεῖν ὅσα τοῖς δεσπόταις ἔξεστι ποιεῖν ἐπὶ τοῖς οἰκείοις πράγμασιν).

Јасно је да су Калотетова права не само много шира него да се и у суштини разликују од права горенаведених пронијара, иако су они постали наследни власници својих пронија. Пронијарима се никада не дозвољава да раде са својим поседима „шта желе“, као што им се не даје ниједно од оних права која смо у наведеном тексту подвукли и цитирали у грчком оригиналу: пронијарима се не дозвољава да поклањају, продају, мењају, прилажу или завештавају цркви своје поседе, а управо ова права, као што се то директно каже у наведеној повељи, представљају основну карактеристику господара-сопственика, који је слободан да располаже својим земљопоседом као са „својим сопственим стварима“. Баштиник Калотет, као и сваки баштиник, могао је да располаже на такав начин са дарованим му поседом, и, како изгледа, он га је поклонио, продао или завештао Ватопедском манастиру, у чијем се архиву сачувала издата му царска повеља. Напротив, пронијари нису имали права да отуђују своје поседе, и онда кад су им ти поседи били додељени као наследно власништво.

Истина, као што је познато и као што ћемо још видети на многим примерима, и проније су чешће прелазиле у власништво манастира: о томе има више директних података у манастирским повељама, а о томе сведочи и чиње-

[262] *Dölger*, Facsimiles № 43.

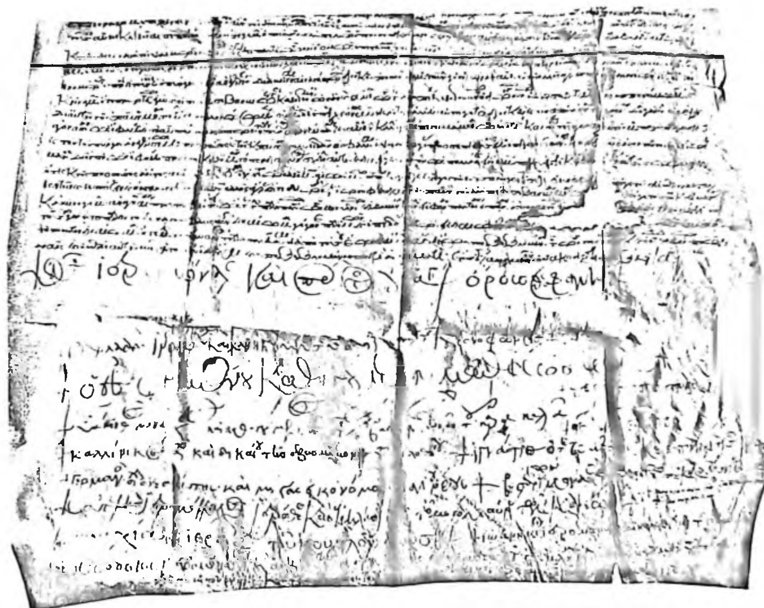
ница да се документи о пронијама којима располажемо чувају у манастирским архивима, где су доспели несумњиво у вези са прелазом дотичних поседа у власништво манастира. Но, прелаз пронија у руке манастира нимало не доказује, како се то обично сматра и како то тврди Делгер,[263] да су пронијари имали право да слободно располажу поседима који су прешли у њихово наследно власништво. Да они то право нису имали, доказује, између осталог, горепоменута хрисовуља Јована VII Сампији Радославу, који је морао да тражи специјалну царску хрисовуљу са дозволом да поклони своје поседе манастиру Св. Павла, док на пример Калолету, као баштинику, таква дозвола није била потребна, јер је он на основу добивене даровнице једном за увек добио право неограниченог располагања својим баштинским поседом и његовог слободног отуђивања. Уз то треба истаћи да, сем хрисовуље из 1405. г. којом је бедни и немоћни Јован VII дао такву дозволу странцу С. Радославу, није позната ниједна повеља којом би византијска влада допуштала византијским пронијарима да поклањају своје поседе цркви.

[93] „От пронијарске земље", каже Душанов законик, „да нест вољан никто подложити под црков: ако ли подложи, да нест тврдо". Ова одредба, на коју ћемо се још вратити, потпуно одражава не само српски него и византијски систем, од којег српски систем потиче. Даривање пронија манастирима не само да се у Византији није сматрало као пронијарово право, него се, као што ће показати даља анализа византијских повеља, сматрало као незаконит поступак, па се могло тражити поништење таквог даривања.

Честа прелажења пронија у породично власништво, мада и уз одржавање обавезе службе и ограничавање права својине која су из тога проистицала, нису могла ипак да у извесној мери не пољуљају систем проније. Може се посумњати у то да је влада увек успевала у свом настојању да проније претворене у породично власништво остану неокрњене. Али, у сваком случају, ван сумње је да је предавање пронија цркви од стране самих пронијара, било са дозволом владе или самовољно, представљало сразмерно ретку појаву.[264] Напротив, врло често се дешавало да је

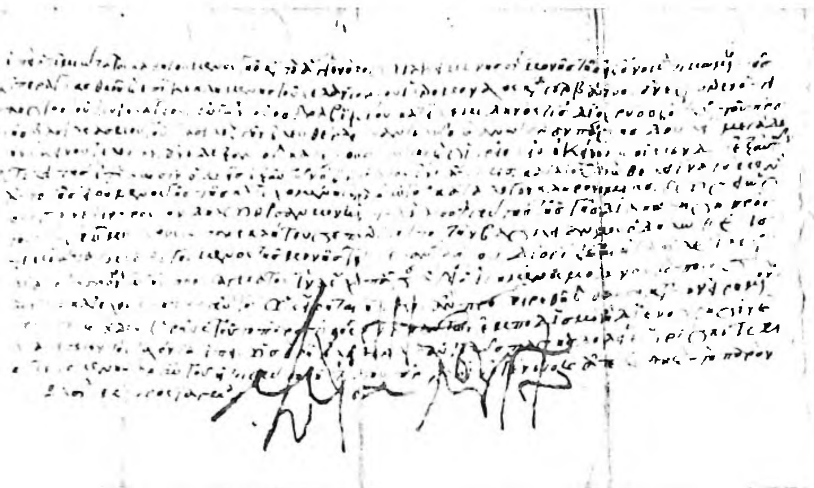
[263] *Dölger*, Schatzkammer № 16, Bemerkungen, p. 58 et passim.

[264] На поседе који су, изгледа, прешли у власништво манастира непосредно од војника-пронијара наилазимо у повељи Михаила IX Ивирском манастиру од августа 1310. г. Међу огромним поседима овог манастира спомињу се овде и два имања добивена од неких стратиота: *Dölger*, Schatzkammer № 37, 93 и 96. Уп. такође Actes de Xénophon

13. Акт светогорског прота Теофана (1313—1314) којим заједно са представницима светогорских манастира додељује један посед манастиру Алипију.

14. Манастир Хиландар на Светој Гори. (Фото Д. Тасић) →

15. Простагма Андроника II Хиландару од јануара 1320.

царска влада поклањала манастирима бивше проније, пошто је влада располагала извесном резервом ранијих пронија, које су се из овог или оног разлога угасиле или су биле одузете власницима. Другим речима, у власништво манастира бивше проније су прелазиле не толико из руку самих пронијара колико из руку врховне власти. Према томе, чињеница да се међу манастирским поседима чешће налазе и бивше проније не доказује да су пронијама слободно располагали пронијари, већ да је њима слободно располагала држава. Као што смо могли већ више пута да констатујемо, као врховни сопственик пронијарских поседа принципијелно се сматрала држава. Стога чак и оне проније које су прешле у наследно власништво пронијара сматране су као нарочита категорија земљопоседа, и врло је карактеристично да је византијска влада, и поред све своје слабости, инсистирала на томе да проније остану нетакнуте и да задрже карактер нарочитог власништва, условљеног вршењем службе. Оне проније, пак, које нису прешле у породично власништво, сматрају се и даље као привремени посед, које влада може сваког момента да одузме или да замени по свом нахођењу неким другим поседом.

Заиста, поред честих случајева претварања пронија у породично власништво, наилазимо у повељама Палеолога на бројне примере који показују да врховна власт и даље слободно располаже поседима који се налазе у пронији. Истина, византијска влада се није устручавала да одузима имања и баштиницима, али су се баштине одузимале путем конфискације за неверу и у другим сличним случајевима. [94]
Напротив, проније су се одузимале просто као земље којима је држава принципијелно имала право да располаже, па су се затим предавале другом пронијару или било коме другом власнику; често су се оне замењивале другим поседима.

Замена поседа уопште се врло широко примењивала у Византији. Кад је влада из овог или оног разлога желела да преда манастиру неки пронијарски посед или известан његов део, не желећи уједно, сасвим природно, да се пронијарски поседи, а према томе и њихове обавезе смање, онда се често издавало наређење да се пронијару у замену додели друго имање из фонда слободних државних земаља.

Један карактеристичан пример налазимо у повељи од септембра 1286. г., коју је манастиру Зографу издао Нићифор

№ 10, повељу која, међутим, још једанпут показује да се самовољна предаја пронија манастирима сматрала незаконитом (в. доле стр. 253 и д.).

Хумн, један од најпознатијих писаца и државника из доба Андроника II, који је тада вршио дужност квестора.[265] У својој повељи, квестор Нићифор Хумн, пре свега, дословно наводи царску простагму, којом му је било наређено да преда бугарском манастиру на Светој Гори земљу од 4 зевгара из поседа војника велике солунске војске Газиса, у селу Лозици близу Рендине, а Газису да издвоји одговарајућу количину земље из фонда слободних земљишта (ἀπὸ ἐλευθέρων τινῶν), како би и он имао пуну меру додељене му економије (ὅπως εἴη καὶ οὗτος ἔχων τὸ ἱκανὸν τῆς οἰκείας οἰκονομίας). На основу овог наређења, Хумн је предао Зографу 400 модија земље у селу Лозици, при чему се испоставило да је Газис имао ову земљу „преко прихода одређеног у његовом практику" (ἐπέκεινα τῆς ποσότητος τοῦ πρακτικοῦ αὐτοῦ). Смисао овог занимљивог податка је јасан. Као и сваки пронијар, Газис је имао практик на своју пронију-економију, у којем су били уписани његови поседи и приходи и у којем је била назначена укупна свота његових прихода, тј. феудална рента која му је била одређена као пронијару. Управо ову ренту цар је желео да сачува Газису кад је наредио да му се од државних земаља да ново имање у замену за посед који му је био одузет у корист Зографа. Међутим, Хумн је утврдио да је Газисова земља у Лозици представљала вишак према ренти која му је била одређена у практику. Стога он, како изгледа, није ни предао Газису ништа у замену за одузету земљу. У сваком случају Хумн ништа не говори о таквој предаји, већ само детаљно описује земљу коју је предао у селу Лозици манастиру Зографу. Интересантно је да је Хумн, испуњавајући царево наређење да се Зографу преда земља од 4 зевгара, дао манастиру посед од 400 модија, тј. рачунао је на један зевгар по 100 модија земље. У доцнијем практику, који је Зографском манастиру октобра 1300. г. издао апографевс Солунске теме Димитрије Апелмене, међу поседима Зографа наводи се и земља од 400 модија коју манастир има у Доњој Лозици на основу царског указа и акта о примопредаји пансеваста ἐπὶ τοῦ
[95] κανικλείου Хумна; приход од те земље исказан је у износу од 8 перпера, тј. узета је обична релација: 1 перпера од 50 модија земље.[266]

[265] Actes de Zographou № 10.

[266] Actes de Zographou № 15, 45—48. О овом практику и његовом датуму види детаљније: *Острогорский*, Писцовые книги 210 (в. стр. 11 и д. у овој књизи).

У практику који је исти Димитрије Апелмене, такође октобра 1300. г. издао манастиру Ксенофону говори се о замени земљишних парцела коју је Димитрије Апелмене извршио према царској наредби, давши манастиру у замену за његову змељу од 1.000 модија, у селу Сиври на Касандри, две друге парцеле: једна од тих парцела од 325 модија, која се звала Констамонитовом и налазила у округу Псалиде, била је „издвојена из економије ритера сира Петра Мартина".[267] Као што се даље каже, ову земљу, која је по царевој наредби прешла из власништва западног ритера-пронијара у својину манастира, обрађивали су парици.[268]

Нарочито богат материјал о бившим пронијама предатим у манастирско власништво пружа познати практик Хиландара, који је, како изгледа, саставио исти Димитрије Апелмене новембра 1300. г., а који се сачувао само у словенском преводу.[269] Већи део земаља богатог Хиландара представљао је бивше пронијарске поседе. Највећи посед Хиландара у ово време било је велико село Градац. Пре него што га је Хиландар добио, велики и најбогатији део Граца припадао је некоме Вардану, очигледно баштинику. Остали део тог села припадао је петорици пронијара.[270] Пописујући, како је то уобичајено у практицима, куће зависних сељака и њихова газдинства, хиландарски практик ставља сваки поједини део села Граца под посебан наслов. За оне делове Граца који су се раније налазили у пронији, тај наслов гласи: „Ꙋ томьжде селе ѡдь проние Девельцина Манонла", „Ꙋ томьжде селе ѡдь проние Газиꙗ Сирꙗнова" итд. Поред Граца, Хиландар је имао мање поседе у читавом низу других села. О једном од тих поседа који се налазио у селу Кондогрици каже се: „ѡдь проние Скорѣвь повѣле ѡдь цара ѡдьрьвати се", тј. да је оно по царској наредби издвојено проније; у изразу ѡдьрьвати се није тешко препознати превод византијског израза ἀποσπᾶσθαι, који се често употребљава у аналогним случајевима у виантијским повељама (в. прим. 267: γῆ ἀποσπασθεῖσα ἀπὸ τὴν οἰκονομίαν).

[267] Actes de Xénophon № 3, 52: γῆν... ἀποσπασθεῖσαν ἀπὸ τὴν οἰκονομίαν καβαλλαρίου τοῦ σὺρ Πέτρου Μαρτίνου. О овом практику и његовом састављачу: *Острогорский*, Писцовые книги 213 и д. (в. стр. 15 у овој књизи).

[268] Actes de Xénophon № 3, 58 и 84.

[269] Ново издање с коментаром даје *Мошин*, Акти 193 и д. О датуму овог практика: *Острогорский*, Писцовые книги 215 и д. (в. стр. 16 и д. у овој књизи).

[270] Сви су они названи пронијарима (в. доле), док Вардан није назван пронијаром и према томе нема разлога да се он сматра пронијаром, како то чини *Мошин*, Акти 202 и 265, прим. 3.

[96] Према томе, Хиландару није била дата цела пронија Скорева, него само један њен део, и то 5 сељачких кућа које су се налазиле у Кондогрици, исто онако као што је и Зографском манастиру у горе наведеном примеру био додељен само један део проније Газиса. Нема сумње да је исто тако и већина пронијарских поседа који су прешли у власништво Хиландара у селу Грацу представљала само делове дотичних пронија. То се јасно види из података хиландарског практика: „ѡдь проние Девельцина Манонла“, „ѡдь проние Газиꙑ Сириꙗньнова“, „ѡдь прониѥ Никифора Хрисова“, „ѡдь проние Геѡргиꙑ Капьсокаваде“, „ѡдь проние Филомата Николе“. До сада ово није било примећено, па се чак покушавало да се на основу података хиландарског практика утврди величина византијских пронија.[271]

У три случаја, Хиландару је било из појединих пронија издвојено само по једно сељачко газдинство; из проније Манојла Девелцина прешло је у власништво Хиландара 7, а из проније Газија Сиријанова 9 сељачких кућа. Само једна пронија, пронија „деце Кипријанове“, која се састојала од 19 сељачких кућа, прешла је у посед Хиландара, како изгледа, у целини, тј. осим Граца Кипријановићи, изгледа, нису имали никаквих поседа. Наслов у њиховом случају разликује се од свих претходних наслова, и гласи: „ѡдь детець Киприꙗновь ꙋ томьжде селе прониꙗ“, а не ѡдь проние детець Киприꙗновь“.

Поред појединих сељачких газдинстава, у Грацу је било и много неподељене земље чија је површина износила укупно више од 8.000 модија. Не може се утврдити који је део ових земаља прешао у власништво Хиландара из поседа богатог баштиника Вардана, а који из сразмерно малих пронијарских поседа (у власништву Вардanових сељака било је укупно 1.335 модија оранице, а у власништву сељака петорице пронијара из Граца укупно свега 825 модија). Занимљиво је да уз пронију у Кондогрици Хиландар није добио никакве неподељене земље.

Имовно стање појединих сељачких породица које су прешле од пронијара Хиландару било је веома различито. Најимућнији су били сељаци из бивше проније Манојла Девелцина: порези од њихових кућа дају Хиландару годишњи приход од 18 перпера. Сем једне сасвим сиромашне породице, која нема ништа осим једног модија винограда и која плаћа ½ перпере, све сељачке породице имају овде

[271] *Stein,* Untersuchungen 9. *Јиречек,* Историја III, 67.

и оранице и винограде и теглећу и ситну стоку — три породице имају по једног вола и по 50 модија земље, три породице по један пар волова и по 100 модија земље. Она једина сељачка породица коју је Хиландар добио из проније Нићифора Хриза има пар волова, пет крава, десет свиња, осам кошница, 125 модија земље, 6 модија винограда и воћњак од 2 модија; она плаћа манастиру, као и најбогатије газдинство из бивше проније Девелцина, 5 перпера. Напротив, сељаци из бивше проније Газија Сиријанова нису особито имућни, а неки су од њих сасвим сиромашни и без земље. Још су сиромашнији сељаци из бивше проније Ско- [97]
рева у Кондогрици и нарочито сељаци из бивше проније Кипријановића. Истина, сељаци Кипријановића имају доста стоке, али ниједна од 19 сељачких породица нема овде земље и само 6 кућа имају по један мали виноград; према томе, ови сељаци су принуђени да обрађују туђу земљу, пре свега, свакако, манастирску. Сходно своме бедном стању, 19 породица из бивше проније Кипријановића плаћају манастиру скупа 17½ перпера, 5 породица у Кондогрици плаћају свега 6½ перпера, 9 породица из проније Газија Сиријана 11 перпера; док 7 породица из проније Девелцина плаћају, као што смо видели, 18 перпера, једна породица из проније Нићифора Хриза плаћа 5 перпера, а 2 породице средњег имовног стања из бивших пронија Капсокаваде и Филомата плаћају по 2 перпере. Најсиромашнији су били, наравно, тзв. елевтери. У Грацу је било 7 елевтерских породица; све су то безземљаши, а већина нема чак ни стоке. Они су уписани одвојено од парика, под нарочитом рубриком, после списка парика из села Граца, тако да се не може рећи да су они прешли у руке Хиландара од баштиника Вардана или од пронијара или су се појавили на хиландарским земљама тек после прелаза тих земаља у власништво манастира.

Према томе, имовно стање појединих сељачких породица које су прешле у власништво Хиландара из бивших пронија, показује јаку неједнакост, која се опажа и на осталим земљама Хиландара, као уосталом и на земљама других духовних и световних византијских феудалаца. Уопште, између села одн. делова села која су прешла у руке Хиландара из пронијарских и из баштинских поседа нема битне разлике. И у једном и у другом случају су поседи са настањеним сељацима; ти сељаци имају своју имовину и газдинство, али су дужни да плаћају феудалцу дажбине према свом имовном стању и радној способности.

На експлоатацији овог зависног сељаштва почива свако феудално газдинство како баштинско, тако и пронијарско.

Са прелазом земље и сељака из пронијарског власништва у баштинску својину манастира у суштини се ништа не мења. Мења се само господар коме сељаци плаћају ренту. Нема између делова који су прешли у власништво Хиландара из пронијарских и из баштинских поседа никакве разлике ни у начину разрезивања пореза. Повлашћено разрезивање пореза, које смо констатовали на поседима пронијара Михаила Мономаха, не запажа се на бившим пронијарским поседима који су прешли Хиландару. Ови поседи не представљају више проније и према томе су, сасвим природно, изједначени са осталим манастирским земљама и у погледу разрезивања пореза.

Подаци практика Хиландара, у чијем су се власништву 1300. г. налазили поседи који су раније припадали шесторици пронијара, пружају лепу илустрацију горенаведеним документима који говоре о предаји појединих пронија или њихових делова у власништво манастира. Хиландарски практик упознаје нас са положајем таквих пронија после
[98] њиховог укључивања у састав манастирских поседа. Да наведемо из докумената XIV века још неколико карактеристичних примера прелаза пронијарских поседа у својину манастира.

У својој простагми од јуна 1321. г.[272] Андроник III износи да је његов деда, Андроник II, мало пре тога даровао хиландарском јеромонаху киру Симону земљу од 400 модија близу града Јерисо. Али је затим јеромонах Симон обавестио цара да се на тој земљи „затекло“ 15 парика из економије покојног Амнона и Радина, па је Андроник II одредио да Симон добије и тих 15 парика, и то заједно са њиховим парцелама. Андроник III потврђује са своје стране ово даривање, гарантујући јеромонаху Симону и земљу од 400 модија, и 15 парика из економије покојног Амнона и Радина, настањених на тој земљи, и парцеле тих парика. Тако је једно даривање повлачило за собом друго, а друго треће, при чему су се људи и земље поклањали с истом лакоћом; није послужила као препрека ни чињеница да су ти људи и њихове земље припадали пронијарима, од којих је, истина, један у то време већ био умро, док је други несумњиво био још жив и здрав.[273]

[272] Actes de Chilandar 66.

[273] Амнон је два пута назван ἐκεῖνος, док се за Радина овај епитет не употребљава, и заиста при склапању једног уговора августа 1324. г. јавља се као сведок ὁ βασιλικὸς στρατιώτης κῦρ Ἰωάννης ὁ Ῥαδηνός (Actes de Chilandar № 97, 11). О Алексију Амнону в. *Острогорский*, Писцовые книги 213 (в. стр. 15 у овој књизи).

Овај посед се и даље брзо повећавао. Даривање једном од хиландарских јеромонаха значило је, наравно, фактички даривање Хиландару, те се већ у хрисовуљама Андроника II и Андроника III од септембра 1321. г. као сопственик тих земаља и парика не спомиње више јеромонах Симон, већ братија хиландарског пирга.[274] Али је најинтересантније то да се за три месеца, које деле ове хрисовуље од горепоменуте простагме Андроника III, повећала и количина земље и број парика из проније Амнона и Радина додељених Хиландарцима. Даље, док се из простагме Андроника III још није јасно видело да ли је пронији Амнона и Радина припадала и земља поклоњена Хиландарцима близу Јерисоа или су њиховој пронији припадали само парици настањени на тој земљи, дотле хрисовуље оба Андроника од септембра 1321. г. отклањају сваку сумњу о томе, те постаје јасно зашто су се парици Амнона и Радина „затекли“ на тој земљи.

Хрисовуља Андроника II каже, наиме, да су монаси Хиландарског пирга, који је подигао узвишени краљ Србије (Милутин), добили од цара на дар земљу од 500 модија (!) близу Јерисоа из економије пок. Амнона и Радина, и то заједно са 20 парика (!) и њиховим парцелама. Монаси су цара молили да им тај дар потврди хрисовуљом, што Андроник II, излазећи у сусрет њиховој молби, и чини. Скоро идентичну хрисовуљу издаје и савладар Андроник III као потврду даривања свога деде.

Према томе, добивши из проније Амнона и Радина зе- [99]
мљу од 400 модија, Хиландарци су успели да присвоје и 15 парика ових пронијара; а присвојивши те парике, они су се дочепали и њихових парцела. Затим, продирући све дубље у имања пронијара, они су успели у најкраћем року да првобитно поклоњеној земљи присаједине још 100 модија, да присвоје још 5 пронијарских парика и да све то себи осигурају, издејствовавши царску хрисовуљу на 500 модија земље и 20 парика са њиховим парцелама.

Овај занимљив пример вештог приграбљивања земље и парика нарочито је интересантан као илустрација оне непрекидне борбе између пронијара и манастира о којој смо већ у више махова говорили. У доба благочестивог цара Андроника II, златно доба византијског калуђерства, превага је била очигледно на страни манастира. У ово време

[274] Actes de Chilandar № 72 и 73.

спада највећи број даровница манастирима, који су, после тешке кризе из времена латинске владавине и унионистичке политике Михаила VIII, преживљавали период изванредног полета и наглог богаћења. У ово време, као што се види из горе разматраних повеља, нарочито су бројни били случајеви предаје манастирима извесних делова пронијарских поседа. Јако смањење проније Амнона и Радина у малопре анализираном случају објашњава се, додуше, по свој прилици, тиме што је ова пронија, намењена двојици пронијара, после Амнонове смрти остала у власништву самог Радина; вероватно Радин услед тога није ни добио никакве накнаде за изгубљене парике и земље своје проније. Већином, пак, у случају предаје извесних делова проније манастирима, влада се бринула о томе да у замену за изгубљени посед пронијар добије друго имање, и то имање исте вредности, тј. са истом годишњом рентом.

Веома интересантну грађу пружају три документа која се односе на имање Моноспитон, близу манастира Меникеон.[275] У збирци Миклошића и Милера ови документи, непотпуно и неправилно датирани, приписани су Душану. Новија истраживања доказала су непобитно да број XX (према збирци Миклошића и Милера) представља простагму Андроника II од априла 1325. г., бр. XXII простагму Андроника III од августа 1325. г., а бр. XXI простагму Андроника II од децембра (или новембра?) исте те 1325. г.[276] Ови документи представљају изванредан интерес како по својим подацима тако и по својој терминологији. Из њих сазнајемо да је цар Андроник II, поверивши својој кћери, узвишеној краљици (Симониди), патронат над манастиром Јована Претече на Меникејској гори близу Сера, дао на њену молбу овом манастиру суседно имање Моноспитон, које је припадало пронији његовог дворанина кира Нићифора Мартина и које је, према Мартиновом практику, да-
[100] вало приход од 30 номизми. У изразима веома карактеристичним за разумевање суштине пронијарског система и значаја ренте у феудалној економици, простагма Андроника II од априла 1325. г. каже да је Нићифор Мартин држао ово имање „према практику на приход његове еко-

[275] M. M. V, № XX, XXI, XXII, 117—119, 119—120, 120—121.

[276] Уп. *A. Soloviev*, Diplômes de Menoikeon 303 sq.; *St. Kyriakides*, *Τὰ χρυσόβουλλα τῆς παρὰ τὰς Σέρρας μονῆς τοῦ Προδρόμου*, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου (1935) 537 sq. *Dölger*, Urkunden des Joh. Pr. Klosters 33 sq., који је, искористивши многа вредна запажања Соловјева и Кириакидиса, дефинитивно решио питање хронологије ових докумената.

номије... у износу од 30 номизми".[277] Другим речима, Нићифор Мартин, као и сваки пронијар, имао је практик, у којем су били уписани његови поседи и приходи од тих поседа, чија је укупна свота представљала одређену му ренту — ποσότης. Врло је карактеристично да се практик пронијара дефинише не као практик његове економије него као практик на приход, тј. ренту његове економије. Имање о којем се ради представља, према томе, само објекат прихода од 30 номизми као дела ренте одређене његовом власнику-пронијару.

Пошто је доделио Меникејском манастиру посед који је чинио део проније Нићифора Мартина, цар је наредио доместику западних тема Георгију Стратигу и Николи Теологиту да доделе Нићифору Мартину друго имање са истим приходом. Карактеристично је да се и овде ради опет не толико о накнади земље колико о накнади ренте.[278] Међутим, Нићифор Мартин није добио одговарајућу накнаду, а кад је избио грађански рат између Андроника II и Андроника III, он је успео у тим мутним временима да издејствује повратак свога имања. Али чим је мир био успостављен (као што је познато мир је привремено успостављен фебруара 1325. г.), пожурио је да истакне своја права на ово имање епископ Зихне, у чију је јурисдикцију спадао Меникејски манастир, па је Андроник II простагмом од априла 1325. г. вратио манастиру спорно имање.

Да би се избегле нове компликације, цар је сада сам одредио које се имање може дати Нићифору Мартину као накнада за одузету му земљу. То је била економија близу Сера коју је држао Саракин, зет пок. Ромеја. Цар је био обавештен да је рента Саракинове проније износила 80 номизми и да је ову пронију однедавно држала Саракинова жена. Сматрајући да је то противзаконито, цар наређује да се Мартину издвоји део ове проније са приходом од 30 номизми (у бр. XX: χ′ уместо λ′), колико је давало одузето му имање, а да се остали део преда држави. Према томе, 1325. г. још се сматрало недозвољеним да пронија по наследству пређе у власништво жене; одвојивши део ове проније у корист другог пронијара, Андроник II је наредио да се остали део врати држави. Међутим, разматрајући горе

[277] M. M. V, № XX, 117: διὰ πρακτικοῦ εἰς τὴν ποσότητα τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ... ἀντὶ νομισμάτων λ′.

[278] M. M. V, № XX, 118, 1: ὡς ἂν παραδώσωσι πρὸς αὐτὸν τὴν ποσότητα... 118, 8: καὶ ἱκανοποιηθῇ ἀλλαχόθεν... τὸ ὀφειλόμενον τοῦτο διαπρακτικὸν (!) ποσόν. № XXI, 121: καὶ δοθῇ ἀπὸ ἐξαλειμματικῶν καὶ ἐλευθέρων τινῶν στάσεων ἰσόποσον.

питање о наслеђивању пронија, видели смо да је после мање од двадесет година Јован V хрисовуљом од августа 1344. г. дао један део ренте пронијара Султана Палеолога његовој удовици (в. стр. 234).

[101] Међутим, ни овом наредбом питање још није било ликвидирано. Ради његовог коначног решавања потребни су били нови царски укази: горепоменута простагма Андроника III од августа 1325. г., у којој Андроник III као савладар свога деде потврђује и понавља његову одредбу, и простагма самог Андроника II од новембра или децембра 1325. године. Није никакво чудо да предаја делова проније манастирима, мада и уз накнаду штете, није могла да се свиђа пронијарима. Из групе докумената коју посматрамо, то се види нарочито јасно. Као што је напред речено, Нићифор Мартин се није помирио с тим што му је одузет један део његове проније: покушао је да га врати и привремено је у томе чак и успео. Поново изгубивши своје имање, Нићифор Мартин се није смирио и није хтео да се задовољи другим имањем са истом рентом из економије Ромеја. Стога се Андроник II поново враћа на ово питање у својој простагми из краја 1325. године, поново наређује да се Нићифору Мартину преда „као што је било речено, из економије поменутог пок. Ромеја рента од 30 номизми", а да се у сваком случају, без обзира на то да ли Нићифор Мартин жели да прими у замену поменуту ренту из економије Ромеја или не, спорно имање преда Меникејском манастиру, тако да ће „поменути часни Мартин, ако не буде хтео да на тај начин прими ову ренту, потпуно исту изгубити".[279]

Као што је Нићифор Мартин у доба грађанског рата успео да привремено поврати своју пронију предату Меникејском манастиру, тако је и царев дворанин Филип Девлицин, такође искористивши забуну за време грађанског рата између Андроника II и Андроника III, успео да добије царски указ на два метоха Зографа у Солуну. Зографски калуђери поднели су цару молбу тражећи да се та имања врате њиховом манастиру, те је цар Андроник II, који је тако лако давао пронијарске поседе манастирима, указом од августа 1326. г. вратио Зографу имања предата Девлицину, готово се извињавајући и признајући да је ова предаја била незаконита.[280]) Штавише, ускоро је Филип

[279] M. M. V, № XXI, 120.

[280] Actes de Zographou № 24. О хронологији: *Dölger*, Mühle von Chantax 15, Anm. 1.

Девлицин изгубио у корист манастира Зографа и своју пронију у Јерисоу: хрисовуља Андроника III од марта 1328. године потврђује Зографу економију севаста Девлицина у Јерисоу са приходом од 33 перпере (οἰκονομία τοῦ σεβαστοῦ τοῦ Δεβλιτζηνοῦ, ποσότητος οὖσα ὑπερπύρων τριάκοντα τριῶν).[281]

Дешавало се, међутим, да се пронијарски поседи предати манастиру поново одузму манастиру, наравно уз одговарајућу накнаду. Простагма Андроника III износи да је економија великог примикирија (његово име издавачи нису разабрали) с годишњим приходом од 100 номизми била одузета Меникејском манастиру, при чему је доместику Макрину било наређено да пронађе и да преда манастиру исту ренту од 100 номизми (τῶν ρ' νομισμάτων τοσαύτην [102] ποσότητα).[282] Макрин је пронашао земље са одговарајућим приходом не само у више парцела него и у више села, па их је предао манастиру. Царска простагма потврђује неопозиво право манастира да поседује ове земље. Зашто је влади била потребна пронија великог примикирија и коме је она затим била додељена, из овог документа се не види.

Исти Константин Макрин предао је хиландарском игуману Гервасију пронију у Худинама на Струми. Овој пронији посвећен је низ занимљивих докумената из хиландарског архива. Излазећи у сусрет молби игумана Гервасија, Андроник III му је поклонио хрисовуљом од јула 1334. г. у Худинама на Струми *ренту од 40 перпера* (τὴν ποσότητα τῶν τεσσαράκοντα ὑπερπύρων), коју је раније држао Касандрин, а од недавна држи Лепендрин.[283] Иза тога је издата простагма истога цара, такође од јула 1334. г.,

[281] Actes de Zographou № 27, 29—31; cf. l. 50—51.

[282] M. M. V, № XIX, 116—117. Овај документ, који нема датума, погрешно је приписан Душану. Он несумњиво припада Андронику III и спада у тридесете године XIV века, тачније, у време између 1333. и 1338. г., јер се у ово време спомиње и у другим документима доместик тема Константин Макрин. Уп. *Soloviev*, Diplômes de Menoikeon 302 sq. *Dölger*, Urkunden des Joh. Pr. Klosters 33. *Stein*, Untersuchungen 9, Anm. 3. *Lemerle*, Philippes 234 sq. Како је приметио већ *Jireček*, Archiv f. slav. Philol. 17 (1893) 266, Макрин се спомиње и у историји Јована Кантакузина (Kantakuz. II, 279, 1). Да забележимо узгред да се овде спомињу још два чиновника: Никола и Стратиг. Нема сумње да се ради о Николи Теологиту и Георгију Стратигу, који се заједно спомињу и у горе анализираној простагми Андроника II од јула 1334. године.

[283] Actes de Chilandar № 45. У овој хрисовуљи није унесен датум који се уносио црвеним мастилом. Издавачи је датирају јулом 1319. г. и сматрају „врло сумњивом". Међутим, овај документ је безусловно аутентичан. Уп. *Dölger*, Facsimiles № 29 и Archiv f. Urkundenforsch. 13 (1933) 59 sq.

упућена доместику тема Константину Макрину: позивајући се на одлуку у својој хрисовуљи да часни игуман Гервасије прими у селу Худинама на Струми *економију од 40 перпера* (τῆς οἰκονομίας τῶν τεσσαράκοντα ὑπερπύρων), коју је раније држао Касандрин, а однедавна држи Лепендрин, цар наређује Константину Макрину да преда Гервасију поменуту *ренту* (τὴν ῥηθεῖσαν ποσότητα), а да Лепендрину изда на другом месту у своме округу исту ренту (ἰσόποσον), како би он имао свој приход неокрњен (καὶ κατέχῃ καὶ οὗτος ἀνελλιπῶς τὸ οἰκεῖον ποσόν).[284]

Иза тога долази акт о примопредаји Константина Макрина од августа 1334, г., у којем Макрин понавља царево наређење, истичући да је моћни и свети господар и цар наредио својом божанственом простагмом да се часном игуману светог Хиландарског манастира Гервасију преда у селу Худинама на Струми *пронија* Лепендрина (τὴν πρόνοιαν τοῦ Λεπενδρηνοῦ), коју је раније имао Касандрин, а да се Лепендрину да друга пронија. Ми смо нашли за потребно такође да поновимо ову наредбу да би обратили пажњу на занимљиву чињеницу да се у три скоро истовремена документа један те исти посед дефинише час као пронија, час као економија, час једноставно као рента од
[103] 40 перпера. Сви ови појмови су истоветни. Сходно царској наредби коју цитира, Макрин је предао Лепендринову пронију Гервасију, с тим да је Гервасије поседује и да убира са ње приходе, као што ју је поседовао Лепендрин, а пре њега Касандрин, не наилазећи ни на какве сметње.[285]

Четврти документ који се односи на посед у Худинама јесте повеља самог игумана Гервасија од марта 1335. године. Гервасије је купио земаљска блага са изванредном похлепношћу, али не толико за себе колико за свој манастир. Пошто се августа 1334. године дочепао поседа пронијара Лепендрина, он га је већ марта 1335. године предао Хиландару, позивајући се на своју старост и предосећање смрти. У својој даровници, Гервасије прича са своје стране како му је моћни и свети господар и цар по својој милости и благонаклоности поклонио у селу Худинама на Струми *економију од 40 перпера* (τὴν οἰκονομίαν τῶν τεσσαράκοντα ὑπερπύρων), коју је раније имао Касандрин а доцније Лепендрин, определивши у својој светој хрисовуљи да он

[284] Actes de Chilandar № 46. Издавачи су и овај докуменат погрешно ставили у јули 1319. године.

[285] Actes de Chilandar № 47 (такође са погрешним датумом: „август 1319. г.“).

поседује ову економију, убира на њој све приходе и да има право да је преда коме хоће. На основу тога, Гервасије, пошто је стар и тешко болестан, предаје сву поменуту економију од 40 перпера са свим правима Хиландарском манастиру ради спаса своје душе и помињања моћног и светог господара и цара.[286]

Међутим, дајући проније̂арске поседе манастирима у виду царске милости, византијска влада је настојала у исто време да спречи самовољно прелажење пронија у баштинску својину манастира. Влада Палеолога није била у стању да се противи тражењима утицајних манастира, нарочито словенских манастира на Светој Гори, који су имали моћне покровитеље у српским и бугарским владарима, и често је попуштала пред њиховим тежњама да повећају своје поседе на рачун суседних пронија, као што је попуштала, с друге стране, пред тежњама моћних пронијара да претворе своје проније у наследно власништво. Али, влада је желела да избегне смањивање фонда пронијарских поседа, покушавала је да задржи наследне проније у њиховом положају нарочитих, неотуђивих власништава, обавезних на вршење војне службе, настојала да пронијари добијају накнаду за поседе који су им били одузети у корист ма- [104]
настира и трудила се да не дозволи самовољно прелажење пронија у баштинску својину.

О покушајима византијске владе да се бори против крњења пронија сведочи занимљива повеља истог доместика тема Константина Макрина од јула 1335. г.[287] Приликом вршења инспекције у Христопољској теми, Константин Макрин је добио наређење да „у случају да нађе да је од пронијарског поседа нешто некоме продато или приложено, то имање одмах конфискује и преда држа-

[286] Actes de Chilandar № 126. Повељу је потписао Гервасије словенски. О Гервасију, који је био игуман Хиландарског манастира од 1317. до 1336. г., в. детаљно истраживање *В. Мошина* и *М. Пурковића*, Хиландарски игумани средњег века, Скопље 1940, 38—58. Као издавачи Хиландарских повеља, и Мошин и Пурковић погрешно стављају повеље бр. 45, 46 и 47 у 1319. г. Полазећи од тога да се у њима спомиње Константин Макрин (в. горе стр. 251 прим. 282) *Stein*, Untersuchungen 9, Anm. 3 и *Lemerle*, Philippes 234, тачно стављају ове повеље у 1334. г. Томе треба додати да Гервасијева даровница од марта 1335. г., говорећи о цару који му је поклонио бивши пронијарски посед у Худинама, не назива га покојним. Стога је очевидно да је цар који је поклонио Гервасију поседе у Худинама није био тада већ покојни Андроник II (1282—1328), него Андроник III (1328—1341) и да, према томе, II индикт наведен у бр. 46 и 47 не одговара 1319. г., него 1334. година.

[287] Actes de Xénophon № 10.

ви".[288] На основу овог наређења Константин Макрин је хтео да конфискује манастиру Ксенофону две парцеле од 700 модија, воденицу, воћњак и три парцеле винограда од 15 модија, јер су сви ови поседи прешли у власништво манастира из економије Сарантина. Међутим, испоставило се да је Ксенофон држао те поседе већ двадесет година, да их је добио на основу даровнице пок. калуђера Игњатија Сарантина и тројице његове браће, да су ти поседи унети у царску хрисовуљу издату манастиру и да је за протеклих двадесет година манастир на њима спровео значајне мелиорације. С обзиром на све то, Константин Макрин не само да је одустао од намере да те поседе конфискује, него их је и потврдио манастиру Ксенофону на вечита времена као његову неопозиву, па чак и „породичну" својину (в. горе стр. 235 о употреби појма κατὰ λόγον γονικότητος као израза чврстине и трајности права власништва). Заједно са поменутим поседима на крају повеље се предаје и парик Σθλάβος (очигледно Словен) са женом и сином, паром волова, шест крава и виноградом од 4 модија, а уз то се манастиру даје и право да на својим земљама насељава елевтере, који су се, као што се види из других докумената, скупљали на земљама Ксенофона у врло знатном броју.[289]

Продаја и даривање пронија манастирима и другим баштиницима било је, дакле, још увек начелно забрањено и сматрало се као неважеће. Продате и поклоњене проније могле су да буду конфисковане и предате држави. Међутим, повеља Константина Макрина, која потврђује овај принцип, показује уједно да пронијарски поседи који су незаконито били прешли у власништво манастира фактички нису увек били конфисковани. По свој прилици, таква прелажења пронија у власништво манастира дешавала су се, пре свега, онда кад би се пронијар, као Игњатије Сарантин, замонашио и сам ступио у манастир. Власти су дознавале за такве случајеве доцкан и само случајно, а по истеку дужег времена представници власти сматрали су да би било тешко да се у насталом стању штогод промени, па су више волели да реше ствар у корист утицајног манастира.

[288] Actes de Xénophon № 10, 14: ἵνα ἔνθα ἂν εὕρω ἀπὸ τινῶν οἰκονομιῶν διαπραθέν τι πρός τινας ἢ καὶ ἀφιερωθέν, κατακρατήσω καὶ δημοσιεύσω αὐτὸ παρευθύς.

[289] Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 270 и д. (в. стр. 77 сл. у овој књизи) и Елевтери, Зборник Филоз. фак. Унив. у Београду 1 (1949) 47 и д. (в. С. Д., књ. II, бр. 11).

Међутим, док је у такмичењу између византијских манастира и пронијара у доба Андроника II превага била неоспорно на страни манастира, дотле у доба Анроника III настаје извесно колебање. С једне стране, упознали смо се са неколико случајева прелажења пронијарских поседа у својину манастира потврђених повељама Андроника III. С друге стране, влада Андроника III, старајући се о повећању војне снаге царства, покушава да се бори против крњења пронија, као што се то види из мало пре анализираног акта Константина Макрина и из горе изложених мера великог доместика Јована Кантакузина, десне руке Андроника III (в. горе стр. 209 сл.). У време Андроника III спадају, како изгледа, и први покушаји претварања извесних манастирских имања у проније, покушаји који још нису имали успеха, али су ипак карактеристични. [105]

9. ПРОНИЈА У ДОБА ТУРСКЕ НАЈЕЗДЕ. ДАВАЊЕ МАНАСТИРСКИХ ИМАЊА У ПРОНИЈУ.

Већ од друге четвртине XIV века наилазимо на поједине случајеве искоришћавања манастирских поседа у циљу њиховог претварања у проније. Интересантне податке пружа о томе, пре свега, низ докумената манастира Дохиара на Светој Гори. Већ у хрисовуљи Андроника III из 1330/31. године говори се о земљи од 1.500 модија која је била одузета дохиарском метоху Росеја и предата Варваринима. Дохиарци су тврдили да метох Росеја у Дијаволокампу („Ђавољем пољу") припада њиховом манастиру на основу хрисовуље Андроника II и молили су Андроника III да потврди тај посед и врати манастиру земљу од 1.500 модија која је била одвојена од поменутог метоха у корист Варварина.[290] Повеља доместика тема Константина Макрина од маја 1338. г., коју је недавно издао Ф. Деглер,[291] наводи нове детаље и показује, између осталог, да је у протеклом времену Дохиар изгубио још један свој посед, који је такође прешао у пронију. Константин Макрин износи да му је било наређено царском простагмом да добро провери документе Дохиара о поседима у Дијаволокампу и да преда све раније одузете манастирске поседе царевом дво-

[290] *Ktenas*, Χρυσόβ. λόγοι Δοχειαρίου № 1.

[291] *Dölger*, Schatzkammer № 62.

ранину вестијарију Манојлу. Константин Макрин је нашао да је Дохиару стварно било одузето у Росеју 1.500 модија земље, од којих су, међутим, стратиоти Варварини држали 900 модија, док је 600 модија припало Неокастриту: поред тога, нашао је да је манастир и у Ермилији изгубио парцелу од 350 модија, чији су приходи били додељени пок. Комнинуцику. Сходно царевој наредби, Константин Макрин је предао све те поседе вестијарију Манојлу, и то κατὰ λόγον γονικότητος. Међутим, на молбу вестијарија Манојла, који је очигледно само играо улогу покровитеља манастира, новом царском простагмом наређено је Константину Макрину да те земље преда у својину манастиру.

[106] Како изгледа, није било лако издејствовати враћање поседа предатих у пронију, и Дохиарци су постигли свој циљ само захваљујући интервенцији утицајног дворанина. Настојања Дохиара да осигура себи земље које замало није био изгубио изазвала су читав низ докумената, који се тичу имовних права у Росеју и Ермилији, а који су, на жалост, већим делом још неиздати. Дохиарцима је пошло за руком да добију хрисовуљу и од владе Јована V.[292] У овој хрисовуљи од маја 1343. г. ствар се излаже, на основу молбе Дохиараца, углавном онако како је изложена и у повељи Константина Макрина: истиче се, између осталог, да су земље од 1.500 модија у Росеју биле предате делом Варваринима а делом Неокастриту и да је земља од 350 модија у Ермилији била додељена пок. Комнинуцику; да су указом Андроника III све ове земље биле одузете поменутим лицима и предате вестијарију Манојлу, који се овде већ назива покојним, а да су затим новом простагмом истог цара враћене Дохиарском манастиру, који отада те земље поседује и који моли да се његова права потврде хрисовуљом. Хрисовуља Јована V и даје манастиру

[292] *Ktenas*, Χρυσόβ. λόγοι Δοχειαρίου № 2. На жалост, Ktenas је издао само хрисовуље манастира Дохиара, и то прилично невешто. О осталим повељама Дохиарског манастира дате су само сасвим кратке и често непрецизне напомене у Ктенасовом каталогу: Ε. Ε. Β. Σ. 7 (1930) 104 sq. Под бр. 24 овде је забележен, с погрешним индиктом и без имена чиновника, акт Константина Макрина од маја 1338. г., који смо горе испитали на основу новог Делгеровог издања. О враћању Дохиару његових права на имања у Росеју и Ермилији говори и низ других докумената који се наводе у Ктенасовом каталогу без одређеног реда: бр 2 (повеља великог ловца Јована Ватаца, који је саставио и практик Михаила Мономаха, од априла IX индикта); бр. 23 (повеља Константина Макрина од априла VI индикта); бр. 25 и бр. 29.

Дохиару ову потврду на његове земље у Росеју и Ермилији од укупно 1.850 модија.

Упоређивањем три анализирана документа може се, како изгледа, доћи до закључка да су земље од 1.500 модија у Росеју, одузете Дохиару, биле првобитно у целини предате стратиотима Варваринима, а да је затим 600 модија било издвојено Неокастриту, што још једанпут указује на брзо кретање земљишних поседа, нарочито пронијарских. Нема сумње да је и Неокастрит, са којим су Варварини морали да поделе посед, био пронијар. Несумњиво је био пронијар и Комнинуцик, који је добио 350 модија у Ермилији и о коме се у повељи Константина Макрина чак и не каже да је он ту земљу држао него да је од те земље добијао приход, тј. очигледно феудалну ренту пронијара. Сами Варварини, који се у повељи Константина Макрина директно називају стратиотима, представљали су групу војника-пронијара, слично Клазоменитима, са којима смо се упознали горе у повељи из архива Кутлумушког манастира.

Такве групе војника-пронијара представљају интересантну појаву. Варварини се спомињу и у две грчке хрисовуље Стефана Душана где се такође називају стратиотима. Упоређивање ових Душанових хрисовуља с горепоменутим повељама Дохиара нарочито је интересантно, јер показује с једне стране да Дохиар није био једини манастир који је [107] привремено изгубио неке своје поседе, а с друге стране да су војници Варварини, поред додељене им земље Дохиара, имали у истој области Каламарије и друге поседе. Изгледа да су Варварини представљали јачу групу но Клазоменити, чији су поседи, као што смо видели, били врло скромни.

Хрисовуљом од маја 1346. г. Душан даје Ватопеду, између осталог, село Св. Маманта у Каламарији са свим његовим правима, „како су га држали војници Варварини и они који су га пре њих држали", а уједно враћа Ватопеду и имања Рафалија и Кримоте која су му била одузета.[293] Хрисовуљом од априла 1348. г. Душан још једанпут потврђује Ватопеду, поред других његових поседа, „и недавно поклоњено овој часној обитељи по хрисовуљи царства ми село Св. Мамант са целим поседом и опсегом његовим, као што су га пре држали војници Варварини", а исто тако „и леонтариско пристаниште и мало пристаниште

[293] *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље, бр. 11, 36—38 и 46—49. *Regel*, Χρυσόβουλλα Βατοπεδίου, № 6, 22—24.

на Малом мору, које су такође поседовали названи Варварини."[294]

У одузимању манастиру Дохиару двају имања у корист војника Варварина и других лица, као и у одузимању Ватопеду имања Рафалије, могу се назрети први и још бојажљиви покушаји секуларизације извесних манастирских имања у циљу њиховог претварања у проније. По свему изгледа да манастири нису добили никакве накнаде за та имања, док се код уобичајеног замењивања поседа увек давала накнада за одузета имања. Због тога су монаси управо и тражили повратак својих имања. Да је ствар, стајала тако, потпуно јасно се види из Душанове хрисовуље Завлантијском манастиру Св. Георгија у Тесалији од новембра 1348. г. Ова хрисовуља такође говори о томе да је манастиру било одузето једно његово имање, али при томе директно указује на војни карактер ове мере, истичући да је пок. севастократор Јован одузео манастиру његово село Завлантија, а парике који су се у том селу налазили „уврстио у ред војника".[295] На молбу калуђера, Душан је поништио и ову меру, вратио манастиру одузето село и 10 уврштених у војску парика, које хрисовуља наводи поименце.

У вези с овим, треба навести и податак Душанове хрисовуље манастиру Ивирон на Светој Гори од јануара 1346. године да су калуђери тог манастира за своје имање Радоливо и друге суседне поседе плаћали 400 перпера пореза (200 перпера зевгаратикија и 200 перпера кефалија) прво у државну благајну, а затим стратиотима (πρότερον μὲν εἰς τὸ βασιλικὸν βεστιάριον, ὕστερον δὲ πρὸς στρατιώτας).[296] Према томе, византијска влада је извесне по-
[108] реске приходе препустила стратиотима-пронијарима, те их је манастир исплаћивао непосредно тим пронијарима. Може се чак прилично тачно одредити када је то учињено: према скоро издатом практику Ивирона од априла 1341. г. манастир је за исте те своје метохе Радоливо, Овил и Добровикија плаћао ὡς κεφάλαιον 200 перпера државној благајни (πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου), а остале приходе од тих имања, у износу од 248 перпера, задржавао је за себе;[297]

[294] *Соловјев—Мошин,* Грчке повеље, бр. 18, 22—26 и 29—31. *Gudas,* Ἔγγραφα Βατοπεδίου, 234—237.

[295] *Соловјев—Мошин,* Грчке повеље, бр. 21, 5—7.

[296] *Соловјев—Мошин,* Грчке повеље бр. 6, 17.

[297] *F. Dölger,* Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrh. für das Athos-Kloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wissensch., N. F. 28 (1949) S. 119, Z. 241.

према томе, тек доцније, већ у доба грађанског рата с Јованом Кантакузином, византијска влада је пренела ове порeске приходе на пронијаре, повећавши их при томе од 200 на 400 перпера и додавши плаћању кефалија и плаћање зевгаратикија, о којем још нема говора у поменутом практику.

Из наведених података се види да су се већ у првој половини XIV века, и у самом Византијском Царству и у Тесалији, која се од њега била одвојила, вршили извесни, додуше још појединачни и прилично скромни, покушаји секуларизације неких манастирских поседа у циљу њиховог искоришћавања у војне сврхе. Ови први покушаји нису имали успеха. Они су, природно, изазвали незадовољство калуђера, и на њихово тражење сви одузети поседи — у свим случајевима који су нам познати — враћени су манастирима, делом још од стране саме византијске владе, делом доцније од стране Стефана Душана.

Међутим, ситуација се стално погоршавала, и под притиском турске опасности, која је угрожавала сам опстанак царства, византијска влада је временом била принуђена не само да поново приступи одузимању појединих црквених поседа, него и да спроведе једну праву и општу секуларизацију великог дела манастирских поседа у сврху њиховог додељивања у проније. Природно је да су се црквене власти свим средствима противиле таквим мерама и спречавале њихово спровођење, доклегод су могле, а и сама византијска влада није се лако решила на овај корак.

Интересантна је у овом погледу повеља Цариградске патријаршије од новембра VI индикта, тј. 1367. г.,[298] из времена патријарха Филотеја (1362—1376). Пред синодом Цариградске патријаршије појавио се као опуномоћеник цара Јована V његов рођак Макарије Глава Тарханиот и обавестио је синод да цар намерава да на територији од Цариграда до Селимврије смести војнике и да им преда сву земљу на тој територији. Пошто је ту било и два села која су припадала Великој Цркви, цар је молио патријарха да му та два села стави на располагање, обећавајући да ће надокнадити цркви вредност тог поседа, а доцније га и вратити. Патријарх Филотеј је одбио цареву молбу, позивајући се на то да нема право да располаже непокретном [109]
црквеном имовином, чији је „само чувар и ништа више".

[298] М. М. I, 507—508. Уп. *А. П. Лебедев,* Исторические очерки состояния византийско-восточной церкви XI—XV в., Москва 1902, 282 сл. *Charanis,* Monastic Properties 114 sq.

Синод се сложио с патријархом, сматрајући да би се отуђивање црквених земаља косило са канонима. Тада је царев опуномоћеник предложио патријарху да уступи та села цару бар на привремено коришћење, с тим да цар плаћа за њих Великој Цркви десетак. Међутим, патријарх и синод нису пристали ни на то, позивајући се и даље на црквена правила. На крају су, пак, патријарх и синод изјавили: „Ми немамо право да дајемо црквене поседе, али ако цар жели да их узме својом влашћу, нека их узме; он их је поклонио цркви, он може да их и узме и да поступи са њима како нађе за сходно“.

Није познато да ли је цар већ у овом случају искористио овај чисто византијски савет виших византијских јераха. Али неколико година доцније, византијска влада је спровела „својом влашћу“, у циљу повећања војних снага царства, широку секуларизацију црквених земаља да би их поделила пронијарима. Како је опрезно и бојажљиво прилазила том питању побожна царска власт, довољно јасно се види из наведеног документа. Њеним колебањима учинили су крај сами догађаји, пре свега, тешки пораз који је претрпела од стране Турака хришћанска војска у чувеној бици на Марици 1371. године.

Данас располажемо јасним и поузданим подацима о томе да је после овог страховитог пораза половина свих поседа византијских манастира била одузета ради додељивања у пронију. Истина, врло оскудни наративни извори овог времена о томе не говоре. Нема ни савремених повеља које би се освртале на ову значајну меру. Али о томе има потпуно јасних података у доцнијим документима.

Нарочито су драгоцени подаци простагме Манојла II од децембра 1408. г., коју је В. Мошин нашао у архиву Ватопедског манастира.[299] Ова простагма, коју је Манојло II издао приликом своје посете Солуну, почиње следећим речима: „Пре много времена, одмах после смрти деспота Србије, покојног Угљеше, због навале настале тада од стране Турака, врло тешке и дуготрајне, водећи бригу о општем добру, одлучили смо да буде у пронију претворена (ἵνα προνοιασθῶσι) половина метоха светогорских и солунских, и уопште сви, да не би сви до последњег били прогутани“ (превод издавача). Толико су, наиме, очевидно претиле у оно време и тешке прилике. Као што даље каже цар, он је имао намеру да врати манастирима њихове поседе, „ако Бог да боља времена“. Међутим, прилике не само да се нису

[299] *Мошин*, Акти 165—167.

побољшале, него су се још погоршале, тако да је цар био приморан да и преосталим манастирским поседима наметне нове терете. Сада, пак, приликом његовог боравка у Солуну, светогорски калуђери су га замолили да ослободи преосталу половину њихових имања тих накнадних намета. Излазећи у сусрет њиховој молби, цар је ослободио калуђере [118] извесних дажбина.[300] Што се пак тиче њихових имања, Манојло II је потврдио да манастири имају право само на половину својих некадашњих поседа, наредивши да им се врати оно што им је било преко тога одузето и нагласивши још једанпут да свако треба да има половину свог ранијег имања. Према томе, секуларизација спроведена ускоро после турске победе на Марици, 1371. г. остала је на снази и 1408. г. преживевши и турско освајање Солуна и обнављање византијске власти у Солунској области после битке код Ангоре. А као што ћемо видети, она је остала на снази и даље, јер боља времена којима се надао цар Манојло нису наступила, већ се стање стално погоршавало.

Податке простагме Манојла II од децембра 1408. г. који се тичу свих светогорских манастира, потврђује повеља истог цара издата 1415. г. Дохиару.[301] Ова повеља понавља, на молбу калуђера, одредбе простагме која је била издата Дохиару, пре шест година, јануара II индикта, тј.

[300] Карактеристично је при томе да се извесних дажбина од појединих зевгара држава потпуно одриче у погледу манастирских зевгара, његових δουλικὰ ζευγάρια, тражећи у исто време плаћање тих дажбина од зевгара манастирских парика, од παροικικὰ ζευγάρια. *В. Мошин* у свом коментару, Акти 165, и у специјалној расправи Δουλικὸν ζευγάριον (к вопросу о серваже в Византии), Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 113 сл., види у δουλικὰ ζευγάρια неке робовске зевгаре, тумачећи уз то појам зевгара у преносном смислу, као целокупно сељачко газдинство (у једном случају паричко, у другом „робовско“). Међутим, очевидно је да δουλικὰ ζευγάρια значи запреге волова у служби (δουλεία) господара, тј. запреге које непосредно припадају господару и раде на његовој земљи, док су παροικικὰ ζευγάρια запреге појединих парика. Управо у овом смислу супротстављају се δουλικὰ и παροικικὰ ζευγάρια у низу византијских докумената, између осталог, нарочито јасно, и у повељи Хиландара бр. 113, на коју Мошин обраћа нарочиту пажњу, а у којој се опет ради само о томе да се манастирски зевгари ослобађају свих дажбина, док се од зевгара парика тражи плаћање ситаркије. Полемишући са Мошином, *F. Dölger*, Byz. Z. 38 (1938) 528 и Schatzkammer № 63, 27, Bemerkungen, са своје стране даје погрешно тумачење посматрајући δουλικὰ ζευγάρια као радне волове, за разлику од нерадне стоке, бикова и крава. Појам зевгара сам по себи и без икаквог прецизирања може да значи само радну теглећу стоку, те се у документима δουλικὰ ζευγάρια не супротстављају нерадној стоци — ἀργά, него зевгарима парика — παροικικὰ ζευγάρια.

[301] *Ktenas*, Χρυσόβ. λόγοι Δοχειαρίου, № 10.

јануара 1409. г.[302] Простагма од 1409. г. износила је да су Дохиарци имали село Амаријане, које су они, као што се то види из њихових докумената, купили од пок. доместикисе Палеологине, а које им је затим, због „аномалије прилика“, било одузето, те су калуђери молили да ово село буде враћено њиховом манастиру. Цар је наредио да се њихова молба испуни. Што се пак тиче села Ермилије, на које смо већ наилазили као на стари посед манастира Дохиара (в. горе стр. 256 сл.), цар је одредио да Дохиарци имају половину тог села, а половину да има држава, као
[111] што је то одређено и за друга манастирска имања.[303] Из простагме 1408. г. коју је издао В. Мошин, сада знамо да је секуларизација половине манастирских имања стварно била једна општа мера, спроведена још седамдесетих година XIV века, и да је та мера била предузета ради додељивања манастирских имања пронијарима. Наводи простагме од 1409. г. да је половина манастирских имања била предата држави показују још једанпут да су се земљишта додељена у пронију сматрала државним поседом.

У вези са одредбом царске простагме од јануара 1409. године о повратку манастиру Дохиару неких његових поседа стоји повеља пореских чиновника Павла Газиса и Георгија Пергамина од маја 1409. г., која је објављена тек сасвим недавно.[304] На ову врло занимљиву повељу мораћемо да се осврнемо нешто детаљније. По наредби цара (Манојла II) и његовог сина деспота (управитеља Солунске области Андроника),[305] поменути чиновници су предали Дохиару у области Каламарије: целу парцелу пирга Перигардикије, половину парцеле пирга Ермилије, цело село Маријане (Амаријане) и половину села Калокампа. Набројане

[302] Повеља из 1415. г. представља управо копију — ἴσον, коју су тражили калуђери. Према томе и ова повеља је простагма, а није хрисовуља, како сматра издавач. Чињеница да је она датирана годином од стварања света (као што је уосталом датирана и повеља из 1409. г., која се изричито назива простагмом) не треба да нас чуди, јер је Манојло II наредбом из 1394. г. (М. М. II, 214—215) одредио да се и у простагмама наводи година од стварања света. Види о томе *Dölger*, Kodikellos 41.

[303] Ред 23—25: τῆς δὲ Ἑρμηλείας ἵνα ἔχωσι τὸ ἥμισυ μέρος, τὸ δὲ ἥμισυ ἵνα ἔνι τοῦ δημοσίου, ὡς καὶ τὰ ἄλλα κτήματα τῶν μοναστηρίων.

[304] *Dölger*, Schatzkammer № 63.

[305] Као што тачно истиче *Dölger*, Schatzkammer № 30, Bemerkungen, из овог податка се види да је Андроник као управитељ Солунске области заменио непосредно Јована VII, који је умро 1408. г., у шта су сумњали неки истраживачи, између осталог и сам Делгер, па и ја (Писцовые книги 226; в. стр. 29 у овој књизи).

су сељачке куће на свим тим имањима, наведене су поименце старешине појединих сељачких породица и прибележени њихови основни порези; њихова имовина не бележи се у појединостима, већ се само назначује да ли ово или оно сељачко газдинство има зевгар, једнога вола или само ситнију стоку; као засебна група наводе се, као што то видимо и у другим византијским документима доцнијег доба, домаћинства удовица, чије су дажбине биле знатно мање од дажбина породичних домаћинстава (ова класификација, за коју још не знају практици XIV века, а и прилично велики број таквих удовичких домаћинстава очигледно су последица разорних ратова и турских најезда). На сва четири имања укупно је било 47 „породичних“ и 6 „удовичких“ домаћинстава (у повељи је назначено 48 породица услед нетачног сабирања у Ермилији, где се, како изгледа, једно газдинство, које је водила удовица са сином, омашком рачуна и као „породично“ и као „удовичко“ домаћинство); само 6 домаћинстава имало је по један зевгар, 9 по једног вола, 24 домаћинства имало је само ситнију стоку, а остали нису имали ништа. Дажбине ових сељачких газдинстава вишеструко су веће него дажбине сељака сличног имовинског стања у познатим практицима из прве половине XIV века. Ово се несумњиво пре свега објашњава јаким опадањем вредности византијског новца, а донекле по свој прилици и стварним повећањем пореског терета у разореном царству. Нарочито су високе дажбине сељака у Калокампу, који се, као што ћемо видети, налази у посебном положају. У Перигардикији сељаци су плаћали укупно 36 номизми
основне порезе; у Ермилији 65 номизми, и то 50 номизми [112]
основне порезе и 15 номизми „кефалатикија“; у Амаријани $58\frac{1}{2}$ номизми. Што се пак тиче Калокампа, где је Дохиар имао само три сељачке куће, чији су основни порези износили 22 номизме, то се овде истиче да трећина ове своте, тј. 7 номизми и 5 аспра (у ствари нешто мање јер једна номизма садржи 14 аспра), представља „царски“ приход, у који се убраја још и сав кефалатикиј ових сељака у износу од 3 номизме и $2\frac{1}{2}$ номизме од оних 5 које је платио неки Бриза, тако да царски приход у Калокампу износи укупно 13 номизми (сума је опет заокругљена у корист „цара“).

Занимљива чињеница да је трећина основних пореза сељака у Калокампу сматрана као царски приход може се објаснити подацима у горепоменутој простагми Манојла II од децембра 1408. г., која наводи да је „велики емир“ њему

лично поклонио извесна имања,[306] а да их је он предао манастирима, с тим да манастири имају две трећине прихода;[307] другим речима, цар је задржао за себе трећину прихода од тих имања. У таква имања очигледно је спадао и Калокамп. Три остала имања, враћена манастиру Дохиару, спадала су, пак, у оне манастирске поседе чија је половина, као што знамо из исте простагме Манојла II, била још после битке на Марици предата у пронију. Изгледа да су ова имања била враћена манастиру делом као нарочита царска милост, а делом због тога што је, како каже опет иста простагма Манојла II од децембра 1408. г., у неким случајевима манастирима било одузето и више од половине целокупних њихових поседа.[308]

Међутим, не треба мислити да су Дохиару били препуштени сви приходи од враћених имања. Заиста, и сам цар Манојло каже да је погоршање прилика натерало византијску владу да повећа пореске терете и на преосталим манастирским земљама. Олакшице које је цар учинио манастирима приликом свог боравка у Солуну 1408. г., биле су незнатне и тицале су се само споредних дажбина. Изванредан интерес повеље коју сад посматрамо састоји се управо у томе што нам она показује да су сви основни порези сељака и у Перигардикији и у Ермилији и у Амаријани ишли у целини у корист пронијара и да је пронијарима припала и „царска" трећина у Калокампу, која је фактички, нарочито услед додавања целе своте сељачког кефалатикија, износила знатно више од трећине.

Као укупна свота основних дажбина свих 48 (у ствари 47) „породичних" и 6 „удовичких" газдинстава на враћеним поседима Дохиара наводи се свота од 172½ номизме и при томе се истиче да су ову своту „сељаци поменутих села дужни да плате убудуће пронијарима који ће им бити одре-
[113] ђени, и то годишње у два рока, а часним калуђерима да указују дужну част и послушност, да врше у одређено време уобичајене и утврђене работе, где им они то одреде, и да им дају десетак од својих зевгара и све остало што се обично узима од таквих села, тј. десетак од кошница, аир и, кратко речено, све дужне дажбине". Затим се потврђује право Дохиараца да неподељено (μονομερῶς) држе „старо"

[306] По свој прилици су Турци заузели ова имања светогорских манастира, а затим, после битке код Ангоре, Сулејман их је вратио 1403. г. кад је враћен Византији и Солун са околним областима.

[307] *Мошин*, Акти, 166.

[308] *Мошин*, Акти 166.

село Св. Николе код Ермилије, које им је поклонио пок. господин Манојло Девлицин од својих породичних поседа; манастирски зевгари (δουλικὰ ζευγάρια) ослобађају се од свих дажбина и намета.[309] Ослобађају се пореског терета и манастирске воденице, виногради, баште и воћњаци у Ермилији и Амаријани, а исто тако и солана у Калокампу. Све ово, каже на крају повеља, треба да држе часни монаси без икаквих сметњи од стране пронијара или било ког другог државног скупљача пореза. Калуђерима се такође дозвољава да из области ван града Солуна доводе и насељавају у својим селима елевтере, којима ће располагати потпуно као и својим парицима.

Међутим, као што смо видели, парици на враћеним имањима фактички нису били у потпуном власништву манастира. Теоретски, манастиру су била враћена његова сењоријална права на извесним метосима одн. на извесним деловима његових метоха. Али сењоријална рента од тих метоха, најбитнија и најслађа страна сењоријалних права, била му је враћена у јако окрњеном обиму. Њен лавовски део припао је пронијарима.

Сењоријална рента на феудалним поседима, како се то нарочито јасно види из византијских практика, састоји се с једне стране из основних дажбина сељачких кућа, а с друге стране из допунских сељачких плаћања и прихода од господарских земљишта.[310] И ето, све основне дажбине у Перигардикији, Ермилији и Амаријани, као и трећина основних дажбина у Калокампу, а исто тако и кефалатикиј (у Ермилији и Калокампу) — специјални порез у корист представника власти,[311] не добијају од манастирских сељака мо- [114]

[309] Ова мера је аналогна горенаведеном решењу Манојла II, који је својом простагмом из 1408. г., као што смо видели, учинио повластицу манастирима, чији су поседи били експроприсани у корист пронијара, ослободивши дажбина манастирске зевгаре, али не и зевгаре парика, који и овде имају да дају дажбине своме господару — манастиру Дохиару после поновног признања његових сењоријалних права.

[310] *Острогорский*, Писцовые книги, passim.

[311] Код сељака у Перигардикији и Амаријани кефалатикиј уопште није назначен. У Ермилији наведено је 15 „породичних" (у ствари 14) и 2 „удовичка" домаћинства, која плаћају укупно 15 номизми на име кефалатикија. На први поглед чини се да је из тога најприродније закључити, како је то и учинио Делгер, да је свако породично домаћинство плаћало на име кефалатикија по 1 номизму. Међутим, онда се поставља питање зашто у Калокампу кефалатикиј износи 3 номизме, кад овде има 1 „удовичко" газдинство и само 2 „породична", од којих је једно зевгаратно? Да нису можда кефалатикиј плаћала само зевгаратна газдинства, и то у износу од по 3 номизме?

наси, него пронијари, док манастир има да се задовољи споредним сељачким дажбинама и да се теши признањем својих сењоријалних права и указивањем части и послушности од стране сељака.

Ово чудновато стање може се схватити тек кад се узме у обзир оно што је напред речено о секуларизацији манастирских поседа коју је византијска влада од краја XIV века спроводила у корист пронијара. Не узевши то у обзир, учени издавач ове важне повеље, Делгер, дошао је до закључка да се под пронијарима овде подразумевају сами Дохиарски монаси, који тобоже и примају дотичне дажбине од сељака. Ми смо се довољно упознали са суштином система проније да бисмо знали да монаси никада нису могли да буду пронијари. Поред тога, повеља јасно супротставља монахе и пронијаре, кад на горенаведеном месту каже да су сељаци дужни да дају назначену своту својих основних дажбина пронијарима, а да су монасима дужни да указују част и послушност, да врше работе итд.: ὀφείλουσι διδόναι ... πρὸς οὓς ἂν προσταχθῶσι προνιαρίους ... πρὸς δὲ τοὺς εἰρημένους τιμιωτάτους μοναχοὺς αὖθις ἔχειν τὴν προσήκουσαν τιμὴν καὶ εὐπείθειαν κ.τ.λ. Даље, као што смо видели, у погледу прихода који им се стварно препуштају, монаси се специјално заштићују од свих потраживања од стране пронијара. Најзад, треба да се питамо из којих се компонената састоји свота од 172½ номизме, коју дохиарски сељаци имају да плаћају „пронијарима који ће им бити одређени"? Да ли у ову своту, поред плаћања парика у Перигардикији, Ермилији и Амаријани, улазе оне две трећине основних сељачких дажбина у Калокампу које су биле препуштене манастиру, или пак она трећина која се сматрала као царски приход и која је, заједно са кефалатикијем, износила 13 номизми? Као што смо видели, основне дажбине сељака у Перигардикији износиле су укупно 36 номизми, у Ермилији (заједно са кефалатикијем) 65 номизми, у Амаријани 58½ номизми, дакле свега: 159½ номизми. Јасно је да до укупне своте од 172½ номизме, коју примају пронијари, недостаје тачно оних 13 номизми које представљају царски приход у Калокампу. Према томе, у своту која припада пронијарима не улазе управо она сељач-

У Ермилији било је 5 зевгаратних газдинстава, што би и изнело своту од 15 номизми, ако рачунамо по 3 номизме на свако зевгаратно газдинство. Код таквог тумачења могло би се објаснити и зашто сељаци у Перигардикији и Амаријани уопште нису плаћали кефалатикиј: у ова два села није било, наиме, ниједног зевгаратног газдинства.

ка плаћања у Калокампу која су препуштена манастиру, а улазе сва плаћања која је задржала за себе држава, на шта је, уосталом, указао у свом коментару и сам Делгер.

Према томе, доделивши пронијарима основне дажбине сељака на три метоха враћена Дохиару, влада је додала ренти пронијара и оне приходе које је задржала за себе у Калокампу. Очевидно је да је она то учинила управо зато што се ту, упркос Делгеру, ради о правим правцатим пронијарима; да су се под пронијарима подразумевали, како тврди Делгер, калуђери, онда би своти основних сељачких дажбина била додата она плаћања у Калокампу која су била остављена манастиру, а никако не „царски" део, који се као такав од манастирских прихода специјално одбија.

Закључци до којих смо дошли о положају створеном после експропријације манастирских имања у корист пронијара исто толико су значајни колико и нови, па чак изненађујући. Повеља коју посматрамо јасно показује да су манастири не само изгубили у корист пронијара половину својих поседа, него да је и већи део прихода од преосталих манастирских имања био предат такође пронијарима; јер, као што каже простагма Манојла II од децембра 1408. г., погоршано стање приморало је владу да наметне нове терете и преосталим манастирским земљама. Интересантно је да је и онај део прихода у Калокампу који се зове царским приходом додељен пронијарима. С тиме треба упоредити простагму Манојла II од јануара 1409. г. која, говорећи о манастирским имањима претвореним у пронију, каже да се та имања налазе у поседу државе. Држава секуларизује манастирске земље и предаје их у пронију. Међутим, као што смо већ више пута констатовали, власништво на основу проније не ствара још само по себи право својине. Као сопственик пронијарских поседа сматрала се држава. Манастирске земље предате у пронију сигурно су представљале само привремено држање пронијара, не претварајући се у њихово наследно власништво. Тим пре је само привремени карактер имало додељивање пронијарима ренте од манастирских имања која су остајала у власништву манастира. Стога се у нашој повељи каже да су сељаци дужни да плаћају дажбине „пронијарима који ће им бити одређени", без навођења одређених лица. Исто тако се манастир у погледу прихода који су му остављени узима у заштиту од τῶν κατὰ καιροὺς προνοιαρίων. Карактеристично је при томе да се манастир узима у заштиту подједнако од тражења пронијара и државних скупљача пореза, између којих, с обзиром на настало

стање, у очима манастира стварно није било никакве битне разлике.

Нови подаци повеље Павла Газиса и Георгија Пергамина објашњавају и извесне податке других докумената, које нисмо могли да схватимо тачно пре него што смо се упознали са овом повељом. Тако тек сада постаје јасан прави значај низа интересантних навода у већ давно објављеном лаврском практику од јануара 1420. године, који се тиче неких лаврских поседа на Халкидику.[312] Овде се најпре говори о метоху Сике код Рендине. Овај метох је био већ давно предат држави (πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου), па су калуђери молили блаженог деспота да се тај метох врати њиховом манастиру. Са пристанком цара и његовог сина деспота, тј. опет Манојла II и његовог сина Андроника, састављачи овог практика, порески инспектори Солунске теме, Стефан Дука Радин, Јован Радин и Константин Палеолог Малота, предали су ово село поново у потпуно власништво Лавре, ослободивши га свих дажбина. Овде је било свега 6 сељачких кућа, од којих две удовичке. Њихове основне дажбине, које се овде називају хрисотелијом, износиле су укупно 30 перпера (од тога 20 перпера платио је први на списку
[116] сељак који је имао једног вола), а уз то је долазило и 5
перпера на име кефалатикија. Ова свота од 35 перпера препушта се у целини манастиру, а исто тако и десетак од сељачких зевгара и кошница, пашнина и све остале дажбине. Манастиру се дозвољава такође да насељава „туђинце непознате држави" (елевтере), који се унапред ослобађају свих пореских обавеза. Према томе, ово мало село било је враћено Лаври у целини и уживало је потпун имунитет. Нећемо сигурно погрешити ако претпоставимо да је оно било у своје време одузето Лаври у вези са додељивањем половине манастирских поседа пронијарима. Навод да је оно било одузето у корист државе, као што сада знамо, нимало томе не противречи, док се јасна алузија на то да је држава овај метох била доделила у пронију налази у имунитетској формули која га пре свега заштићује управо од потраживања пронијара (ἀκαταζήτητον ἀπό τε προνοίας καὶ ἑτέρου παντός). Интересантно је забележити да на крају повеља ставља једну занимљиву резерву, врло карактеристичну за ово време. „Ако, пак, каже се овде, буде наметнута општа радна обавеза или новчано плаћање осталим селима, онда морају и

[312] *Изд. А. Лавриота,* Κωνσταντινουπ. Φιλολ. Σύλλογος 25 (1893/94) 167.

људи који се налазе у том селу да дају оно што се од њих тражи, као и сва остала села".

Даље, практик бележи као власништво Лавре метох Гомата у истој области. На њему се налази 16 сељачких кућа, чије основне дажбине износе укупно 70 перпера. Али, овде се каже да ове дажбине, као и кефалатикиј, сељаци морају да дају држави, вршећи уплату, према обичају, два пута годишње. Манастиру они дугују извесна плаћања уместо вршења работа, и то зевгаратни сељаци (ζευγαράτοι) по 4 перпере, воидатни (βοϊδάτοι) по 3 перпере, удовице по 1 перперу. Интересантно је да сељаци овде не врше работе и стога се оне замењују новчаним плаћањима које иду у корист манастира. Они су дужни да дају манастиру и десетак од својих зевгара и кошница.

Према томе, овде је пред нама потпуно иста слика као и у дохиарској повељи од маја 1409. г., објављеној у Делгеровој збирци, где се такође манастир користио работама сељака, добијајући од њих и десетак и сличне дажбине, док му је право на основна плаћања сељака, дажбине од њихових кућа и кефалатикиј, било одузето и предато пронијарима. Нема сумње да је у истом циљу држава ставила своју руку и на основна плаћања сељака на лаврском метоху Гомата. Заиста, и простагма Манојла II манастиру Дохиару од јануара 1409. г. (1415. г.), као што смо већ више пута наглашавали, говори о предаји половине манастирских имања држави, док се, у ствари, ради о њиховом додељивању у пронију. Пошто сада знамо, на основу дохиарске повеље од маја 1409. г., да су манастири не само изгубили половину својих имања у корист пронијара, него да су се и на преосталим манастирским метосима основна сељачка плаћања могла препуштати пронијарима, постаје јасно да је преузимање основних сељачких дажбина на лаврском метоху Гомата од стране државе фактички означавало њихову предају пронијарима. Пре објављивања дохиарске повеље од маја
1409. г. могућност такве предаје није била позната, па сам [117]
у своме раду о византијским практицима неправилно протумачио стање на лаврском метоху Гомата, претпоставивши да овај метох Лавре још није имао имунитета.[313] Користим се овом приликом да исправим ову грешку, која је унела непотребну нејасност у моју основну тезу да су приходи од феудалних поседа припадали — било у целини, било са само незнатним изузецима — сењору-феудалцу, као што се

[313] *Острогорский,* Писцовые книги 232 и д. (в. 35 и д. у овој књизи).

то види из целокупне остале грађе византијских практика, који не остављају ни најмању сумњу у то да су главна плаћања сељака увек ишла у корист сењора-феудалца, чинећи основу његове феудалне ренте, док су се из његовог имунитета изузимали и то релативно ретко, само неки ситнији и споредни приходи. Исто такво стање било је сигурно и на лаврском метоху Гомата, али се оно изменило услед тога што је један део манастирских земаља био предат у пронију и што су поврх тога били предати пронијарима и извесни манастирски приходи.

У вези са секуларизацијом манастирских поседа налазе се несумњиво и извесни даљи подаци лаврског практика од 1420. г. Тако се овде потврђује право Лавре на метохе Дримосирту и Писону и на старо село Лорот, заједно са парицима на тим поседима, с тим да их Лавра поседује без плаћања дажбина и у целини (очигледно је Лавра раније поседовала та села само делимично). Уместо ових села, наставља практик, монаси су дали држави (πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου) половину од два своја друга метоха, Сидерокавсије и Карбеје, и друга стара села, као што је то било детаљно изложено у другој једној повељи, коју су издали претходници састављача овога практика.

Видимо, дакле, да је стање византијских манастира у последњем периоду постојања Византијског Царства било још жалосније него што се то могло закључити на основу података простагме цара Манојла II од 1408. г. Пошто је седамдесетих година XIV века спровела широку секуларизацију манастирских поседа, о којој нам говори у поменутој простагми сам цар, византијска влада се и даље држала политике експропријације манастирских имања, и то не само у време на које се односе подаци ове простагме, него, као што то показује лаврски практик из 1420. г., и дуго година доцније. Штавише, као што се види из повеље солунских пореских инспектора издатој Дохиару и из истог лаврског практика, поред половине манастирских поседа, пронијарима су припали и извесни приходи на преосталим манастирским метосима.

Дуга непрекидна борба између манастира и пронијара завршила се на штету манастира. Под притиском турске најезде, византијска влада се определила у корист пронијара. Пронијари су ојачали као никад раније, на рачун манастира и по цену њиховог сиромашења. Од некадашње моћи и богатства византијских манастира није много остало.

Економска снага и утицај византијских манастира растао је вековима. Врхунац своје снаге и славе византијски манастири су постигли за време Андроника II, кад су огромно проширили своје поседе. Моћни положај, заснован на јакој материјалној бази, који су стекли почетком XIV века, манастири су углавном задржали и за време следећих царева у току наредних деценија. Доба српске власти под Душаном, као што ћемо још видети, само је ојачало и повећало моћ и богатство главног средишта византијског калуђерства на Светој Гори. Но, затим је дошло до оштрог преокрета. Бојазан од турске најезде натерала је византијску владу да и поред своје традиционалне љубави према монаштву жртвује интересе манастира у корист њихових старих супарника — пронијара, који су, како је изгледало, једини још били у стању да пружају завојевачима отпор. После дугог периода непрекидног напретка и материјалног богаћења, византијски манастири су се одједном нашли у крајње жалосном положају. Није чудо што су се светогорски манастири лако помирили са турском владавином, која им је оставила унутрашњу самоуправу и гарантовала материјалну безбедност, ликвидирајући у исто време класу византијске војне аристократије. [118]

Дакле, пред претњом непријатељског освајања, византијска влада се решила да спроведе секуларизацију манастирских поседа у циљу њиховог додељивања пронијарима, јер је у повећању броја пронија видела једино средство за јачање војних снага царства и једини излаз из настале трагичне ситуације. Као што смо видели, цар Манојло II је тврдио да је половина манастирских поседа била претворена у пронију „да не би сви до последњег били прогутани“, тј. да не би подлегла непријатељском освајању цела царевина.

Природно се поставља питање колико је такво схватање било оправдано с обзиром на стварни значај проније и на улогу коју је она одиграла у византијској историји као основа војне снаге царства. Нема сумње да је искоришћавање система проније у војне сврхе, у доба Комнина, знатно ојачало војну снагу царства, иако је Византија била и даље приморана да ангажује бројне најамничке одреде. Међутим, систем проније није могао довољно да осигура војну снагу царства: његове одбрамбене снаге показале су се недовољне већ крајем XII века, у доба опадања византијске државе, а деловање центрифугалних снага које су дошле до изражаја у систему проније само је убрзало дезинтеграцију државног организма. После привременог јачања у никејском периоду

и после епохе империјалистичке политике Михаила Палеолога, која је исто онако као и империјалистичка политика Манојла Комнина потпуно истрошила снаге византијског становништва, Византија од краја XIII века испољава потпуну војну немоћ. И поред тога што се систем проније све више развија, византијска војска је немоћна и у знатној мери се састоји од страних најамника. О византијској војсци у време Андроника II, савремени историчар Нићифор Гри-
[119] гора каже да је била „смешна" па чак као да „уопште није постојала".[314] Истина, реформе које је предузео Андроник II ради побољшања финансијског стања имале су за сврху, између осталог, и повећање одбрамбених снага царства. Али крајњи циљ царев било је формирање коњаничког одреда од 2.000 људи у Европи и од 1.000 људи у Азији.[315] Најјасније се, пак, војна немоћ царства почетком XIV века види из самих историјских догађаја тог времена. Довољно је да се сетимо чувене епизоде са Каталанском компанијом: група најамника - пустолова са далеког Запада, којој је византијска влада поверила одбрану земље од турског надирања у Малој Азији, годинама је терорисала цело царство, некажњено пљачкајући и пустошећи његове провинције.

Мора се, дакле, рећи да проније нису пружале чврст и сигуран ослонац византијској војној снази и да у овом погледу ни изблиза нису одиграле ону улогу коју су у своје време одиграла стратиотска имања. Међутим, византијска влада није имала другог средства за одржавање и учвршћивање своје војне снаге него да форсира развитак пронијарског система или да врбује стране најамничке одреде. Али врбовање страних најамника било је опасно оружје и захтевало је финансијске трошкове који су често превазилазили могућности тадашњег царства. Стога је у трагично доба турског освајања Балканског полуострва ширење система проније изгледало као једино спасоносно средство. Стварни значај система проније као ослонца војне снаге царства не сме се преувеличавати, али се не сме ни потцењивати. У очима византијске владе проније су очигледно представљале такав ослонац. Најјасније сведочи о томе чињеница да се у циљу проширења система проније побожна византијска влада решила чак на секуларизацију манастирских земаља и да се, решивши се на такву меру, доследно ње придржавала.

[314] Gregoras, I, 223 и 158.
[315] Gregoras, I, 317. Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte 347 sq. (= Историја Византије 453 и д.).

Не треба ни наглашавати да секуларизација манастирских поседа, на коју се византијска влада решила под притиском тешких прилика ради јачања система проније, нимало није означавала начелно негативан, а камо ли непријатељски став према монаштву. Треба напротив истаћи да се византијска влада, спроводећи секуларизацију манастирских имања, у исто време није потпуно одрекла праксе даривања манастирима земљишних поседа. Даривање земаља и додељивање привилегија манастирима знатно се смањује али се не прекида потпуно. Традиције, верске побуде, молбе угледних и утицајних заштитника приморавале су византијску царску владу да понекад одступа од правца којим је пошла под притиском тешких прилика.

Да наведемо један пример из времена самог Манојла II, који је интересантан за питање проније. На молбу своје супруге, царице Јелене, и српског деспота Стефана Лазаревића, Манојло II је наредио простагмом од октобра 1406. г. да се руском манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори
доделе три зевгара земље најбољег квалитета „од слободне [120]
царске земље" (ἀπὸ ἐλευθέρας βασιλικῆς γῆς) на Лемносу.[316] Повеља од јуна XV индикта 6915. г., тј. од јуна 1407. г.,[317] говори о испуњењу ове наредбе; царски чиновници су пронашли земљу назначеног квалитета и обима међу парцелама које је пок. Никола, син Јевдокима, држао у пронији (буквално: у саставу прихода своје економије)[318] и предали је руском манастиру. Занимљиво је да се ова бивша пронија састојала од мноштва појединих ситних парцела: у свему је руски манастир добио више од 20 парцела са површином од укупно 748 модија, што је и одговарало трима зевгарима земље вишег квалитета, јер, као што су објаснили царски чиновници, они нису могли да нађу на Лемносу такву количину земље вишег квалитета у једном комаду.

Дакле, цар је наредио да се манастиру Св. Пантелејмона доделе три зевгара од слободне царске земље и као таква манастиру је била дата земља која се раније налазила

[316] Акты Русск. мон., бр. 24, 188—189 (уместо 1406. погрешно је наведена 1407. г.).
[317] Акты Русск. мон., бр. 25, 190—98.
[318] ἅπερ ἐκράτει ἀποιχόμενος Νικόλαος τοῦ Εὐδοκίμου λόγῳ εὐεργεσίας ἐντὸς τῆς ποσότητος τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ. Како су слабо схватали старији истраживачи специјалне византијске термине а нарочито термине повезане са пронијом, показује превод овог места у издању аката руског манастира: „которые держал за собой в своем хозяйстве, в виде благоденния (царского), удалившийся Николай Евдокимов".

у пронији. Овај пример показује нам још једанпут да се земља додељена у пронију сматрала царском или државном земљом. Овај принцип остаје на снази и поред честог наслеђивања пронија.

Међу многобројним подацима о византијским пронијама нема, на жалост, ниједног директног податка о томе како су и на који начин вршили службу византијски пронијари и њихови парици. По свој прилици већина пронијара, који се нису узалуд називали стратиотима, лично су вршили војну службу, иступајући у походима на челу извесног броја својих сељака, како то, на пример, за период латинске владавине показују подаци Морејске хронике. Услед тога је потчињеност парика своме господару неизбежно добијала нарочити карактер, типичан за феудални поредак. Ти нарочити односи између сењора и његових људи, који га прате у ратним походима, врло јасно се испољавају у повељи коју је 1. августа 1384. г. издао светогорском манастиру Пантократора велики примикирије Јован, богати земљопоседник-баштиник и један од оснивача манастира Пантократора.[319] Остављајући тестаментом Пантократору своје огромне поседе, велики примикирије Јован ставља под покровитељство манастира и своје људе који су насељавали те поседе. О тим својим људима велики примикирије Јован говори у свом тестаменту доста детаљно. Назива их својом децом и браћом своје душе, које је он отхранио и којима је био и отац и брат. Они су се много трудили и помагали му колико год су могли, показујући се према њему верни и
[121] исправни и излажући се често свакојаким опасностима. Према томе, иза идеалних патријархалних односа које показује велики примикирије Јован крију се односи нарочите врсте: његови људи нису били само његова „деца и браћа“, али нису били ни само његови зависни сељаци, које он као такве поклања манастиру, него су били, у неку руку, његови поданици, „верни и исправни“ према њему и као такви су учествовали у његовим ратним подвизима излажући се „свакојаким опасностима“. Предајући их манастиру, он жели да им обезбеди прилично велику слободу, али уједно ставља их у односу према манастиру у исти положај феудалног поданства, које се заснива с једне стране на покровитељству и помоћи сењора, а с друге стране на верности и вршењу службе поданика. Према жељи великог примикирија, његови људи, као и њихови потомци, не смеју да трпе никакве сметње ни од стране његових рођака, ни од

[319] Actes de Pantokrator № 6.

трећих лица, ни од самог манастира. Ако после његове смрти неко од његових рођака или нека друга лица буду хтела да их оптерете неком обавезом, манастир је дужан да их од тога заштити. Са своје стране, они су дужни да помажу манастир и да му указују верност и љубав, али не као зависни људи, него као лица која се слободно користе покровитељством — „не на основу парикије или дулије него пре на основу слободе и моћног покровитељства“. Карактеристично је да велики примикирије жели да осигура својим људима право одласка: ако неко од њих буде хтео да се пресели у неко друго место, он је слободан да то учини и да прода своју непокретну имовину, а манастир нема право да га у томе спречава.

Значај овог документа не умањује се за нас тиме што он потиче од баштиника. Разуме се да пронијар није могао да тако слободно располаже својим земљама и својим сељацима. Али онај однос специфичног поданства, који је везао за великог примикирија Јована његове људе, морао је постојати и између пронијара и њихових парика, који су били дужни да врше не само своју сељачку него и војну службу под вођством свога господара-пронијара. Врло је вероватно да су такви односи настали управо на пронијама, а да су се одатле проширили и на баштинске поседе.

Интересантан је у тестаменту великог примикирија Јована типично феудални менталитет овог представника вишег византијског племства. Подвлачећи разлику у правно-политичкој структури између Византије и феудалног Запада, историчари нису довољно обраћали пажњу на то да је не само економска и социјална основа Византијског Царства имала чисто феудални карактер, него да је и сав живот доцније Византије, који се на тој основи развијао, неизбежно све више испољавао чисто феудалне црте.

У византијским изворима доцнијег периода има доста података који говоре о таквим цртама у пракси византијске државе и у животу византијског друштва. Нарочито јасно се те црте испољавају управо у војсци, у којој све већу улогу почиње да игра лична пратња појединих магната. Тако, на пример, у једном походу Јована Кантакузина, поред редовне војске, узимају учешће „његови рођаци и други [122]
племенити људи, тако да је њихов број заједно са људима из њихове пратње износио скоро пет стотина“.[320] Везе са Западом и долазак многих представника западног племства у Византију доприносили су томе да су се Византинци упо-

[320] Gregoras, II, 628.

знавали са извесним карактеристичним обичајима западног феудалног ритерства. Јован Кантакузин нам сам прича како је он, пошто је проглашен за цара у Димотици, 1341. г., неким лицима из одреда Латина доделио достојанство ритера (τὴν χαβαλλαρίων παρεῖχε τιμήν); том приликом је он, представник конзервативне византијске аристократије, „извршио над њима све што се захтевало по обичају" (πάντα ἐπ᾽ αὐτοῖς τὰ εἰθισμένα πράττων).[321] Многи такви западни „кавалири" налазили су се, као што знамо, у византијској служби и у својству пронијара.

Може се посумњати у то да ли је пронија била довољно ефикасна као средство појачања војне снаге царства. Али се не може посумњати у то да је систем проније, који је почивао на чисто феудалној основи, у највећој мери допринео феудализацији Византијског Царства. У томе је главна историјска улога овог система и главни интерес његовог проучавања.

10. ПРОНИЈА УОЧИ ПРОПАСТИ ВИЗАНТИЈСКОГ ЦАРСТВА. ПРОНИЈАРИ КАО ОБЛАСНИ УПРАВИТЕЉИ

Пронија је отпочетка водила ограничавању централне власти, јер је централна влада морала да се у корист пронијара одриче извесних својих права, препуштајући им, пре свега, скупљање пореза у додељеним им областима, а затим и право суђења њиховим сељацима. Што се систем проније више развија а централна власт више слаби, утицај пронијара у провинцијама царства постаје све већи, тако да се, на крају крајева, на територијама додељеним у пронију власт владиних представника практички потпуно потискује и власт царске бирократије скоро потпуно замењује влашћу земљопоседника-пронијара. Не само да пронијару припадају приходи од његове области и да он суди становништву те области, него он врши у њој и сву политичку власт и постаје фактички њен управитељ. У накнаду за то, он је дужан да за цара врши службу, тј. да му пружи војну помоћ. Ако му се поврх тога намеће и дужност давања држави ове или оне дажбине, обично споредног значаја, то ова обавеза има пре свега симболички карактер, не представљајући ма какво значајно реално ограничење.

[321] Kantakuz. II, 166, 20—22.

У области која је поверена пронијару, сва права државе фактички прелазе на њеног управитеља-пронијара. Таква је завршна етапа и коначни резултат историје византијске проније. Такво је стање које нам приказују документи XV века.

Нарочито је интересантна, како по свом садржају, тако и по својој терминологији, серија докумената, царских хрисовуља и деспотских аргировуља, издатих у доба последњих Палеолога чувеном филозофу-хуманисти Георгију Ге- [123]
мисту Плитону и његовим синовима. Ови документи нам приказују чувеног пелопонеског мислиоца-идеалисту у својству крупног магната, власника и управитеља једне области на територији Морејске Деспотовине.

Деспот Теодор Палеолог наређује аргировуљом од новембра 1427. г.[322] да његов дворанин кир Георгије Гемист „држи и управља (ὡς ἂν κρατῇ καὶ κεφαλατικεύῃ) тврђавом и облашћу Фанарија са целим округом, добијајући сваке године као приход све дажбине кефалатикија, тј. дажбине кефалије-управитеља ове области (πάντα τὰ δίκαια τοῦ κεφαλατικίου τῆς αὐτῆς χώρας), мизе (? τὰς μύζας) и све остало што су становници (οἱ ἔποικοι) дужни да дају као владаочев данак (αὐθεντικὸν δίκαιον), изузимајући само давање флоријатика (τῆς τοῦ φλωριατικοῦ δόσεως), које припада држави". Он ће држати ову област и управљати њом без икакве сметње у току целог свог живота, али је обавезан да врши службу (καὶ ἐκδουλεύειν ὀφείλων).

Према томе, Гемист Плитон има не само да држи (κρατεῖν) извесну територију него и да њоме управља (κεφαλατικεύειν); веома је карактеристично да се његова права и његове функције одређују у изразима који потичу од званичног назива позновизантијског управитеља провинције — кефалије. У повереној му области, Гемист Плитон фактички замењује кефалију. Дажбине кефалије као представника државе препуштају се у овој области њему, и то као његов лични приход, као рента коју добија у својству пронијара. Као пронијар, он је обавезан да врши службу — овом обавезом условљена су сва његова широка права и све привилегије. Гемист Плитон је истовремено и обласни управитељ и земљопоседник-пронијар. Од ситнијих пронијара претходног времена он се разликује тиме што као власник веће територије, на којој се налази и једна тврђава, он ту територију не само држи него и управља њом као обласни управитељ--кефалија. С друге стране, од кефалија-чиновника он се

[322] M. M. III, 173—174.

разликује тиме што не само управља извесном облашћу, него и држи је у своме власништву као пронијар-земљопоседник, добијајући од ње одређене приходе. Ова област припада му доживотно, истина, под условом вршења одређене службе, а после његове смрти прелази, под истим условом, у власништво његових синова.

Повеља деспота Теодора одређује, наиме, да после смрти Гемиста Плитона тврђаву и област Фанарија држе и њом управљају (опет: ἵνα κρατῶσι καὶ κεφαλατικεύωσι), у току целог свог живота и под истим условима, његови законити синови, кир Димитрије и кир Андроник, а затим исто тако и њихова деца. Штавише, у својој дарежљивости, деспот Теодор предвиђа за Гемистове синове и даља даривања, ако се они покажу тога достојни; а ако се и не покажу, нека добијају као приход (εἰς προσόδιον αὐτῶν) сваке године све наведене дажбине, изузимајући дажбину флоријатика која припада држави, а са своје стране нека врше одређену службу (καὶ ἐκδουλεύωσι τῇ βασιλείᾳ ἡμῶν τὴν ἀνήκουσαν ὑπὲρ
[124] τούτων δουλείαν). После смрти једног од њих, његов део прелази у доживотно и неопозиво власништво другог.

Поред тврђаве и области Фанарија, Гемист је добио на основу друге аргировуље деспота Теодора и село Врисис код Касторија. Ова аргировуља није сачувана, али је њена садржина позната из хрисовуље цара Јована VIII, од октобра 1428. г., који је на Гемистову молбу потврдио обе деспотове аргировуље, детаљно изложивши њихову садржину.[323] Село Врисис било је дато Гемисту с целим округом, с тим да он у њему убира у своју корист сав приход, наиме, приход од дажбина кефалатикија и загонетне „обе мизе“; додељене су му и све напуштене парцеле у овом селу, као и „сва остала државна права“ (καὶ πᾶν ἄλλο δημοσιακὸν δίκαιον) изузимајући само дажбине за Хексамилион, тј. за бедем подигнут на Коринтској превлаци. Најзад, он има права да на свом поседу спроводи мелиорацију и да на њему насељава „туђинце непознате држави“, тј. да повећава број својих парика привлачећи нове насељенике из класе туђинаца-елевтера. После његове смрти, његово власништво прелази на једног од његових законитих синова, и то најдостојнијег, а затим се истим редом наслеђује и даље, при чему је, пак, власник дужан „увек да врши одређену службу“ (ἀεὶ ἀποδιδόναι ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν ἀνήκουσαν δουλείαν).

Иза тога, исто тако детаљно, скоро дословно, наводи се позната нам аргировуља о тврђави и области Фанарија, те

[323] М. М. III, 174—176.

цар потврђује оба даривања свога брата деспота Теодора Гемисту Плитону. При томе, према правилима средњовековне дипломатике, главне тачке даривања излажу се понова, па чак и два пута — у диспозицији и у коробораціји. Интересантно је да се за село Врисис каже да ће га Георгије Гемист и његови наследници имати, држати, поседовати (ἔχειν, κατέχειν, νέμεσθαι), али се нигде не каже да ће они њиме управљати (κεφαλατικεύειν), како се то више пута каже за област Фанарија, на чијој се територији налазила тврђава и где су живели не само зависни сељаци — парици, него и други становници — епици. Државина села Врисис има исти карактер као и државине већине пронијара са којима смо се упознали у документима претходног времена. Држање области и тврђаве Фанарија повлачи собом проширивање права пронијара и постанак извесне политичке власти на бази земљопоседничких права. На једном и на другом поседу, Гемист Плитон и његови наследници имају право да убирају у своју корист све приходе, искључујући флоријатик у једном, а дажбину за Хексамилион у другом случају: на њих прелазе сва финансијска права која су раније припадала држави одн. цару (у томе се не прави никаква разлика и каже се час τὸ δημοσιακὸν δίκαιον час τὸ αὐθεντικὸν или βασιλικὸν δίκαιον). С друге стране, и једно и друго власништво условљено је службом, коју Гемист Плитон и његови наследници дугују цару одн. држави. Код свих понављања, ни аргировуља деспота Теодора ни хрисовуља цара Јована VIII не пропуштају ниједанпут да нагласе да су поседи Георгија Гемиста оптерећени обавезом вршења слу-
жбе, која заједно с тим поседима прелази на наследнике из [125]
генерације у генерацију. Ова два момента, додељивање пореских прихода у виду феудалне ренте и обавеза службе на основу додељеног поседа, показују да су Гемист Плитон и његови синови несумњиво били пронијари, иако се њихови поседи у нашим документима не зову пронијом.

Принцип наслеђивања пронијарских поседа изгледа да је потпуно победио и сматра се као нешто сасвим природно. Међутим, с обзиром на обавезу службе, којом је пронија оптерећена, ред наслеђивања регулише се од стране власти: допушта се да се пронија предаје у наследство само мушкарцима, а аргировуља за село Врисис одређује чак да се тај посед у целини преда једном од Гемистових синова, и то достојнијем. Царска хрисовуља наводи, али не понавља са своје стране ову одредбу, која је постала сувишна после додељивања области Фанарија.

Још за живота Георгија Гемиста, вероватно у вези са његовим одласком у Италију, новом аргировуљом деспота Теодора, која није сачувана, али која нам је позната на основу хрисовуље цара Константина XI, од фебруара 1449. г., старијем сину Гемиста Плитона била је дата област Фанарија, а млађем село Врисис. По свом повратку у Мистру, Гемист Плитон поднео је ову аргировуљу деспота Теодора, тада већ покојног (умро 1443), цару Константину XI и молио га да потврди даривање свога брата деспота и да „дода нешто по својој дарежљивости".

С обзиром на то да се Гемист Плитон и према њему и према његовом брату показао исправан и веран, Константин XI изашао је у сусрет његовој молби и одредио хрисовуљом од фебруара 1449. г.[324] да старији Гемистов син, кир Димитрије Гемист, има тврђаву Фанариј са свим њеним поседима и округом и да њом влада и управља (καὶ ἄρχῃ οὗτος αὐτοῦ καὶ κεφαλατικεύῃ), убирајући све уобичајене и одређене царске дажбине (δόσεις αὐθεντικάς). Специјално се спомињу опет кефалатикиј и две мизе, али се затим каже да му се препуштају све царске дажбине, јер је ранијим његовим правима цар додао сада и флоријатик од његове тврђаве, с тим да после смрти свога оца Димитрије Гемист убира и ову дажбину, као и све постојеће царске дажбине у дотичној области. Према томе, једина дажбина коју је првобитно држава задржала за себе сада се такође додељује власнику тврђаве, те се овај користи потпуним и ничим више неограниченим имунитетом и убира у своју корист све царске дажбине без икаквог изузетка.

Исто тако, у сасвим сличним изразима, предају се другом Гемистовом сину, киру Андронику Гемисту, сва права на село Врисис, које се при томе, што је нарочито занимљиво, потпуно издваја од власти локалног представника владе, гувернера суседног Касторија. Услед чега се више не прави разлика између поседовања села Врисис и управе тврђавом Фанариј која се спроводила у првим аргировуљама деспота
[126] Теодора и у хрисовуљи Јована VIII. Андроник Гемист има да влада и управља својим поседом самостално, независно од власти кефалије Касторија (καὶ ἄρχῃ οὗτος αὐτοῦ καὶ κεφαλατικεύῃ ἰδίᾳ τε καὶ χωρὶς ἀπὸ τοῦ Καστορίου κεφαλατικίου). Другим речима, он има на своме поседу потпуну власт као и његов старији брат, па се на њега примењује иста формула „владати и управљати". Изрази претходних докумената чак су

[324] Уп. изд. Е. В. Κουγέας, Ἑλληνικά 1 (1928) 373—375.

појачани додавањем уз глагол κεφαλατικεύειν још изразитијег глагола ἄρχειν. Као и његовом старијем брату, и Андронику Гемисту препуштено је убирање флоријатика, што изгледа мало чудновато, јер из претходних докумената знамо да је из имунитета села Врисис био изузет не флоријатик, него данак за Хексамилион, који се овде уопште не спомиње. Ма како да је било, оба се брата сада користе на својим поседима потпуним и неограниченим имунитетом. Обојица имају право да убирају у своју корист све постојеће царске дажбине у дотичној области. Штавише, ако у тој области буде уведена нека нова дажбина, они имају право да убирају и ту дажбину, један у Фанарију, други у селу Врисис, користећи се њоме као и свим осталим дажбинама.

Сва права дата Гемистовим синовима на основу аргировуље деспота Теодора цар Константин XI потврђује својом хрисовуљом и истиче при томе да они, добијајући све поменуте дажбине εἰς προσόδια καὶ οἰκονομίας αὐτῶν, морају да врше и одређену службу (τὴν ἀνήκουσαν ὑπὲρ τούτων δουλείαν, а два реда даље: καὶ ἐκδουλεύωσιν). А ако се покажу достојни, добиће, како каже цар, и веће приходе ἐντὸς τῆς ποσότητος τῶν προσοδίων αὐτῶν. Треба обратити нарочиту пажњу на изразе, οἰκονομία и ποσότης, карактеристичне за пронију и пронијарску ренту.

Поседи које синови Гемиста Плитона добијају по наследству остају у њиховом роду, али се могу предавати само мушкарцима, по мушкој линији, и то само старијем сину, тако да увек један буде власник Фанарија а други села Врисис. Тако то има да се наставља доклегод у Гемистовом роду буде било мушких потомака по мушкој линији. Ако се деси да у једној грани не буде мушких потомака, а у другој их буде више, тада ће из те гране један примити Фанариј а други Врисис. Исто тако може да буде замењен другим лицем старији представник рода ако се покаже „потпуно недостојан таквог поседа".[325])

На тај начин, утврђује се строги ред мајората, који се, као што смо видели, наговештавао већ у првој хрисовуљи деспота Теодора за село Врисис. Утврђивање таквог реда било је условљено, разуме се, тежњом да се осигура правилно вршење службе којом су оба поседа била оптере-

[325] Све наведене одредбе хрисовуље Константина XI и аргировуље деспота Теодора поновљене су још једанпут у аргировуљи деспота Димитрија од јула 1450. г. (М. М. III, 225—227). Браћа Димитрије и Андроник Гемисти поднели су деспоту Димитрију оба документа с молбом да их потврди. Дајући им ову потврду, деспот Димитрије скоро дословно понавља текст хрисовуље Константина XI.

ћена. Додељујући Георгију Гемисту и његовим потомцима
[127] најшира права и изванредне привилегије, врховна власт ипак им не даје право да слободно располажу додељеним поседима по свом нахођењу, већ најтачније одређује правила наслеђивања и тиме потпуно искључује како могућност отуђивања додељених поседа у корист трећих лица, тако и њихово распарчавање или предају у наследство лицу неспособном да врши службу. Иако је постала наследна и стекла најшира права и привилегије, пронија се није претворила у баштинску својину, — услед обавезе службе којом је она и даље оптерећена.

До последњих дана опстанка Византијског Царства пронија остаје посед нарочите врсте, условљен обавезом вршења одређене службе.

11. ПРОНИЈА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ

Значај проније се не ограничава на улогу коју је она одиграла у византијској историји. Из Византије систем проније је прешао у словенске земље Балканског полуострва, јер је овај систем одговарао условима и потребама феудалног поретка у тим земљама.

Систем проније је ухватио чврстог корена у држави Немањића, знатно се проширио како у Македонији тако и у самој Србији, па је постојао до последњег дана српске државне независности. Велико проширење и значај добила је пронија и у Зети, где се, као што ћемо видети, одржала и под млетачком влашћу.

Једва се може посумњати у то да је пронија била и у Бугарској, где су постојали сви услови за развитак пронијарског система. Ако се сетимо да су још пре постанка Другог бугарског царства вође бугарског устанка Петар и Асен тражили да добију пронију од византијске владе, онда је тешко претпоставити да у држави која је произашла из њиховог устанка пронија уопште није дошла до изражаја. Чињеница да немамо података о пронији у Другом бугарском царству, које се у XIII веку проширило на велике делове византијске територије, несумњиво се објашњава само том случајном околношћу да су средњовековни бугарски документи очувани у веома малом броју.

Први податак о пронији сачуван у српским документима пада у 1299/1300. г. и налази се у повељи краља

Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља.[326] Желећи да обнови овај манастир, Милутин му дарује читав низ поседа и додељује широке привилегије. Између осталог, краљ потврђује право манастира на село Речице, које је манастиру Св. Ђорђа поклонио још цар Роман (вероватно Роман IV Диоген) и за које је манастир имао повеље Алексија и Манојла Комнина, бугарског цара Асена II и других „светих и правоверних царева и краљева“. У овом селу налазила се парцела („место“) неког Драготе. Милутин поклања манастиру и ту парцелу. При томе он објашњава зашто је сматрао да има право да преда Драготину земљу манастиру:
испоставило се да ова земља није представљала Драготину [128]
баштинску својину, већ је била царска пронија (обрѣте се царска прониꙗ, а не баштина Драготина).[327]

Као што се види, Драгота је добио ту земљу у пронију још од византијске царске владе. Запосевши област Скопља, која се дотле налазила под византијском влашћу, Милутин је наишао овде на византијске проније, којима он, нови носилац врховне власти у тој области, располаже исто онако како су њима располагали и византијски цареви.

Према томе, занимљиви податак о Драготиној пронији указује и на то којим је путем византијски систем проније продирао у Немањићку државу. На освојеним бившим византијским територијама, нарочито на територији Македоније, српска влада наилази на поседе пронијара и, не мењајући постојећи поредак, прима и легализује затечени систем византијског земљопоседа. Поред многих других византијских установа, овај систем се затим проширује и на српске области, одговарајући потребама феудалне Српске државе.

Чињеница да први податак који нам показује како је тај процес текао спада у доба Милутиново, несумњиво је карактеристична, јер је српско продирање у бивше византијске земље управо у ово време узело нарочито великог маха. Но, као што је познато, српска експанзија на рачун Византије почела је много раније и привремено постигла велике успехе већ за време самог Немање, док је у Византији систем проније, као што смо видели, у то време већ био добио знатно проширење. Стога је могуће да је систем проније продро у српску државу, као што је то претпостав-

[326] Ново издање: *Грујић*, Три хиландарске повеље 5—24.

[327] *Грујић*, Три хиландарске повеље 15 (XXXII).

љао већ Стојан Новаковић, много раније него што је то забележено у сачуваним документима.[828]

[129] У сваком случају, у оном стадијуму у којем наилазимо на систем проније у српским документима, тај систем није више представљао за српску власт ништа ново. Милутин схвата систем проније у суштини исто онако како су га схватали сами византијски владари. Српски краљ прави јасну разлику између баштине и проније. Он располаже Драготином земљом по свом нахођењу и предаје је цркви управо зато што та земља није била Драготина баштина, већ пронија. За разлику од баштине, пронија је условна државина и не представља пронијарову својину. Право својине и слободног располагања пронијом задржава државна власт. Исто тако, као што знамо, право својине на проније припадало је држави и у Византији. Исто тако, ни у Византији проније се нису мешале с баштинама, па је

[828] *Новаковић*, Српска војска 74 и д. *Тарановски*, Српско право I, 34 и д., прихвата и прецизира Новаковићеву претпоставку. Међутим, никако се не може прихватити мишљење В. Ћоровића да је пронија постојала већ крајем XII века у Босни, како је то Ћоровић покушавао да докаже на основу познатог натписа Бана Кулина, који се данас чува у Сарајевском музеју. Овај натпис, који је објавио у своје време *Ћ. Трухелка*, Натпис Кулина Бана, Гласник Зем. Музеја 10 (1898) 618, каже да је Бан Кулин саградио цркву и да „наде на ноу гром“ ... *В. Ћоровић*, Бан Кулин, Годишњица Н. Чупића 34 (1921) 33, хтео би да уместо „гром“ чита прон(ие) или прон(иаре) и закључује из таквог читања да је Бан Кулин подигнутој цркви тобоже дао проније; у таквом случају требало би и „наде“ заменити са „даде“, мада се ни сам Ћоровић није решио да унесе и ову промену у текст натписа који је поново објавио, већ је задржао читање „наде на ноу прон(ие)“. Но, и поред тога, што се овако тумачење не може довести у склад са контекстом и што и „даде на ноу проние“ звучи врло чудновато, док читање „наде (у смислу наиде) на ноу гром“ не изазива нарочите тешкоће, натпис несумњиво даје ово последње читање, како се лако може уверити свако ко би се упознао са овим спомеником у Сарајевском музеју. Уп. и напомене *Ј. Вуковића*, Један стари босански надгробни споменик и натпис, Гласник Зем. музеја у Сарајеву, Н. С. 2 (1947) и 27 и д. Дакле, с пронијом овај натпис нема никакве везе. Међутим, полазећи од претпоставке да је пронија постојала у Босни, *В. Ћоровић*, Хисторија Босне I (1940) 193, доводи у везу са пронијом и писмо бана Матије Нинослава, који се 1233. г. жалио папи на своје феудалце, који су од његових претходника добили извесна села и области и који се нису потчинили његовом захтеву о повратку тих даривања, кад је он, пошто је прешао у католичку веру, почео да прогања „јеретике“. „Процес је јасан, вели Ћоровић, бан је хтео да одузме проније извесним лицима, која нису хтела да изврше његове жеље и наредбе“. Међутим, у ствари, нема разлога да се сматра да су ти поседи били дати босанским феудалцима управо у пронију и бан Нинослав нигде то и не каже. Као што ћемо видети, систем проније у Босни уопште није постојао.

врховна власт слободно располагала пронијама и у извесним случајевима поклањала пронијарске поседе манастирима, чак и онда кад је наслеђивање пронија постало уобичајена појава.

Принцип наслеђивања пронија прихвата и српска власт, и то у пуној и неограниченој мери. Драгота, о чијој земљи говори Милутинова повеља из 1299/1300. г., у то време изгледа није више био жив, па је његову пронију држао његов зет Манота. Да не би изгубио пронију свог таста, коју је краљ предао манастиру, Манота је сам ступио у службу цркве Св. Ђорђа. Као што каже Милутинова повеља, Манота се, видећи да је „одступила од њега тастова прикија“, предао цркви, обавезавши се да јој врши војну службу, те је под овим условом задржао своју „тастнину“.

Према томе, Манота је ступио у службу цркве као пронијар и Милутинова повеља нарочито истиче да је он дужан да у корист цркве врши управо војну службу: „да работа цръкви оу воиничьски законь“. Напротив, од работа које се траже од зависних људи сељачког сталежа Манота се изричито ослобађа карактеристичном одредбом повеље „да му се коњ не товари и товара да не води“. Повеља предвиђа да ће исто тако и под истим условима служити цркви Св. Ђорђа и Манотини потомци, при чему се истиче да ће Манота и његова деца и унуци у случају да „одстvпе“ од цркве изгубити Драготин посед, који ће припасти цркви. „Ӕкоже га и обрѣте кралиевство ми оу старихь хрисовоулѣхь, царьске проние а не Драготиноу баштиноу“, истиче још једанпут краљ Милутин.

Као што видимо, повеља краља Милутина, која садржи први познати податак о пронији под српском влашћу, даје низ интересантних и важних података. У потпуној сагласности са византијским системом, веома јасно и прецизно [130]
прави се начелна разлика између проније с једне и баштине с друге стране. Исто тако јасно, јасније чак него у ма ком византијском документу, истиче се да је пронијарова служба војна служба. Још више се учврстио под српском влашћу обичај наслеђивања пронија.

У Византији је наслеђивање пронија, као што смо видели, било од краја XIII века врло честа појава, али се право предаје проније наследницима давало само појединачно, као нарочита привилегија, на коју се пронијару према његовој претходној молби издавала специјална царска повеља, и то повеља најсвечаније врсте — хрисовуља или хрисо-

вуљни сигилиј. Међутим, у Милутиновој повељи, прелаз Драготине проније у власништво његовог зета Маноте сматра се као нешто што се само по себи разуме: Драготина пронија се просто посматра као Манотина „тастнина", па чак и као његова „прикија" — мираз који је Манота добио преко своје жене, Драготине кћери. Међутим, и поред таквог неограниченог права наслеђивања, пронија у Србији, као и у Византији, не сматра се својином пронијара и не само да се не идентификује са баштином, него јој се и изричито супротставља.

На тај начин, византијски систем проније сачувао је на словенском тлу своје основне и најкарактеристичније црте, као посед нарочитог типа који је условљен војном службом и који се налази под контролом државе. Под српском влашћу, ове црте су се даље и доследно развијале. Међутим, има у Милутиновој повељи једна потпуно нова црта, непозната Византији. У Византији није било црквених пронијара. Византијски пронијари су служили искључиво држави. Међутим, пошто је његова пронија прешла у власништво цркве, Манота и сам прелази у службу манастира и постаје манастирски пронијар. Као такав, он је очигледно био дужан да чува и брани велике манастирске поседе од евентуалних напада. Ово не треба да нас чуди: у тадашњим условима потреба такве заштите несумњиво је постојала — средњовековни манастири нису узалуд подизали тврђаве и зидали специјалне куле, које су у Византији, а затим и у јужнословенским земљама познате под називом „пирг" (πύργος).

Неколико година доцније, Милутин је поклонио хиландарском пиргу Хрусији, у истој области Скопља, више цркава и поседа, међу којима и село Бањане које је било у пронији. Повеља Милутина о овим даровима није сачувана, али његове дарове хиландарском пиргу потврђује повеља Стефана Дечанског,[882a] као и сачувана у српском преводу хрисовуља цара Андроника II од маја 1308. године, која, набрајајући поседе поклоњене хиландарском пиргу, бележи на првом месту: „село Банѩне прониѩ, сь свѣми пра-
[131] винами кго".[328б] Грчки оригинал хрисовуље Андроника II

[328a] *Л. Стојановић*, Споменик III, 13—15. *Новаковић*, Зак. споменици 476—478. Actes de Chilandar II, 415—416.

[328б] *Грујић*, Три хиландарске повеље 24. О овој повељи: *Грујић*, Гусари на Светој Гори и Хиландарски пирг Хрусија, Гласник Скопског Научног Друштва 14 (1935) 4 и д. *Ћоровић*, Даровање Св. Никите Бањског Хиландару, Ibid., 19 (1938) 53 и д.

такође није сачуван, али постоји хрисовуља његовог сина и савладара Михаила IX, који према обичајима византијске царске канцеларије тога времена потврђује очеву хрисовуљу сопственом хрисовуљом. У овом документу, место које нас интересује гласи: ἔτι δὲ καὶ χωρίον προνοιαστικὸν καλούμενον Μπάνιανιν μετὰ πάντων τῶν δικαίων αὐτοῦ.[328в] Из ових кратких навода српског превода хрисовуље Андроника II и грчког оригинала хрисовуље Михаила IX не види се да ли је село Бањане прешло у власништво Хиландара као пронија, заједно са својим пронијаром, онако како смо то видели у случају Маноте и проније његовог таста Драготе, или је то била само једна од оних бивших пронија које су често поклањали манастирима како византијски тако и српски владари (в. доле стр. 295 и д.).

Манота је несумњиво био ситан пронијар и његов посед, који се зове „место" (тј. парцела, уп. грчки τόπος) и који је чинио само један део села, очигледно није био велик. Ипак је он као пронијар припадао властеоском сталежу и вршио је за манастир само војну и то коњаничку службу, која је одговарала његовом сталешком положају; он није имао обавезе које су се наметале манастирским људима сељачког сталежа, а ни његов коњ није смео да се употребљава за превозне работе које се у византијским (а доцније и у српским) документима обухватају појмом „ангарије", а у Милутиновој повељи карактеришу речима: „да му се коњ не товари".

Поред важних података о Драготиној пронији, треба обратити пажњу и на неке даље наводе у истој повељи краља Милутина из 1299/1300. г. који представљају известан интерес за питање проније. Тако, непосредно после приказа о Драготиној пронији, краљ Милутин каже да је дао манастиру Св. Ђорђа „и Калогорьгиѩ зь дѣтию и сь баштиномь ихь... да работають Светомоу Георгию оу воиничьскы законь, а да имь се коньне товари ни товара да воде".[329]) Изгледа да се земља Калођорђа налазила у истом селу Речице, јер се прво потврђују права манастира Св. Ђорђа на Речице у

[328в] Actes de Chilandar № 51, 12. Крај, а према томе и датум ове повеље је изгубљен; међутим, пошто ова повеља представља потврду хрисовуље Андроника II од маја 1308. г., она спада у исто то време, те је напомена издавача „vers 1320" погрешна, као што је истакао већ *Ћоровић*, н. д. 53. У горепоменутој повељи Дечанског, не каже се да је село Бањане било пронија, већ само: „село Баняне сь всѣмы мегями" (*Новаковић*, Зек. споменици 477).

[329] *Грујић*, Три хиландарске повеље 15—16 (XXXIV).

општој форми (§ 32); затим му се предаје Драготина земља (§ 33) и Калођорђева земља (§ 34), а иза тога Милутин истиче (§ 35) да он „сьѥдини . . . . село Рѣчице сь всѣми стасми, да га дрьжи Свети Георгиѥ везь изма“ и при томе наређује: „а отьселѣ и до вѣка да не оулѣзе инь проникрь оу Рѣчице“. Истовремено се забрањује, објављује неважећим и кажњивим свако отуђивање њива и винограда у Речицама, као и
[132] у црквеним селима Водну и Нерезима, „понеже црьквна прониꙗ ѥсть, а не ничиꙗ вашина“.[380]

Ове наредбе несумњиво су у вези с претходним параграфима, и то не само са § 33, него и са § 34. Истина, Калођорђе очигледно није био пронијар, јер се његова земља изрично назива баштином, али по свом социјалном положају он потпуно личи на Маноту, као што то показује и идентичност њихових обавеза према манастиру: Калођорђе се такође обавезује да служи манастиру „у војнички закон“, али се у исто време ослобађа свакопх работа. После прелажења у власништво манастира и његова земља се сигурно сматрала „црквеном пронијом“, као и Манотина земља. За разлику од Маноте, који је ступио у службу манастира формално добровољно, иако натеран на то предајом свог поседа манастиру, Калођорђе је био просто додељен манастиру заједно са својом земљом и у томе се можда испољава извесна његова социјална деградација.

На први поглед изгледа чудновато да је краљ Милутин, који је специјално образлагао предају Драготине земље тиме што она није била баштина већ пронија, одмах иза тога, без даљег, предао манастиру и Калођорђеву баштину заједно с њеним власницима. Међутим, у српским документима наилази се на случајеве предаје манастирима не само сељака и сељачких земљишта, него и представника ситног племства — војника и властеличића. Случај Калођорђа у Речицама сасвим је аналоган случају његовог имењака, Ђорђа или Калођорђа у Глусима, кога је исти краљ Милутин поклонио хиландарском пиргу Хрусији. У горепоменутој хрисовуљи Андроника II, којом се потврђују Милутинова даривања хиландарском пиргу, истиче се између осталог да се пиргу поклања и „село Глоуси сь млини и сь прочими правинами ѥго; и воиникь кои ѥ тоу нарекоми Геѡргиѥ Репана“.[331]

[330] Ibid., 16 (XXXV).

[331] Ibid., 25 У повељи Дечанског којом се потврђују Милутинова даривања: „и Глоусы а оу Глоусѣхь Калогıоргя Рѣпаноу“ *Новаковић*, Зак. споменици 477). У грчкој хрисовуљи Михаила IX, чији крај није сачуван, нема податка о Глусима и њиховом војнику.

На сличан начин, доцније је Душан поклонио манастиру Св. Арханђела код Призрена „властеличикꙗ царства ми Новака Пецию сь дворми и сь виноградми, и сь нивами, и сь млини“.[331a] У науци се већ истицало, и то са пуно разлога, сродство између сталежа властеличића и војника.[332] Треба такође нагласити и сродство ових сталежа са ситним пронијарима Манотине врсте. После своје предаје манастиру, Калођорђе се несумњиво придружио сталежу војника-пронијара, заузевши у служби манастира исти положај као и пронијар Манота.

Још више но Калођорђе личи на Маноту Хранча, о коме такође говори Милутинова повеља из 1299/1300. г.
И он се предао манастиру Св. Ђорђа формално до- [133]
бровољно. Исто онако као и Манота, Хранча „по тьстинѣ обљуби црькквоу“ и постао је „црькви воиникь“. Он је такође био ослобођен работа и ово је изражено у истој формули: „и да имь се кони не товаре и товара да не воде“.[333] Већ је Тарановски, који је дао једну одличну, мада и непотпуну, анализу података српских докумената о пронији, упоредио Манотин и Хранчин прелаз у манастирску службу и тачно је истакао сличност таквог добровољног потчињења са западноевропском комендацијом.[334]

Сталеж војника повезује се са властеоским сталежом и заједно са њим супротставља сталежу „убогих људи“ већ у повељи Стефана Првовенчаног о оснивању манастира Жиче из 1220. године. При одређивању казне због нарушавања извесних црквених прописа, за властелу и војнике утврђују се једне, а за убоге људе друге норме,[335] а у једном случају прописује се да се на име казне узима од властеле по 6 коња, од „иныхь воиникь“ по два коња, а од убогих људи по два вола.[336] На тај начин, овде се испољава знатна диференцијација у самом војничком сталежу: делимично се он уједињује с вишим властеоским сталежом, а делимично представља посебан сталеж ситних војника. Овом сталежу припадали су очигледно и Хранча и Грк Калођорђе и сам пронијар Манота.

[331a] *Новаковић*, Зак. споменици 685.

[332] *Тарановски*, Српско право I, 15 и д. Уп. и *Јиречек*, Историја III 73.

[333] *Грујић*, Три хиландарске повеље 21 (LXIX).

[334] *Тарановски*, Српско право I, 33 и д., 39.

[335] *Новаковић*, Зак. споменици 574—575; *Соловјев*, Одабр. споменици 22—23, § 27 и 28.

[336] *Новаковић*, Зак. споменици 573; *Соловјев*, Одабр. споменици 21, § 18.

Пронијари, међу којима и у Византији и у јужнословенским земљама наилазимо на људе веома различитог имовног стања, по својој природи припадају војном сталежу: према свом имовном стању они припадају нижем или вишем сталежу феудалаца и, према томе, у Србији се уједињују сталешки било с властеличићима, било са властелом, који су у феудалној држави, сасвим природно, у првом реду такође вршили војну службу. Видели смо да су се у Византији власници пронија по правилу звали војницима-стратиотима, док се назив пронијар употребљавао само ретко и пре свега незванично. У словенским земљама, назив пронијар се потпуно одомаћио, али и подаци српских докумената о војницима представљају за нас известан интерес: горенаведени подаци Милутинове повеље показали су нам сродство војника са ситним пронијарима, док су нам подаци повеље Првовенчаног предочили сталешку структуру која је створила погодно тле за развитак система проније. Пронија у Србији, као и у Византији, представља пре свега нарочиту врсту условног земљопоседа који намеће власнику обавезу војне службе у корист државе, а који се налази на располагању државе и чини њену својину. Не разликујући се у сталешком погледу ни по чему од осталих
[134] представника земљопоседничког племства, било властеле или властеличића, српски пронијар се начелно разликује од земљопоседника-баштиника тиме што његова пронија, за разлику од баштине, не представља безусловну својину, већ само условну државину, макар и наследну.

Таква начелна разлика између проније и баштине врло јасно се истиче и у Душановом Законику. Позната одредба Душановог Законика гласи: „Пронию да нѣсть вольнь никто продати ни коупити кто не има бащиноу. Оть прониıарске земле нѣсть вольнь никто подложити подь црьковь; ако ли подложи, да нѣсть тврьдо“.[337]

Незграпна стилизација прве реченице задала је научницима много тешкоћа. Међутим, очигледно је да ова одредба није имала у виду да забрани продају проније ономе који није имао, поред проније, и баштину,[338] а да је дозволи ономе који је баштину имао и тиме да му да право слободног располагања не само баштином него и пронијом. Очевидно, законодавац забрањује уопште продају и куповину проније, образлажући своју забрану — нејасно по

[337] *Новаковић*, Законик § 59.

[338] Такво је тумачење *Јиречека*, Историја III, 67. А тако преводи и *Н. Радојчић*, Душанов Законик, Нови Сад 1950, 47.

форми, али јасно у суштини — тиме што пронија није баштина и подвлачећи да власник нема права да продаје своју земљу уколико та земља не представља његову баштину већ само пронију.[339] Даље, из истих разлога, забрањује се и даривање пронијарских поседа цркви и таква даривања објављују се као неважећа.

Међутим, забрањујући одлучно отуђивање пронија у корист трећих лица, Душанов Законик ниједном речју не устаје против њиховог наслеђивања. Исто онако, као што смо видели, ни византијски пронијари нису имали права да своје проније продају или да их прилажу цркви и нису стицали ово право ни онда кад су се проније претварале у наследно власништво.

Питање о наслеђивању проније у Србији није нашло у науци правилно решење, јер су историчари, покушавајући да га реше, полазили од византијских услова, а ови услови нису им били довољно познати. Стојан Новаковић је у својој специјалној расправи о пронији, после извесних колебања, дошао до углавном правилног закључка да су се проније у Србији фактички наслеђивале;[340] међутим, у
доцнијем истраживању, он је дефинисао пронију као лично, [135]
ненаследно војничко добро.[341] Одбацујући ову дефиницију, Јиречек је, напротив, тврдио да су се проније наслеђивале „све до шестог степена сродства“.[342] Ову грешку Јиречека, која очигледно почива на мешању пронија и стратиотских имања, исправио је Тарановски, али се и Тарановски трудио да докаже да пронија у Србији није била наследна, побијајући податке извора компликованим јуристичким конструкцијама. Нису га поколебали ни јасни подаци Милу-

[339] Такво тумачење ове одредбе даје углавном и *Тарановски*, Српско право I, 35. Слично тумачење дао је, уосталом, и *Мајков*, Прония 230, што нису запазили доцнији истраживачи. Истом схватању нагињао је првобитно и *Новаковић*, Пронијари 23, али доцније, у коментару свом издању Законика (стр. 182), дао је, као што тачно каже Тарановски, једно врло нејасно тумачење. Међутим, схвативши у основи тачно одредбу Законика, Тарановски уноси затим извесну забуну кад поставља питање од кога је могао пронијар да купи своју властиту пронију, и кад одговара на то: од државе. Продаја проније забрањује се пронијару који је држи, а куповина ономе који би желео да је од пронијара купи. Другим речима, законодавац има у виду обе стране које учествују у незаконитој купопродаји и оба акта такве купопродаје.

[340] *Новаковић*, Пронијари 58.

[341] *Новаковић*, „Баштина и бољар“ у југословенској терминологији средњега века, Глас 92 (1913), 229.

[342] *Јиречек*, Историја III, 64, прим. 4.

тинове повеље из 1299/1300. г., јер према његовом мишљењу, „ако се баш у датом случају подвлачи, да пронија није баштина, тиме се без сумње истиче, да није пронија наследна".[343] Међутим, видели смо да се ни у Византији пронија која се претварала у наследно власништво нимало није изједначавала с баштином и да пронијар, који је добијао право да преда свој посед наследницима, нимало није имао права потпуног и слободног располагања својим поседом, које је право имао баштиник. Као што смо већ нагласили, обичај нaлсеђивања проније у Србији се учврстио још више него у самој Византији, али се упркос томе пронија и овде, као и у Византији, начелно разликује од баштине и нарочито јој се супротставља као земљопосед посебне врсте. Заиста, као што се види из Милутинове повеље од 1299/1300. г., Милутин нарочито инсистира на основној разлици између проније и баштине, слободно располаже Драготином земљом као пронијом и предаје је манастиру Св. Ђорђа, али, упркос Тарановском, ниједном речју не устаје против чињенице прелаза Драготине проније у власништво његовог зета Маноте, већ напротив, прима такав прелаз као нешто сасвим природно, сматра Драготину пронију просто „прикијом" — миразом Манотиним, па чак и предвиђа да ће она прећи у власништво Манотине деце и унука, уколико они буду вршили на основу те проније војну службу. Према томе, јасно је да је обичај наслеђивања пронија, као што смо већ нагласили приликом анализе Милутинове повеље, био не само прихваћен од стране српске власти, него да је у време откада можемо да пратимо развитак система проније у српским документима представљао опште правило. Нећемо наићи ни у осталим српским документима ни на један податак који би ограничавао право наслеђивања пронијарских поседа, већ ћемо, напротив, наићи на читав низ података који то право потврђују. Не ограничава га ни Душанов Законик, иако он, као и остали српски и византијски споменици, прави јасну разлику између проније и баштине, категорички забрањује отуђивање пронија у корист трећих лица и тиме ограничава пронијарово право располагања својим поседом.

Међутим, пронија, која се начелно разликује од баштине као нарочита врста условног земљопоседа, по својој економској структури не разликује се битно од баштине,
[136] представљајући типично феудални земљопосед, заснован на експлоатацији зависног сељака. Карактеристично је да

[343] *Тарановски*, Српско право I, 36.

Душанов Законик, који — под насловом „Меропхомь законь по вьсеи земли" — утврђује опште норме дужности и обавеза зависних сељака-меропаха према њиховом господару, говори управо о работама и дажбинама сељака у корист пронијара: „оу недѣли да работаю два дьни пронијароу и да моу дае оу годищи перпероу царевоу". Реч „пронијар" замењује овде општи појам господара. Ово несумњиво доказује да је систем проније стекао у српској држави у време Душаново знатно проширење, и уједно показује да су односи на феудалном поседу, и пронијарском и баштинском, били углавном исти. Поред своје обавезе да ради за пронијара у току читаве године два дана недељно, меропах је, према Душановом Законику, дужан да сваке године један дан врши работе приликом косидбе и један дан приликом бербе или, у случају да његов господар нема винограда, да врши неку другу работу и да покупи и среди све што је урадио. Преко ове утврђене норме, Душанов Законик забрањује да се ма шта тражи од сељака.[344] Исти систем работа видимо и у савременим манастирским повељама. Међутим, обавеза плаћања „царске перпере" овде се не спомиње, док су допунске работе на манастирским баштинама нешто веће. Тако, на пример, Душанова хрисовуља Хиландарском манастиру, ослобађајући хиландарске сељаке њихових дужности према држави, намеће им обавезу да раде два дана недељно за манастир, а поврх тога и два дана приликом јесењег и пролећњег орања, један дан када је косидба и један када је берба, уз исту обавезу скупљања и сређивања свега што је урађено.[345]

Као у Византији, и у Србији систем проније се природно заснива на раду зависног сељаштва. Принцип везивања сељака за родну груду представља карактеристичну црту Душановог законодавства, изражену у његовом Законику с највећом јасноћом, па чак и са извесним патосом. У § 140 Законика каже се: „никто ничиега чловѣка да не прима", и додаје се ради објашњења и појачања: „ни царство ми ни госпожда царица ни црква ни властелинь ни прочи кто любо чловѣкь да не прими ничиега чловѣка безь книге цареве". Ко наруши ову свечану забрану кажњава се као најтежи злочинац — као „неверник", а то значи да се његово имање конфискује.[346]

[344] *Новаковић*, Законик § 68. Уп. и § 139.

[345] *Новаковић*, Зак. споменици 31.

[346] Интересантно је да се одредбе које се тичу пријема побеглих сељака пооштравају. На разлику која у овом погледу постоји између

Као у Византији, и у Србији пронијар, па и сваки феудалац-земљоседник има право на известан и то знатан део [137] рада својих сељака, који представља његову феудалну ренту. У добијању те ренте управо се и састоји за њега главни смисао поседовања проније. Међутим, и поред основне сличности самог система, заснованог на општим законима феудалне економике, лако је приметити да се рента коју уживају српски феудалци, па и српски пронијари, по свом карактеру много разликује од ренте коју су добијали византијски феудалци, па и византијски пронијари. Одржавајући различите услове и различите стадије развитка феудалне економике, рента српског пронијара представљала је, пре снега, радну ренту, док је рента византијског пронијара, као што смо видели, представљала јасан пример новчане ренте. Док су на српским земљопоседима сељаци по правилу радили у току целе године два дана недељно за свог господара, а поврх тога су вршили и одређене специјалне работе, дотле су византијски сељаци обично радили за свог господара само једанпут месечно, а понекад нису радили уопште, замењујући работе новчаним плаћањем. У српским манастирским повељама наилазимо на читав систем натуралних дажбина, које су у Византији чак и на манастирским баштинама играле сасвим споредну улогу. За пронијарске сељаке, Душанов законик замењује натуралне дажбине новчаним плаћањем, које се дефинише као уплата „царске перпере".[347] Такав упрошћен систем објашњава се, наравно, тиме што су у српским условима новчана плаћања играла другоразредну улогу, док су основни значај имале работе, на које је законодавац и обратио главну пажњу. Напротив, у Византији, са њеном развијеном новчаном привредом, главну улогу су имала управо новчана плаћања, чинећи основу феудалне ренте и потискујући и работе и натуралне дажбине сељака, па су стога новчане дажбине у византијским документима многобројне и разноврсне, а њихове размере јако диференциране.[348]

редакције Законика из 1349. и 1354. г. указао је већ *Новаковић*, Законик 230: према § 115, онај који је примио туђег кмета морао је само да га врати његовом господару, док се према § 140 онај који је примио туђег сељака кажњава, као што смо видели, конфискацијом имања.

[347] Могућност замене натуралних дажбина новчаним плаћањем предвиђа у општој форми и § 198 Душановог Законика, који, истина, постоји само у доцнијим рукописима.

[348] Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 295 и д. (в. стр. 105 и д. у свој књизи).

Међутим, чињеница да је феудална рента пронијара у Византији и у Србији била различита по свом саставу, као што је различита била и рента византијских и српских баштиника, не искључује, наравно, битну истоветност саме природе пронијарског поседа на византијском и словенском тлу. Пошто се ни у Византији ни у Србији пронија не сматра као пронијарова својина, већ као својина државе, врховна власт слободно располаже пронијама и често их поклања манастирима, као што им поклања и државна земљишта. Како у византијским, тако и у српским манастирским повељама наилазимо на податке који говоре о томе да су извесне земље поклоњене цркви раније припадале пронијарима.

Тако краљ Стефан Дечански, повељом из 1326. г. поклања Призренској епископији село Хочу код Луке, „што су држали пронијари"; при томе се епископији поклањају и „људи села тога" и све земље, њиве и виногради, који том селу припадају.[349] Даље Стефан Дечански потврђује права [138] Призренске епископије на стас у Ђурђевиштима, коју јој је поклонио краљ Милутин, и то опет заједно са сељацима, „да соу цръковны и да работаю цръкви што имь ѥ законь, а оть всѣхь работь пронимрскыихь да соу свободни како соу и оть испрьва били" (тј. очигледно од момента даривања), а уједно се поклањају епископији и права на цркву Богородице у Доњем Пологу са три стаса, „да ѥсть свободно оть всѣхь работь краљевьства ми и поданькь, како ѥ и оть испрьва было".[350] По свему изгледа да се стас у Ђурђевиштима пре његовог даривања Призренској епископији налазио у власништву пронијара и да су сељаци овде вршили работе у корист пронијара, док су црква Богородице и њена три стаса давали дажбине држави. После прелаза у власништво Призренске епископије, ови поседи и сељаци природно се ослобађају својих ранијих дужности у корист новог господара; према свом ранијем стању једни се ослобађају пронијарских, а други краљевских дажбина.

Исто тако, цар Стефан Душан 1346. г. поклања Бањском манастиру, између осталих земаља село Кичику са свим његовим поседима „како су га држали пре тога пронијари", као и село Улотино, опет „како су га пронијари држали".[351]

[349] *Новаковић*, Зак. споменици 638, II.

[350] *Новаковић*, Зак. споменици, 640, X и XI.

[351] *Новаковић*, Зак. споменици, 631, I и IV.

Нарочиту пажњу треба обратити на повељу којом је Душан, по свој прилици 1336. г., потврдио Хиландарском манастиру даривања чувеног протосеваста Хреље у Штипу и његовој околини.[352] Између осталог, ова повеља спомиње
[139] село Секирник „што ѥсть дрьжаль Ласкарь Котаниць" и суседно селиште Штука „што соу дрьжали прониꙗрие грьчьсци Тоутко, Осань, Ласкарь, Сидерофан". Према томе, међу Хрељиним поседима у области Штипа, доцније поклоњеним Хиландару, било је једно село које су после њега држала четири византијска пронијара и још једно село које је држао Ласкарис Котаниц, несумњиво такође византијски пронијар, а по свој прилици рођак једног од пронијара из селишта Штука. Другим речима, после заузећа штипске области поседи локалних пронијара били су одузети њиховим грчким власницима и предати једном од учесника победничке српске офанзиве. Нема сумње да се ту не ради о једној изолираној појави. Процес експропријације византијских феудалаца у

[352] *Новаковић*, Зак. споменици 399—401. У датуму ове повеље (6844. г. индикт XI, 6. маја) индикт не одговара години. Првобитно је *Новаковић*, Пронијари 36, полазећи од године, ставио ову повељу у 1336. г., сматрајући је Душановом хрисовуљом (*Стојановић*, Споменик III, 25 објавио је ову повељу под 1332. г. не образлажући тај датум, који не одговара ни години ни индикту). Доцније је, пак, Новаковић променио мишљење и у свом издању повеља, полазећи од индикта, ставио је овај документ у 1328. г. и према томе приписао га је Дечанском, позивајући се на то да се поседи Хиландара, а међу њима и Хрељина даривања потврђују Душановом хрисовуљом, која, према његовом мишљењу, спада у почетак Душанове владе (*Новаковић*, Зак. споменици 402, где је ова хрисовуља објављена са ознаком „око 1332"). Међутим, ни из чега се не види да је ова хрисовуља издата баш у почетку Душанове владе, и ово своје гледиште Новаковић није образложио ма каквим аргументима. Изгледа да је ова хрисовуља издата четрдесетих година XIV века, и то најраније 1343. г., јер се у рукопису који је Флорински користио према фотографијама Севастијанова, датум сачувао и *Флорински*, Афонские акты 29, предлаже да се прихвати 6851. или 6852. г., тј. 1343. или 1344. г., примећујући да се последње слово-бројка не може разабрати. Из члана XX ове хрисовуље, види се доста јасно да је Хреља подигао цркву Арханђела Михаила у Штипу, коју је доцније поклонио Хиландару, за време истога краља који ту хрисовуљу издаје, тј. за време Душаново. Према томе, цркву Арханђела Михаила у Штипу с околним поседима Хреља није поклонио Хиландару за време Дечанског, него тек за време Душаново. С друге стране, немогуће је такође, полазећи од индикта, ставити хрисовуљу која набраја Хрељине дарове у 1343. г., јер је Хиландар добио потврду за те исте и још друге Хрељине дарове и од византијске владе, у време кад се Хреља, прешавши Византинцима, налазио отприлике од 1340. до 1342. г., у византијској служби. В. Actes de Chilandar № 131. На жалост, у овом занимљивом документу, који назива Хрељу ὁ μέγας δομέστικος, није се сачувао ни датум ни царев потпис.

корист српске властеле, о којем је ова повеља сачувала један случајни податак, није наравно остао ограничен на област Штипа, него је свуда неизбежно пратио процес освајања византијских земаља и био је управо главни циљ тих освајања.[353]

Истина, Душанов Законик (§ 39) гарантује земљишне поседе властеле и властеличића, и то како српских, тако и грчких. Но, ова одредба, одражава положај после већ насталих промена. Разуме се да су права оних грчких архоната који су остали под српском влашћу морала бити обезбеђена, јер је без тога било немогуће успостављање иоле нормалног стања и реда. Штавише, правни ред и управни систем који се био формирао под византијском влашћу није уопште претрпео макакве битне промене. Али, на челу управе појавили су се нови људи. Више положаје и у државној и у црквеној управи заузели су представници српске властеле и више хијерархије.

Према томе, главну добит од Душанових освајања, као и од освајања његових претходника, имали су представници српске властеле, између осталих и српски пронијари, а највећу штету су претрпели представници византијског племства, нарочито византијски пронијари. Истина, страдала је у извесној мери и виша византијска црквена хијерархија, уколико су у освојеним градовима њене положаје заузели представници српске хијерархије. Но, упркос томе, византијски манастири, нарочито манастири на Светој Гори, доживели су под српском влашћу изванредан процват и много су се обогатили, и то пре свега на рачун византијских световних феудалаца.

Говорили смо горе о сталном супарништву између византијских манастира и пронијара и о честим сукобима њихових интереса. У различитим периодима, византијска влада је, као што смо видели, јаче подржавала час једну, час другу страну, трудећи се, међутим, да сачува интересе обеју група; само је тешка невоља натерала византијску владу да се крајем XIV века ослони једнострано на пронијаре и [140]
да жртвује интересе манастира. За Душана се питање постављало друкчије. Патронат над најчувенијим византијским манастирима јако је повећавао његов углед у целом православном свету, те је потпуно разумљиво да се он после проширења своје власти на Свету Гору свима средствима

[353] О томе в. моју расправу „Душан и његова властела у борби са Византијом", која ће се објавити у Зборнику цара Стефана Душана. Уп. СД IV, бр. 13.

трудио да стекне наклоност и подршку овог најславнијег средишта православља, обасипајући утицајне светогорске манастире богатим даровима и изванредним привилегијама. Напротив, интереси византијских пронијара, нарочито ситнијих пронијара, нису могли имати у његовим очима веће значење. Стога није случајно да је Душан, кадгод су се сукобљавали интереси византијских манастира и византијских пронијара, колико се може видети из сачуваних повеља, увек доносио одлуке у корист манастира, излазио у сусрет свим њиховим жељама и, напротив, веома мало водио рачуна о интересима византијских пронијара.

Већ смо навели низ података о томе у вези са историјом византијских пронијара. Тако 1346. г. Душан поклања Ватопеду пронијарско село Св. Мамант у Каламарији, које је припадало стратиотима Варваринима, групи пронијара која је мало пре тога била добила, а затим поново изгубила и извесне поседе Дохиара. Истовремено враћа Ватопеду два имања, које су му била одузета још за време византијске власти, несумњиво такође у корист пронијара. Две године доцније, Душан потврђује права манастира Ватопеда на поменуто село Св. Мамант и додаје још једно ново даривање: два пристаништа, одузета истим Варваринима. Завлантијском манастиру у Тесалији, који се жалио да је један од ранијих господара Тесалије ставио руку на његово село и уврстио његове парике у војску, Душан враћа и село и сељаке узете у војску. Манастир Ивирион на Св. Гори, који је према одредби византијске владе плаћао извесне државне дажбине непосредно пронијарима, Душан је, на молбу монаха, ослободио те дужности и тиме се не само одрекао тог прихода, него је и лишио извесне пронијаре ренте коју им је византијска влада била одредила. Томе се може додати податак из Душанове хрисовуље Лаври Св. Атанасија од децембра 1347. године. Лавра, која је одраније имала половину села Сидерокавсија, добила је од Душана, поред осталих даривања, и другу половину тог села, која се под византијском влашћу налазила у државном и пронијарском поседу (ὅσον εὑρίσκεται δημοσιακὸν καὶ προνοιαστικόν).[354]

Ови подаци су интересантни и по томе што се у њима изједначују државни и пронијарски приходи, одн. државна и пронијарска власништва. Византијска влада је једноставно пренела извесне пореске приходе на пронијаре, наредивши манастиру да одређену своту исплаћује пронијарима, а

[354] *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље, бр. 16, 46—47.

Душан је ослободио манастир ове обавезе како према држави, тако и према пронијарима. Исто тако се изједначују и државни и пронијарски поседи, пошто се пронија ни у византијској ни у српској држави не сматра приватном [141] својином пронијара већ остаје на располагању врховне власти. У Сидерокавсији разликују се с једне стране манастирски поседи, а с друге стране државни и пронијарски, те српски владар исто тако слободно располаже пронијарским делом као и државним, поклањајући и један и други део манастиру.

Стога није никако чудо да се у имунитетским формулама, које забрањују представницима власти да се појављују на поседима имуниста, поред државних чиновника спомињу понекад и пронијари. Тако Душанова повеља издата цркви Богородице Перивлепте у Охриду 1345. г. не дозвољава улазак у црквена села и метохе „ни кефалији, ни севасту, ни пронијару".[355]

*

Систем проније несумњиво је постојао у свим областима Душановог царства, како то показује општи карактер одредаба Душановог Законика о пронијама. После распада Душановог грчко-српског царства, наилазимо на податке о пронијама и у бившим византијским областима, којима управљају као самостални господари Душанови епигони, и у самој Србији, где се систем проније одржава до последњег дана независности Српске државе.

Веома је занимљива хрисовуља коју је Душанов полубрат Симеон-Синиша, господар Тесалије и сизерен Епира, „цар и самодржац Ромеја и Срба Симеон Палеолог", јануара 1361. г. издао свом великом конеставлу Јовану Цафи Урсину Дуки.[356] Из ове хрисовуље се види да је Јован Цафа, вероватно потомак грофова од Кефаленије,[357] који је себи присвојио презимена Орсини и Дука, добио од цара Стефана Душана у Арти и њеној околини, различитим областима Епира и на суседним острвима велике поседе. Али пошто је пожар у Арти уништио његова документа, Цафа је замолио Синишу да му потврди његово право власништва новом повељом. Излазећи у сусрет овој молби, Синиша набраја све

[355] *Новаковић*, Зак. споменици 673. *Соловјев*, Одабр. споменици 129. Уп. и повељу деспота Јована Угљеше манастиру Св. Арханђела код Габрова од 29. маја 1369. г.: *Новаковић*, Зак. споменици 751.
[356] *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље, бр. 32.
[357] Cf. *Hopf*, Geschichte II, 36.

многобројне поседе овог магната, додељује му потпун имунитет и истиче да сви наведени поседи представљају његову потпуну и наследну својину и да стога он и његова деца имају право да их продају, поклањају, дају у мираз, замењују, прилажу цркви и да с њима раде уопште све што „божански и свети закони дозвољавају праведним и побожним власницима радити са својом имовином". Очигледно се Јован Цафа већ за Душана користио свим тим широким правима, која му Синиша, само потврђује. При набрајању његових поседа спомиње се, између осталог, једно село, које је он дао у мираз свом зету протоспатарију и, што је за нас нарочито интересовање, село Фиача, које је он дао свом синовцу киру Јовану Цафи Урсину у пронију (διὰ προνοίας).[358]

[142] Према томе, овде наилазимо на чињеницу да се известан посед додељује у пронију не од стране поглавара државе, него од стране једног од његових крупних вазала. На тај начин успоставља се двоструки однос вазалитета: Јован Цафа млађи није пронијар српског цара него његовог вазала — Јована Цафе старијег.

Већ се Ст. Новаковић детаљно зауставио на питању да ли су у српској држави, поред пронијара у државној служби, постојали и пронијари у служби крупне властеле. Међутим, код решавања овог питања, Новаковић је полазио од одредаба Душановог Законика о тзв. пронијаревићима. У § 106 „о дворанѣхь" Законик убраја пронијаревиће у властеоске дворане. Због тога, као и по аналогији са западним приликама, Новаковић је дошао до закључка „да се може с довољно сигурности узети, да су и у Србији властела могла имати своје пронијаре, који су без, сумње, редовно били војници њихови, иако се то нигде не каже".[359] У ствари, међутим, пронијаревићи никако нису пронијари, а према томе отпадају и сви прилично далекосежни закључци које је учинио Новаковић, полазећи од ове погрешне идентификације.[360] Очигледно је да је пронијаревић пронијаров син

[358] *Соловјев—Мошин,* Грчке повеље, бр. 32, 42.

[359] *Новаковић*, Пронијари 36; уп. и стр. 39.

[360] Изједначивши пронијаревиће са пронијарима, *Новаковић,* Пронијари 27 и д. с друге стране посматра сваку државину као пронијарско држање и ово је друга основна грешка његове за своје време драгоцене студије. Услед таквог проширеног тумачења, појам проније очигледно губи своју конкретну историјско-социолошку садржину. Заиста, своја излагања Новаковић завршава тврдњом да су пронијари били и она властела којима је Душан дао своје области на управу: „Пронијари су били и Мрњавчевићи и Дејановићи у Македонији, пронијари су били Бранковићи у старој Србији, Војиновићи у Рашким земљама, Балшићи у Зети и кнез Лазар у Поморављу. И сви су

који нема пронију. „Јер, као што каже Тарановски са својом уобичајеном јасноћом и логичношћу, ако би је имао, онда би се звао пронијар".[361] Као што тачно примећује даље Тарановски, пронијаревић „у себи има црте извесне класне деградације и несумњивог сиромаштва". Управо стога се и појављује у улози властеоског дворанина. На пронијаре у таквој улози не наилазимо ни у српским ни у византијским документима.

Једини изузетак представља, како изгледа, поменута грчка хрисовуља Синишина, која говори о пронији коју је Јован Цафа дао свом синовцу и имењаку. Међутим, из овог случаја не могу се правити закључци општег карактера о приликама било у српској или у византијској држави. Заиста, овде се ради о дошљаку са Запада, који је природно полазио од западних услова. Но ипак је несумњиво значајна чињеница да је Јован Цафа, вазал цара Срба и Грка и власник поседа на некадашњој византијској територији, могао, уз пристанак српске власти, да да једно од додељених му имања своме рођаку и вазалу у пронију. Ово показује како [143]
се у сфери српске власти, на подлози византијског система проније, формирају под западним утицајем нови односи. Епирска област се већ давно налазила под јаким западним утицајем, па се односи који се у њој формирају не могу сматрати без ограде као карактеристични за византијску државу у целини, исто као ни односи у суседној Тесалији, која се већ давно била одвојила од византијског центра и која је имала моћну аристократију западног типа.[362]

Међутим, говорећи о Српској држави, треба ипак имати на уму да су пронијари у служби манастира, за разлику од Византије, овде несумњиво постојали. Наишли смо на ову појаву већ у најстаријем српском податку о пронији, у Милутиновој повељи из 1299/1300. г., па смо видели да је већ у овој повељи црквена пронија била потпуно устаљена појава. Иако су подаци о томе у средњовековним докумен-

се ти пронијари, после смрти Душанове, прогласили за господаре и старали се да се одрже као владаоци у земљама, које им је Душан дао на управу, онако исто, као што се држава Карла Великога распадала на државе и државице феудалне властеле, управо пронијара (!) његових, који нису хтели више да знаду за краља" (*Новаковић*, Пронијари 56).

[361] *Тарановски*, Српско право I, 38.

[362] Уп. интересантне напомене *И. И. Соколова*, Крупные и мелкие властели в Фессалии, Виз. Врем. 24 (1923—26) 35 и 44 и *А. В. Соловьева*, Фессалийские архонты в XIV в., Byzantinoslavica 4 (1932) 159 и д.

тима врло оскудни, може се рећи да је ова појава била свакако веома распрострањена јер је доцније израз „прњавор" добио у српским земљама значај манастирског села.[363] Да назив „прњавор" потиче од речи пронија, о томе нема ни најмање сумње: већ се у повељи босанског краља Стефана Томаша из 1458. г., на коју ћемо се доцније осврнути, пронија назива прьния.[364]

Као у Епиру, тако су, после распада Душановог царства, проније постојале и у источној Македонији, којом је владао деспот Јован Угљеша. У повељи од фебруара 1369. г., писаној на грчком језику, деспот Јован Угљеша решава спор који је избио због једне парцеле у Јерисоу између епископа овог града и манастира Зографа. Као што су показале изјаве сведока, Зограф је добио спорну парцелу у замену: за своје земље у селу Макроген Зографци су добили у Јерисоу парцелу исте величине коју је имао у пронији (εἰς πρόνοιαν)
[144] стратиот Сараварис.[365] На тај начин, имамо пред собом један од случајева замењивања земљишних поседа, на које смо често наилазили у византијским документима. И у овом случају видимо да се влада ради замене слободно користи земљама пронијара, додељујући их по свом нахођењу манастирима у замену за неки манастирски посед. Пронијар који се при томе узгред спомиње и овде је стратиот — војник. Занимљиво је да се земља коју је он имао у пронији и која је затим била предата манастиру Зографу налазила у

[363] Уп. *Вук Ст. Караџић*, Српски рјечник: прњавор — das Klosterdorf, Weiler, pagus monasterii.

[364] У оквиру овога рада не можемо да се зауставимо на питању доцнијих прњавора, коме би вредело посветити посебно истраживање. Да упозоримо само, како је то учинио већ Ст. Новаковић, на врло занимљиве напомене у Вуковом Рјечнику под „намастир". Нагласивши да су манастири имали у своје време знатне земљишне поседе, Вук примећује да су они те поседе доцније изгубили и „само су до наших времена задржали по једно село, које је као на њиховој земљи насељено и које се зове прњавор". Прњаворци су плаћали спахијама само „царев харач", а калуђерима су радили најмање по један дан недељно, обично петком, али нису давали никакве дажбине. Томе Вук додаје да је манастирски старешина прњаворцима и судио „за којекакве ситнице, а кашто их је и затварао и био". Као што видимо, установа црквених пронијара довела је током времена до њихове потпуне класне деградације. Прњаворци не врше само манастиру работе, којих су црквени пронијари у своје време били специјално ослобођени, него и иначе по свом социјалном положају личе више на средњовековне парике, него на представнике властелинског сталежа — пронијаре. Није јасно зашто *Новаковић*, Пронијари 38, сматра да се у Вуковој белешци види „чист и разговетан, још ничим непомућен појам старе проније".

[365] *Соловјев-Мошин*, Грчке повеље бр. 36, 76.

самом граду Јерисоу: ἡ ἐν τῷ Ἱερισσῷ γῇ, како се више пута истиче у овој повељи. Као што је познато, ненастањене парцеле, виногради, па чак и њиве нису биле реткост у средњовековним градовима. Из наше повеље види се да су се у граду могли налазити и поседи пронијара.

Хрисовуљом од априла 1369. г., писаном словенски, деспот Јован Угљеша поклања манастиру Кутлумушу на Св. Гори село Неохориј „сь всемь що е дрьжаль Өеωдорь Ѡдуевикь при царствѣ ми, и при Калавари прониари що су дрьжали".[366] Издавачи преводе ово доста нејасно место на следећи начин: „Avec tout ce qu' avait possédé Théodore Odujević sous mon empire et les proniars sous Kalavar (ou bien: et sous le proniar Kalavar)."[367] Према томе, издавачи предлажу два могућа тумачења. Прво тумачење је свакако правилније, али ко је био тај Калавар остаје непознато. У сваком случају, јасно је да се село Неохориј, пре него што га је Угљеша поклонио Кутлумушу, налазило у власништву пронијара. На тај начин, од осам или девет сачуваних Угљешиних повеља,[368] у две повеље се спомињу пронијари. Ови случајно сачувани подаци, разуме се, само у малој мери одражавају стварну распрострањеност система проније у некадашњој византијској области којом је владао деспот Јован Угљеша.

Доцнији подаци о пронији у самој Србији нису многобројни, али су интересантни и важни. У повељи издатој око 1392. г., кнез Стефан Лазаревић дарује Хиландару цркву Ваведења у Ибру, заједно са неколико околних села и засеока.[369] Интересантан је историјат овог даривања. Црква у Ибру била је, како се то види и из ове повеље Стефана Лазаревића, задужбина неког властелина Обрада Драгосалића и представљала је његову баштину. Детаљније говоре о томе повеља коју је 1387. г. кнез Лазар издао Обраду Драгосалићу.[370] Овде се износи да је властелин Обрад Драгосалић саградио на својој баштини у селу Кукањ цркву Ваведења и да јој је са пристанком кнеза Лазара приложио село Кукањ као и низ засеока, који су представљали ба- [145]

[366] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes 135.

[367] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes 136. У свом новом издању Кутлумушких повеља, *Lemerle*, Actes de Kutlumus 230, даје исти превод, не наводећи сам текст.

[368] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes 139—141, дају њихов списак, али аутентичност прве од девет повеља које они наводе врло је сумњива.

[369] *Новаковић*, Зак. споменици 458—459.

[370] *Новаковић*, Зак. споменици 775—776.

штину његову, његовог оца и деде. Кнез Лазар потврђује да су поменута црква и приложени поседи потпуна и неопозива својина Обрада Драгосалића, који може њима да располаже по својој жељи. Сачувана је и повеља патријарха Спиридона од 19. јануара 1389. г., којом се ова црква и њени поседи „записују" војводи Обраду Драгосалићу (који се овде омашком назива Обрадом Декиндићем) у „вечиту баштину".[371] Ову своју баштину, како сазнајемо из повеље Стефана Лазаревића, Обрад Драгосалић је обећао Хиландару, па, чак, је и издејствовао хрисовуљу на ово померавано даривање, али, у ствари, није испунио своје обећање. Међутим, Обрад Драгосалић је изневерио свога кнеза и зато је био кажњен конфискацијом имања, уобичајеном казном за неверу. Пошто је одузео Обраду Драгосалићу његову баштину, Стефан Лазаревић ју је дао другом свом властелину, чије име не наводи, и то у пронију. Међутим, хиландарски калуђери подсетили су кнеза да је сам Обрад Драгосалић „обрекао" своје поседе манастиру. Тада је Стефан Лазаревић, излазећи у сусрет тражењу калуђера, предао Хиландару цркву Ваведења и приложена јој села и засеоке (његова повеља наводи их у већем броју него претходне повеље кнеза Лазара и патријарха Спиридона), одузевши их на тај начин пронијару коме их је недавно био доделио.

Ова повеља садржи низ занимљивих података. Пре свега је интересантно да је баштина властелина који је починио неверу била предата баш у пронију. Изгледа да се влада трудила да појача систем проније на рачун баштинских поседа. Занимљив је и навод да је пронијар који је тај посед добио такође био властелин: и за нѥговоу невѣроу, каже Стефан Лазаревић, оузехь моу, и дахь нѥговоу баштиноу властелѣноу момоу оу пронию. Овим се још једном потврђује да су пронијари по правилу били припадници властелинског сталежа. Но, док се баштина, која у принципу представља неопозиву својину, одузима власнику као казна за неверу и, као што то показују и други извори, само се у случају невере може одузети, посед предат у пронију не претвара се у својину пронијарову и може по жељи врховне власти увек да буде враћен држави или употребљен за неко друго даривање. Заслужује пажњу, најзад, и то да се на баштини Обрада Драгосалића, која је после конфискације била дата у пронију, налазила и црква, која је, у ствари, и чинила језгро његове задужбине и око које су се

[371] *Новаковић*, Зак. споменици 777.

груписала приложена села и засеоци. Из тога се види да су се заједно с земљишним поседима могле давати у пронију и цркве. Према томе, с једне стране наилазимо на ситне пронијаре, који се налазе у служби богатих цркава и манастира, а с друге стране видимо да су и цркве могле да улазе у састав крупнијих пронијарских поседа, као што су могле припадати и крупним баштиницима.

О прелажењу бивше проније у власништво манастира [146]
говори и доцнија повеља деспота Стефана Лазаревића из 1404/1405. године.[372] Село Јабучје, „що ю дрьжаль оу пронію Младень Пьсисинь при господиноу и родителю ми светомоу кнезоу", деспот Стефан Лазаревић даје својој мајци деспотиси Евпраксији, с тим да га она има као „своју баштину или купљеницу" и да га као такву може поклонити Хиландару. У суштини, овај случај потпуно је аналоган горенаведеним случајевима из повеља Дечанског и Душана, којима су се манастирима давале бивше проније. Разлика је само формално-правне природе, јер у овом случају поглавар државе не дарује бившу пронију непосредно манастиру, већ је предаје својој мајци да би је она поклонила у своје име. Деспотиса Евпраксија поклања село Јабучје Хиландару као приватно лице и њен поклон се правнички образлаже тиме што јој је Стефан Лазаревић дао право да располаже тим поседом као својом „баштином или купљеницом". Из тога још једанпут видимо да, за разлику од пронијара, коме Душанов Законик нарочито забрањује да своје поседе прилаже цркви, власник баштине или купљенице има право да неограничено располаже својим породичним или куповином стеченим имањем, док право располагања пронијом има носилац врховне власти, јер сопственик проније није пронијар него држава.

Пронија о којој се ради у повељи деспота Стефана Лазаревића већ се прилично одавно није више налазила у пронијарском власништву. Стефан Лазаревић наводи да је Младен Псисин држао ту пронију за време његовог оца кнеза Лазара, али не каже да ју је неко држао и за време његове владе. Видели смо да је у Србији, као и у Византији у време Палеолога, пронија могла, противно првобитном византијском поретку, да прелази у власништво пронијаровиx наследника. У случају кад се то није догађало и кад се пронија гасила, бивша пронијарска земља свакако се враћала држави, која је њом располагала по свом нахођењу, задржавала је за себе или поново додељивала у про-

[372] *Соловјев*, Одабр. споменици 190—191.

нију или, најзад, давала у баштинско власништво, како је то учинио у овом случају Стефан Лазаревић.

Нарочито важне податке о природи пронијарског поседа и о разлици између проније и других врста земљишних поседа даје интересантан документ од 14. марта 1447. г., који се сачувао у Дубровачком архиву, а који до сада није издат.[373] Из овог документа, који представља инструкцију дубровачким изасланицима упућеним деспоту Рашке (ad dominum despotem Raxie), види се да је деспот Ђурађ Бранковић дао Дубровчанима право да пописују непокретну имовину својих српских дужника, али да је унео у ово право и једну битну ограду, искључивши из њега „оно што је било дато у пронију" (quello fosse dato in pronia). Ово ограничење уноси се, наравно, због тога што имања дата у
[147] пронију не представљају приватну својину њихових власника и, према томе, не могу да служе као покриће за дугове. Она остају својина државе, па је у интересу врховне власти да буду сачувана неокрњена. Искључиво право врховне власти на пронијарске поседе изражено је врло речито у овом документу, који истиче да с кућама и поседима датим у пронију деспот може да ради све што жели (e che la soa Signoria possa far de tal caxe et possession date in pronia ogni so voler). Дубровачким изасланицима се налаже да замоле деспота за специјалну повељу којом би се Дубровнику дозвољавало да за наплаћивање дугова користе поседе дужника, изузимајући пак, како се још једанпут наглашује, поседе које је деспот дао у пронију (salvo et reservando quello fosse dato per lo Signor in pronia).[374]

[373] Кратак регест даје *N. Jorga*, Notes et extraits II, 421.

[374] Lett. e comm. di Levante 13 (1440—1448) fol. 233. Наслов овог документа гласи: „Littera ser Marino Ju. de Georgio et ser Alovixio de Restis ambaxiatoribus ad dominium despotum Raxie". Наводим овде снај део који се односи на пронију и изражавам и овом приликом своју најлепшу захвалност проф. М. Динићу, који га је исписао у Дубровачком архиву: „Appresso sopra el fato de le possession et caxe per li debiti de nostri citadini regratiareti anche lo prefato Signor asay per nostra parte de la bona et iusta resposta via fato vogliando che li nostri si possan pagar per li lor debiti su tal beni stabeli de li debitori et laldando la reservation che vol sia sopra quello fosse dato in pronia perche iusta cosa e condecente. E che la soa Signoria possa far de tal caxe et possession date in pronia ogni so voler. Ma una cosa instantemente pregareti la soa M. si voglia far una patente lettera con la soa bolla per parte soa et de li fioli per laqual sia per bel comandamento acomesso a cadaun suo valioso et a coloro iquali ano aministrar la raxon alli nostri mercadanti che vogliamo observar tal iusta disposition et comandamento del Signor in dover ministrar la raxon alli nostri merca-

Повељом од 4. децембра 1457. године, деспот Лазар Бранковић даје свом ризничару Радославу за његову верну службу пронију која се састоји од три села у области Смедерева и Голупца.[375] Ово даривање садржи једну занимљиву клаузулу: ако Радослав умре или ако се замонаши, поменута села ће прећи у власништво његових сестрића, Радослава и Радована, да их дрьже оу пронію а да ѡд них работаю и воюю како и ини проніаріе". Даље сазнајемо да је деспот Лазар још раније био дао Радославу три села у области Петруса (близу Ћуприје и Параћина), која је у то време већ била освојена од Турака. Ако му успе да поново завлада заузетим земљама, деспот Лазар одређује да и ова села држе исти Радослављеви сестрићи „у пронију"; поврх тога, и изгледа не на основу проније, припашће им после Радослављеве смрти и његове куће у Смедереву.

Према томе, видимо још једанпут да су се проније у Србији наслеђивале, и то чак и по женској линији. При свему томе, пронија ипак ни сада не представља приватну својину пронијарову, задржавајући карактер нарочите врсте условног земљопоседа. Ако се Радослав замонаши и према томе прекине своју пронијарску службу, он ће изгубити [148]
своју пронију: неће моћи да је задржи за себе, јер она не представља његову својину и његово право на држање додељених му земаља гаси се с прекидом његове службе; неће моћи ни да приложи своју пронију манастиру у који ступа. Пронија ће прећи у власништво његових наследника, способних да га замене у пронијарској служби.

Држање проније условљено је вршењем одређене службе и повеља деспота Лазара Бранковића изрично наводи да је та служба војна служба, као што се то наводи и у првом познатом српском податку о пронији, у Милутиновој повељи из 1299/1300. године. Нарочито драгоцен је податак да су војну службу дужни да врше сви пронијари: Радослав и Радован су дужни да „војују" — „као и други пронијари". Према томе, од првог спомена проније под српском влашћу и до краја независне српске државе пронија задржава свој војни карактер. Као у Византији, и у Србији је пронијар пре свега војник.

Међутим, према повељи Лазара Бранковића пронијари су дужни не само да „војују" него и да „работају". Ово не

danti sule detto possession e caxe de li debitori ad instantia de li creditori salvo et reservando quello fosse dato per lo Signor in pronia".

[375] *M. Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi, Byzantinoslavica 6 (1935—36) 183 sq.

значи да им се намећу оне работе које су обично вршили сељаци и од којих је Милутинова повеља из 1299/1300. г. специјално ограђивала чак и ситног пронијара Маноту, приликом његовог ступања у манастирску службу. Работа, као и δουλεία у византијским документима, може да значи службу уопште. Нарочито јасно то показује почетак повеље, где се каже да деспот Лазар даје пронију свом ризничару, за „нюговꙋ работоу и за вѣрьно послоужение". У формули „да работају и војују", под работом се свакако подразумева грађанска служба, као друга могућа врста пронијарове делатности поред војне службе.

На крају повеље Лазара Бранковића наведено је да ју је писао логотет Стефан Ратковић. Логотет Стефан Ратковић позната је личност у историји овог времена.[376] Њему, као истакнутом веледостојнику и крупном земљопоседнику-пронијару, посвећена је повеља босанског краља Стефана Томаша од 14. октобра 1458. г.,[377] којом ми завршавамо наш преглед историје проније у Србији. Ова повеља босанског краља стварно завршава историју проније у независној средњовековној српској држави, бацајући уједно светлост на разлику у односима у Србији с једне, а у Босни с друге стране.

Вршећи дужност логотета на двору Ђурђа и Лазара Бранковића, Стефан Ратковић је био у исто време и пронијар. Читав низ села био му је дат у пронију, а пред сам пад деспотовине, у време унутрашње борбе између различитих политичких струја и праваца, његови поседи су се још повећали. После привременог пораза турске странке, извесни поседи њених присталица били су предати Стефану Ратковићу, и занимљиво је да су му и ти поседи били дати у пронију. Интересантно је такође да су неки од тих поседа
[149] одмах из тога прешли у власништво других представника победничке странке, док је Стефан Ратковић добио у замену друге поседе. Овде поново наилазимо на појаву брзог смењивања права власништва и праксу замењивања пронијарских поседа, јако распрострањену како у Византији тако и у Србији. На крају крајева, Стефан Ратковић, као што се то види из повеље краља Стефана Томаша, усредсредио је у својим рукама неколико десетина села, која је држао у пронији.

Нарочиту пажњу заслужује чињеница да је чак и такав високи достојанственик на деспотском двору, као што

[376] Уп. *Јиречек*, Историја II, 172—74; IV, 165—67.
[377] Ed. *F. Rački*, Rad I (1867) 156—58.

је то био Стефан Ратковић, био пронијар и да сви његови бројни земљишни поседи нису представљали његову баштинску својину, него су му били дати само у пронију. Изгледа да је систем проније добио у последњем периоду независности српске државе нарочито велико проширење. Оскудица у изворима не даје нам могућност да о томе створимо себи јаснију представу, али је сасвим природно да је како у Византији тако и у Србији турска опасност изазвала јачање система проније на рачун баштинског поседа.

Пошто је српска деспотовина прешла под власт сина босанског краља, Стефан Ратковић, који је руководио преговорима с босанским двором, дошао је у служби босанског краља до нових почасти и милости. О тим милостима управо и сведочи повеља из 1458. г. која му је била издата у име босанског краља Стефана Томаша и његовог сина кнеза Стефана Томашевића. Међутим, милости босанског двора нису се састојале у додељивању нових пронија већ, напротив, у претварању пронијарских поседа Стефана Ратковића у његову баштинску својину, као и у даривању нових баштинских поседа и додељивању права и привилегија које су уживали босански магнати, а које никад нису уживала српска властела.

Пошто му је било потврђено достојанство великог логотета, Стефан Ратковић је замолио краља Стефана Томаша, свог новог господара, да пронија, коју је он био добио од покојних српских деспота Ђурђа и Лазара, буде „записана у баштину" — њему, његовој деци и потомцима. Излазећи у сусрет овој молби, босански краљ је одредио да сва своја села, која се овде поименце набрајају, логотет Стефан поседује као баштину и да их затим исто тако поседују и његова деца, како мушка, тако и женска, и сви његови потомци на вечита времена. „Часни властелин" логотет Стефан и његова деца и наследници имају право да раде с наведеним селима све што зажеле, да их дарују цркви, продају, залажу, дају у мираз, завештавају. „Оу вселѣ да е воланѣ како соуштомѣ своимѣ баштином", још једанпут истиче повеља краља Стефана Томаша. А њима се ништа не може одузети од њихових поседа ни у ком случају, сем у случају невере.

Према томе, претварајући пронију Стефана Ратковића у баштину, босански краљ даје уједно јасну и исцрпну дефиницију суштине баштине као пуне и неограничене приватне својине, која се наслеђује без икаквог ограничења, прелазећи у власништво не само мушких, него и женских [150]
потомака, коју власник може да отуђи како хоће и коме

хоће, а која му се не може одузети сем у случају његове невере. Свим овим цртама баштина се из основа разликује од проније, која не представља приватну својину, него само условно држање и која се, уколико се наслеђује, предаје само мушким потомцима, способним да врше дужну службу, коју власник не може ни на који начин отуђивати а коју му, напротив, врховна власт може увек одузети. Све су ове црте биле и остале до краја карактеристичне за пронију како у Византији тако и у Србији. Иако је наслеђивање проније постало у XIV веку у Византији честа, а у Србији чак и општа појава, пронија се ипак ни у Византији, ни у Србији није претворила у баштину, задржавши карактер неотуђивог и условног поседа.

Да је пронија задржала у Србији такав карактер до последњих дана независне Српске државе показује, поред докумената из доба српске деспотовине, и сама повеља босанског краља Стефана Томаша, која супротставља српску пронију баштини. Тек у овом босанском документу наилазимо први пут на претварање проније у баштину. Босанском краљу није било тешко прихватити молбу свог „верног слуге“ логотета Стефана и претворити пронију коју је он добио под српском влашћу у баштински посед, јер је Босна знала само за такав посед.

Заиста, не постоји ниједан податак о систему проније у Босни. Такво ћутање извора, упоредо с честим споменима проније у Србији, Македонији и Црној Гори, није случајно. У Босни нису постојали услови за развитак пронијарског система. Босанско племство било је исувише јако, његов положај исувише независан, да би се овде, поред баштинске својине, могла развити нарочита врста условног земљопоседа, која се налазила под потпуном контролом врховне власти. На извесне карактеристичне особине у положају босанске феудалне аристократије и на извесна њена права, непозната ни српском ни византијском феудализму, указује и сама повеља краља Стефана Томаша логотету Стефану Ратковићу.

Пошто је претворио његову пронију у баштину, краљ Стефан Томаш, поврх тога, дарује логотету Стефану сто настањених сељачких кућа, и то опет у баштинску својину — њему, његовој деци и даљим потомцима на вечита времена, а уједно ослобађа њега, као и његове наследнике, сваке војне обавезе, чак и обавезе да ратује с Турцима. Тек кад би у поход ступио сам краљ, „нашомь главомь“, морао би му се придружити и Стефан Ратковић са својим слугама.

Да се сетимо да су, према § 42 Душановог Законика, српски баштиници били ослобођени свих работа и дажбина, али да су били дужни да дају соће и да врше војну службу (да даю сокю и воискоѹ да воюю по законоѹ). Ове обавезе Стефан Ратковић је био ослобођен у босанској служби, са изузетком само једног случаја у којем главну улогу игра лична веза између вазала и сизерена. Ова лична веза која условљава и даље одредбе повеље краља Стефана Томаша, почива на међусобном споразуму. Краљ свечано обећава да неће чинити логотету Стефану ни његовој деци никакво зло и да се неће на њега гњевити, ако он сам не почини неверу. [151]
Штавише, краљ дозвољава логотету Стефану и његовим наследницима право одласка и на то му даје „речь и вероѹ нашоѹ госпоцкоѹ“: ако се логотету Стефану или његовим наследницима не буде свидело „бити оѹ госпоцтва ни“ и ако зажеле поити ѡт нась инамо... да е волань и слободань поклонивь се оѹ госпоцтва ни поити слободно белодано, коудѣ моѹ драго, и свом челꙗдю и своими слоѹгами и са всим своим добром“. На крају, краљ Стефан Томаш и његов син кнез Стефан дају логотету Стефану Ратковићу реч да се ни у чему неће одрећи датих обећања, искључујући опет само случај његове невере.

Феудални односи у Босни умногоме личе на феудалне односе западног типа, док је српски феудализам сродан византијском. Сасвим је природно да византијски систем проније, који се широко развио у пределима српске државе, није дошао до изражаја на босанском тлу, и није никакво чудо да је једини пронијар, који се помиње у босанским документима, био српски пронијар и да се овај последњи познати српски пронијар, прешавши у босанску службу, претворио у баштиника и престао да буде пронијар.

12. ПРОНИЈА У ЗЕТСКОЈ ОБЛАСТИ ПОД МЛЕТАЧКОМ ВЛАШЋУ

Постигавши знатно распрострањење у Србији и Македонији, систем проније је продро и у област Зете. На жалост, грађа сачувана за ову област, бројно веома богата, ограничена је и у хронолошком и у регионалном погледу. Расположиви документи односе се углавном на Скадарску област, и то у доба млетачке власти; према томе, најстарији документи потичу тек из последњих година XIV века. Томе треба додати да сачувана грађа још није издата у потпуно-

сти. Већ 1874. године, Макушев је учинио приступачним већи број докумената из Млетачког архива с врло драгоценим подацима о пронији у Скадарској области под млетачком влашћу, али је донео те документе само у изводима, а није дао једно систематско издање и није исцрпео, како он то сам наглашава, све податке Млетачког архива по питању проније.[378] Низ повеља из овог времена, које говоре о пронији, ушло је и у велику Љубићеву збирку, посвећену млетачко-јужнословенским односима, а неколико повеља с веома важним подацима о пронији објављено је у Acta Albaniae, но ова се публикација зауставља код 1406. године.[379] Љубић је објавио, на жалост с извесним скраћењима, и веома занимљив Скадарски земљишник из 1416. г.,[380]
[152] који је донекле искористио већ и Макушев у рукопису.[381] Једно потпуно издање овај веома драгоцени документ ни до данас није дочекао.[382]

Међутим, иако грађа за Скадарску област потиче тек из доба млетачке владавине, нема ни најмање сумње да је систем проније у овој области био много старији и да је настао још пре млетачке власти. Млетачка власт није створила већ је само прихватила поредак пронијарског поседа, који се формирао у време кад је Скадар улазио у састав Српске државе.

О томе да се систем проније у Скадарској области заснивао на старим традицијама и да га је млетачка власт наследила од претходне епохе, довољно јасно говоре и сами млетачки документи. Нарочито јасно говоре о томе, сасвим природно, најстарији расположиви документи, који садрже одредбе о пронији из првих година млетачке власти у Скадру. Тако повеља од 9. марта 1400. г. захтева да грађани Скадра и Дриваста, који имају проније од својих ранијих господара и који су на основу тога дужни да врше коњаничку војну службу и извесне друге обавезе, испу-

[378] *В. Макушев*, О пронии в древней Сербии, Ж. М. Н. Пр. 175 (1874) 1—20.

[379] *S. Ljubić*, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike I—X, Zagreb 1868—91; *L. Thallóczy, C. Jireček* et *E. Sufflay*, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I—II, Vindobonae 1913—18.

[380] *S. Ljubić*, Skadarski zemljišnik od god. 1416, Starine 14 (1882) 30—57.

[381] *Макушев*, Прония; и Исторические разыскания о славянах в Албании в средние века, Варшава 1871.

[382] Ново издање које је спремио Миклошић (уп. *Јиречек*, Историја III, 68, прим. 3) није било никада објављено.

њавају према млетачкој власти исте обавезе које ob dictas pronias fatiebant et observabant dominis preteritis.[383] Актом од 4. децембра 1399. г. млетачка влада налаже својим представницима, комесу Скадра и потестату Дриваста, да извиде и проуче узроке устанка који је био избио у тој области, да утврде пре свега број тамошњих пронијара и да пронађу modos et vias, per quas possemus proniarios illius contracte tenere fideles et nobis obedientes.[384]

Утврдивши своју власт на новој територији, Млетачка Република је морала да се прилагоди постојећем поретку у овој области. Прихватила је, а није ни могла да не прихвати, постојећи систем пронијарског поседа, у чијем су одржавању били заинтересовани најутицајнији елементи локалног становништва. Стабилност млетачке власти у знатној мери је зависила од тога какав ће став према њој заузети локални феудалци-пронијари, те се Млетачка Република трудила да их задовољи и привуче себи, чинећи им извесне повластице. Тако, на пример, млетачка влада актом од 6. маја 1403. г. прихвата предлог свог комеса у Скадру да се према обичају, који је постојао из времена ранијих господара, пронијарима сваке године издаје извесна количина сукна, ut sint magis fideles et plus solliciti ad honorem nostri dominii et ad conservationem contracte.[385]

Са своје стране, локални пронијари су се прилагођавали новим условима и задовољавали су захтеве нове владе. Као што су у своје време византијски пронијари, прилагодивши се владавини западних крсташа, задржали своје [153]
поседе, тако су два века доцније и скадарски пронијари сачували своја имовна права и привилегије под млетачком влашћу, користећи се истим предностима и имајући према новој власти углавном исте обавезе, као и према претходној српској власти. Према томе је сасвим природно да систем проније у Скадарској области и под млетачком влашћу испољава углавном исте карактеристичне особине које смо могли да констатујемо проучавајући систем пронијарског поседа у средњовековној Српској држави, па и у самом Византијском Царству, на чијој је територији овај систем настао. Из свог главног средишта на Јадрану, Драча, Византија и непосредно вековима утиче на суседну Скадарску област. Проучавајући систем проније у Скадарској области

[383] *Ljubić*, Listine IV, 422, где је уместо pronias три пута штампано бесмислено promas.

[384] Acta Albaniae II, бр. 631.

[385] Acta Albaniae II, бр. 727.

под млетачком влашћу, у ствари, проучавамо систем, који се формирао у Зети још у доба српске власти. Међутим, развијајући се на општој подлози, систем проније показује на скадарској територији и извесне особине које он у другим областима није у таквој мери имао.

Као у Византији и Србији, и у Скадарској области под млетачком влашћу пронија се сматра државном својином. Проније додељује врховна власт, Велико веће (Consilium Maius), или у његово име локални представници млетачке власти (provisores, rectores), чије одредбе Велико веће затим потврђује. Но, Велико веће не само додељује проније и потврђује права на њихово држање, оно може и да одузме додељену пронију. Другим речима, исто онако као врховна власт у Византији и Србији, Велико веће неограничено располаже пронијарским поседима, задржавајући право својине и потпуну слободу располагања пронијама. Интересантно је да се питање додељивања пронија или укидања додељеног пронијарског власништва сматра тако важним да је за његово решавање у Великом већу потребна квалификована већина.

Као илустрација може да послужи случај скадарског пронијара Владе Калођорђевића, који је више пута занимао млетачко Велико веће крајем четрдесетих година XV века. Новембра 1447. године, Влади Калођорђевићу дато је у пронију (in proniam) село Обличје у Скадарском округу. Затим, већ марта 1448. г., ово даривање је укинуто (concessio fuit revocata). Децембра 1449. године, оно је поново потврђено, али је ова потврда (confirmatio) после призната неважећом, јер је одлука била донета у присуству само 76 чланова Већа, док је потребно било присуство најмање 100 чланова. Велико веће је, наиме, 11. јуна 1449. г. закључило, позивајући се на своју ранију одлуку од октобра 1441. г., да је за додељивање пронија и њихово укидање потребно присуство најмање сто чланова и већина од три четвртине гласова.[386]

У пронију дају се у Скадарској области поједина села као и њиве, виногради и друга имања. Као што млетачка влада указује у упутствима својим провизорима из 1421. г.,
[154] проније се могу давати властели и другим верним људима уз обавезу вршења службе млетачкој комуни, и то само месним људима, верним поданицима млетачке власти, — nisi personis deinde qui sint fideles nostri.[387]

[386] *Макушев*, Пронuя 4.
[387] *Ljubić*, Listine VIII, 100. Уп. и *Макушев*, Пронuя 3.

Водећи рачуна пре свега о обезбеђењу своје власти и својих интереса, млетачка влада ипак узима у озбир и интересе локалног феудалног племства. При томе она води рачуна о компликованим односима у етнички хетерогеној средини и о различитим групацијама властеоског сталежа у Скадарској области. Интересантан је у овом погледу уговор који су Млеци закључили са Дривастом, пошто је овај град, који је 1396. г. заједно са Скадром дошао под млетачку власт, а који су затим 1421. г. освојили Срби, био 1442. г. приморан да се поново потчини Млецима. Споразум потписан 5. августа 1442. г. садржи низ одредаба којима се у интересу грађана Дриваста ограничавају права суседног албанског становништва: између осталог, млетачка влада обећава да ниједан Арбанас неће моћи да има пронију ни у самом граду, ни у његовој околини.[388]

Међутим, први и главни услов за добијање проније у области која се налази под млетачком влашћу јесте верност млетачкој влади. Овај моменат се стално истиче приликом додељивања пронија у Скадарској области, односно приликом потврђивања права власништва на пронију. Довољно је навести само неколико карактеристичних примера. Скадранину Којачи млетачка влада је 24. јула 1416. г. дала пронију „ob sua fidelia portamenta". Своју верност Венецији овај локални феудалац доказао је нарочито онда кад је Скадар покушавао да се устанком ослободи млетачке владавине (cum civitas Scutari nostro dominio rebellavit); тада је он danonoћно бранио интересе Млетака, бранио их је и после устанка.[389] На сличан начин, одлуком од 7. јуна 1448. године, неком Прогану с браћом било је дато у пронију село Баладрини, чији је ранији пронијар био њихов отац Алексије Бигано, који се у служби Млетака истакао „многим похвалним делима". Доцније ово село није имало свог пронијара, побунило се против млетачке владавине и придружило се Скендербегу (rebellavit nostro dominio et adhesit Scandarbego); Проган је обећао да ће обновити опустошено село и да ће conservare illam sub obedientiam nostri dominio.[390] Према томе, разлог за додељивање проније представља како сопствена верност тако и очева верна служба, која даје основа да се иста таква служба очекује и од сина. На заслуге свог оца приликом одбране Скадра од Срба и осва-

[388] *Ljubić*, Listine IX, 158; Item nec aliquis albanensis possit habere aliquam proniam vel in civitate vel extra civitatem in nostris finibus.
[389] *Макушев*, Пронuя 6.
[390] Ibid., 11.

јања Зете од стране Млетака позива се врло речито и горепоменути Влада Калођорђевић, који је добио село Обличје у пронију 12. новембра 1447. г., изгубио своју пронију идуће
[155] године, а затим тражио њен повратак.[391] Проније се дају propter fidelia opera et laudabilia portamenta и остају у власништву пронијара quousque fecerit et operatus fuerit ea, que sint honoris dominationis nostre.[392] Невера према Венецији повлачи собом губитак проније и њену предају другом, поузданијем лицу.[393]

Пронијари — верни поданици Млетака, који имају своје земљишне поседе и који се налазе на челу појединих села, фактички држе област у својим рукама. На њима почива у Скадарској области млетачка власт, коју они бране оружјем и снабдевају материјалним средствима, убирајући дажбине од потчињеног становништва. Месни феудалац, који добија пронију, постаје „пронијар и поглавар" извесног села или групе села. Тако је горепоменути Алексије Бигано био propter sua fidelissima opera постављен од стране ректора млетачке владе за поглавара и пронијара — caput et proniarius territorii vocati Cazapi et ville Baladrini et de Ixexi; 15. маја 1421. г. Велико веће је потврдило њему и његовим синовима ово власништво.[394] Влада Калођорђевић био је, на препоруку млетачких ректора, због заслуга свог оца и своје сопствене ревности, постављен за поглавара и пронијара села Обличје. У својој молби он је тражио да буде caput et proniarius ville vocate Obliqua ... secundum consuetudinem paysii et per illum modum, quo tenebat precessor suus et sicut alia capita et proniarii omnium aliarum villarum nostrarum illius provincie tenent. Решење Великог већа 12. новембра 1447. г. гласило је: sit caput et proniarius dicte ville Oblique ea conditione, qua erat precessor suus.[395]

Нарочито је интересантна у овом погледу грађа Скадарског земљишника из 1416. године. Овде су наведена сва села Скадарског округа, указана пре свега лица која се налазе на челу појединих села, а затим поименце набројани власници појединих кућа у сваком селу и назначене њихове дажбине. Лица која се налазе на челу појединих села зову се или cavo или proniario или, најзад, cavo e proniario. Макушев греши кад сматра да је једно лице само изузетно

[391] Ibid., 15 и 4.
[392] Ibid., 6 и 10. Уп. и Acta Albaniae II, бр. 752.
[393] Ibid., 10.
[394] Ibid., 5.
[395] Ibid., 15—16.

могло бити постављено за пронијара и поглавара додељеног му села и кад тврди да у 114 села Скадарског округа забележених у Земљишнику од 1416. г. има само пет таквих случајева.[396] Да је уједињавање функција пронијара и поглавара било само ретки изузетак, Влада Калођорђевић не би могао у својој горе цитираној молби да тражи да му се село Обличје додели под истим условима под којима држе своје поседе alia capita et proniarii omnium aliarum villarum nostrarum illius provincie.

Истина, у Скадарском земљишнику из 1416. г. „пронијари и поглавари" спомињу се само седам (а не пет) пута, при чему су Андрија Омој и његов синовац Којачин за- [156]
бележени у два случаја. Али ово не значи да је од преко сто села забележених у Скадарском земљишнику само седам села било потчињено лицима која су имала функције и поглавара и пронијара. Макушев није запазио да су таква лица у већини случајева несумњиво држала не само она села код којих су њихова имена уписана него и она околна села која се цитирају иза тога. Тако су поменути Андрија Омој и његов синовац Којачин забележени као proniarii e cavi села Болше.[397] Међутим, иза тога долазе четири села с белешком sotto Bolsa, али без уобичајене ознаке власника.[398] Нема сумње да су и ова четири села, у којима је било укупно 29 кућа, била у власништву Андрије Омоја и Којачина, спадајући у атар њиховог села Болше. У самој Болши забележено је 9 кућа, које су, као и већина кућа у поменута четири околна села па и уопште велика већина свих кућа у Скадарском земљишнику, плаћале млетачкој влади свака по 1 дукат и по 1 модиј жита. Поред тога, у овом главном селу пронијара забележено је 8 homini darme, који као професионални војници не плаћају никакве дажбине.

Исти Андрија Омој и Којачин поседовали су као поглавари и пронијари и градић Балецо (cita de Balezo). Ово једино насеље које се у Скадарском земљишнику зове градом имало је 25 кућа; на првом месту у списку јавља се comandadore Domenego Molasiri, који не плаћа никакве дажбине, док сви остали становници, међу њима и 8 свештеника плаћају по 1 дукат, а скоро сви и по 1 модиј жита.[399] Иза списка становника града Балецо забалежено

[396] Ibid., 9.
[397] *Ljubić*, Skad. zemljišnik 37.
[398] Ibid., 37—38.
[399] Ibid., 38. О градићу Балецо в. *Sufflay*, Städte und Burgen Albaniens, Wien 1924, 25.

је пет мањих села, која имају укупно 29 кућа, и 5 ненастањених села.[400] Сва ова села имају ознаку sotto Balezo и ни код једног од њих није забележен неки други власник, тако да и у овом случају несумњиво треба претпоставити да су сва та села припадала пронији Андрије Омоја. Балецо је било само средиште његове проније, која је, као и његова пронија у Бољши, представљала цео комплекс поседа.

Исто такав комплекс поседа представљала је и пронија Ђина Мурароа, поглавара и пронијара великог села Грише, у којем је забележено 38 кућа, при чему је на првом месту и овде наведен командадор села.[401] Овом селу, а према томе и пронији Ђина Мурароа, припадају несумњиво и њиве и виногради који се у њему налазе, и три села са 22 куће, забележена иза тога са ознаком in terren de Grisa, а без ознаке власника.[402]

[157] Исто тако, ни село Подгора, које се састоји од 19 кућа и које има свог командадора Радослава Дросину (истина, он је забележен на крају и плаћа, као и остали становници овог села, уобичајене дажбине од 1 дуката и 1 модија жита), није било једино власништво свог пронијара и поглавара Андрије Отона, који га држи заједно са својом браћом и читавим низом других пронијара.[403] Јер је иза тога забележено још пет мањих села без ознаке власника, али са ознаком soto Podegora; једно од њих, Egressi, има свог командадора Pali Egressi, ослобођеног уобичајених дажбина, које дају два његова рођака Jon и Lazaro Egressi и три остала кућевласника овог села.[404]

Поглавар и пронијар Битри Килиоти изрично је споменут као власник три села, која су забележена заједно и која имају укупно 24 куће.[405] У списку кућевласника на првом месту је забележен сам cavo e proniario Bitri Chilioti; према томе, он станује у једном од тих села, за разлику од горе наведених крупних пронијара, који имају своје заменике-командадоре. Дажбине он, наравно, не плаћа, за ра-

[400] Ibid., 38—39: Радица Омој (Raducius Homoy), Којачинов отац, био је потврђен као пронијар Балеца или Балећа 16. септембра 1404. г. (Acta Albaniae II, бр. 752). Већ у повељи од 9. јула 1403. г. он се назива proniarius quinque villarum (Acta Albaniae II, бр. 737).

[401] Ibid., 39.

[402] Ibid., 40.

[403] Ibid., 35.

[404] Ibid., 36.

[405] Ibid., 45.

злику од осталих кућевласника потчињених му села, који сви плаћају по 1 дукат, а већина и по 1 модиј жита.

Само једно, али веома велико село, Trompsi grandi, поседује proniario e cavo Bitri Ysi.[406] Он се такође налази на челу списка кућевласника свог села, који се састоји од 68 имена; међу њима наилазимо на још неколико представника породице Ysi и других пронијарских родова; њихове дажбине нису наведене.

Скромних размера било је власништво поглавара и пронијара Рајка Прекалија; оно је мање од поседа више лица названих само пронијарима, па чак и неких лица названих само поглаварима. Рајко Прекали имао је омање село са 10 кућа, у једној од њих становао је сам.[407]

Лица названа у Скадарском земљишнику просто пронијарима, а не пронијарима и поглаварима нису имала такве комплексе поседа као горепоменути пронијари и поглавари Болше, Балеца, Грише и Подгоре. Неки од њих имали су по неколико села и били су знатно богатији него пронијар-поглавар Рајко Прекали. Тако је el nobel homo ser Marin Bonzi с наследницима имао као пронијар шест села, односно пет посебних насеља; код два села списак кућа није наведен, док су три његова остала насеља, од којих је једно обухватало два села, бројала укупно 37 кућа и имала свако свог командадора.[408] Пронијар Јонема Прекали с браћом и наследницима имао је село од 18 кућа и два мања села са по 3 куће; сам пронијар је становао у једном од тих малих села, које се и звало Precali, док су га у великом селу
Dayci замењивала два командадора Giergi Dayci и Dayci [158]
Dayci; овде се налазио и Andrea Chrisolichochi el grande, који је, као и оба командадора, био ослобођен дажбина, док су остали становници давали уобичајене дажбине од по 1 дукат и 1 модиј жита.[409] Пронијар Никола Салуме и његов синовац Вукица Салуме, поред мањег села од 6 кућа, имали су још једно село од 5 кућа, заједно с пронијаром Радославом Ромесаном.[410]

Пронијар са звучним именом Ion Bestole el grande da Isamarise имао је у пронију само мало село Bellani од 6 кућа, али је исти Ion Bestole el grande био поглавар великог села

[406] Ibid., 52.

[407] Ibid., 40.

[408] Ibid., 42, 43, 48 и 49.

[409] Ibid., 48, 49 и 50.

[410] Ibid., 37 и 36.

Samarisi у којем је и живео; на списку кућевласника овог села, које броји 50 кућа, први је забележен сам Ion Bestole el grande cavo.[411] Исто тако је и Dabeseio Bonci имао као пронијар село Piera Negra od 8 кућа и суседно село Vladami од 3 куће. Али је са њим несумњиво идентичан ser Deleseio Bonci, cavo крупног села Barbarossi од 37 кућа; ово село, као и пронијарско село Piera Negra, имало је свог командадора из исте породице Dayci, из које су била и оба командадора Јонеме Прекалија.[412] Вук Губечић, cavo села Luorsi од 12 кућа, забележен је такође и као cavo села Somesi, у којем је било 19 кућа.[413] Међутим, ово последње село он је несумњиво држао у пронији, јер је у списку кућевласника забележен на првом месту као Vucho Gubecich pronario; иза њега је наведен Petro Costa comandador — појава исто толико уобичајена у селима пронијара колико необична у селима којима се на челу налази само cavo.

Може се приметити да су многи пронијари, са којима смо се упознали у Скадарском земљишнику, били у међусобном сродству. Рођаци су несумњиво били ser Dabeseio Bonci (или Bonzi) и крупни пронијар, „племенити човек“ ser Marin Bonzi (или Bonci), а исто тако Јонема Прекали и пронијар-поглавар Рајко Прекали. Никола Сигеци и његова браћа, пронијари мањег села Сигеци, у којем су они сами становали и у којем је било још неколико представника исте породице Сигеци, очигледно су били у сродству с Димитријем Сигецијем који је са синовима и наследницима имао (вероватно такође у пронији) суседно село Chimechechi.[414] Ови пронијари су имали само по једно мање село, као што су по једно село имали и Zuane Englesi, пронијар села Glores, у којем је било 19 кућа и посебан командадор, и пронијар Битри Словен (Bitri Sclavo), који је сам живео у свом селу Andrea Schiano, једном мањем селу од 10 кућа.[415]

Поседи ових ситних пронијара нису већи од неких села потчињених „поглаварима“, па чак и заостају иза неких
[159] од њих. Према томе, у неким случајевима не постоји јасна граница између пронијара и поглавара у погледу величине њихових поседа, као што у неким случајевима не постоји ни јасна граница између пронијара и пронијара-поглавара. Но, углавном, анализирана грађа дозвољава да се утврди

[411] Ibid., 49 и 50.
[412] Ibid., 40 и 44—45.
[413] Ibid., 44.
[414] Ibid., 47.
[415] Ibid., 42 и 43—44.

извесна градација између ове три групе. По правилу поседи пронијара су већи од појединих села потчињених поглаварима, а најкрупнији поседници су пронијари-поглавари, тј. пронијари који су истовремено и поглавари појединих села.

Такво упоређивање и зближавање земљопоседника-пронијара с функционерима-поглаварима потпуно је оправдано у условима феудализма, за које је карактеристично мешање приватно-правних и јавно-правних начела. Пронијари су не само власници него и управитељи додељених им насеља, а поглавари, са своје стране, нису само управитељи потчињених им села. Млетачка влада сама посматра функцију пронијара као officium.[416] О томе говори и сама појава пронијара-поглавара. Моћни пронијари у извесним случајевима потискују и замењују управитеље појединих села и постају пронијари-поглавари, а поглавари већих села, са своје стране, успевају да добију ово или оно село у пронију. Како се тај процес одигравао, довољно се јасно види на примеру Јона Бестолеа, Дабесеја Бонција и Вука Губечића, који се у једном селу јављају као пронијари, а у другом као поглавари. Карактеристично је да су Јон Бестоле и Дабесејо Бонци били поглавари управо веома крупних села, која су бројала десетине кућа, док је већина села у Скадарском округу, која су била потчињена појединим поглаварима, била веома скромних размера, ретко су имала више од десет кућа, а често и много мање.[417] Исто тако је карактеристично да је Вук Губечић, као што смо видели, у наслову назван cavo села Somesi, а у списку кућа овог села јавља се као пронијар. Још је значајније да се Bitri Ysi, који се у Скадарском земљишнику из 1416. г. јавља као proniario e cavo села Trompsi grandi, у једном извештају скадарског комеса из 1403. г. цитира још као caput ville de Tronsis.

Поменути извештај скадарског комеса и капетана Donato de Porto од 9. јула 1403. г.[418] представља за нас велики интерес. Овај документ доказује правилност закључака

[416] Тако више пута у документу од 16. септембра 1404. г., којим је Радица Омој потврђен у својству пронијара Балеца: Acta Albaniae II, бр. 752.

[417] Већа села под управом поглавара срећу се у Скадарском земљишнику само ретко. Карактеристичан изузетак представља Tomasio Schiavo, scrivan de la corte in Schiavo, који је био cavo двају врло великих села у Скадарском округу: *Ljubić*, Skad. zemljišnik 33, 34.

[418] Acta Albaniae II, бр. 737.

које смо учинили на основу података Скадарског земљишника, јер Donato de Porto у свом извештају с једне стране посматра пронијаре и поглаваре села као једну групу представника више локалне аристократије, а с друге стране утврђује између њих извесну градацију. Горе смо цитирали акт од 6. маја 1402. г., којим је млетачка влада на предлог свог скадарског комеса наредила да се пронијарима са не-
[160] гове територије сваке године издаје извесна количина сукна. За ово млетачка влада предвиђа по 300 перпера годишње и наређује свом комесу да изврши расподелу са свом потребном пажњом, како не би дошло до свађе, и да о извршеној расподели поднесе тачан и детаљан извештај.

У свом извештају од 9. јула 1403. г. Донато де Порто управо и обавештава млетачку владу о томе како је изашао на крај са повереним задатком. Пошто је добио послата му два комада (petia) сукна, он га је расподелио онако како му је изгледало најправичније; но, пошто послата количина није била довољна, а пошто су цене за сукно веома високе, он сукно није дао свима коме је намеравао да дâ, већ само пронијарима и неким поглаварима села.

Изражавајући наду да ће идуће године прилике бити повољније, комес каже да ће у таквом случају набавити један комад доброг црвеног сукна по цени од највише 1 дукат по лакту (brachio) и да ће га расподелити inter nobiles et magnos proniarios; затим ће набавити још један или два комада сукна од по 40 солда по лакту и расподелити га међу осталим пронијарима и поглаварима села нижег положаја (inter alios proniarios et capita villarum minoris conditionis), а ако успе, не прекорачивши при томе општу своту од 300 перпера, набавиће још два или три комада платна (fustaneum), које ће расподелити међу неким другим слугама млетачке владе (inter aliquos alios servitores vestre dominationis) по градовима.

Ова рачуница скадарског комеса тачно одражава сталешку хијерархију у његовом округу. На врху те хијерархије стоје малобројни најугледнији и најмоћнији пронијари, који треба да имају одела од сукна највишег квалитета. Иза њих долазе остали бројнији пронијари и поглавари мањих села, којима се даје простије сукно. Ове две групе обухватају представнике феудалне аристрократије. Даље, долазе већ грађани, који се могу задовољити и платном.

Према томе, виши феудални сталеж у Скадарској области сачињавају пронијари и поглавари села, али међу њима скадарски комес разликује људе већег и мањег угле-

да, утврђујући при томе исту градацију, коју смо констатовали и у земљишном попису Скадарског округа. Уосталом, као што смо то такође већ констатовали на основу података Скадарског земљишника, граница између пронијара и поглавара није била непрелазна. Поглавари најкрупнијих села уживали су већи углед од многих пронијара. Свом извештају скадарски комес је приложио списак лица, којима је расподелио сукно послато из Венеције. У том списку видимо 11 пронијара и 4 поглавара. Поред пронијара и поглавара, овде се налази само dominus Cola, који је добио највишу количину од 12 лаката сукна, и обласни војвода Petrus Mangulfi, процењен са 10 лаката. Поред војводе, по 10 лаката добили су: представник моћног арбанаског рода, пронијар Георгије Дукагин; познати нам власник града Ба-
леца, proniarius quinque villarum Радиша Омој, као и Битри [161]
Иси, caput ville de Tronsis. Међутим, као што знамо, Битри Иси ускоро је постао пронијар и у Скадарском земљишнику јавља се већ као proniario e cavo свог великог села. Осам лаката добили су заједно два пронијара из познатог нам рода Прекалија; по шест лаката два пронијара, од којих је један био proniarius trium villarum, а исто тако и два поглавара; остали су морали да се задовоље са по четири, по три и чак по два лакта.

Иако су пронијари блиски поглаварима села и по свом сталешком положају и по извесним својим функцијама, они се разликују од њих не само својим већим угледом него и својим специфичним војним задацима. Обавеза вршења војне службе исто тако је карактеристична за пронијаре Скадарске области, као што је била карактеристична за византијске и српске пронијаре. Видели смо да су у Скадарском земљишнику у селима потчињеним пронијарима често забележени командадори, на које обично не наилазимо у селима потчињеним поглаварима.[419] По правилу командадори

[419] Изузетак представља, на пример, село Баладрини које се налази, према Скадарском земљишнику, под управом поглавара — cavo, а које има свог командадора (*Ljubić*, Skad. zemljišnik 46). Међутим, ово село раније је било у поседу моћног пронијара, Георгија Дукагина (Acta Albaniae II, бр. 726; уп. и *Макушев*, Прония 14). Можемо да пратимо у току више деценија историјат овог села, које се час налази под управом поглавара, час је у пронији, и које служи према томе као илустрација чињенице да између поседа пронијара и управе поглавара није било оштре границе. Скадарски комес дао је Георгију Дукагину села Baladrini и Cacarichi, те је Велико веће потврдило његова права власништва својом одлуком од 5. маја 1403. године. Затим, 1416. г., према Скадарском земљишнику, село Baladrini се налазило под управом поглавара Алексија Бегама; имало је 15

се јављају у селима крупних пронијара који имају неколико села и који сами не живе на својим пронијама. Командадори су заменици таквих пронијара у својству војних команданата дотичних села, док су ситнији пронијари, који живе по својим селима, сами команданти својих села. Врло је карактеристичан и спомен осам homeni darme у селу Болши, у средишту крупног комплекса поседа пронијара-поглавара Андрије и Којачина Омоја.

Разуме се да су проније имале у Скадарској области војни карактер и пре млетачке власти. Као и сам систем проније, тако су и његове војне функције настале и развиле се у Зети у доба кад је ова била у саставу Српске државе, па су се сачувале под млетачком влашћу као наслеђе из претходног периода. Да би се отклонила свака сумња, довољно је да се још једанпут позовемо на горе цитирану
[162] повељу од 9. марта 1400. г., у којој млетачка влада, захте-
вајући да пронијари Скадра и Дриваста испуњавају исте обавезе које су испуњавали за време својих бивших господара, пре свега истиче њихову дужност да врше коњаничку војну службу (equitare). Према томе, коњаничка војна служба била је већ под српском влашћу основна обавеза скадарских пронијара. Та обавеза остаје и под млетачком влашћу. Не само Скадарски земљишник, него и многи други млетачки документи за све време млетачке владавине на зетском приморју сведоче о војним функцијама скадарских пронијара.

Споменули смо већ неке документе у којима скадарски пронијари истичу своје ратне подвиге у млетачкој служби или подвиге својих очева, да би им се потврдило њихово право власништва или да би добили нове проније. Као карактеристичан пример навешћемо још случај пронијара Павла Врате Памалиота, qui pridie, dum cum comite nostro Scutari in servitiis nostris equitasset, transeundo quoddam

кућа. Исто тако се налазило, према Скадарском земљишнику, под управом поглавара и суседно село Cacarichi, у коме је било 11 кућа. Међутим, 15. маја 1421. г. Велико веће је поделило село Baladrini у пронију истом (?) Алексију де Бигано, који за доказану своју верност од стране скадарских ректора factus fuerit caput et proniarius territorii vocati Cazapi et ville Baladrini et de Ixexi (*Макушев*, Прония 5). Изгледа да је село Баладрини остало прилично дуго у пронији Алексија Бигано. Али затим, као што већ знамо из представке коју је Проган, син Алексија Бигано, поднео Великом већу, оно се нашло sine proniario, побунило против млетачке власти и придружило Скендербегу. Због тога и с обзиром на заслуге његовог оца, Велико веће је одлуком од 7. јуна 1448. г. дало село Баладрини у пронију Прогану и његовој браћи (*Макушев*, Прония 11).

flumen, submersus est. Његовом рођаку Прогану, Велико веће је дало у пронију један део села Булкије, с тим да ipse Proganus teneatur servire nostro dominio, sicut tenebatur prefatus Paulus et sicut teneantur alii Pamalioti nostri.[420] У инструкцији датој провизору Јовану Боланију, 13. марта 1455. г., млетачка влада говори о пронијарским поседима чији власници cum suis equis nobis servire tenentur.[421] Власништво проније као такво повлачи за собом обавезу вршења војне службе. Према карактеристичном изразу исте инструкције из 1455. г., пронијари су дужни да врше војну службу iure proniarum suarum.

Начин и размере службе зависе од величине поседа и пронијарових средстава. Као што смо већ наглашавали, проније су и у Скарадској области биле врло различите величине, па су према томе различите биле и обавезе пронијара. Ситнији пронијари су били дужни да врше службу лично, при чему чак нису сви били дужни да врше коњичку службу. Поменута инструкција од 13. марта 1455. г., прави разлику између пронијара који су iure proniarum suarum дужни да држе коње и пронијара који iure proniarum suarum non obligarentur tenere equos; истина, уколико и такви пронијари имају коње, млетачка влада, наравно, нема ништа против тога да их они држе и да врше одговарајућу службу.[422] Крупни пронијари јављају се пак на челу читавих војних одреда; неки од њих су имали, као што смо видели, своје командадоре, који су командовали појединим групама њихових војника. Колико су значајне могле бити војне снаге појединих пронијара, показује пример Георгија Дукагина. Један од најмоћнијих скадарских пронијара из почетка XV века, кога је скадарски комес Донато де Порто у свом извештају ставио у највишу категорију пронијара, Георгије Дукагин је према повељи од 5. маја 1403. г. имао 40 коњаника и 100 пешака, „увек спремних за све наредбе наших ректора".[423] Овај податак је нарочито драгоцен, јер
ни у византијским ни у српским документима немамо тач- [163]
них података о броју војника појединих пронијара; слични подаци налазе се само у Морејској хроници за западне феудалце у Грчкој.

Као војна снага у млетачкој служби, скадарски пронијари су потчињени локалним представницима млетачке

[420] *Макушев*, Прония 16.
[421] *Ljubić*, Listine X, бр. 62, 52.
[422] Ibid., 52—53.
[423] Acta Albaniae II, бр. 726.

владе и налазе се под непосредним надзором и руководством млетачких ректора. Скадарски пронијари налазе се на располагању млетачког провизора, а понекад, као горе споменути Павле Памалиот, прате скадарског комеса у његовим походима. Шаљући 1469. г. у Албанију свог провизора, племенитог Јосафата Барбароа, млетачка влада му налаже да пази да пронијари испуњавају своје обавезе и нарочито да инсистира на томе ut equitent et stent in castris apud te ad obedientiam tuam. Ако се пронијари не потчине наредбама, провизор и ректори, под чијим ће руководством бити (sub quorum iurisdictione erunt), предузеће одговарајуће мере по свом нахођењу.[424]

Према томе, у току трајања млетачке владавине на зетском приморју, млетачка влада је категорички тражила од локалних пронијара да неизоставно врше војну службу. Међутим, пронијари нису увек испуњавали своје обавезе, како се то види из самих млетачких докумената, нарочито из докумената доцнијег периода. Очигледно су пронијари осећали све веће тешкоће млетачке владе, па су почели да избегавају вршење војне службе. У горе цитираној инструкцији провизору Јовану Боланију од 13. марта 1455. г. млетачка влада се жали на то да неки пронијари не испуњавају своје обавезе.[425] А у малопре наведеној инструкцији провизору Албаније Јосафату Барбароу, од 2. јуна 1469. г., наилазимо на ово карактеристично признање: „Habemus multos proniarios in provincia illa, qui habent certas obligationes, quas minime observant".[426] Захтевајући од провизора да натера зетске пронијаре да врше своју службу, млетачка влада сама као да није уверена у успех, већ предвиђа непослушност пронијара.

Поред војне службе, коју су вршили у почетку са више а доцније са мање ревности, скадарски пронијари су били дужни да плате Млетачкој Републици у виду десетка извесне дажбине од својих села. Били су дужни не само servire него и solvere. О пореским обавезама пронијара млетачки документи садрже много интересантних детаљних и прецизних података, којих нема у другим документима. Богатство млетачких докумената у овом погледу није случајно, већ се објашњава тиме што се систем пореских обавеза наметнутих пронијарима под млетачком влашћу знатно развио и проширио.

[424] *Ljubić*, Listine X, бр. 467, 445.
[425] Ibid., бр. 62, 52.
[426] Ibid., бр. 467, 445.

Заиста, у византијским документима, и поред њиховог великог броја, не наилазимо уопште на податке о макојим пореским обавезама пронијара и по свему изгледа да византијски пронијари нису имали никакве пореске дужности, [164] већ су задржавали за себе све приходе од својих поседа као феудалну ренту. Говорећи о обавезама пронијара, византијски документи истичу само њихову обавезу вршења службе. На обавези вршења службе, и то пре свега војне, инсистирају у првом реду и српски документи. Међутим, поред тога, српски пронијари су, према Душановом Законику, плаћали држави и по 1 царску перперу од сваке сељачке куће. Сем тога, они изгледа нису имали никакве друге пореске обавезе и користили су се плодовима од свих работа својих сељака. У Зети пронијари су били већ под српском влашћу оптерећени и извесним другим дужностима, како се то види из више пута цитиране млетачке повеље од 9. марта 1400. г., којом се захтева да пронијари Скадра и Дриваста испуњавају према млетачкој власти исте обавезе као и према својим пређашњим господарима, када су морали equitare et facere certas angarias.[427] У чему су се управо састојале дужности зетских пронијара у време српске власти не види се тачно из неодређеног израза certas angarias; под ангаријом овде се вероватно подразумева грађанске или привредне службе уопште, а не работе у правом смислу, од којих су се српски пронијари, као што смо видели, специјално ограђивали. Да напоменемо да и повеља Лазара Бранковића из 1457. г., која говори о дужности пронијара „да работају и војују", подразумева под „работом" не сељачко кулучење већ грађанске службе за разлику од војне службе. Но, ма како да је било, очевидно је у сваком случају да дужности зетских пронијара већ под српском влашћу нису биле ограничене на плаћање перпере, на које су се сводиле пореске обавезе српских пронијара у доба Душаново. Врло је вероватно да су у самој Србији, услед све већих тешкоћа и турске опасности, пореске дужности пронијара биле повећане.

Под млетачком влашћу, систем дажбина које су се наметале пронијарима даље се развио и разгранао. Међутим, овај систем је несумњиво полазио од поретка и обичаја који су се формирали још за време српске власти, како то показују словенски називи извесних дажбина које су скадарски пронијари убирали у корист млетачке власти.

[427] *Ljubić*, Listine IV, бр. 583, 422.

Јасне и прецизне податке о пореским дужностима пронијара према млетачкој влади даје Скадарски земљишник из 1416. г., чији је главни циљ управо и било утврђивање прихода Млетачке Републике у Скадарском округу. Из Скадарског земљишника се види да су се у свим селима Скадарске области од сваке куће пре свега по правилу тражиле дажбине у висини од једног дуката и једног модија жита. Дајући списак свих кућевласника сваког појединог села, Скадарски земљишник код огромне већине имена бележи управо ове дажбине. Само мали број лица налази се у повлашћеном положају, било да не плаћа ништа, или да плаћа мање: тако, разуме се, сами пронијари и поглавари села за себе не плаћају ништа; ослобођени су дажбина
[165] обично и командадори, као и иначе неки угледни људи, док су неки други ослобођени само плаћања дуката или, чешће, само давања жита.

Међутим, плаћање дуката и давање модија жита представљала су главне, али не и једине обавезе Скадрана. Уз ове главне, долазиле су и извесне допунске дажбине. На крају спискова кућевласника појединих села, Скадарски земљишник сваки пут нарочито истиче да је, поврх наведених дажбина, тј. плаћања дуката и давања модија жита, свака кућа дужна да плати и 4 гроша на име оброка (l'obrocho che e grossi quatro per casa), вршећи уплату о Божићу и о Ускрсу, и да даје десетак од проса (la diesma del mio).[428] Карактеристично је да се при томе напомиње да ће се у случају да се повећа број кућа у дотичном селу, повећати на одговарајући начин и висина дажбина: од сваке нове куће тражиће се такође 1 дукат, 1 модиј жита, оброк и десетак од проса.

Све ове дажбине, у новцу и у натури, пронијари, као и поглавари појединих села, морали су да убирају од становника својих села и да достављају млетачкој влади. Према томе, ове дажбине су се одузимале од феудалне ренте пронијара, представљајући његову пореску дужност према млетачкој влади.

Ако упоредимо висину ових дажбина с пореским обавезама српских пронијара из Душановог доба, јасно је да су се дажбине јако повећале. У Душаново доба, као што смо малопре напоменули, меропси на пронијарским посе-

[428] Ове напомене о допунским дажбинама Љубић је у свом издању Скадарског земљишника навео само код прва два села (Skad. zemljišnik 33). Међутим, како он сам истиче, сличне напомене постоје и у свим даљим случајевима, али их је он изоставио ради скраћења.

дима давали су „цареву перперу". Према једном другом члану Душановог Законика, као „царски доходак" сматрао се кабао жита, који је свако био обавезан да даје на име соћа и извесних других пореза, при чему се давање кабла жита могло заменити плаћањем „перпере динарми".[429] Према томе, у Душаново доба сељаци на земљама феудалаца плаћали су држави или перперу или кабао жита. Међутим, према Скадарском земљишнику из 1416. г., пронијари и поглавари појединих села у Скадарској области давали су млетачкој влади од сваке куће на потчињеној им територији и по 1 дукат у новцу и по 1 модиј жита, а поврх тога још и 4 гроша оброка и десетак од проса.

Са подацима Скадарског земљишника потпуно се слажу подаци и других савремених млетачких докумената. Тако, акт млетачког Сената од 10. фебруара 1416. г. истиче да су браћа Павле и Ника Која-Бутадоси, пронијари села Санто Аурацио, које се састојало од 12 кућа, дужни да плаћају десетак од својих поседа; локалне млетачке власти одредиле су да на име десетка „Nicha Butadossi solvere debeat ducatos duodecim et totidem modios frumenti et obrochum, quod est grossi quatuor pro domo, et decimam miley".[430] Према [166]
томе, исто онако као што смо то видели у Скадарском земљишнику, Ника Бутадоси је био дужан да од сваке куће свог села плаћа по 1 дукат, по 1 модиј жита и по 4 гроша оброка и да даје десетак од проса.[431] И овде се чини једна карактеристична ограда: ако се временом број кућа у његовом селу повећа, Ника Бутадоси мораће да даје толико дуката, модија жита и оброка више, колико ће се повећати број кућа; ако се пак број кућа смањи, он ће ипак морати да даје утврђену своту од 12 дуката и 12 модија жита са оброком и десетком од проса. Смањивање дажбина, сасвим

[429] *Новаковић*, Законик § 68 и § 198.

[430] *Макушев*, Прония 13—14.

[431] У скадарском земљишнику село Sancto Auracio наведено је на трећем месту (*Ljubić*, Skad. zemljišnik 33). На челу овог села налази се Ника Бутадоси, који се међутим овде не зове пронијар, већ cavo, што још једанпут указује на сличност функција пронијара и поглавара. Списак кућевласника отвара сам Nicha Butadossi cavo; иза њега долазе, сходно наводима у повељи од 10. фебруара 1416. г., имена дванаест других кућевласника (тројица припадају истој породици Бутадоси). Никакве дажбине овде нису забележене. Могло би се претпоставити да је управо ова околност и изазвала специјалну одлуку и специјалну повељу млетачке владе за ово село, али се с таквом претпоставком не слаже, како изгледа, датум повеље млетачког Сената, ако је само тај датум тачно наведен код Макушева и ако је ова повеља стварно претходила изради Скадарског земљишника, који је датиран са 10. новембром 1416. године.

природно, није било у интересу Венеције, те су пронијари морали да пазе да њихова села не опусте и да се способност плаћања подређеног становништва не смањи, што уосталом није одговарало ни њиховим властитим интересима.

Пореске обавезе скадарских пронијара у основи су остајале исте и у доцнијим годинама млетачке владавине. Истина, касније је отпала обавеза давања десетка од проса, али се зато тражило давање соћа, које се у доцнијим документима редовно спомиње поред плаћања оброка. Оброк, а нарочито соће има овде друго значење него у Српској држави Немањића. Међутим, сама употреба ових пореских термина показује да је традиција српског пореског система остала жива на зетској територији и под млетачком влашћу. Као у почетку оброк и десетак од проса, тако су доцније „соћ и броћ" представљали у Зетској области под млетачком влашћу допунске дажбине, које су долазиле уз основне пореске обавезе — плаћање дуката и давање модија жита.

Solutio ducati et modii, ac syoch et broch — тако су формулисане пореске обавезе млетачких поданика у инструкцији млетачком представнику у Бару од 8. маја 1444. г., која се позива на одлуку Већа од 9. маја 1424. године.[432] Сходно томе, и акт од 12. новембра 1447. г. условљава додељивање проније у селу Обличје Влади Калођорђевићу тиме што ће он давати pro dicta villa sioch et broch, et modium et ducatum camere nostre Scutari. При томе се наглашава да је Влада дужан да плаћа ове дажбине sicut respondent et solvunt alia capita et proniarii villarum Scutari et sicut per statuta et
[167] consuetudines provincie Albanie fieri debet.[433] Исто тако се и у другом једном документу, чији датум Макушев, на жалост, не наводи, додељивање проније арбанаском племићу Рајку Моноти условљава његовом обавезом servire secundum conditionem territoriorum et solvere ducatum, sioch et broch et modium.[434]

Млетачка влада будно је пазила на то да пронијари испуњавају све своје обавезе. Исто тако како је инсистирала на неизоставном вршењу војне службе, захтевала је и плаћање свих дажбина у потпуности. Због неиспуњавања обавеза пронија је могла бити одузета. Занимљив је случај пронијара Зафалије, који је, на жалбу млетачког провизора у Улцињу, одлуком млетачке владе, од 21. маја 1431. г., лишен своје проније зато што је, договоривши се са станов-

[432] *Ljubić*, Listine, IX, 191. В. доле прим. 436.
[433] *Макушев*, Прония 16.
[434] Ibid., 16.

ницима свога села, платио само половину дужног десетка. Пошто је висина дажбина зависила од броја настањених кућа дотичног села, пронијар Зафалија, у договору са становништвом свога села, утајио је стварни број кућа у својој пронији.[435]

Тражење неизоставног испуњавања како војних обавеза тако и пореских дужности нарочито је јасно изражено у горе цитираној инструкцији млетачке владе од 8. маја 1444. године. Млетачка влада подсећа свог представника у Бару на решење Већа од 9. маја 1424. г. да ректори Албаније никако не смеју да некога ослобађају службе коју је обавезан да врши, ни плаћања дуката и модија, соћа и оброка, већ морају да траже од свих поменути дукат и модиј и соће и оброк, као и вршење службе млетачкој држави с људима и коњима, према стању њихових земаља.[436]

Молбе за ослобађање од дажбина редовно су наилазиле код млетачке владе на категорично одбијање. Тако је био одбијен чак и моћни пронијар Георгије Дукагин, који је молио да му се потврди право власништва на додељена му села Баладрини и Какарики и да та села буду ослобођена плаћања десетка. Одлуком Великог већа, од 5. маја 1403. г., Дукагинова права власништва била су призната, али је његова молба за ослобођење од дажбина одбијена без обзира на то што је Дукагин, како је он наглашавао у својој молби, издржавао у служби Венеције 40 коњаника и 100 пешака и што су дотична села била мала и могла да буду обрађена са само 6 волова.

Млетачка влада је тако упорно инсистирала на испуњавању свих пореских обавеза не само да би сачувала своје приходе, него и због тога што је плаћање десетка Венецији означавало признање њеног суверенитета. Стога је млетачка влада више волела да даје пронијарима специјалну новчану помоћ, него да им дозволи да не плаћају утврђене дажбине. Одбијајући Дукагинову молбу да ослободи даж- [168]
бина два његова мања села, млетачка влада одређује му у исто време годишњу помоћ од 60 перпера и 12 лаката

[435] Ibid., 13.
[436] *Ljubić*, Listine IX, 191: Denotamus tibi, quod in nostro consilio rogatorum 1424 die 9 maii captum fuit, quod rectores Albanie nullo modo possint absolvere aliquem a servitiis, que facere debet pro territoriis suis, nec etiam a solutione ducati et modii, ac syoch et broch, ymo ab omnibus exigant dictum ducatum et modium, ac sioch et broch, et nihilominus tenentur servire nostro dominio cum personis et equis secundum conditionem territoriorum suorum.

сукна, „pro possendo facere sibi unam clamidem et unum caputem".[437]

Дукагин није био једини пронијар који је добијао од млетачке владе новчану помоћ, и понекад је та помоћ била прилично велика. Не наводећи, на жалост, документа, Макушев спомиње двојицу пронијара, од којих је један добијао месечно 25 дуката за издржавање 10 коњаника, а други 7 дуката за издржавање 3 коњаника.[438] А сукно се издавало, као што смо видели, већем броју пронијара и других скадарских властелина, који су са своје стране били дужни да плате дажбине Млетачкој Републици.

Разуме се да је терет пореске дужности наметнуте пронијарима свом својом тежином падао на подређено им становништво. Повећање пореских дужности скадарских пронијара под млетачком влашћу фактички је значило повећање пореског терета становништва на територијама додељеним у пронију. Што се више тражило од пронијара, то су више они тражили са своје стране од подређеног становништва. Само се по себи разуме да је пронијар све дажбине које је дуговао властима убирао од становништва своје проније. Ово потпуно јасно показује и Скадарски земљишник, који израчунава и бележи дажбине за сваку кућу понаособ. Међутим, поред дажбина које је убирао од становништва у корист власти, пронијар је морао да добија извесне приходе и за себе. У противном случају, држање проније не би за њега имало никаквог смисла. Несумњиво је, међутим, да је држање проније било врло уносно. Као што се види из докумената, скадарски феудалци су се много трудили да добију проније, а ово значи да приходи које су они добијали од подређеног становништва нису били безначајни. Међутим, плаћајући млетачкој влади исте дажбине као и села под управом поглавара, пронијарска села су била поврх тога оптерећена и обавезом вршења војне службе. Другим речима, положај становништва у пронијарским селима био је, како је тачно истакао већ Макушев, врло тежак.

[437] *Макушев*, Прония 14. Истина, исте 1403. г., делећи представницима скадарске властеле сукно послато из Венеције, комес и капетан Донато де Порто, као што смо видели, није дао Дукагину 12, већ 10 лаката. О селима Баладрини и Какарики в. горе, прим. 419. Према Скадарском земљишнику, ова села су, поред уобичајеног оброка и десетка од проса, плаћала укупно 24 дуката и 22 модија жита, пошто је у селу Баладрини било 15, а у суседном селу Какарики 11 кућа, али ни поглавар Какарикија, ни командадор Баладринија нису плаћали дажбине а два лица у Баладринију нису давала жито.

[438] *Макушев*, Прония 17.

Стога није никакво чудо да је, на пример, општина Улциња тражила као нарочиту милост (gratia specialis) да њена земља не буде давана у пронију.[439]

О висини прихода које су скадарски пронијари задржавали као своју феудалну ренту говори и чињеница да су једно село понекад поседовали више пронијара; према томе, приходи су били довољно велики да задовоље и неколико [169]
власника. На случајеве заједничког поседовања пронија наилазили смо већ и у Византији и у Србији. У Скадарској области ова појава је била, како изгледа, нарочито распрострањена. Заиста, поред великих пронијара, који су сами држали по неколико села, наилазимо чешће и на села која заједнички држе у пронији неколико лица. Дешава се чак да неколико лица заједно добију само један део села. Тако је актом од 11. јуна 1446. г. потврђена одлука скадарског комеса од 11. јуна 1443. г., којом су три лица, Божидар Андрић, Андрија Макушић и Божидар Новаковић, за верну службу добили in proniam половину села Синодерија.[440] Обично је таквих заједничких власника било два до три и већином су то били рођаци. Често је пронијар држао пронију заједно са својом браћом, синовима или другим рођацима. Међутим, у Скадарској области наилази се понекад и на читаве групе лица која заједнички поседују проније. Понекад су ове групе веома многобројне и у таквим случајевима њима не припадају само поједина села, него већи комплекси поседа. Нарочито бројна била је група која је са пронијаром и поглаваром Андријом Отоном на челу држала Подгору и пет суседних села. У Скадарском земљишнику забележено је: „Villa clamada Podegora, de la quale e pronario e cavo Andrea Otto e fradelli e Radas Otto e Zacharia Lubici e fradelli e Zorzi Mida e fradelli e Masarecho Otto e fradelli e Nichugla Bachsio e fradelli".[441] Као што је тачно истакао Макушев, ова група се састојала од најмање 16 лица, чак ако се претпостави да се ни у једном случају кад се спомињу fradelli не ради о више но двојици браће. Сва ова лица морала су да добију од проније приходе, иако ти приходи нису морали да буду за све једнаки.

Решавајући о спору између Михаила Омоја и три његова брата, која су заједно са њим држали пронију, Велико веће је 6. септембра 1445. г. одредило да половина прихода има да припада Михаилу, а друга половина осталој тројици

[439] Ibid., 18.
[440] Ibid., 7.
[441] *Ljubić*, Skad. zemljišnik 35.

браће. Пошто је Михаило био најстарији од њих и пошто је пронија била дата за његове заслуге, он треба да буде доживотно поглавар и пронијар овог села (sit caput et proniarius ville, quousque vixerit), али се приходи морају поделити (sed utilitas proniarie dividatur).[442] Према томе, у случајевима кад су браћа заједнички држала пронију као ефективни пронијар сматрао се један од њих, обично, наравно, најстарији, док су се приходи делили међу свима власницима, при чему је пак пронијар добијао много већи део него његови сапоседници.

Заједничко држање проније с браћом, синовима и другим рођацима довољно јасно показује да је пронија у Скадарској области добила карактер породичног наследног власништва. Међутим, постоје и директни подаци о томе да се наслеђивање проније, доста распрострањено у Византији и уобичајено у Србији, сматрало као нормална појава и у Зетској области.

[170] Макушев је потценио значај тих података кад је дошао до следећег закључка: „Понекад су проније даване само на привремено уживање, понекад и доживотно; често су проније потврђиване после пронијарове смрти његовим синовима и другим рођацима; постојала је и наследна пронија“. Наводећи ове различите могућности и супротстављајући их једну другој, Макушев на другом месту каже: „Пронија се обично давала на доживотно уживање — quousque vixerit“.[443] Међутим, ова формула нимало не искључује могућност фактичког наслеђивања. Ако се поводом спора између Михаила Омоја и његове браће у малопре цитираном решењу Великог већа од 6. септембра 1445. г. каже да ће Михаило Омој бити пронијар и поглавар свога села „quousque vixerit“, то ово очевидно значи да ће га после његове смрти заменити један од његове браће. На жалост, Макушев не наводи које је село Михаило Омој држао заједно са својом браћом. Видели смо да је већ 1403. г. представник ове породице, Радица Омој, имао у пронији пет села, а идуће године додељен му је у пронију и градић Балецо. Међутим, у Скадарском земљишнику, тј. 1416. г., Балецо и село Болша са 4 околна насеља налазе се већ у пронији његовог сина Којачина и брата Андрије, а повељом од 13. фебруара 1418. г. Којачину и Андрији Омоју дата је и формална потврда на власништво Балеца.[444] Поседи које пронијар држи доживотно после његове смрти обично прелазе у власништво његових наследника, на шта им се издаје потврда, а таквим потврдама из генерације у генерацију, потврдама које уз то често имају само формални значај, управо се и ствара поредак фактичког наслеђивања проније. Додуше, уколико је сопственик проније врховна власт и уколико врховна власт слободно располаже пронијама, наслеђивање проније не представља утврђено и безусловно право пронијара и његових наследника. Обично се после пронијарове смрти признавало право власништва његовим наследницима, али је врховна власт могла да донесе и другу одлуку, да преда пронију другом лицу или да је не преда уопште. Видели смо, на пример, да је Проган, син Алексија Бигано, специјално тражио да добије село Баладрини, које се раније налазило у пронији његовог оца, а које је затим остало „без пронијара“. Важно је, међутим, да је његовој молби удовољено и карактеристично је да је ова пронија била дата њему и његовој браћи. Штавише, већ је сам Алексије Бигано молио у своје време да његово власништво у Баладринију и у другом суседном селу буде потврђено њему и његовим синовима (confirmare sibi et filiis suis) и Велико веће актом од 15. маја 1421. г. прихватило је његову молбу, тако да није сасвим јасно зашто се Проган у својој представци није позвао на ово решење, већ је надугачко расправљао о заслугама свога оца и о томе да се село Баладрини, оставши без пронијара, побунило и придружило Скендербегу.

Истим актом од 15. маја 1421. г., којим је пронија Алексија Бигано била потврђена њему и његовим синовима, Велико веће је прихватило и молбу Скадранина Стефана Милутина quod ipse et sui filii masculi legitimi tantum confirmentur in proniaria ville de Postropati.[445] [171]

Према томе, наслеђивање проније било је у Скадарској области уобичајена и нормална појава. Проније су се наслеђивале из генерације у генерацију, остајући у власништву једне те исте породице. Нарочито јасно сведочи о томе документ од 7. јуна 1417. г., у којем се излаже молба трију скадарских пронијара. Пронијари Радослав Роместина и Никола и Вукица Салуме истицали су у својој молби да њихови predecessores sive avi et proavi eorum semper fuerint proniarii villarum Xagnevo, Police et Sairti districtus nostri Scutari et ipsas villas iure patrimonii tenuerint. Тачност њихових навода потврдили су комес и капетан Скадра и про-

[442] *Макушев*, Прония 7.
[443] Ibid., 10 и 19.
[444] Ibid., 12.

[445] Ibid., 5.

визор.[446] Потврда њихових права на поменута села имала је у овом случају само формално значење, јер су та села већ у Скадарском земљишнику, тј. 1416. г., записана као проније Радослава Ромесане, Николе Салумеа и његовог синовца Вукице Салумеа.[447]

Чињеница да су пронијари у поменутим селима били већ деде и прадеде оних пронијара који су та села поседовали 1416. године, показује да су ова села била у власништву те породице још под српском влашћу, да су се још онда у тој породици наслеђивала а да је исти ред наслеђивања трајао и под млетачком влашћу, без обзира на промену врховне власти и да је био признат од стране нове владе. Навод да су преци Радослава и његових другова поседовали своје проније iure patrimonii подсећа на аналоган израз κατὰ λόγον γονικότητος, који употребљавају византиски документи ради карактеристике наследног поседовања проније. Но, исто као и у Византији, добивши карактер наследног власништва, проније у Зетској области не престају да се сматрају као проније и не претварају се у баштине, већ представљају нарочиту врсту власништва, условљену вршењем одређене службе. Наилазимо у документима Скадарске области на много података о наслеђивању пронија, али не наилазимо у њима ни на један податак о томе да су пронијари имали право неограниченог располагања својим поседима.

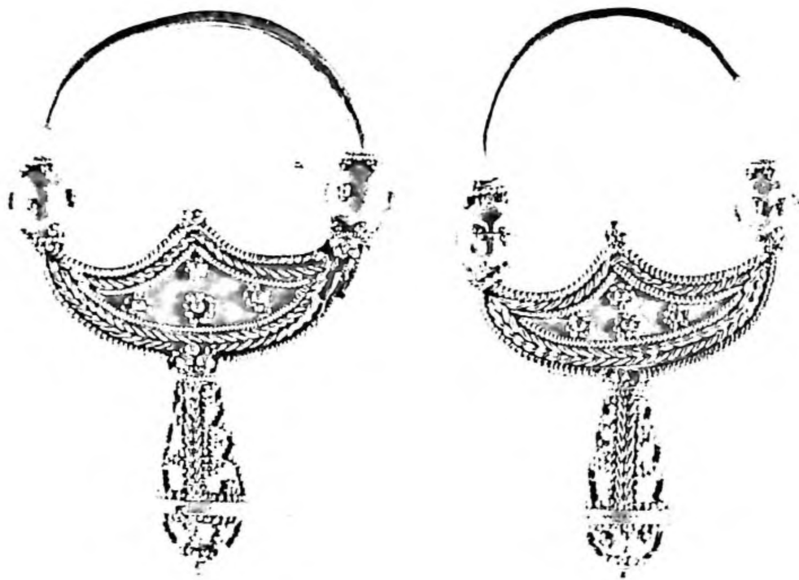
Међутим, обичај наслеђивања проније није могао а да не изазове у неким случајевима извесну дегенерацију система проније. У неким документима доцнијег периода трагови такве дегенерације јасно се примећују. Док се у горе цитираном акту од 15. маја 1421. г. наглашавало да је Велико веће на молбу Стефана Милутина потврдило у својству пронијара њега et sui filii masculi, дотле су одлуком Великог
[172] већа од 20. септембра 1454. г. виногради у селу Гриши били додељени у пронију Стевану и Николи Баничићима, њиховој браћи и сестрама.[448]

У занимљивом документу од 18. септембра 1443. г. поседи Леке Захарије, крупног и заслужног пронијара, после његове смрти предају се његовој мајци, удовици Које Захарије, њеној ћерци и синовцу, јер су они veri ac legiptimi heredes condam domini Choie Zacharie et Leche eius filii

[446] Ibid., 12.
[447] *Ljubić*, Skad. zemljišnik 36—37.
[448] *Макушев*, Прония 7.

16. Портрет Алексија Комнина, сина цара Јована II. Мозаик у Св. Софији у Цариграду из 1122.

19. Златне византијске наушнице из Мале Митровице. X век. Народни музеј, Београд.

legiptimi successores.[449] Приликом набрајања свих поседа, села, њива и винограда, који се њима предају, за села Zaravina и Scliexi речено је да им се она дају in proniam. Но, приликом поновног набрајања истих поседа, у завршном делу документа, таква примедба се прави само за село Zaravina, а не прави се ни за Scliexi, ни за остала села и добра. Међутим, непосредно иза тога каже се да млетачка комуна задржава за себе сва права (пре свега позната нам права убирања дуката, модија, соћа и оброка) in his omnibus proniis suprascriptis. Према томе, овде се пронијама називају сви ти поседи, међу којима се налазе и виногради, које је био посадио Која Захарија, па чак и сама његова удовица Боса. Још је занимљивије да се удовица Боса, њена ћерка и синовац директно називају proniarii dictarum villarum. Као што видимо, појам проније и пронијара губи своју прецизност: назив проније употребљава се произвољно и примењује се на сваки земљопосед, а пронијарима се називају старија жена, њена ћерка и синовац.

Таква проширена употреба појма проније је симптом извесне дегенерације самог система, али уједно и доказ колико је велико распрострањење овај систем био постигао у Зетској области. Само због великог распрострањења пронијарског земљопоседа могло је доћи дотле да се пронијом зове скоро свако властелинско власништво. Заиста, млетачки документи, који се односе на Скадарску област, довољно јасно показују да је пронија овде била главна врста крупног земљопоседа и да је у великој мери потиснула баштински посед. Нема сумње да такав значај пронија није стекла тек под млетачком влашћу, већ је она постигла знатно распрострањење и у претходном периоду кад је Зета улазила у састав Српске државе. Као у Византији и самој Србији, тако је и у Зети спољна опасност приморала владу да форсира систем проније, као посед који је био оптерећен обавезом војне службе и који се налазио под контролом владе. У доба млетачке власти, настављао се раније започети развитак, јер је и млетачка влада била заинтересована у јачању пронијарског система.

И поред тога што се средином XV века понекад показују извесни знаци дегенерације пронијарског система, и поред тога што се у ово време, као што смо видели, млетачка влада често жали на то да пронијари не испуњавају своје обавезе, систем проније и даље постоји. Многи подаци

[449] *Ljubić*, Starine 14 (1882) 55 sq. Уп. и кратку потврду овог даривања од јануара 1444. г. (Ibid., 54).

[173] које смо горе искористили потичу управо из докумената овог времена. Пронија постоји у Зетској области све до краја млетачке владавине, а постоји и после пропасти млетачке власти.

Док се за Скадарску област располаже са великим бројем података о пронији, дотле су такви подаци за остале области Зете, на жалост, врло ретки. Међутим, расположиви подаци о пронији у северној Зети из доба управе Црнојевића пружају знатан интерес, допуњавајући, и поред своје оскудности, богату грађу скадарских докумената. Уз то су ови оскудни подаци драгоцени као доказ да је пронија постојала у Зети и ван Скадарске области и да, према томе, карактеристика пронијарског система дата на основу скадарске грађе важи и за друге области Зете. Драгоцени су ови малобројни подаци и по томе што се односе не само на време млетачке владавине него и на доцнију епоху, доказујући тиме да је систем проније постојао у Црној Гори и после престанка млетачке власти.

Интересантан је податак о судским правима пронијара у уговору од 5. августа 1455. г., којим су се зетска племена предала Венецији. Уговор гарантује права локалних пронијара, па одређује да ниједно лице потчињено пронијару не сме да се суди са својим пронијаром ни пред којим господаром (alcuna persona, che sia sotto proniaro, che non possa aver zudisio cum el suo proniaro devanti algun signor); али ако неко има жалбу против пронијаровог човека, он може да га позове пред суд сењора или војводе,[450] тј. Стефана Црнојевића, који је у ово време управљао Црном Гором под млетачким суверенитетом као капетан и велики војвода горње Зете. Ова интересантна одредба довољно јасно показује потпуно бесправан положај становника који су потчињени пронијару, а који немају никакве могућности да се жале на свога господара. Пронијар очевидно има право да суди својим људима, како су га имали, изгледа, и византијски пронијари каснијег периода. Да се пронијарови људи нису налазили у његовој јурисдикцији, не би било ни потребно наглашавати да се пронијаров човек (lo homo del proniaro) ипак може позвати пред војводин суд.

Као капетан и војвода горње Зете, Стефан Црнојевић је делио проније. Опат католичког манастира Св. Марије у

[450] *Новаковић*, Зак. споменици 123. *Ljubić*, Listine X, 68. *Јиречек*, Историја IV, 155, наводи нетачно да овај уговор одређује „да се спорови између пронијара и њихових сељака имају решавати само у присуству војводе Стефана Црнојевића".

Ротецу жалио се да је војвода Стефан одузео његовом манастиру једно село и да је једну половину тог села дао православној цркви, а другу половину неким пронијарима (la mità a una giexia crecha, e l'altra mità a certi homeni proniari). Његова жалба се наводи у повељи млетачке владе од 8. јула 1457. г., из које и сазнајемо за овај случај.[451]

О једном другом даривању Стефана Црнојевића сазнајемо из доцније повеље коју су његови унуци, Ђурађ и Стефан, дали манастиру Богородичиног рођења на Цетињу 15. јуна 1495. године.[452] Међу многобројним поседима који се дају том манастиру спомиње се и пронија коју је деда дародаваца, Стефан Црнојевић, у своје време дао Михаилу Пиперу. Њихов отац, Иван Црнојевић, доцније му је одузео ову пронију због невере, при чему повеља наводи да одузету пронију он „узе за себе и држа". Ђурађ и Стефан Црнојевић поклањају сада ову бившу пронију манастиру. [174]

Повеља Ђурђа и Стефана Црнојевића од 10. јануара 1492. г. наводи да су браћа Црнојевићи отерали Радоњу Балочевића и његовог сина Ивана због почињеног убиства и да су пронију „на кои ови сꙋ седили на селꙋ на нашемъ, на Ораховꙋлютъ предали делом Грубичевићу, делом Шћепану (Малошевићу), сину Николе Голубовића.[453] Из повеље Ђурђа Црнојевића од 29. децембра 1494. г. види се да је Шћепану Малошевићу била дата у пронију једна трећина поменутог села.[454] Међутим, после две године, Ђурађ Црнојевић је констатовао да Шћепан нема додељени му део, па је наредио да се међе његовог поседа тачно утврде. Потврђујући своју ранију одлуку, Ђурађ Црнојевић даје Шћепану Малошевићу тај посед „оу баштиноу немоу и неговиемь по немь".[455] Уз то даје му и пет „кућа људи" да њему и „неговиемь по немь" служе „оу виекь". А према поменутој повељи браће Црнојевића, од 10. јануара 1492. г., пронија је

[451] *Ljubić*, Listine X, 113.

[452] *Г. Витковић*, Споменици из будимског и пештанског архива. Гласник 5 (1 74) 176. Делимично ова повеља је издата и у *П. Ровинского*, Черногория I (1888) 728.

[453] *П. Ровинский*, Черногория I, 726—27. Обе цитиране повеље браће Црнојевића издате су према доцнијим преписима, што се одражава не само у језику, него понекад и у нејасном излагању. Радоња Балочевић назива се овде Лалевићем.

[454] *J. Томић*, Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе, Споменик 47 (1909) 20.

[455] Овај посед Шћепана Малошевића назива се баштином и у повељи Ђурђа Црнојевића из 1492. г.: *J. Томић*, н. д. 16.

била дата Шћепану „ꙋ прћию да мꙋ бꙋде ꙋ вечнꙋ башинꙋ ниемꙋ и ниеговиемъ по ниемъ. Такво мешање појмова несумњиво је карактеристично за завршну фазу историје система проније, као знак извесне дегенерације овог система. Но, не треба ипак мислити да се Шћепанова пронија стварно претворила у баштину, као што се није претворила, а није ни могла да се претвори у његову прћију, тј. женин мираз. Ови изрази су очигледно употребљени само да би се што јаче нагласила чињеница да се пронија у Орахову даје Шћепану и његовим потомцима у наследно власништво. У повељи Ђурђа и Стефана Црнојевића она се више пута спомиње као пронија и браћа Црнојевићи моле оне који ће после њих „господствовати на земли сеи“ да признају
[175] важност њиховог даривања како би та пронија могла и ꙋсрдно послꙋжити“.

Врло је интересантан податак повеље браће Црнојевића од 1492. г. о пореским дужностима пронијара. Шћепанова пронија није имала да даје ништа „него само на годину по један дукат господствујућему“. Ова одредба показује да су пореске дужности пронијара у северној Зети под Црнојевићима биле знатно лакше него у Скадарској области под млетачком влашћу, а личи на познату одредбу Душановог Законика о „царевој перпери“. Истина, према Душановом Законику, пронијари су имали да дају по једну цареву перперу од сваке сељачке куће, док је Шћепан платио један дукат, како изгледа, од целе своје проније, која уосталом није била велика и којој је Ђурађ Црнојевић тек доцније накнадно доделио пет сељачких кућа. У сваком случају, одредба о пореској дужности пронијара у повељи браће Црнојевића много подсећа на аналогну одредбу Душановог Законика и вероватно представља њен одјек.[456]

Наведени документи сведоче о великој жилавости пронијарског система. Као што видимо, пронија се одржавала у Црној Гори под управом Црнојевића још последњих година XV века, испољавајући извесне особине које су биле карактеристичне за систем проније у свим временима и свим областима његовог ширења. Пронија још увек представља нарочиту врсту земљопоседа, којом врховна власт слободно располаже и коју она додељује и одузима по свом нахођењу.

[456] О примени Душановог Законика у Црној Гори под управом Црнојевића в. C. *Jireček*, Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan. Archiv f. Slav. Philol. 22 (1900) 197. Уп. и *Јиречек*, Историја II, 191.

Већ је Јиречек, коментаришући повељу браће Црнојевића из 1495. г., нагласио значај њеног податка о пронији као последњег спомена пронијарског система.[457] Заиста, подаци о пронији у наведеним повељама браће Црнојевића могу се сматрати као последњи познати подаци о пронијарском систему, у којима овај систем још задржава своје нарочите конкретне црте, иако се овде већ запажају извесни знаци његове дегенерације. Проније и пронијари спомињу се још вековима. У Зетској области спомињу се још средином XVIII века у повељама Паштровића.[458] Међутим, у овим доцнијим повељама пронија је само назив иза којег се не осећа више никаква конкретна садржина. Реч је наджибела институцију, сведочећи својом жилавошћу о некадашњем значају и распрострањености институције која се том речју означавала.

Пратећи развитак система проније, како у самој Византији тако и у словенским земљама на Балканском полуострву, могли смо да се уверимо да је пронија у току чита- [176]
вог свог постојања и у свим областима свог ширења представљала власништво нарочитог карактера, које се разликовало од осталих врста феудалног земљопоседа. Дајући у пронију земље и друга уносна добра као награду за службу или под условом вршења службе, нарочито војне. врховна власт је задржавала за себе право својине и слободног располагања пронијама. Мада пронија временом престаје да буде само лично и привремено држање, мада наслеђивање проније постаје у Византији Палеолога честа, а у словенским земљама чак и општа појава, пронија се ипак не претвара у баштину и не представља неограничену својину пронијарову, већ остаје и даље једно условно и неотуђиво власништво.

Развијајући се на истој феудалној подлози, систем проније и у Византији, и у Србији, и у Македонији, и у Зети, како под домаћом тако и под туђинском влашћу, увек испољава исте основне црте; уједно пак, према нарочитим условима места и времена, свака епоха и свака област уноси у заједнички систем извесне своје особине, својствене само

[457] C. *Jireček*, loc. cit.

[458] У II тому издања повеља Паштровића, које је А. Соловјев спремио за штампу, у повељи бр. 20 од 15. маја 1595. г. пет племена „пронијара“ деле пронију у Ластовском Лугу; у повељи бр. 99 од 14. априла 1744. г. паштровски суд бира 14 представника из 7 племена ради дељења проније у Лугу. С овим подацима још неиздатих повеља упознао сам се захваљујући љубазности др А. Соловјева, коме изражавам своју захвалност.

тој епоси и тој области. Пронија у Византији и у јужнословенским земљама, као феуд на Западу и поместије у Русији, јесте израз развијеног феудализма.

Изванредна је жилавост коју показује систем проније у свим областима свог постојања. Одговарајући потребама државе, а уједно задовољавајући и тежње властеле за земљишним поседима и за повећањем феудалне ренте, пронија се и у Византији и у јужнословенским земљама одржала до самог турског освојења, при чему је с једне стране доприносила у извесној мери јачању одбрамбене снаге земље, а с друге стране поткопавала државни организам као јака центрифугална снага.

Дубоке трагове оставила је пронија и у самом Османлијском Царству. Турске спахије, које су замениле пронијаре, држале су своје тимаре, зијамете или малике под истим условима под којима су пре тога и на тим истим територијама византијски и јужнословенски пронијари држали своје проније.[459] Историја византијске и јужнословенске проније има свој наставак у историји турског тимара. Проучавање историје овог система, важно за разумевање развитка турског феудализма, моћи ће да баци светлост и на извесне црте пронијарског система, недовољно осветљене у византијским и јужнословенским изворима.

[459] Уп. *Новаковић*, Пронијари 68 и д.

ПРОБЛЕМИ ИЗ ИСТОРИЈЕ ВИЗАНТИЈСКОГ СЕЉАШТВА

Наслов оригинала
QUELQUES PROBLÈMES D'HISTOIRE DE LA PAYSANNERIE BYZANTINE,
Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II, Bruxelles, 1956.

Превела
Нада Мандић

ПРЕДГОВОР

Ове расправе о историји византијског сељаштва представљају низ од четири предавања, која сам имао част да одржим у марту 1955, на колеж д Франс у оквиру Шлумбержеове фондације за византијске студије. Сам текст није претрпео никакве битне измене. Сматрао сам, међутим, да је потребно да додам примедбе и напомене. Исто тако изгледало ми је корисно да треће и четврто предавање спојим у једно поглавље.

Идеје, које су овде изложене, по неким суштинским питањима веома су различите од опште усвојених мишљења, којих сам се и сам придржавао у мојим ранијим радовима. Поновно проучавање докумената навело ме је да одбацим уобичајени начин посматрања и да покушам да дам ново тумачење неких важних проблема из социјалне историје Византије. Свакако не сматрам да сам дао њихово коначно решење. Ниједан истраживач неће никад веровати да је дошао до сигурних и коначних закључака, јер је веровање у коначност супротно самом духу научног проучавања. Ако резултати мога истраживања, ма колико мало били дефинитивни, наведу стручњаке да увиде слабости извесних поставки, које су до сада једнодушно прихваћене, да признају потребу поновног проучавања проблема и тражења нових решења, ја ћу бити сасвим задовољан.

Објављујући ова моја предавања, са осећањем искрене захвалности сећам се слушалаца који су њима присуствовали. Посебно ми је драго што је један од тих слушалаца био мој пријатељ г. Пол Лемерл, који је први предложио да се ова предавања објаве. Славни учитељ византијских

студија г. Анри Грегоар је, са својом познатом предусретљивошћу, прихватио овај предлог и учинио ми част да уврсти овај мали прилог социјалној историји Византијског
[6] Царства у Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Тако за објављивање ових истраживања треба захвалити пријатељској подршци два истакнута историчара Византије, чија је сарадња такође обезбедила објављивање француског превода мојих студија о пронији и византијским практицима. Желим да им изразим сву своју захвалност и за ову подршку.

Такође се искрено захваљујем г. Полу Оргелсу. Не жалећи време, он ми је у току штампања овога рада пружио сву своју помоћ. Сем тога учинио ми је огромну услугу израдивши регистар за овај текст.

УВОД

На овим предавањима говорићемо о проблемима економске и социјалне историје Византијског Царства, а нарочито о историји византијског сељаштва. У питању је тема која на први поглед изгледа веома уска, а која је, напротив, веома широка; тема која је много проучавана а у којој остаје још пуно нерешених проблема.

Заиста, то је била омиљена тема великих руских византинолога прошлог века, који су започели проучавања економске и социјалне историје Византије. У делатности следеће генерације руских византинолога из школе Васиљевског и Успенског, овај проблем је и даље заузимао главно место, и мало-помало он је исто тако и међу западним научницима нашао своје ревносне и стручне истраживаче. Низ запажених радова, који је био резултат ових напора, недавно је био допуњен многобројним новим расправама посвећеним аграрној историји Византијског Царства. Тако нам је покојна Жермена Рујар описала сеоски живот у Византијском Царству кроз векове, у изврсном делу које је произишло из предавања држаних на Колеж д Франс.[1] Овом врло темељно обрађеном синтетичном делу треба додати, у току последњих година, више посебних истраживања о византијском сељаштву каснога доба; корисна Кажданова
књига,[2] обилне расправе Хараниса[3] и Ангелова,[4] један Гор- [8]

[1] *G. Rouillard*, La vie rurale dans l'Empire byzantin, Paris, 1953.

[2] *А. П. Каждан*, Аграрные отношения в Византии XIII и XIV в., Москва, 1952.

[3] *P. Charanis*, On the Social Structure and Economic Organization of Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, Byzantinoslavica, 12 (1951), 94—153.

[4] *Д. Ангелов*, Принос към поземлените отношения във Византия през XIII век, Годишник на Филос.-Ист. Фак., 2 (1952), 1—103.

јановљев чланак, који је, истина, писан доста на брзину.[5] Томе се може додати моја студија о византијским практицима, објављена и у француском преводу захваљујући гг. А. Грегоару и П. Лемерлу.[6] Овај низ најновијих испитивања показује да је историја сељачке класе на дневном реду византинолошких студија. Без сумње, овакав живи интерес је одраз осећања историчара да се ту ради о једном од основних елемената еволуције царства. Додајмо да је то један од битних проблема појаве византијског феудалног поретка коју смо једва почели да проучавамо.

Историчари Византије не слажу се чак ни у томе да ли је оправдано говорити о феудалном поретку у Византијском Царству. Неслагања у овом погледу произилазе, уосталом, не толико из разлике у оцени извесних појава византијске историје колико из начина схватања самог појма феудализма. Жели ли се овом појму приписати једно ограничено значење везујући га за неке црте које се потпуно испољавају једино у средњовековним земљама Западне Европе? Жели ли му се дати шири садржај посматрајући га као једно одређено економско и друштвено стање које се не ограничава на неколико векова историје Западне Европе? Другим речима, поставља се питање: у чему је суштина феудалног поретка? Је ли то она многостепена хијерархијска структура власти која, изгледа, тако јасно раздваја западни од византијског света? Није ли то пре чињеница постојања велепоседа настањеног зависним сељацима? Није ли то, да се још краће изразимо, сеоско властелинство, основа сваког феудалног друштва, а које постоји у Византији исто тако као и у западним земљама. Ако признамо да је то основ средњовековног друштва, како на Западу тако и у касном Византијском Царству (а како то не би признали?), термин византијски феудализам изгледаће сасвим природан и неће се сумњати више у оправданост, па чак, и у неопходну потребу овога назива. Свакако није реч о признавању потпуне једнакости привредног система у Византији и у Западној
[9] Европи, — о томе се не може говорити ни у појединим земљама и областима на Западу — али постоји у том погледу

[5] *Б. Т. Горянов*, Византийское крестьянство при Палеологах, Виз. Врем., 3 (1950), 19—50.

[6] *Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica, 9 (1948), 203—306 = Les Praktika byzantins, у Pour l'histoire de la féodalité byzantine (Corpus Bruxellense Historiae byzantinae, Subsidia, I), Bruxelles, 1954, 259—368. В. стр. 1—118 у овој књизи.

у целом средњовековном свету дубока сличност коју треба расветлити.

Уосталом, не намеравам да расправљам о теоријским проблемима. Желео бих да испитам извесна конкретна питања из историје сељачке класе у Византији, ослањајући се на документе. Метод којим ћемо се служити јесте тачна анализа докумената тога доба. Водићу добро рачуна да се не удаљујем од извора и да не изнесем ма какву претпоставку не ослањајући се на податке докумената.

Разуме се да се не може у кратком низу предавања дати нека историја византијског сељаштва. Могу само покушати да утврдим поједине ставове чије ми испитивање изгледа нарочито важно. На крају, ово ће бити само један скроман прилог економској и социјалној историји Византије. У исто време ово ће бити, по мом мишљењу, и прилог историји византијског феудализма.

I

НОВИ ПОГЛЕДИ НА БОРБУ ИЗМЕЂУ ЦЕНТРАЛНЕ ВЛАСТИ И ВЕЛЕПОСЕДНИКА У X ВЕКУ

Државни парици

Осврнимо се најпре на борбу између централне власти [11]
и велепоседника у X веку, која је представљала велику прекретницу у економском и друштвеном развитку Византијског Царства. Историја ове драматичне борбе добро је позната у главним цртама захваљујући новелама царева Македонске династије. Овде није место да поново вршимо анализу ових чувених докумената, чији су подаци већ у више махова претресани у свим појединостима, и то почевши од Васиљевског, који је први, пре више од 70 година, дао исцрпан коментар ових новела.[7] Желео бих да обавештења која нам пружају царске новеле упоредим са подацима из неких других извора. Морам да се запитам: да ли обавештења царских новела, већ толико пута коришћена, дају верну слику велике унутрашње борбе која је

[7] *В. Г. Васильевский*, Материалы для внутренней истории византийского государства, Журн. Мин. Нар. Просв., 202 (1879) 16—232 = Труды IV (1930), 250—331.

одлучила о даљњој судбини царства? Нема ли других извора који би допунили податке ових законских докумената, којима се можда поклонило сувише вере?

У једном малом чланку, објављеном 1947, покушао сам да на основу неколико докумената из светогорске Лавре донекле разјасним узроке који су допринели коначном неуспеху мера предузетих од стране царске управе против
[12] пораста велепоседништва.[8] Овом приликом бих хтео да скренем пажњу на две повеље од много већег значаја. Детаљнијом анализом ових повеља може се доћи, чини ми се, до изразито новог схватања о суштини велике борбе која се водила између царске владе и велепоседничке аристократије.

Ради се о два врло слична документа која треба упоредо испитивати.[9] Један од њих је сигилиј протоспатарија Симеона, екпросопа Солуна и Струме, издат Атанасију, оснивачу Велике Лавре на Светој Гори. У копији га је први пут објавио Александар Лавриот, а затим су овај документ, према оригиналу, објавили у својој познатој публикацији Ж. Рујар и П. Колон и датовали га у 989. годину без икаквих објашњења.[10] Други документ, исто тако сигилиј који је издао протоспатариј и екпросоп Теодор Кладон манастирима Коловоса и Полигира у Јерисоу и Леонтије у Солуну, познат је захваљујући само једном веома непоузданом издању Јоакима Ивирита, и то без коментара и без покушаја датовања.[11]

[8] *G. Ostrogorsky,* The Peasant's Pre-emption Right, An Abortive Reform of the Macedonian Emperors, Journ. of Roman Stud., 38 (1947), 117 sq. Уп. књ. II, „Право првенствене куповине сељака", стр. 157 сл.

[9] Ове документе обрадио сам такође у чланку: О византијским државним сељацима и војницима — две повеље из доба Јована Цимискија, Глас Српске акад. наука, 214 (1955), 23 и д. Уп. С. Д. књ. II, стр. 133 сл.

[10] *Александр Лаврский,* Афонские грамоты, Виз. врем., 5 (1898), бр. 4, 488—489; *G. Rouillard-P. Collomp,* Actes de Lavra, I (1937), n. 9.

[11] Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτης, Σιγίλλιον περὶ τῶν μονῶν Κολοβοῦ, Πολυγύρου καὶ Λεοντίας Θεοδώρου Ἀσπαθῆ τοῦ Μαγαθᾶ у Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 1 (1917), 787—788. По издавачу овај документ почиње насловом: Σιγίλλιον γενόμενον παρὰ Θοεδώρου Ἀσπαθῆ τοῦ Μαγαχᾶ καὶ ἐκπροσώπου τοῦ Κλάδωνος и завршава се потписом: Θεόδωρος Ἀσπαθῆς ἐπὶ τοῦ Μαγαχᾶ ὁ Κλάδωνος οἰκείᾳ χειρὶ ὑπέγραψα. Очигледно је да уместо Ἀσπαθῆς треба читати: πρωτοσπαθάριος. У читању ἐπὶ τοῦ Μαγαχᾶ крије се без сумње функција екпросопа и неко име које издавач није умео да прочита. У сваком случају, не ради се о породичном имену Теодора, које се налази на крају и гласи ὁ Κλάδων. (За ово име cf. *St. Kyriakides,* Βυζ. Μελέται, II—V, 1937, 134, n. 2; *P. Lemerle,* Philippes et la Macédoine Orientale, Paris, 1945, 141). — На жалост, изгледа да је оригинал овог документа

Ове повеље нису наишле на интересовање које заслужују. Не само да их нико није довео у везу са најакутнијим проблемима социјалне историје Византије у X веку, већ је [13]
повеља Теодора Кладона, објављена у једном солунском црквеном часопису, остала готово незапажена. Чак ни учени издавачи лаврских повеља, објављујући скоро аналоган документ издат Св. Атанасију, нису знали за повељу Теодора Кладона. На ову повељу осврнуо се једино Ф. Делгер, дајући, као увек, зналачке примедбе, и предложио њено датовање у 960. или 975. годину.[12] Упоређење ових двеју повеља пружа нам могућност да будемо одређенији. Пошто једна од њих помиње хрисовуље царева Константина (VII) и Романа (II), у то доба већ покојних, а друга помиње имена умрлих царева Романа и Нићифора, сигурно је да су наши документи каснији од године смрти Нићифора Фоке — 969. године. С друге стране, пошто су манастири Коловоса и Леонтија, којима је издат сигилиј Теодора Кладона, престали у 980. години да буду самостални, наши документи морали су бити издати пре овог датума. Према томе, акт Теодора Кладона можемо ставити према месецу и индикту у септембар 975, а одговарајући акт протоспатарија Симеона у септембар 974. године.[13]

На почетку својих повеља, оба чиновника позивају се на царски указ — питакиј. Они га наводе скоро истоветним изразима, износећи свакако сам текст царског указа. Према овој наредби, они треба у својим областима да трагају за војницима и сељацима-пореским обвезницима, који су побегли на велике световне и црквене поседе, и да их врате државној власти. Чиновници потврђују да су поступили

изгубљен. Ф. Делгер ме је љубазно обавестио да у време његовог боравка на Светој Гори, 1941. године ова повеља се више није налазила у архиву Ивирона.

[12] *F. Dölger,* B. Z., 29 (1929—30), 104 sq. Уп. међутим Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und ihrer historischen Auswertung, B. Z., 39 (1939), 31, где Делгер предлаже, под знаком питања, као датум 990. годину, без сумње под утицајем издавача Ж. Рујар и П. Коломпа који су повељу издату Св. Атанасију датовали у 989. Међутим, у једној новијој расправи, уважени немачки историчар враћа се своме првобитном, тачнијем датирању, тј. 960. или 975. години: cf. Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., 1952, Heft 1, 11, n. 1 и 17.

[13] Питање хронологије детаљније се расправља у мом горе (нап. 9) наведеном чланку: Глас, 214 (1954), 30—35. Уп. С. Д. II, стр. 140—146.

према примљеној наредби и да су вратили све „државне људе“ (δημοσιαρίους) у њихов ранији положај. Они су, како
[14] сами кажу, оставили манастирима само „оне који нису били државни“ (τοὺς μὴ ὄντας δημοσιαρίους), тј. оне на које манастири придржавају право на основу царских хрисовуља. Тако је Лавра сачувала само 32 паричке породице, манастир Колоโвоса и Полигира 60, а манастиру Леонтије у Солуну Теодор Кладон је, према једној хрисовуљи Константина Порфирогенита, признао право на 36 парика и дулопарика ослобођених дажбина (ἀτελεῖς παροίκους καὶ δουλοπαροίκους).

Изгледа ми, неоспорно, да постоји непосредна веза између ових мера и законодавства Македонске династије, које забрањује властели да пригради имања ситних поседника сељака и војника и да ове претвори у парике. У ствари, административне мере о којима се ради у нашим повељама само су последица ове забране и примена царских закона. Обавештења која нам пружају наши документи утолико су драгоценија што у самим царским новелама не наилазимо ни на какве алузије на ове значајне мере; повеље из 974. и 975. године су једини документи који нас о томе обавештавају.

Датирање ових докумената, које смо могли да утврдимо, још више повећава њихов значај. Стављајући их у 974. и 975. годину приписали смо их добу Јована Цимискија. Према томе, цар који је својим питакијем наредио трагање на крупним световним и црквеним поседима није био нико други до велики узурпатор Јован I. Међутим, до сада није било ништа познато о мерама овога цара у вези са борбом између централне власти и аристократије око ситног земљопоседа. Знамо, наиме, за законе у корист сељачког и војничког поседа Романа I, Константина VII, Романа II, Нићифора Фоке и најзад Василија II, дакле свих царева тога доба сем Јована Цимискија. Царски указ садржан у нашим документима из 974. и 975. године попуњава ову празнину; он показује да ни Јован Цимискије није занемарио судбину сељака и стратиота; напротив, он се енергично супротстављао њиховом смештању на земљишта велепоседника.

Антиаристократски правац био је карактеристичан за аграрну политику византијске владе већ од времена Романа Лакапина. Овај правац верно су следили и Константин VII, Роман II и нарочито енергично Василије II. Међутим, Нићифор Фока, који је и сам био представник једне од најмоћ-
[15] нијих племићких породица из Мале Азије, супротстављао се порасту манастирског велепоседа али је помагао тежње

световног племства. Могло се очекивати да ће Јован Цимискије, као припадник те исте малоазијске аристократије, следити његов пример. Међутим, ово оповргавају баш документи које проучавамо, што баца нову светлост на личност овог великог владара. Као што смо видели, он је чак издао наредбу чиновницима провинција да изврше неку врсту хајке на стратиоте и државне сељаке које су световни и црквени велепоседници примили на своја имања.

Ван сваке сумње, то је била једна општа мера. Разуме се да царски указ није био упућен само оној двојици чиновника чије су повеље до нас доспеле и да се та мера није ограничавала само на оне области на које се две случајно сачуване повеље односе. Чак је врло вероватно да је византијска влада прибегавала сличним мерама још пре доба Јована Цимискија, иако у царским новелама о томе нема ни говора. У светлости обавештења које нам пружају наше повеље можемо схватити значај извесних података које налазимо у неким другим изворима. Тако једна повеља Константина VII, наведена у хрисовуљи Константина X Дуке из 1060, даје манастиру Св. Андрије у Солуну имунитет за 100 парика и дулопарика, под условом да они не смеју бити из редова стратиота, сељака обавезних држави или ексkусата дрома (μὴ μέντοι γε στρατιωτῶν ἢ δημοσιαρίων ἢ ἐξκουσσάτων τοῦ δρόμου).[14] Ова карактеристична ограда очигледно има исти циљ као и питакиј Јована Цимискија: да спречи да државни сељаци и стратиоти, претварањем у парике на земљиштима велепоседника, избегну своје обавезе према централној власти.

Да би остварила овај циљ, византијска влада је била приморана да прибегне мерама контроле и административног ограничења. Наши документи показују на који су начин ове мере биле примењиване у два случаја на неким манастирским поседима. У оба случаја чиновници су, изгледа, стварно наишли на црквеним поседима на оне избеглице које су тражили; они тврде да су све „државне људе“ [16] вратили влади, а да су манастирима оставили само оне парике који су им по праву припадали. Да би доказали своје право, калуђери су подносили на увид царске хрисовуље које су им додељивале одређен број парика. Прекобројни парици морали су бити враћени држави.

Чињеница да су византијске власти биле приморане да нареде трагање за својим обвезницима на доменима велепоседника намеће закључак да су државни сељаци, осиро-

[14] Actes de Lavra, n. 28, 31.

машени и преоптерећени пореским потраживањима, својевољно прелазили на земљишта велепоседника. Ово смо могли наслутити још из царских новела.[15] Повеље које смо сада анализирали не допуштају у томе погледу ни најмању сумњу. Међутим, ова чињеница је од изузетног значаја за разумевање основног узрока борбе између централне власти и феудалних поседника и објашњава у великој мери њен коначан исход. Предмет ове велике борбе нису била само имања малих земљопоседника, већ и нарочито сами ти земљопоседници. Прибављање радне снаге, повећање броја сељака било је за велепоседника исто тако важно, чак и важније од нагомилавања земљишта, иако је ова последња чињеница нарочито и готово искључиво истакнута у царским новелама (и по њима у модерним студијама). Штитећи мале земљопоседнике, сељаке и војнике, од прохтева велепоседника, византијска власт није се борила за права и независност малих људи као што се то закључивало по царским новелама. Царска власт је, у ствари, бранила своја права на дажбине и рад сељака, које јој је феудална властела покушавала да преотме. Унутрашња борба у X веку није била борба између ситних и крупних земљопоседника већ борба између централне власти и моћних феудалаца. Мали земљопоседници били су само предмет те борбе а њихове обавезе и дужности улог. Ова основна чињеница боље се осећа у нашим документима него у царским новелама са њиховом срачунатом реториком.

Између наших повеља и других административних докумената, с једне стране, и царских новела, с друге стране,
[17] постоји велика и упадљива разлика у терминологији. Бранећи своје војнике и сељаке и њихова имања од прохтева велепоседника, византијски цареви се у својим новелама приказују као браниоци малих и убогих, називајући мале земљопоседнике „сиромашнима“ (πένητες, πτωχοί) и супротстављајући им „моћне људе“ (δυνατοί). Ови термини се врло ретко срећу у документима, и то само у онима у којима се ради о непосредном примењивању извесних прописа царских новела.[16] Сасвим друкчији је речник наших повеља из 974. и 975. године, као и саме царске наредбе која им је послужила као основа. Ова административна наредба, упу-

[15] *G. Ostrogorsky*, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire, Cambridge Economic Historu, I (1942), 219. Уп. СД, књ. II: „Аграрни односи у Византијском Царству“, стр. 76.

[16] Actes de Lavra, n. 22. Cf. *G. Ostrogorsky*, The Paesant's Preemption Right, Journ. of Rom. Stud., 37 (1947), 120. Уп. СД, књ. II: „Право првенствене куповине сељака“, стр. 163.

ћена царским чиновницима, не иде за психолошким и реторским ефектима. Сељаци као државни порески обвезници називају се овде προσοδιάριοι δημοσιάριοι или још чешће једноставно δημοσιάριοι. Насупрот њима постављају се манастирски сељаци, на које држава не полаже право, као οἱ μὴ ὄντες προσοδιάριοι. Упадљиво је да се у новелама нигде не помиње термин „димосијариј“.[17] Оне подвлаче разлику између „сиромашних“ и „моћних људи“, а документи које смо овде анализирали разлику између државних сељака и властелинских парика. Исто тако, малопре поменути хрисовуљни сигилиј Константина VII, наведен у хрисовуљи Константина X, помиње међу онима који се не смеју настањивати на поседима манастира на првом месту стратиоте и димосијарије, додајући им још и екскусате дрома. Исте ове две категорије — стратиоти и димосијарији — налазе се једна поред друге у Константиновој Тактици: ἐὰν ζημιώσῃ τις στρατιώτην ἢ δημοσιάριον . . .[18]

Какав је био правни положај сељака које царске новеле зову „сиромасима“, а административни документи „димосијарима“, тј. државним људима? Сматра се да су то били [18]
слободни и независни мали поседници и да им је царска власт пружила заштиту баш зато што су били слободни сељаци, исто као и стратиотима, оног тренутка када је њихова независност била угрожена од великаша. Чини ми се да овакво схватање, иако је оно уопште усвојено и мада сам га раније заступао, представља знатно упрошћавање. Не ради се, у ствари, о независним већ о државним сељацима, као што то јасно кажу горе проучени документи. Свакако ови сељаци нису били потчињени неком феудалном господару, и ово је несумњиво важна околност. Па, ипак, далеко од тога да су били независни. За дажбине и послове за које су властелински парици били обавезни свом господару феудалцу, државни сељаци су били обавезни држави. Њихов однос према држави није се у суштини разликовао од односа зависности који је властелинског парика везивао за његовог господара. Веома је карактеристично да их извори понекад директно називају државним парицима: δημοσιακοὶ

[17] Упозоримо, ипак, на један одељак из новеле Василија II од 966. године где се ради о сељаку Филокалису, који се претерано обогатио на рачун својих суседа. Цар му је одузео његова богатства и поделио сиротињи, а њега вратио у првобитан положај, што је исказано овим речима: ἐκείνῳ δὲ κατέλιπεν ὅπερ ἐξ ἀρχῆς εἶχε δημόσιον καὶ χωριτῶν ἕνα πάλιν ἐποίησε (*Zepos*, Jus. I, 265).

[18] Cf. Ducange, Gloss. Med. Gr.; s. v. δημοσιάριος и Gloss. Med. Lat.; s. v. Dimmosarium.

πάροικοι. У ствари, од властелинских парика није их раздвајала њихова тобожња независност већ само чињеница да они нису зависили од неког феудалног господара већ од државе, или, да будемо одређенији, од њеног поглавара. У личности цара они су имали свога господара; јер, између онога што је припадало држави и онога што је припадало цару, није било стварне разлике.

У суштини, право ових сељака да напусте земљу коју обрађују било је ограничено: то најјасније показује питакиј Јована Цимискија, сматрајући за бегунце државне сељаке и стратиоте који су се сместили на манастирским или властелинским имањима и наређујући њихово принудно враћање држави. Ограничено је било и њихово право слободног располагања својим поседом: царско законодавство забрањивало им је да отуђе своје имање у корист „моћних људи". Супротно томе, царска власт је по нахођењу располагала њиховим поседом и њиховом личношћу.

То значи да је византијска држава бранила од прохтева феудалних господара своје сопствене сељаке. Са јачањем своје моћи, световни и црквени велепоседници почели су да одузимају држави њене сељаке и војнике, претварајући их у своје парике. У томе је била суштина велике кризе X века. Царска власт се, разумљиво, противила пропадању
[19] сталежа својих војника и сељака-пореских обвезника, трудећи се да их, колико је год могуће, одбрани законским и административним мерама. Али, управо те заштитне мере неизбежно су ограничавале слободу оних које је требало да бране. У ствари, ове мере везивале су их за земљу и одузимале им право слободног располагања својим иметком; једном речју, оне су их претварале у државне парике.

Као што смо већ рекли, документи изричито говоре о државним парицима, о δημοσιακοὶ или δημοσιάριοι πάροικοι. Међутим, историчари на њих нису обратили готово никакву пажњу. Чак и аутори најновијих и најдетаљнијих радова о византијском сељаштву, уколико о њима говоре, помињу их само у неколико речи, често недовољно јасних. Ангелов, који је у вези са овим питањем дао кратку али бар јасну примедбу, сматра да су δημοσιακοὶ πάροικοι кметови настањени на царским имањима;[19] изгледа да је то и Делгерово мишљење.[20] То је свакако једино разумно тумачење, уколико се

[19] *Ангелов*, н. д., 74.
[20] *F. Dölger*, Die Frage des Grundeigentums in Byzanz, Bull. of the Intern. Comm. of Hist. Sciences, 5 (1933), 7, прештампано у Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal, 1953, 219.

мали земљопоседници, обвезници државних пореза, посматрају не као државни парици већ као слободни и независни сељаци. Међутим, није тешко установити да се у византијским документима државним парицима називају и мали земљопоседници обавезни да плаћају дажбине државној благајни.

Ево једног документа практора Михаила Цанкицакиса, из архиве Богородице Милостиве у Македонији, на који ћемо се касније вратити. Године 1152, по наредби цара, Михаило Цанкицакис додељује дванаесторици манастирских парика 1.000 модија земље. Изабрано имање имало је, према његовом мерењу, 1.176 модија, од чега је требало одузети 166 модија јер је — а то нас посебно интересује — ово имање обухватало више парцела које су припадале државним парицима, обавезним државној благајни (καί τινων ὑποτελῶν δημοσιακῶν παροίκων χωράφια).[21] Ове парцеле нису смеле да припадну манастиру; напротив, њихови поседници морали су и даље да плаћају порез државној благајни [20]
(ὑποτελεῖν).[22] Царски чиновник даје прецизна обавештења о овим државним парицима и њиховим поседима: у селу Лесковиц била су четири државна сељака, од којих је један имао три парцеле, а друга тројица сваки по једну, са укупном површином од 80 модија; у селу Кондарату, пет парика: један од њих је био свештеник, а један нотар и поседовали су шест парцела, од којих је једна износила 30 а остале укупно 56 модија.[23] Очигледно је да се овде не ради о било каквом царском имању. Ови државни парици били су мали поседници обавезни државној благајни, и управо због тога називани су државним парицима. Другим речима, ове сељаке, које модерни научници зову слободним, пошто су били обавезни да плаћају порез само држави и нису имали обавеза према феудалном или манастирском поседнику, Византинци су називали државним парицима, и то баш са тога разлога. Они су их јасно разликовали од властелинских парика, али не као независне поседнике већ као парике који припадају држави.

Познато је да су, као знак милости, цареви поклањали властели и манастирима не само земљу него и сељаке. Одакле су долазили ти сељаци? Свакако из редова државних парика. Уосталом, Василије II то изричито каже: сво-

[21] *L. Petit*, Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédonie, Изв. Русск. Археол. Инст. в К/поле, 6 (1900), 43, 24.
[22] Ibid., 44, 5.
[23] Ibid., 43, 25—44, 3.

јом хрисовуљом из 979—80. године даје Јовану Торникију, оснивачу Ивирона, имунитет за 60 државних парика (ἑξήκοντα δημοσιαρίους παροίκους) који су му били поклоњени ранијим царским хрисовуљама.[24] Андроник II, пошто је манастиру Јована Богослова на Патмосу дао имање на острву Лемносу, наређује да земљу обрађују кулуком извесни државни парици који живе на том острву (τινὲς τῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ νήσῳ δημοσιακῶν παροίκων). Међутим, убрзо су калуђери поднели жалбу: ови парици одбили су да раде за њих, како им је наређено, а манастир није био у могућности да их приволи на послушност, јер то нису били његови већ државни кметови. Закључак који је из овог извео Андроник II било је оно што су калуђери желели да постигну: он им је поклонио поменуте парике. Отада ови парици не
[21] само да су били дужни манастиру на обавезан кулук, већ су му морали плаћати све дажбине које су раније давали државној благајни.[25] Ни ови државни парици нису потицали са неког царског имања, већ су били мали поседници који су живели ту и тамо, у разним селима на острву Лемносу. Било их је 23 породице у пет села; они су, укупно, државној благајни плаћали порез у износу од 34 перпере.

Према томе, сви сељаци обавезни да плаћају порез били су сматрани као државни парици и припадали су држави, исто онако као што су властелински парици припадали својим феудалним господарима.

Распарчавањем врховне власти у касној епохи, централна управа не располаже више сама државним парицима. Једна одредба деспота Димитрија Палеолога из Солуна, 1314. године, наводи тражење властелина Јована Палеолога, који је желео да му се уступи један парик манастира Хиландара, а да се манастиру за узврат да један државни парик. Деспот је удовољио овом захтеву и дао Хиландару једног државног парика у замену за парика којег ће манастир уступити Јовану Палеологу.[26]

Наравно, не тврдим да у Византији никад нису постојали слободни сељаци који су располагали својом земљом и личношћу по свом нахођењу. Свакако су такви били се-

[24] Уп. текст: *Dölger*, Ein Fall slavischer Einsiedlung, 7, 16.

[25] *Miklosich-Müller*, VI, 254—255, од септембра 1321. Cf. такође *F. Dölger*, Facsimiles byz. Kaiserurkunden, n. 48, а за датирање: *Dölger*, B. Z. 28 (1928), 369 sq. и *Ostrogorsky*, Pour l'histoire de la féodalité byzantie, 275 sq. = стр. 20 и д. ове књиге.

[26] Actes de Chilandar, ed. Petit, n. 30.

љаци о којима је реч у Земљорадничком закону у VII—VIII веку, као и они који се помињу у Трактату о опорезивању у X веку: они су били слободни сопственици свог покретног и непокретног имања, господари робова и земљорадника. Такав је, у почетку, био положај сељака и стратиота о којима говоре новеле царева Македонске династије. Баш само то право ових поседника да отуђе своја имања, било је за феудалце средство којим су они присвајали њихова добра. Велика криза која је из тога произишла, учинила је крај, међутим, њиховој независности. Ово не само стога што их је властела све више и више преузимала, већ и зато што их је царска власт, трудећи се да их заштити од те опасности, лишила права да слободно располажу својим [22]
имањима и да напуштају своју земљу да би прешли на велике поседе. На тај начин она их је, у ствари, претворила у државне парике.

Ударац који је погодио сељаке, некад независне, био је утолико јачи што је уништио истовремено и стратиоте, њихове „близанце". Ови су за опстанак независног сељаштва представљали најчвршћи ослонац, а за развој феудалних снага највећу препреку. Докле год је постојао значајан слој стратиота, власника малих поседа оптерећених војним обавезама, и докле год је то наоружано сељаштво било основа војне снаге царства, не може се говорити о истинском развитку феудалних установа у Византији. Међутим, услед опадања класе малих стратиота, некадашња сељачка војска била је, као што је познато, током XI и XII века, замењена чисто феудалном армијом пронијара, што је широко отворило пут феудализацији царства.[27]

Истина, по Мутафчијеву, писцу обимног дела о војним добрима у Византији,[28] мали стратиоти су дефинитивно ишчезли тек крајем XIV века. Међутим, треба водити рачуна о томе да је Мутафчијев био склон да стратиотима старог кова припише сведочанства извора који се у ствари односе на пронијаре, како би измирио ова сведочанства са својом тезом према којој систем проније није имао војни карактер.

Уосталом, не тврдим да у касној епохи више уопште није било стратиота старог кова нити независних сељака. Људско друштво је сложен организам: могуће је одредити само његове основне облике и тежње, али у њима постоји

[27] Cf. *Ostrogorsky*, Féodalité, 14 sq. = стр. 137 и д. ове књиге.

[28] *П. Мутафчиев*, Войнишки земи и войници във Византия през XIII—XIV в., Списание на Бълг. Акад. на науките, 27 (1923), 1—114.

увек много изузетака па чак и противречности. Зна се да су Комнини, а чак и никејски Ласкариси, у више махова настанили на тлу царства, у својству стратиота, стране заробљенике. Како се у том случају може порећи свако даље постојање домаћих стратиота? Неоспорно је, међутим, да
[23] стратиоти старог типа ни издалека нису имали ону улогу коју су имали некада и да су, уколико су се одржали, морали све више да се изједначе са ситним пронијарима.

Такође, изгледа сигурно да у касној епохи независни сељаци нису више представљали значајан елеменат и да нису у сеоском животу Византије заузимали оно важно место које им се обично приписује. У феудалној држави, независни поседници су, уопште узевши, само личности од извесног значаја, и ма какво било њихово порекло, они се неминовно приближавају феудалној класи. Насупрот томе, мали поседници, који нису били у стању да одрже своју независност, неизбежно прелазе у парике.

На тај начин су се сељаци, некад независни, претворили већим делом у државне парике. Разлика између њих и властелинских парика била је тиме знатно умањена. Они су, од тада, представљали само једну посебну категорију парика. Међу разне категорије које су сачињавале потчињено сељаштво из касне византијске епохе треба увести ову врло важну групу државних парика, која је до сада остала незапажена.

Карактеристичну црту феудалног поретка представљају даровања великих поседа моћним људима. Из века у век, ова даровања постала су све чешћа у Византији, и поред оних чињених у корист црквених установа, све више има оних намењених световним поседницима, нарочито пронијарима. Заједно са земљом, царска власт додељује им и сељаке који на тој земљи живе. Научници тврде да су ови сељаци пре но што их је држава уступила били слободни и да су постајали парици само зато што су њихова села била поклоњена. Међутим, као што је познато, земља дата у пронију може се вратити држави. Шта онда бива са сељацима који на њој живе? Добијају ли они привремено тобожњу слободу, да би је новим даровањима поново изгубили? Ова претпоставка је очигледно бесмислена. Уосталом, поседи пронијара представљају у том погледу само један нарочито карактеристичан пример. И баштинска добра, у принципу стабилнија, мењала су често власника према променама царске наклоности.

Наведимо један пример. У новембру 1083. године, Алексије I Комнин поклонио је Лаву Кефали један посед код [24]
Солуна. Овај посед припадао је некад једном солунском племићу, а затим га је цар Нићифор Вотанијат (1078—81) дао двојици страних најамничких вођа. Но, пошто су ови учествовали у једној побуни, земља им је била одузета и враћена држави. Алексије Комнин је ово имање, са парицима који су на њему живели, подарио као државно имање једном од својих присталица.[29] Дакле, за свега неколико година овај посед је променио више пута господара. А колико тек сличних примера можемо наћи у византијским документима! Државно имање дато некој високој личности враћа се држави, прелази затим у руке неке друге повлашћене личности, враћа се опет држави која га поново дарује неком властелину или манастиру. Ни ово не представља неминовно крај одисеје овога имања, када се има у виду да манастирско имање може бити размењено, ако не и одузето или отуђено на неки други начин.

Разуме се да се положај сељака који су ту били настањени није могао мењати сваки пут кад би имање променило власника. Другим речима, положај сељака, њихова права и дужности морали су бити углавном исти, било да су настањени на имањима државе, манастира или световног великаша, било да су били обавезни да плаћају порез држави или феудалном господару.

II

КОНТРОЛА ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ РАДНЕ СНАГЕ НА ВЕЛИКИМ ПОСЕДИМА

Царска власт је, упркос свим енергичним па чак и [25]
оштрим мерама које је предузела у борби против велепоседничке аристократије, доживела неуспех. Иако су били тешко погођени законским забранама царева X века, а нарочито мерама Василија II, велики феудалци су најзад извојевали победу. После смрти Василија нагло су почели да расту велики поседи и да опадају мала сељачка и војничка имања. То је за собом повукло све оне тешке последице које су нам познате и које су довеле до финансијског

[29] Actes de Lavra, n. 38 од априла 1084.

и војног слабљења царства. Познато је да је дуги низ царских новела који је забрањивао велепоседничкој аристократији куповање земље од малих поседника, сасвим прекинут смрћу Василија II. Мада закони Македонске династије нису никад били званично укинути, брзо су пали у заборав. Што се један чувени правник, магистар Евстатије, позива на њих још средином XI века,[30] потиче отуда што је он лично био необично савестан и образован судија који се чврсто држао писаних законских одредби. У XIV веку ће Константин Арменопул рећи, наводећи чувену новелу Романа I Лакапина о протимези из 922. године, да овај закон који забрањује моћним људима куповање земље од сиромашних није већ одавно на снази.[31] А ово се могло рећи још неколико векова раније.

Међутим, ако је македонско законодавство уперено про-
[26] тив пораста велепоседа престало да се примењује, то није био случај са контролним мерама којима је био циљ да спрече неограничено повећање броја парика на великим поседима. Свакако да ове мере нису увек биле тако строге као оне Јована Цимискија (в. I поглав. стр. 352). Ипак византијске власти су продужиле да регулишу питање радне снаге на великим поседима и да строго ограничавају број парика одобрен овом или оном властелину.

На ову појаву није обраћена довољна пажња. Пошто се завршила драматична борба између централне власти и феудалаца у доба Македонске династије, и даље је постојало супарништво око радне снаге. Изгледа да је ово питање било још од већег значаја него поседовање саме земље. Уосталом, то није ништа необично: теже се могао прибавити човек него земља, а шта је опет вредела земља без човека? Свакако, супарништво о којем је реч не одражава се више у отвореној борби. Дарујући великашима, а нарочито манастирима, земљишне поседе, цареви им уступају и парике или им бар дају право да на својим имањима насељавају земљораднике. Значајно је, међутим, да они настоје да јасно утврде оквире овог права. Под слабом владавином епигона Македонске династије и Дука у време надмоћности цивилне аристократије, под Комнинима после победе војног племства, као и под Анђелима, византијска влада није престала да ограничава број парика на великим поседима. Тек на крају дуге еволуције ослабљена царска власт почела је

[30] Cf. *Peira:* Zepos, Jus, IV, 32 и 38.
[31] *Harmenopulos,* ed. Heimbach, 380.

да даје великашима право да могу према својој жељи, без ограничења, насељавати сељаке на својим имањима.

Наведимо један хрисовуљни сигилиј Константина IX Мономаха од јануара 1044. године, издат манастиру Неа Мони на Хиосу. Цар потврђује манастиру већи земљишни посед који је овај купио, ослобађа га свих намета и даје му право да на њему настани 24 сељака под условом да су ови „ослобођени пореза, да немају сопствене земље, ни обавеза према државној благајни, војној служби и јавним друмовима“ (μήτε δημοσίῳ, μήτε στρατείᾳ, ἢ δρόμῳ κατειλημμένους) нити према некој другој државној служби.[32]

Одмах треба напоменути да се у овој привелегији, као [27]
и у другим сличним о којима ћемо говорити не ради о даровању у правом смислу те речи. Тих 24 сељака нису дати манастиру; манастир је само добио право да прими на своје имање нове парике, а његова је брига да их набави. Штавише, број ових парика је строго ограничен, и, што је нарочито важно, из овог броја се потпуно искључују државни сељаци, стратиоти и људи у служби логотета дрома. Подсетимо се да смо баш ове три групе људи нашли и у повељи Константина Порфирогенита, наведеној у хрисовуљи Константина X Дуке из 1060. године (види I поглав., стр. 353). Поред димосијарија и стратиота, хрисовуљни сигилиј Порфирогенита такође помиње ексвусате дрома, и забрањује исто тако смештање представника ове три групе на манастирским имањима. Ексусати дрома, који се, колико ја знам, помињу само у ова два документа, сачињавали су једну посебну групу; њима је, без сумње, била дужност да учествују у јавним радовима у служби логотесије дрома и били су ослобођени сваке друге обавезе.[33]

Али, вратимо се на манастир Неа Мони и његове парике. У једном другом хрисовуљном сигилију, из децембра 1051. године, који је, дакле, издат скоро осам година касније од претходног, Константин Мономах се враћа на оно што он зове даровањем „броја од 24 парика“ манастиру на Хиосу.[34] Ἀριθμός — број од толико и толико парика, постаје

[32] Ed. M. Γεδεών, Βυζαντινὰ χρυσόβουλλα καὶ πιττάκια, Ἐκκλ. Ἀλήθεια, 4, 405—406. Уп. *Яковенко,* Грамоты Нового монастыря на острве Хиосе, Юрьев, 1917, 10; *Dölger,* Reg., 862.

[33] *F. Dölger,* Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden, 62, који, уосталом, не узима у обзир обавештење које пружа хрисовуља Константина IX издата манастиру Неа Мони и према томе ексусати дрома познати су му само по хрисовуљи Константина X издатој Лаври.

[34] M. M., V, 7.

у овом смислу технички израз. Сазнајемо да су калуђери
манастира Неа Мони успели да нађу назначен број парика,
ослобођених порезе и војне обавезе (στρατιωτικοῦ λειτουργήμα-
τος). Под овим условима, цар сматра да је оправдано да
упише у свој хрисовуљни сигилиј имена ових парика, да
би обезбедио манастиру право на њихово поседовање. Он
додељује Неа Мони имунитет за ове парике, које нико неће
[28] имати право да узнемирава или премешта са манастирских
имања — осим ако се не покаже да неки од њих ипак имају
обавезе према државној благајни (δημοσιακοῖς . . . λειτουργήμασι):
нико ко би имао такве обавезе неће уживати заштиту овог
сигилија, већ ће бити враћен својим првобитним обавезама
(πρὸς τὰ οἰκεῖα βάρη). Као што се види, ова веома јасна и од-
лучна одредба Константина Мономаха, надахнута је у су-
штини истим принципима као и наредба Јована Цимискија,
о којој смо говорили на почетку нашег излагања: нико нема
право да прими на своје имање особу обавезну према др-
жави. Већ смо поменули, поред тога, хрисовуљу Констан-
тина X Дуке издату Лаври 1060. године. Додуше, он само
понавља стару одлуку Константина Порфирогенита, на
основу које је манастир Св. Андрије добио право да узме
на своје имање 100 парика и дулопарика под условом да
они не смеју бити из редова димосијарија, стратиота или
ексусата дрома. Понављајући је, Константин X Дука при-
хвата ову одлуку и на крају са своје стране подвлачи да
нико није овлашћен да повећа или смањи „број" (ἀριθμός)
од 100 парика и дулопарика.[35] Међутим, двадесетак година
касније, Нићифор Вотанијат својом хрисовуљом из 1079.
године додаје на 100 парика и дулопарика које су доде-
лили његови претходници „још једанпут исти толики број"
(ἴσον ἕτερον ἀριθμόν), то ће рећи — још 100 парика. Зани-
мљиво је да се назначен број у будућности могао попунити
само потомцима ових парика[36]; другим речима, калуђерима
је било забрањено да доведу нове сељаке. Несумњиво, под
бројем од 100 парика није се подразумевало 100 лица већ
100 сељачких породица. Уосталом, овакве привилегије су
додељиване само најугледнијим манастирима. Друге уста-
нове морале су се задовољити знатно скромнијим цифрама.
Није потребно да излажемо сва документа из којих се
могу извући објашњења о питању које нас интересује. За-
довољићу се тиме да укратко наведем неколико каракте-
[29] ристичних примера. Бацимо поглед на познату серију по-

[35] Actes de Lavra, n. 28, 102.
[36] Ibid., n. 31, 23.

веља манастира Богородице Милостиве (Елеусе) у околини
Струмице. Према ономе што су нам наша истраживања већ
показала, обавештења ових добро познатих и често комен-
тарисаних докумената, почев од Успенског и Л. Петија,[37]
приказаће нам се у новој светлости. Приликом једног вој-
ног похода на Србе, Алексије I Комнин прошао је 1106. го-
дине поред Струмице и посетио манастир Богородице Елеу-
се. Видевши немаштину калуђера, он им је одобрио, пот-
врђујући своје претходно даровање из 1085, имунитет за 12
парика да би ови обрађивали површину од 500 модија зем-
ље, који су манастиру раније додељени.[38] Ни у овом слу-
чају цар не поклања манастиру тих 12 парика; он му даје
само право да може довести на своју земљу овај број сељака
који ће бити ослобођени сваке дажбине и кулука у корист
државе и који ће „служити калуђере као што ови служе
храм мајке божје, не признавајући никаквог другог госпо-
дара".[39] Неће нас изненадити да парици које ће калуђери
узети на своје имање морају бити ἐλεύθεροι καὶ ἀτελεῖς и да не
смеју имати личног земљишног поседа нити обавеза према
држави.[40]
Међутим, пола века или скоро пола века касније, игу-
ман овог манастира упутио је тражење цару Манојлу I:[41]
он ту излаже да су 12 парика, тј. њихови потомци, у међу-
времену прешли из свог првобитног положаја беземљаша
(актимона) у положај зевгарата (νῦν δὲ γεγόνασιν οἱ τοιοῦτοι
δώδεκα ἀκτήμονες ζευγαρᾶτοι). Ова промена, сама по себи по-
вољна, постала је за калуђере извор нових неприлика. По-
рески чиновници оспоравали су важност привилегије коју
је својевремено дао цар Алексије, пошто се ова повластица
односила на актимоне а не на зевгарате. Њима се уосталом
не може замерити ако се узме у обзир да према прорачуну
једног ондашњег византијског чиновника, који се наводи у
хрисовуљи Алексија I Комнина из 1104. године, зевгарат, [30]
дакле сељак који поседује пар волова и одговарајуће газ-
динство, вреди четири пута више од једног актимона. На
основу ове занимљиве и поучне рачунице, стварно су за-

[37] *Ф. И. Успенский*, Акт отвода земли монастыря Богородицы Милостивой, Изв. Русск. Археол. Инст., в К/поле, 1 (1896), 1—34; *L. Petit*, Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine, Ibid., 6 (1900), 1—153.
[38] *Petit*, op. cit., 28 sq.
[39] Ibid., 29, 12.
[40] Ibid., 29, 9.
[41] Ibid., 34—35.

мењивали једног зевгарата за четири актимона.[42] Наравно да је цар Манојло удовољио тражењу калуђера: својом одлуком од 1152. године огласио је пуноважност имунитета 12 паричких породица које су постале зевгарати; наредио је чак једном чиновнику да им додели земљу која одговара њиховом новом положају.[43] Већ смо говорили о тој повељи у којој овај чиновник објашњава како је извршио своје задужење и у којој наводи државне парике из те области (в. поглавље I, стр. 357). Како се може назрети из до сада проучених докумената и како то јасно произлази из нове наредбе Манојла I од маја 1156,[44] и овде број парика додељен манастиру може да буде попуњен само потомцима првих парика.

Случај ових 12 парика, изложен у документима Елеусе, а ово је промакло коментаторима, сасвим подсећа на оно о чему нас обавештавају неколико докумената манастира Јована Богослова са Патмоса. Овде опет цар Алексије I Комнин, 1099. године, додељује манастиру право да насели 12 парика на три своја имања, и, разуме се, ни ови парици не смеју имати своју сопствену земљу нити смеју бити уписани у спискове пореских обвезника.[45] Ових 12 парика, исто тако, мало-помало, прешли су у положај зевгарата, што је изазвало исто тако тешкоће са скупљачима порезе, и 1145. године калуђери манастира Јована Богослова обратили су се такође цару Манојлу.[46] Својој молби да буду заштићени од потраживања државних чиновника у односу на 12 парика,
[31] калуђери су додали још један захтев: желели су да им цар одобри да сместе на своје поседе друге парике зевгарате који немају сопствене земље нити су познати државној благајни,[47] и то „онолико колико их Бог буде њима довео" (ὅσους ἐκ θεοῦ ὁδηγηθῇ).

Овај захтев је веома значајан: антиципирајући слична тражења која ће бити на дневном реду у каснијој епохи, он

[42] Actes de Lavra, n. 51.

[43] *Petit*, op. cit., 36—37.

[44] Ibid., 32—33. За датирање уп. стр. 58 и д.

[45] M. M., VI, 95: *καὶ μήτε γῆν ἰδίαν ἔχοντας, μήτε δημοσιακοῖς χαρτίοις ἐγγεγραμμένους*. У овој последњој одредби наговештава се већ формулација која ће постати класична у каснијој епохи када ће се захтевати да нови сељаци буду непознати државној благајни и да не буду уписани у практике: *ἀνεπίγνωστοι τῷ δημοσίῳ καὶ μὴ καταγεγραμμένοι ἐν πρακτικοῖς τινων*.

[46] Ibid., 104.

[47] *καὶ μήτε γῆν ἰδίαν ἔχοντας, μήτε τῷ δημοσίῳ πάντως ἐπεγνωσμένους* — израз који се још више приближава коначној формулацији; треба такође запазити необично спајање: „зевгарати" без земље.

већ изражава жељу калуђера да набављају нове парике без икакве овоземаљске контроле — „онолико колико им их Бог буде довео". Али, не мање је значајно да цар то није прихватио. Неоспорно, он показује много благонаклоности према калуђерима: својом одлуком од марта 1145. године даје им потпун имунитет за старих 12 парика који су постали зевгарати, чак им одобрава да приме нове парике, али не одустаје од обичаја да јасно одреди број ових парика и добро се чува да не да калуђерима одрешене руке, као што су они то тражили. Цар им одобрава да приме само 6 нових парика зевгарата, и то под условом да ови немају обавезе према државној благајни, да нису уписани у државне практике и да не поседују државне земље.[48] Ово последње ограничење: да не поседују државне земље (μήτε γῆν δημοσιακὴν κατεχόντων) замењује формулацију која је у ранијим актима гласила: да не поседују сопствене земље (μήτε γῆν ἰδίαν ἐχόντων). У основи разлика између ова два услова је само привидна: земља једног државног парика је у ствари државна земља. Одлука Манојла I само на један јаснији начин изражава о чему се ради: у ствари, сељаци које ће манастир имати право да настани на своје поседе не смеју бити државни парици.

Доба Манојла I заузима у нашем проучавању посебно место и пружа нам већи број поучних података о проблему који нас интересује. Зна се да ова епоха представља значајну етапу у феудализацији царства. Познат је развитак [32]
система проније под владавином Манојла I.[49] Позната је и чувена наредба из 1158. године којом је овај цар потврдио манастирима у околини Цариграда све њихове поседе и привилегије, настојећи нарочито на имунитету који ове црквене установе уживају, и забрањујући, веома изричито, државним чиновницима улазак на њихова имања. Али, у исто време, и истом наредбом из 1158. године, Манојло забрањује манастирима да увећавају посед којим располажу, било да је реч о земљишном поседу или о парицима.[50]

Да се ова забрана стварно поштовала, показује један значајан документ, који више од било којег познатог документа подсећа на наредбе Јована Цимискија из 974. и 975. године. Овај документ на почетку наводи једну наредбу из јануара 1175. године, којом дукс теме Миласе и Мелану-

[48] Ibid., 105.

[49] Cf. *Ostrogorsky*, Féodalité, 28 sq. В. стр. 148 и д. у овој књизи.

[50] *Zepos*, Jus, I, 381 sq.; *Dölger*, Reg., 1419. Cf. P. *Charanis*, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, Dumbarton Oaks Papers, 4 (1948), 83 sq.

дија, севаст Андроник Кантакузин, наређује логаријасту Јовану Хрисанту да провери документа манастира Св. Павла на гори Латросу, близу Милета, и да утврди да ли манастир има право на све парике који се налазе на његовим земљама; у противном случају, он мора да врати прекобројне парике држави а манастиру да остави само оне који му припадају од давнина. Јован Хрисант је извршио наређење свога претпостављеног и обавестио га, фебруара исте године, да је стварно установио да манастиру Св. Павла не припадају по праву сви парици на његовим земљама, те да је већи број њих одузео у корист државе, записавши их у државне практике; манастиру је оставио само оне парике који су му од давнина припадали.[51]

Поступак је, дакле, сасвим сличан ономе који је тачно две стотине година раније, описан у два документа из времена Јована Цимискија. Свакако да су мере предузете од стране Јована Цимискија имале посебан значај као одраз велике борбе између царске власти и аристократије, као ре-
[33] зултат законодавства Македонске династије, које је било уперено и против пораста моћи световног племства и против повећања црквеног поседа. Мере из доба Манојла Комнина нису имале такав домет. Сигурно је да су се оне везивале за забрану повећања манастирског земљишта, која је била утврђена поменутим указом од марта 1158. године. Ова забрана, ограничена на црквене поседе, могла је само користити световној аристократији. И одиста, ограничавајући ширење манастирских добара, цар Манојло није престао да штити световну властелу, а нарочито војно племство. Ово можда најјасније показује наредба коју је он издао септембра 1158. године и поново фебруара 1170. године: она забрањује отуђивање дарованих поседа, изузев у корист припадника сената и војног сталежа, тј. пронијара.[52] Подсетимо се на познати опис у историји Никите Хонијата, који се жали на прекомерну дарежљивост са којом је Манојло додељивао пронијарима парике.[53] При свем том, пада у очи одлучност са којом је овај изразити представник војне аристократије штитио, на штету манастира, интересе државе у

[51] M. M., IV, 317—318.

[52] *Zepos*, Jus, I, 387 и 421; *Dölger*, Reg., 1333 и 1396. Cf. *Ostrogorsky*, Féodalité, 41 sq. В. у овој књизи стр. 159 и д.

[53] *N. Choniates*, ed. Bonn, 272—273. С друге стране, види податке које даје исти историчар (270—271) о мерама цара Манојла упереним против манастирског поседа. Cf. *Charanis*, Monastic Properties, 82 sq.; *К. Успенский*, Екскуссия — иммунитет в Византийской империи, Виз. Врем. 23 (1917—22), 90 sq.

питању земљорадничке радне снаге, које је вековима остајало на дневном реду.

Свакако да византијска власт није била у могућности да се супротстави упорним тражењима велепоседника и да им не допусти повећање броја сељака, што је за њих била неодложна потреба. Ипак, она је то чинила са крајњом опрезношћу и строго је ограничавала број одобрених парика, иако се није радило о томе да држава даровањем, у ужем смислу тога појма, уступа своје парике, већ само о томе да се да право поседнику да може на своје имање настанити нове парике, које је овај поседник морао сам себи да набави где је знао и умео, под условом да то бар у принципу не буду државни парици.

Тако је још Исак II Анђео дао, 1186. године, једном ма- [34]
настиру дозволу да насели на своје имање 6 парика који нису били обавезни да плаћају порез и нису били познати државној благајни.[54]

Сасвим друга слика се добија из докумената јужне Италије. Међу сакупљеним сведочанствима, у једном врло корисном чланку Ђованија Антонучија, налази се на првом месту податак из повеље Евстатија, царског капетана у Италији: овај је, већ 1045. године, доделио право судији Византију да доведе и настани на имању које му је дато онолико страних сељака (οἰκήτορας ξένους) колико буде желео.[55] У повељама с краја XI као и у онима из XII века, које углавном потичу од италијанских локалних кнежева и властелина, право наслеђивања homines extranei или homines liberi даје се час без икаквог ограничења, а час са ограничењем на одређен број,[56] као што је то случај и у византијским документима тога времена.

У Византији се, као што смо видели, тежња велепоседника за повећањем броја парика сукобљава са чврстом вољом власти да ограничи ово повећање, да задржи контролу у својим рукама и да не дозволи да јој преотму њене сопствене сељаке. Иако се оштра борба у X веку завршила и закони Македонске династије у корист малих поседа били одавно заборављени, питање парика је, вековима, остало предмет прикривене али упорне борбе.

Тек после распарчавања царства, 1204. године, аристократија је извојевала победу и у овом погледу. У Никејском

[54] M. M., VI, 121.

[55] *G. Antonucci*, Note critiche per la storia dei Normanni nel mezzogiorno d'Italia, Arch. Stor. per la Calabria e la Lucania, 5 (1935), 231.

[56] Ibid., 234 sq.

Царству влада је дала велепоседницима неограничено право да примају парике који нису били везани пореским обавезама. Пребогата збирка повеља манастира Богородице Лемвиотисе, неоцењив извор за познавање економске и социјалне историје Никејског Царства, пружа много поучних примера који нас обавештавају о овом питању. После обнове овога манастира, који је осиромашио услед византијске катастрофе, прва брига његовог игумана Герасима била је да тражи од цара дозволу да насели на манастирским земљама „парике стране и непознате државној благајни, онолико ко-
[35] лико их буде могао наћи, и који ће бити ослобођени сваке пореске обавезе“. Цар Јован III Ватац, обновитељ и велики добротвор манастира Лемвиотисе, изашао је у сусрет овом тражењу својом простагмом од јуна 1227. године.[57] Истина, цар не каже изричито да ће Лемвиотиса имати право да прими онолико парика колико их буде нашла, као што је то покушао да постигне Герасим, али како се не одређује ни њихов највећи број, ствар се своди на исто, тј. на неограничену дозволу. Подвуцимо још да је имунитет дат Лемвиотиси за њене нове парике необично широкогруд, јер поред осталих дажбина, он се односи такође и на σιταρκία и загонетну ἀγάπη које се у то време чешће искључују из имунитета. Нови парици служиће само манастиру; додељени су му да би вршили радове за манастир: εἰς συγκρότησιν τῶν τῆς μονῆς δουλειῶν — реченица која ће се убудуће често понављати приликом уступања парика елевтера, одн. туђинаца непознатих државној благајни.

Лемвиотиса је убрзо искористила добијену привилегију. У царској простагми упућеној стратопедарху Фоки, децембра 1234. године, каже се да су калуђери населили на своје имање неколико туђинаца непознатих државној благајни (καί τινας ξένους καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστους),[58] и у практику који је Фока сачинио за манастир, марта 1235. године, у селу Вари, после 14 паричких породица уписано је као одвојена група 6 породица ових туђинаца непознатих државној благајни, који су на овај начин коначно везани за посед Лемвиотисе.[59] После овога, у свим царским привилегијама датим Лемвиотиси, наћи ћемо, поред парика, као посебну групу те туђинце непознате државној благајни, чији се број, без сумње, повећао током времена.[60]

[57] M. M., IV, 248—249.
[58] Ibid., 5.
[59] Ibid., 14.
[60] Ibid., 21, 25, 27, 30: хрисовуље из 1235, 1258 (за ово датирање, cf. *Dölger*, B. Z., 27, 299 sq.), 1262, 1284.

Престанком контроле броја сељака на великим поседима, феудалци су опет извојевали потпуну победу. Нема
речитијег доказа за то до једне хрисовуље Михаила VIII [36]
Палеолога из 1263. године, која светогорској Лаври даје имунитет за све људе ослобођене порезе и непознате државној благајни који се у том тренутку налазе на њеном имању или ће се ту населити у будућности.[61] Овлашћења на основу којих се могу без икаквог ограничења узети нови парици, још релативно ретка у доба Никејског Царства, постају масовна појава у време Палеолога. Она су давана манастирима, као и световним поседницима, па чак и пронијарима када им је уступано право наследства њихових пронија.[62] Царске хрисовуље које потврђују власништво и привилегије велепоседника завршавају се све чешће, ако не и редовно, изјавом да се додељен имунитет односи и на људе слободне од порезе и непознате државној благајни који су се населили на поседима имунисте. Далеко од тога да ограничи број нових досељеника, царска власт сада често сама одређује да господар може сместити на свом имању парика „онолико колико нађе“, „гдегод их буде нашао“, „онолико колико му буде могуће“ итд. — већ према томе шта је заинтересована страна тражила у свом захтеву. Дефиниција положаја ових нових елемената, непрецизна и променљива у почетку, устаљује се и они се означавају чврсто устаљеним терминима као „слободни људи“ (ἐλεύθεροι) и „туђинци“ (ξένοι), некад чак као „убоги“ (πτωχοί), као „непознати државној благајни“ (ἀνεπίγνωστοι τῷ δημοσίῳ) и све чешће као „неуписани у практике других поседника“ (μὴ καταγεγραμμένοι ἐν πρακτικοῖς τινων ἄλλων).

На другом месту дао сам прилично исцрпну студију о тим људима који се називају „слободним“, људима без куће и огњишта, који су прелазили са једног поседа на други и који, кад се настањују на манастирским или световним имањима, не стапају се са сталним становништвом парика и врло ретко се извлаче из свог веома бедног стања, које их је присиљавало на стално нова премештања.[63] Међутим, само
развитак који смо овде изложили може нам јасно пока- [37]
зати генезу ове посебне групе византијског сељаштва, која

[61] *Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, n. 4, 66.
[62] Хрисовуља Андроника II Георгију Трулину из 1318: M. M., V, 89—90.
[63] Féodalité, 330 sq. В. у овој књизи стр. 69 и д. и „Елветери. Прилог историји сељаштва у Византијском царству“. у књ. II, 196 и д.

је постала тако многобројна и одиграла тако видну улогу у сеоском животу Византије под Палеолозима.

Ова еволуција несумњиво много доприноси расветљавању сталног слабљења царске власти. Уосталом, наше истраживање је показало да се царска влада противила тежњама велепоседника дуже и упорније него што се то веровало. Њена капитулација у XI веку није била ни коначна ни потпуна. У веома важном питању радне снаге, царска власт је сачувала контролу још скоро два века. Али, с друге стране, наше испитивање исто тако је показало да је крајњи резултат и у овом случају био одлучан пораз централне власти.

Свакако, чак и дозвола дата унапред, али додељивана сваки пут (ма како често то било) као специјална милост и подређена извесним условима (ма колико се мало водило рачуна о њима), представља ипак неку врсту контроле. Надзор и регулисање свих економских и других односа поданика били су дубоко укорењена традиција у Византији, које се царска власт упорно придржавала. Али, необично лабава контрола на коју је централна власт, у својој све већој слабости, свела политику надзиравања, некада тако енергичну и ефикасну, није за тежње великаша представљала више никакву препреку.

Штавише, променило се тежиште ове ослабљене контроле. Услов на којем је царска власт некад најјаче настојала, као што смо већ видели, био је да нови сељаци, које су велепоседници примали, не буду обавезни према држави, да буду „непознати државној благајни" и да не буду уписани у државне практике. Међутим, овом основном принципу, на којем се у почетку заснивала њена целокупна политика контроле, прикључује се у доба Палеолога други услов, на који смо већ указали, а то је да придошлице не смеју бити уписане у практике других поседника (ἐν πρακτικοῖς τινων ἄλλων), тј. не смеју припадати неком другом властелину. Документи из доба Палеолога наводе час упоредо оба ограничења, час се опет задовољавају да назначе једно или друго, тако да неки пут стара формулација, чији је циљ био
[38] да штити државне интересе, бива замењена новом, која води
рачуна, пре свега, о интересима феудалних поседника. Јер, очигледно је да забрана примања парика уписаних у практике других господара служи да заштити поседнике од губљења њихових парика. Она одржава исти дух као и изричита одлука Андроника II у хрисовуљи издатој граду Јанини 1319. године „да нико не прима на своју земљу туђег парика".[64]

Међутим, упркос чињеници да се право примања новодошлих парика даје под изричитим условом да су ови ослобођени сваке обавезе према држави или другом господару, извесно је да су ови „слободни људи" већином били бивши парици који су успели да побегну са имања својих господара и да прикрију трагове свога порекла. Као последица економске беде и несређених прилика, број ових избеглица се морао брзо повећавати, тако да у касној епохи овај несталан елеменат, који је водио скитачки живот, постаје све многобројнији. Разорни ратови, а нарочито турске најезде створили су масу нових бегунаца који су притицали из опустошених крајева. Једна српска хрисовуља Стефана Душана, издата руском манастиру на Светој Гори, врло добро описује ситуацију овим речима: „Када су Турци заузели Анадолију, слободни људи грчког порекла нагрнули су на земље Цркве".[65] Одиста је значајно да се представници овог осиромашеног и несталног слоја византијског сељаштва обележавају поред уобичајеног назива елевтери, слободни људи, и као „странци", ξένοι. Током времена, овај назив постаје све распрострањенији.

Макако био велики број ових сиромашних лутајућих земљорадника, прохтеви феудалних властелина изгледа да су били још већи. Да би појачали радну снагу на својим имањима и повећали број својих обвезника, византијски племићи покушавају да стекну што је могуће више „слободних људи". Они не чекају само пасивно да ови дођу, већ се труде да их привуку свим средствима, доводећи их споља и чак отимајући их од својих суседа. Понекад је то изазивало спорове и парнице. Тако по једном интересантном до-
кументу из 1348. године, сачуваном у архиви светогорског [39]
манастира Кутлумуша, манастир Алипија, који се после спојио са Кутлумушом, поднео је жалбу против „архонтопула" Сера који су приграбили његове елевтере и сместили их на своја имања. Притешњени пред црквеним судом у Серу, сведоцима и документима, архонти су били приморани да врате манастиру ове „слободне људе", чија више него варљива „слобода" проистиче из овог документа на веома убедљив начин.[66]

[64] M. M., V, 83.

[65] Акты Русского на св. Афоне монастыря, 365. Cf. *Каждан*, op. cit. 135.

[66] Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, n. 21.

Да настањивање елевтера на доменима велепоседника није било препуштено случају и да се улога заинтересованог властелина није ограничавала на пасивно чекање и прихватање оних који би му долазили по сопственом нахођењу види се веома јасно из царских хрисовуља. Антиципирајући њихов долазак и одобравајући унапред имунитет новодошлих, понекад хрисовуље изражавају ову привилегију речима: „ако слободни људи (или туђинци), непознати државној благајни и неуписани у практике других господара, дођу да се сместе на манастирским земљама . . .", а понекад на још убедљивији начин: „ако манастиру успе да доведе (προσφέρειν или προσάγειν) слободне људе и туђинце непознате државној благајни . . . итд.". Један веома занимљив документ из 1314. године предвиђа и једну и другу могућност и прави веома јасну разлику између њих. Према овом акту деспота Димитрија Палеолога, хиландарски калуђери су му најпре тражили овлашћење да настане на својим имањима десет људи страних и непознатих државној благајни: ово је један од ретких примера где је још у то време био одређен број нових парика. Али, пошто су добили ово овлашћење, калуђери су упутили деспоту нов захтев и тражили да им се одобре сви туђинци које они буду успели да доведу или који буду сами дошли да се настане у селу Лозици
[40] (ὅσους φέρωσι ξένους, καὶ ὅσοι μόνοι ἔλθωσι). Деспот не одбацује ову молбу, али, у вези са новим парицима, поставља веома карактеристичну ограду, иако не одређује њихов највећи број, као што би то пре неколико векова урадила византијска власт: манастир Хиландар имаће право да настани нове парике, који буду сами дошли или које манастир доведе, изузимајући при томе оне које ће локални представник власти успети да прибави за себе; ови парици припадаће држави (πλὴν ὅσους φέρει ἡ κεφαλὴ τοῦ χωρίου τούτου, ἵνα ὑπάρχωσι τοῦ δημοσίου).[67]

Дакле, као и феудални поседници, и византијске власти су настојале да набаве допунску радну снагу и да дођу до нових парика, везујући људе назване слободнима за државна имања. Све ово јасно показује да је у царству владала велика оскудица у земљорадничкој радној снази. Супарништво које је из тога произишло између власти и феудалаца продужило се вековима. Из једног периода у други, оно је добијало разне видове, веома карактеристичне баш у својој разноврсности.

[67] Actes de Chilandar, n. 30.

III

КАРАКТЕРИСТИКА ВИЗАНТИЈСКЕ ПАРИКИЈЕ ДА ЛИ ЈЕ ПОСТОЈАЛО НЕЗАВИСНО СЕЉАШТВО У КАСНОМ ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ?

Пошто смо говорили детаљније о сиромашним елевте- [41]
рима, није потребно, чини ми се, да се даље задржавамо на чињеници да ти људи који су називани слободним нису били, као што се то некад веровало, слободни сељаци, тј. мали независни поседници. Ову очигледну чињеницу признају, уосталом, данас сви стручњаци.[68] Али, с друге стране, сви они су чврсто уверени да је у свим епохама византијске историје постојала класа малих независних поседника која је сачувала своју слободу до пада царства.

Ако је то било тако, како су се у Византији називали ови слободни поседници? Под којим именом су се они крили? Јер, ако су постојали, они су се тако добро крили да модерни истраживачи имају доста муке да их пронађу. Осим елевтера (ἐλεύθεροι), навођено је много других термина који су тобоже служили за означавање слободних и независних сељака, као ἔποικος,[69] или као οἰκήτωρ, χωρίτης, κωμήτης, ἐνυπόστατος, κτήτωρ, λεπτοκτήτωρ, γονικάριος.[70] Међутим, ови изрази, који имају сви веома општи смисао, значили су, у ствари, „становник, домаћин, сељанин, поседник, мали поседник, наследни поседник". Они су сасвим лепо могли да означавају и зависне парике, и није тешко доказати да су они то стварно и означавали. П. Харанис у основи је ово врло добро оценио. Али, критикујући своје претходнике што су претпостављали да поменути изрази обележавају слободне сељаке у правом смислу речи, Харанис сам прави изузетак за појам наследних поседника (γονικάριος) који, по њему, несумњиво означава независне поседнике.[71] Међутим, многобројни су случајеви у којима се и овај израз примењује

[68] Изгледа да једино *Горянов*, Виз. крестьянство при Палеологах, Виз. Врем., III (1950), 28, још то није увидео.

[69] Теза Успенског, одбачена у више махова најновијим истраживањима (Панченко, Острогорски, Каждан), али је још увек прихвата *Горянов*, op. cit., 48 sq.

[70] Cf. *Dölger*, Die Frage des Grundeigentums in Byzanz, 10 = Byzanz und die europäische Staatenwelt, 223.

[71] *Charanis*, On the Social Structure and Economic Organization of the Byz. Empire, 122 sq.

за парике.[72] Било би, уосталом, врло чудновато кад би било друкчије, пошто су парици имали, без икакве могуће сумње, породичних наследних имања и били су, према томе, наследни поседници, γονικάριοι.

Дакле, неки одређен појам који би обележавао класу слободних сељака насупрот класи зависних парика не налази се у византијским изворима. Штавише, сама чињеница да су се у Византији слободнима називале сиромашне скитнице, без куће и кућишта, па, према томе, без одређених обавеза, као да показује да сâм појам слободе, у смислу који модерни историчари желе да му припишу, није био познат Византинцима.

Свакако, иако врло упадљива и значајна, ова чињеница још не доказује да класа независних сељака није ипак постојала у последњим вековима царства. Ово питање мора се ближе проучити с обзиром на његов значај и опште уверење научника у одржавању класе слободних сељака до краја Византије. Истина, византинолози једнодушно изјављују и понављају да је мали независан посед био у опадању од времена Македонске династије, да га је отада било све мање, да је његов положај постајао све безнадежнији и да је његово постојање било угрожено. Али, иако стално у опадању и у сталној опасности да ишчезне, он по њима није никад престао да постоји.

Наведимо само једног од најславнијих византинолога,
[43] Ф. Делгера, који, уосталом, овом приликом, само савршено јасно резимира опште мишљење: „слободни сељачки посед постојао је у свим временима Византијског Царства и у свим његовим областима... О неком потпуном апсорбовању слободног сељаштва од стране великог поседа не може бити говора..." И мало даље: „Постојање многобројних слободних сељачких општина у пуном XIV и XV веку је ван сваке сумње".[73] Сматра се, чак, да је одржавање малог независног поседа било карактеристична црта Византијског Царства, која је одвајала сеоску привреду Византије од такве привреде у феудалним земљама Запада.[74]

Доказ његовог постојања огледао се, наводно, у правној способности византијских сељака. Документи стварно при-

[72] Такав је и случај са Гунаропулима које наводи Харанис и који су свакако били парици Лемвиотисе и других господара. О Јовану Гунаропулу, наведеном у М. М., IV, 93, за кога би се по *Charanis*, op. cit., 126, а и по другим научницима, могло тврдити да је слободан сељак, в. мало даље, 379 и д.

[73] *Dölger*, op. cit., 223 и 224.

[74] *Rouillard*, op. cit., 140 et passim.

казују византијске сеоске општине у спору са својим суседима. Њихови чланови се појављују пред судом и као парничка странка и као сведоци. Један од најбољих познавалаца византијских докумената, и овога пута мислим на Ф. Делгера, налази у томе „најсигурнији знак" слободе сељачких општина. Јер, по њему, било би „сасвим непојмљиво" да би једно село парика уопште могло да води спорове као законски призната правна странка.[75] Међутим, са изненађењем констатујемо да од три документа која он наводи у прилог својој тези, два нам изричито говоре да су сељаци, о којима је реч, били парици пронијара. У ствари, становници села Потама са којима је манастир Лемвиотисе водио огорчен спор били су парици пронијара Сиргариса, „вазалног ритера" цара Јована Ватаца. Ово их, међутим, не спречава да се више година споре са манастиром: иако они сами себе називају „парицима храброг ритера Сиргариса", они се појављују пред судом дукса Тракесијске теме као и пред судом митрополита Смирне, упорно бране своје право, па се чак и обраћају жалбама цару. Треба такође подвући да се међу сведоцима које је позвао дукс Тракесијанаца не појављују само Сиргарисови парици, као и свештеник и нотар из њиховог села, који је такође парик, већ и два парика из [44]
суседне проније.[76]

Парици пронијара били су исто тако становници села Малахија, које нешто касније са Лемвиотисом води спор око неког већег имања. Царска наредба из 1262. године, решавајући овај спор између две странке, каже нам, наиме, да је ово село било дато у пронију царевом течи Георгију Комнину Анђелу.[77] Према томе, сељаци нису морали да буду „слободни" да би се појављивали пред судом и деловали као правно лице.

Дакле, упркос Делгеру и Харанису, може сасвим лако да се и у случају становника села τοῦ Γενικοῦ ради о парицима, који једним актом из 1283. године предају Лемвиотиси један манастир смештен у њиховом селу,[78] а исто тако и становника Неохорија, који као и они из Потама и Малахија и још многи други, воде спор са Лемвиотисом око неких поседа. Они су се били домогли земљишта које је припадало Лемвиотиси. Пошто су, међутим, калуђери поднели

[75] *Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Leipzig, 1927, 67. n. 2.

[76] M. M., IV, 36, 37, 38, 40.

[77] Ibid., 212—214.

[78] Ibid., 265—266.

тужбу, спор је решен у корист манастира, па су становници Неохорија једним актом од 1293. године изјавили да прихватају ову одлуку.[79] Харанис подвлачи чињеницу да је тужба калуђера била поднета непосредно против сељака и да је поменута изјава срочена од самих сељака. То би по њему био још један доказ о независном положају сељака.[80]

Али, ево једног документа из 1238. године, издатог истој Лемвиотиси од стране једне друге групе сељака, који демантује овај на први поглед тако логичан закључак. Пет сељака, који потписују овај докуменат, враћају манастиру два маслинова стабла која су му отели људи њихових господара (οἱ ἄνθρωποι τῶν αὐθεντῶν ἡμῶν): они то чине да би окончали један дуготрајан спор.[81] Дакле и ови сељаци представљају правну странку пред судом. У том својству они воде спор, а затим одустају од даљег спора по сопственој
[45] одлуци и тада дају изјаву која има пуну правну важност, а коју манастир чува у својој архиви као пуноважан доказ својих права на спорна маслинова стабла. Међутим, ови сељаци су свакако били парици, јер су били потчињени властелину кога сами помињу у свом документу.

Сеоска општина у Византији показује одиста велику виталност. Она се вековима одржава и појављује се у многим документима као уједно економска, административна и правна јединица. Често се такође налазе групе сељака и сељачких породица које имају заједничке поседе и које њима заједнички располажу. Међутим, није овде реч о независној сељачкој општини већ о општини парика која се одржала у потчињеном селу касне епохе. Није, наиме, парик у Византији никад сматран за неслободно лице. Било је, према томе, природно да му се признају законска права.

Много сложеније је питање да ли је и под којим условима византијски парик могао да отуђује своја непокретна добра. Доиста, познат је велики број докумената из којих се види да мали поседници продају и дају манастирима своја непокретна добра. Опште узев, повеље не прецизирају положај ових продаваца и дародаваца, али с обзиром на више него скромне обиме њихових добара, нема сумње да се добрим делом ради о сопственицима сељачког порекла. Ако би било тачно да само слободни и независни сељаци могу да отуђе своја имања, онда би ови документи пружали непобитан доказ о постојању бројне класе независних се-

[79] Ibid., 231.
[80] *Charanis*, op. cit., 129.
[81] M. M., IV, 92.

љака у касном добу. Потребно је, према томе, да сазнамо да ли су парици могли или нису отуђивати своје поседе и која су била ограничења са којима се сукобљавало њихово право да располажу својим добрима. У овом је суштина проблема који ћемо покушати да разјаснимо.

На првом месту, не треба губити из вида да су постојала извесна ограничења у свакој легалној продаји непокретних добара, на основу права првенства куповине признатог суседима продавца. Ово право суседа, πλησιασταί, које води порекло од протимезе (προτίμησις) из раније епохе, обавезује продавца да предложи куповину својим суседима и да се другим купцима обрати само у случају да суседи одбију куповину. Према документима, нема сумње да је ово право остало на снази и у касној епохи и да његова примена није никад престала. Могу се чак навести више случајева опозивања продаје у корист суседа који траже своје право.[82] Свакако, најчешће је то био властелин продавца који је био у стању да искористи своје право првенства, пошто су његови поседи били испреплетани са има- [46]
њима парика. На овај начин, принцип протимезе, уперен некада против ширења велепоседа, постао је оружје у рукама моћних и ново средство за повећање њихових поседа.

Штавише, властелин је имао посебна права на земљу својих парика као врховни господар целокупне територије која припада његовом домену, подразумевајући ту и сељачке парцеле. Ако би парик умро не оставивши наследнике, или ако би напустио своје имање, оно би припало властелину, на основу истог принципа по којем би земља без господара, такозвана ἐξαλείμματα, прелазила у државне руке. Зато видимо да византијска властела, световна и црквена, поставља захтев на поседе својих умрлих парика. Тако је, 1257. године, пронијар Михаило Петрица тражио 16 маслинових стабала која је манастиру Лемвиотиси завештао један сељак из Мантеје, јер је овај сељак био његов парик.[83]

У једном документу из 1281. године, суд Смирнске митрополије, решавајући спор између Лемвиотисе и манастира Св. Павла на Латросу (τοῦ Στύλου), признаје Лемвиотиси право на 9 маслинових стабала и на једну њиву од 2 модија који су приспели овом манастиру као угарено власништво (ἀπὸ ἐξαλείμματος) његовог парика Георгија Гунаропула.[84] По-

[82] Ibid., 153—154; Actes de Chilandar, n. 160. Cf. *Каждан*, op. cit., 87.
[83] Ibid., 69—72.
[84] Ibid., 93—94.

траживања супротне стране, манастира Св. Павла, одбачена су; насупрот томе, потврђује се овом манастиру власништво 14 суседних стабала купљених од Јована Гунаропула, пошто овај није био парик Лемвиотисе као његов брат Георгије. Ово, уосталом, не значи да Јован Гунаропул није био уопште парик већ „слободан сељак“, као што се то често тврдило.[85] Ангелов види, чак, у овом документу „најизразитији доказ за разлику која је постојала између слободних сељака и парика у односу на њихово право да располажу својим земљишним поседима“. Попис имања Лемвио-
[47] тисе, који је саставио стратопедарх Фока 1235. године, помиње међу манастирским парицима удовицу Михаила Гунаропула са њеним синовима Георгијем и Јованом.[86] По свом пореклу, Јован Гунаропул је дакле био парик Лемвиотисе, као и његов старији брат и већина чланова многобројне породице Гунаропула. Није сасвим јасно како би он после могао постати независан сељак. Али, изгледа, да је он, за разлику од свога брата који је остао на имању Лемвиотисе, постао касније парик неког другог господара или парик државе, уколико изјава сведока дата после смрти оба брата, а која је послужила као основа за судску одлуку, није била измишљена у корист манастира Св. Павла. Такву могућност никад не смемо одбацити.

У сваком случају, признавана су права властелина на имања његових парика, што је уосталом сасвим природно. У овим условима, изненађује на први поглед што међу многобројним сачуваним документима о продаји у архивама манастира налазимо данас само један у коме се продавци изричито позивају на одобрење свога господара: реч је о често навођеном документу парика господара Алексија Амнона, који, 1301. године, продају манастиру Есфигмену једну њиву од 25 модија за 35 перпера, и који изјављују да су то учинили са пристанком и одобрењем свог господара (μετὰ βουλῆς καὶ καταδοχῆς κυροῦ Ἀλεξίου Ἀμνῶν).[87]

Спомиње се истина још један документ из 1193. године у којем два становника једног села на Криту продају виноград нотару Лаву Оресту и изјављују да су о томе обавестили (εἴδησιν δεδώκαμεν) поштованог господара логаријаста Михаила Хрисоберга, као и самог дукса Крита.[88] Међутим, не изгледа уопште сигурно да су продавци били парици логаријаста Михаила Хрисоберга. Упадљиво је да они не траже само дозволу од њега већ и од дукса Крита. По свему судећи, ови становници Крита су били државни парици и логаријаст Михаило им је дао тражено одобрење за продају винограда не као њихов властелин већ као представник владе, да би тако потврдио да се ова продаја нотару [48]
Лаву Оресту не противи законском пропису, нарочито праву суседског првенства. Ово потврђује напомена продаваца који подвлаче да нису нашли других купаца „ни у непосредној близини ни даље“.

[85] *Панченко*, Крестьянская собственность, 99 sq.; *Charanis*, op. cit., 126; *Ангелов*, op. cit., 81.
[86] M. M., IV, 13.
[87] Actes d'Esphigménou, ed. Petit et Regel, n. 4, 7.
[88] M. M., IV, 125. Cf. *Dölger*, Finanzverwaltung 67, n. 7; *Ангелов*, op. cit., 81.

Према томе, документ парика господара Алексија Амнона је једини познати документ који се јасно и неоспорно позива на дозволу властелина. Да је жеља ових сељака да продају своје имање манастиру Есфигмену добила подршку Алексија Амнона сасвим је природно: истим актом он сам је поклонио манастиру једну малу парцелу у Јерисоу. Било би одиста исувише смело када бисмо из овога закључили да никакво отуђивање паричке земље није било могуће без изричите дозволе господара и да су сви сељаци, за које знамо да су продавали своју земљу, не помињући такву дозволу, уживали потпуну независност, другим речима, да су међу овим одиста безбројним сељацима-продавцима једино Амнонови парици имали господара. Формулација документа мењала се од случаја до случаја и било би непрезно извући било какве далекосежне закључке из њиховог ћутања. Видећемо уосталом да се одобрење властелина могло испољити и у другим видовима, а не само као непосредна и изричита дозвола.

Ево једног документа из 1232. године којим Михаило Какава са женом, три сина и другим двема сељачким породицама, укупно 11 особа, продаје Лемвиотиси 27 маслинових стабала у селу Панарету за суму од 8 номизми. Ако би се о томе знало само из овог акта закључило би се свакако да су Какава и остали били слободни поседници. Продавци наводе поименце четири суседа (πλησιαστάς) свога имања и изјављују да су огласили продају. Међу сведоцима налазе се одиста потписи двојице тих суседа. Манастир се обавезује да плати Какави годишњу епителију у износу од једне номизме.[89]

Епителија (ἐπιτέλεια), коју је годишње плаћао купац, служила је, као што је познато, за подмиривање пореских обавеза продавца у корист државне благајне или продавчева

[89] Ibid., 77—79.

господара. Из једног акта који је 1238. године, дакле шест година касније, издао апографевс катепаната Смирне Јован
[49] Костомир, сазнајемо да је овом приликом поменуту епителију наметнуо Лемвиотиси сам дукс Тракесијске теме, теча царев Јован Анђео. Међутим, манастир није последњих година плаћао ту епителију, па га је апографевс Јован Костомир ослободио једном за свагда ове обавезе изјављујући, у сагласности са калуђерима, да је наметнута епителија била неправедна, пошто имање о којем се радило није доносило никаквог прихода.[90]

Разуме се да је ово тврђење било од почетка до краја измишљено. Манастир никад не би дао 8 номизми за имање које није доносило приход. И калуђери су увек пазили да у царским хрисовуљама које потврђују поседе Лемвиотисе буду наведена маслинова стабла купљена од Какаве.[91] Ово је интересантан пример ситних подвала које су доста често чинили византијски чиновници у дослуху са побожним калуђерима.

Сада нас, међутим, више интересује судбина Какаве. Ослободивши манастир епителије која му је била наметнута у корист државне благајне, апографевс Јован Костомир објашњава да је овај намет не само био неправедан већ да, поред тога, државној благајни уопште није потребно давати епителију за имање купљено од Какаве, јер је, по његовој наредби, овај сељак (свакако са породицом и својим друговима) сада премештен на друго имање на којем он плаћа војне дажбине и све државне порезе, као други парици (καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ πάροικοι).[92] Као други парици: према томе, Какава је био парик. Али наравно не манастирски парик, као што се погрешно тврди полазећи од укорењеног уверења да не постоје други парици сем оних који припадају велепоседницима. А. Каждан наводи чак случај Какаве као доказ да су у XIII веку византијске власти могле слободно располагати манастирским парицима.[93] Јасно је да су Ка-
[50] кава и његови ортаци били државни парици: управо стога је манастир морао плаћати епителију у корист државне благајне. Државни парици били су, исто тако, сви они

[90] Ibid., 85—86.
[91] Ibid., 20, 23, 29: хрисовуље из 1235, 1251. и 1284. године, које све говоре о 58 стабала купљених од Какаве. Уп. такође Фокин попис из 1235: Ibid., 8. Према томе, поред 27 стабала о којима се ради у Какавином документу из 1232, овај је морао продати Лемвиотиси још 31 стабло пре 1235. године.
[92] Ibid., 86.
[93] *Каждан*, op. cit., 103.

остали сељаци на које циља апографевс Јован, рекавши да Какава плаћа држави све порезе и таксе као други парици. Какава и његови другови су, према томе, припадници оног широког слоја државних парика, које научници нису запазили, а који због тога нису ништа мање важни.

Али, иако су парици, Какава и његови ортаци продају своје имање и нико не оспорава њихово право да то учине. У свом акту они изјављују да то чине познавајући законе и поштујући законске прописе. Управник Тракесијске теме лично признаје законитост њиховог акта, наметнувши купцу у облику епителије плаћање дажбина којима је њихово имање било опорезовано у корист државне благајне. Јасно је, према томе, да су државни парици имали право да продају своје поседе, под условом да купац преузме њихове пореске обавезе, тј. да плаћа епителију државној благајни. Уосталом, у случају о којем је реч, Лемвиотиса је, видели смо, подржана од стране апографевса Јована Костомира, успела да се ослободи и ове обавезе.

Да ли је било у томе неке разлике када је реч о властеоским парицима? Ево два документа која одговарају на ово питање. Године 1274, митрополит Јован Смирнски дао је једну парцелу, која је припадала његовој цркви, у селу Мантеји, калуђеру Калинику Скулату, да на њој засади виноград с тим да тај виноград припадне њему и његовој деци и да са њега ужива све плодове. Митрополит назива ову особу „вечитим слугом" — διηνεκὴς δουλευτής — своје цркве и верним чуварем црквених добара. Као што је познато, потчињеност једног дулевта је у принципу већа од потчињености правог парика. За своју парцелу Калиник Скулат је морао годишње плаћати смирнском митрополиту симболичну суму од четвртине перпере, као знак своје зависности.[94]

Међутим, 1238. године, Јован Скулат и његова сестра Ирина, деца калуђера Калиника Скулата, продају мана-
стиру Лемвиотиси за суму од 11 перпера парцелу коју је [51]
митрополит Јован дао њиховом оцу и виноград који је овај засадио. Лемвиотиса се обавезује да плаћа на име епителије 4 кокија (требало би 6 к.).[95] То је интересантан пример који показује како један потчињен посед може бити врло лако отуђен без дозволе господара, или бар без помена такве дозволе. Документ Јована Скулата ниједном речју не помиње дозволу; у њему би било исто тако узалудно тражити

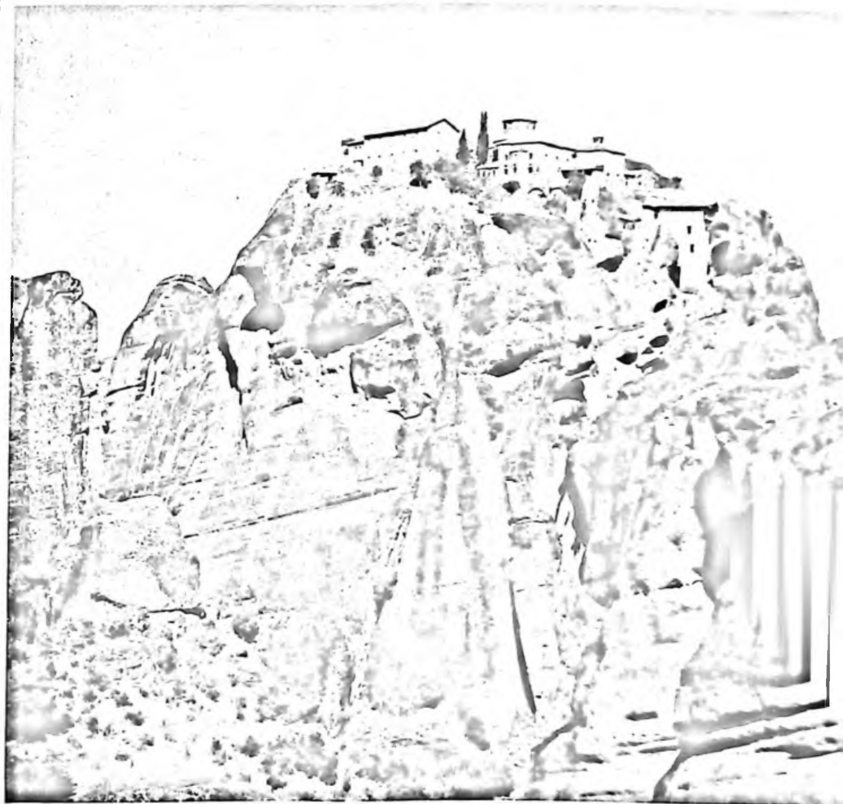
[94] M. M., IV, 84—85.
[95] Ibid., 131—132.

ма какав наговештај о зависном положају породице Скулата у односу на Смирнску митрополију. Међутим, Лемвиотиса није нашла ништа незаконито у акту Јована Скулата, јер га је чувала у својој архиви као доказ својих права на виноград купљен од овог кмета смирнске цркве. Питамо се: колико има сличних случајева међу оним документима за које се сматра да су их издали тобоже слободни сељаци? Јер, немамо често срећу да пронађемо порекло продатог имања и да одредимо тачан положај продавца. Уосталом, две године касније, 1285. године, Лемвиотиса је дала Скулатов виноград пронијару Георгију Петрицу у замену за део воћњака, који је овај добио од свога таста, и за три маслинова стабла;[96] пример више како је лако и брзо земљишни посед у Византији мењао господара.

Наведимо још један врло занимљив случај. Један парик Лемвиотисе, који се звао Кутулис, купио је од једног калуђера (не каже се из којег манастира) њиву од 6 модија за суму од једне перпере. Њива је била, каже се, лична и наследна својина тог калуђера. Ова њива припадала је Кутулису више година а да га нико није узнемиравао, када је његов сусед, нотар Керамарис, човек — што вероватно значи парик — великог друнгарија Гавале, бацио око на ову плодну њиву и тражио од Кутулиса да му је прода за исту суму од једне перпере. Пошто је Кутулис то одбио, овај је прибегао сили. Немоћан да брани своја права (Лемвиотиса је остала необично уздржана и није му пружила никакву помоћ), Кутулис је пребегао код Кумана и њиховом помоћи дочепао се једног зевгара, тј. једне запреге во-
[52] лова свога противника и држао их као залогу. Сада се и Керамарис споразумео са Куманима и поново дошао до својих волова, пошто је Кутулису дао 2 перпере, а Куманима већу количину вина „које овај народ веома много воли". На овај начин, он је постао господар спорне парцеле. Тек после његове смрти и смрти сиротог Кутулиса, Лемвиотиса се умешала у ствар. Према судској одлуци, Керамарисов син је морао да врати њиву, које се његов отац незаконито домогао, манастиру Лемвиотиси, „господару покојног Кутулиса, јер је овај био манастирски парик", објашњава текст (τὴν δεσπότιν τοῦ Κουτούλη ἐκείνου πάροικος γὰρ ἦν οὗτος τῆς μονῆς).[97]

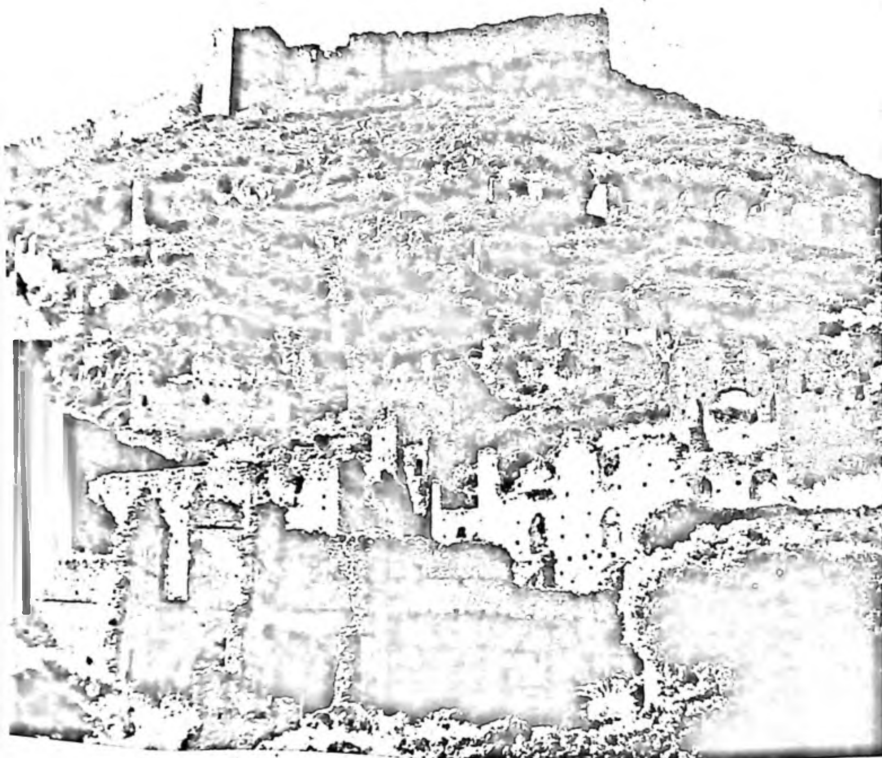
Овде поново видимо да је манастир могао да полаже право на имање свога умрлог парика. Али, за време њего-

[96] Ibid., 92—93.
[97] Ibid., 130.

20. Велики Метеори, манастир Преображења (Фототека Courtauld Institute of Art).

21. а и б. Хрисовуља Андроника III, као савладара Андроника II, издата манастиру Хиландару јула 1317. →

22. Мистра. Поглед са севера на рушевине средњовековног града. (Фото Д. Тасић)

вог живота Лемвиотиса није користила своја права и није чак показивала никакав интерес за имање које је Кутулис купио за своје паре, заузимајући потпуно равнодушан став. Овај занимљив случај показује нам да су парици могли да увећавају своје поседе купујући о сопственом трошку земљу од трећег лица. Према томе, они су могли да имају сопствену земљу, која није припадала поседу њиховог господара, и да њоме слободно располажу. По свему судећи, ништа не би спречавало Кутулиса да препрода своју њиву ако би му то одговарало.

Занимљиво је напоменути да често парици продају своја добра, или, боље рећи, неке делове својих имања сопственим господарима. Свакако да се овде ради, с једне стране, о сиромашним сељацима који немају средстава да сачувају своје поседе и да за њих плаћају дажбине. С друге стране, ове продаје се могу објаснити управо чињеницом да су парици могли да имају имања и ван поседа свога господара, било да су ова имања представљала, као на пример њива коју је купио Кутулис, њихово непосредно власништво, било да су била зависна од другог господара.

Нарочито је значајан низ докумената који се односи на манастир Неа Петра у Тесалији, задужбину Николе Малијасина и његове жене. Овај низ докумената почиње необичним документом, који се често наводио. Пошто су подигли [53] манастир Неа Петра на земљишту једног од својих сељака из села Дрианувене, супружници Малијасини су одлучили да откупе ову земљу од свог парика. Разуме се, при томе се тврдило да ово земљиште не доноси никакав приход и да у ствари није било низашта. Михаило Архонтица, његов власник, каже нам, у свом купопродајном документу од септембра 1271. године, да су супружници Малијасини могли једноставно да узму његову земљу као његови господари и властелини, пошто им је цар био дао у посед целу територију Дрианувене. Али, пошто су били милосрдни и побожни, они нису хтели тако да поступе и купили су његову парцелу за суму од 12 номизми. У присуству угледних грађана Дрианувене, Михаило Архонтица прима ову суму и предаје својим господарима целу своју парцелу, свој стас (στάσις), са радошћу, како он тврди. Овом приликом сазнајемо да је његов стас обухватао зиратно земљиште, пашњаке, војњак и виноград.[98]

Стас Михаила Архонтице био је оптерећен дажбином у износу од 2½ номизме (свакако у корист Малијасина). Ме-

[98] Ibid., 396—399.

ђутим, суграђани Архонтице обавезали су се да уместо њега плаћају ову суму, додавши је на своје дажбине и поделивши је међу собом према својим могућностима. Као потврду ове обавезе, становници (ἔποικοι) Дрианувене издају сви заједно један акт, такође у септембру 1271. године. Ово је још један изразит пример о одржавању сељачке општине у потчињеном селу. Разуме се да они такође тврде да ово чине без икакве принуде, по сопственој вољи, подстакнути захвалношћу према племенитом пару Малијасина и из љубави за њихову свету задужбину.[99] Тако, пошто су добили прилично велико имање Архонтице за 12 номизми, Малијасини су осигурали редовно добијање дажбине којом је ова земља била оптерећена и која ће за неколико година премашити плаћену цену.

Куповина стаса Михаила Архонтице, на коју ћемо се касније још вратити, била је условљена посебним приликама. Пошто је ова ствар уређена, Малијасини су почели да
[54] откупљују винограде околних сељака. С краја исте 1271. и из 1272. године сачуван је читав низ купопродајних уговора склопљен између Малијасина и њихових сељака.[100] Сви ови сељаци називају Малијасине својим господарима и властелинима (κύριοι или αὐθένται ἡμῶν). Али док је куповина имања Архонтице била представљена као акт чисте хуманости, куповине винограда које нас сада интересују изложене су у уобичајеном облику таквих погодби; виногради о којима је реч налазе се углавном у селу Велистини, а не у Дрианувени, властелинском селу Малијасина.[101] У свим овим документима, без изузетака, продавци подвлаче своју крајњу беду која их приморава да продају имање да би исхранили себе и своју децу да не умру од глади. Два сељака наводе, међутим, да ће за добијени новац купити вола како би могли да обрађују своју земљу.[102] Дакле, бар у ова два случаја, продати виногради нису представљали једини непокретни посед ових убогих сељака, већ их они продају како би могли да опстану на имању које им преостаје, врло вероватно на поседу својих господара Малијасина. Свакако да је ово био несигуран излаз јер су продата имања била веома скромна, а добијена цена упадљиво ниска; највише пада у

[99] Ibid., 391—393.

[100] Ibid., 393—396, 399—402, 402—404, 407—409, 410—411, 412—414. Уп. такође 404—407.

[101] На Дрианувену се односи продаја једног напуштеног млина: Ibid., 412—414: Зоја Сиропул продаје више парцела у Дрианувени као и у другим областима за веома ниску цену од 5 перп.: Ibid., 395.

[102] Ibid., 402—404 и 407—409.

очи да сви продавци, потврђујући пријем уговорене суме, изјављују веома сличним изразима да се одричу вишка цене и да га поклањају манастиру Неа Петри, без обзира на то колики је тај вишак, макар прелазио два па чак и три пута добијену суму. На крају треба напоменути да прва два документа, која се односе на винограде у Велистини, издата у новембру 1271. године, не помињу још право првенства Малијасина,[103] док је документ од маја 1272. године у овом погледу врло изричит и подвлачи да се имање за продају граничи са поседима Малијасина.[104] Очигледно да су ово суседство и права првенства која из тога проистичу настала из претходних куповина.

Сељаци о којима је реч били су јамачно парици Малија- [55]
сина; они то сами кажу називајући осниваче манастира Неа Петра својим господарима и властелинима. Супротно овоме, парици зависни од манастира, а они сачињавају огромну већину сељака на које наилазимо у сачуваним актима, разуме се, не употребљавају ове речи за свој манастир, већ га називају уобичајеним изразима „овај или онај часни и свети манастир“. У недостатку непосредних обавештења, у већини случајева можемо да установимо положај сељака о којима је реч само на основу ближег проучавања и упоређења докумената. Уосталом, овим начином долази се, у извесним случајевима, до исто тако сигурних закључака.

Тако попис поседа Лемвиотисе који је сачинио стратопедарх Фока 1235. године и који смо већ имали прилике да поменемо, набраја парике настањене у то време у селу Вари или Миле, главном селу Лемвиотисе.[105] Међутим, лако се можемо уверити да купопродајна документа из тога доба, сачувана у архиви Лемвиотисе, потичу великим делом од парика, који су поименце наведени у Фокином попису.

Било би излишно наводити све те документе. Ограничимо се само на неке карактеристичне примере. Међу парицима настањеним у Варију, Фокин попис наводи у 1235. години, већ смо то поменули, удову Марију Гунаропул са малолетним синовима Георгијем и Јованом; а 1240. Марија „супруга покојног Михаила Гунаропула“ и њени малолетни синови Георгије и Јован, заједно са другим члановима породице Гунаропула, продају Лемвиотиси њиву од 2 модија у околини Румбака.[106] Године 1246, читава једна група се-

[103] Ibid., 399—402 и 402—404.

[104] Ibid., 407—409.

[105] Ibid., 13—14.

[106] Ibid., 195.

љака, укупно четири породице, од којих су наведена 15 лица, продају Лемвиотиси за суму од 6 перпера млин који је њихова заједничка својина.[107] Од те четири породице, две су свакако биле парици Лемвиотисе (како то показује
[56] истоветност имена и презимена, па чак и редослед по којем су њихови чланови наведени у Фокином попису); што се тиче треће породице, идентификација није сигурна, док се чланови четврте породице не налазе на списку Лемвиотисиних парика. Дакле, пре него што је постао манастирски посед, поменути млин био је у заједничком власништву групе сељака, од којих су једни били парици Лемвиотисе а други нису. Другим речима, ове сељачке породице које су толико биле везане међу собом да су имале и заједничко власништво биле су ипак зависне од различитих господара.

Штавише, један исти сељак могао је бити парик два господара. Међу Лемвиотисиним сељацима у селу Вари, стратопедарх Фока наводи неког Ксена Лега, његову жену Ану, синове Георгија и Николу и ћерку Евдокију. Међутим, овај исти Ксен Лега, са женом Аном и синовима Георгијем и Николом, продао је Лемвиотиси 1231. године за суму од 5 номизми, 18 маслинових стабала у селу Панарету. Најзначајније је то што се за купљена стабла Лемвиотиса обавезала да плаћа на име епителије по једну номизму годишње у корист племенитог витеза Сиргариса.[108] Према томе, Ксен Лега је био обавезан да за ова стабла плаћа дажбину пронијару Сиргарису. Поред тога што је био парик Лемвиотисе и обавезан да овом манастиру плаћа дажбину за земљу коју је имао у селу Вари, он је држао стабла маслина у Сирагисовом селу Панарету. Једном речју, био је истовремено парик манастира Лемвиотисе и пронијара Сиргариса.

Акт Ксена Лега каже да се 18 маслинових стабала која он продаје Лемвиотиси налазе поред оних које је дао својој ћерки у мираз. Нешто касније, у марту 1232. године, један Сиргарисов парик, Никита Кавурис и његова жена Евдокија, продају Лемвиотиси 24 маслинова стабла у селу Панарету, које је Евдокија добила у мираз и која се налазе у близини оних стабала која је недавно продао кир Ксен Лега, продавчев таст. И у овом случају, Лемвиотиса се обавезује да плати на име епителије једну перперу годишње ритеру Сиргарису.[109] Зет Ксена Лега, Никита, и његова ћерка Евдокија били су, према томе, парици пронијара Сиргариса. Међутим, Евдокија, као ћерка Ксена Лега, била је исто тако уведена међу Лемвиотисиним парицима у попису стратопедарха Фоке. Она је, према томе, по свом мужу била Сиргарисов парик, а по оцу парик Лемвиотисе.

[107] Ibid., 196—197.
[108] Ibid., 60—61.
[109] Ibid., 134—135.

Куповине које је Лемвиотиса обављала код сопствених [57]
парика привлачиле су већ у више наврата пажњу историчара.[110] При свем том изгледа да није схваћен прави смисао ових куповина, пошто није запажено да се оне односе на имања која до тада нису припадала поседу Лемвиотисе. Очигледно је да властелин није био заинтересован да купи парцеле својих парика које су се већ налазиле под његовом „парикијом", како би то рекли Византинци, сем у изузетним случајевима. Такав је случај са стасом Михаила Архонтице, на чијем су земљишту Малијасини подигли свој нови манастир, или са осиромашеним парицима, који, пошто су пали у беду, више не могу да сачувају свој део и да одговарају обавезама. Купити земљу од свог парика било је уносно за властелина само ако то земљиште није припадало његовом властелинству, тј. ако је било потчињено било другом властелину, било држави. Оваква ситуација настајала је кад би парик био зависан (и обавезан да плаћа дажбине) од више господара. Овим се објашњава што се Лемвиотиса, купивши земљу сопствених парика, обавезује на плаћање епителије. Да је купљено добро припадало властелинству Лемвиотисе, какав би био уопште смисао такве обавезе?

Уговарање епителије подразумева, природно, сагласност господара продавца, и представља према томе један облик његовог пристанка који се доста често среће у документима. Али, чак, и тамо где сагласност властелина није поменута ни у каквој форми, посредној или непосредној, треба се добро чувати од закључка да тај властелин не постоји. Формуле се мењају у документима из доба у доба, из једне области у другу и од канцеларије до канцеларије — никад није било сасвим строго утврђено шта један документ треба, а шта не треба да садржи.

Уз то, не треба заборавити да живот не тече увек по правилима, чак ни по онима која су формално утврђена. Употребљено је исувише труда да се одреде права разних класа и положаја, да би се одбацило све оно што се не слаже са претпостављеним правима. Стваран живот, богат у својим разноврсностима, не држи се увек законских прописа.

[110] *Charanis*, op. cit., 139 и 198; *Каждан*, op. cit., 112; *Панченко*, op. cit., 124.

У Византији, као и на другом месту, било је наравно
[58] људи који су се строго држали законских прописа, и оних који их се нису строго придржавали, или их чак нису уопште узимали у обзир. Можемо да наведемо врло занимљиве примере који потврђују ову истину.

Узмимо један акт стратиота-пронијара Константина Планита из 1268. године, који се односи на једно имање двојице његових парика, Василија Планита и Константина Рендакиса.[111] Имање о којем је реч представљало је баштину ових парика, означених као наследни поседници (γονικάριοι). Ипак је ово имање било уписано у практику Константина Планита и било, према томе, саставни део његове проније. За ово имање К. Планит је добијао на име епителије 2 перпере од манастира Лемвиотисе, што значи да су га поменути парици продали Лемвиотиси са пристанком свога пронијара. Ово је још један пример о продаји паричког поседа условљеној плаћањем епителије властелину. Изгледа да је К. Планит неко време редовно примао ову епителију, али 1268. године, када је као обично дошао у манастир по свој новац, сазнао је да су Василије Планит и Константин Рендакис препродали своје старо имање једном лицу чије се име не наводи. Питаћете се: како су парици могли продати оно што су већ једном продали с пристанком свога господара манастиру Лемвиотиси? Изгледа да нас ово више изненађује, но што је то изненађивало Лемвиотисине калуђере и пронијара К. Планита. Калуђери су једноставно престали да плаћају епителију пронијару, а овај видевши да су парици стварно препродали своје добро, помирио се са судбином и издао манастиру документ којим му потврђује да више нема потраживања у односу на манастир. То је управо онај документ из којег смо извукли обавештења о овом чудноватом случају.

Ништа мање није био необичан случај других чланова исте породице Планита. Године 1243, Максим Планит ступивши у манастир Лемвиотису, приложио је манастиру, уз сагласност свога брата и мајке, своја наследна породична добра и половину добара стечених куповином. Друга поло-
[59] вина остала је његовом брату Василију и мајци до краја њиховог живота, а да после њихове смрти, исто тако, припадне Лемвиотиси. Ова добра била су опорезована са 3 перпере и изгледа да се Лемвиотиса обавезала да их плаћа,

[111] М. М., IV, 89. Друга документа показују да је Василије Планит, рођак пронијара, био ђакон и да је Константин Рендакис био његов зет: Ibid., 238 и 79.

с тим да Василије са мајком даје 1½ перперу за половину имања коју су задржали. Према узајамном споразуму требало је да уживају заштиту манастира, а да му при томе не морају плаћати дажбине нити испуњавати паричке обавезе.[112]

Међутим, већ у једној хрисовуљи из 1251. године, помиње се Василије Планит као парик Лемвиотисе, настањен у манастирском селу Вари.[113] Ипак је споразум закључен између манастира и Максима Планита остао на снази. Максим је потврдио своје даровање у тестаменту од 1255. године,[114] а у јуну 1257. године оно је било још једном потврђено у посебном документу Василија Планита и његове сестре, калуђерице Анисије. Они изјављују да је одлука њиховог покојног брата потпуно одговарала њиховој сопственој жељи, и појачавају своју изјаву претераним обећањима, а и претњама на рачун оних који буду хтели да прекрше овај споразум.[115]

Још више нас изненађују чињенице које сазнајемо из једног документа дукса Тракесијске теме, Јована Торникија, издатог непуну годину дана касније, у марту 1258. године.[116] Максимов брат Василије и син Константин домогли су се имања које је он дао Лемвиотиси, и продали све, до последње њиве и последњег маслиновог стабла, не одричући се при том епителије коју је манастир плаћао за ова добра њиховој породици. Спор који је из овог произишао био је изнет пред дукса Јована Торникија. Позвани сведоци потврдили су да су Василије Планит и његов братић Константин продали њиве и маслињаке, које је Максим дао манастиру, трима разним лицима, за укупну суму од 92 перпере: лавовски део припао је Врани, који је из других докумената познат као локални велепоседник и незајажљив купац земље. Један део поседа датог Лемвиотиси задржали су Рендакис и његова нећака. Разуме се да је Јован Торнакије наредио да се спорни поседи врате Лемвиотиси.

Али, спор се није на овом завршио. Ускоро се појављују [60]
Василије Планит млађи и његов зет Константин Рендакис, који су нам већ познати, они исти који су доцније успели да двапут продају једно те исто своје имање које је припа-

[112] Ibid., 66—69.
[113] Ibid., 25. Cf. *Панченко*, op. cit., 113.
[114] Ibid., 74—75.
[115] Ibid., 86—88.
[116] Ibid., 73—74.

дало пронији Константина Планита. Они су се жалили да је њихов стриц, покојни (Максим) Планит, дао Лемвиотиси наследна имања њихове породице за време њиховог одсуства и обратили су се цару са молбом да им она сада буду враћена.[117] А цар, не видећи другог излаза до поравнавања, наредио је да се спорни посед подели.[118] Изгледа да је на крају Лемвиотиси остало врло мало од онога што јој је даровао Максим Планит. Једна хрисовуља Андроника II из 1284. године наводи међу поседима Лемвиотисе метох τοῦ Πλάνου који су калуђери организовали „на некој њиви" поклоњеној манастиру од браће Планита.[119]

У сваком случају, придржавајући се закона или не, византијски сељаци продају своја имања, делимично или у целини, како својим сопственим властелинима тако и другим поседницима. Било је, дакле, погрешно веровати да су сачувана документа о продаји потицала од слободних или независних поседника. Анализа ових докумената, за које се сматрало да пружају најсигурнији доказ у прилог постојању независног сељаштва у касном византијском царству, показала нам је, сасвим супротно, да су византијски парици имали право, или бар могућности, да продају своје непокретно имање. Наведени примери — а могло би се навести још и више — доводе нас до закључка да су продаје имања парика биле честе и да су сматране као природна и уобичајена ствар. Уколико се у купопродајним документима ради о малим поседницима и уколико се може тачно установити њихов положај, ти мали поседници су парици: било државни или манастирски, или властеоски. А у том погледу опет међу овим групама нема никакве битне разлике.

*

[61] Слика о византијском селу коју нам пружају документи изванредно је сложена. Парици су већином груписани у засеоке који припадају властелинском поседу, а њихова имања се налазе око тог засеока. Међутим, поред ових основних имања, „стасова", који су уосталом често подељени и раштркани у више парцела, сељачке породице, чак и оне сиромашније, често поседују њиве, винограде или маслињаке, који не само да су удаљени од села већ се налазе и изван властелинског имања, у саставу неког другог

[117] Ibid., 79—80.
[118] Ibid., 238—239, из августа 1259; *Dölger*, Reg., 1880—1881.
[119] Ibid., 31. Cf. *Панченко*, op. cit., 114.

велепоседа. Отуда чудновата појава да је парик понекад истовремено обавезан према више господара. Отуда исто тако она разноврсност обавеза, не само париковых према властелину или властелинима, уколико их је више, већ и посебна обавеза великаша, који се куповањем имања задуженог плаћањем порезе обавезује да плаћа епителију господару продавца, било преко парика било непосредно. Тако је Лемвиотиса плаћала епителију пронијару Сиргарису, као и сељацима, па чак и сопственим парицима, који су имали обавезе према неком другом господару, било феудалном поседнику или државној благајни. Чест је случај да видимо у византијским селима, на пример у Панарету или у Мантеји, увек у истом подручју Смирне, манастирске земље упоредо са земљама пронијара и других феудалних поседника, са настањеним разним властелинским парицима као и државним парицима, који се у том случају изричито називају δημοσιάριοι Μαντειανοὶ πάροικοι.[120]

Нема сумње да је епителија не само покривала приходе које је властелин добијао са продате земље свога парика, већ их је често знатно превазилазила, тако да је властелин имао стварне користи да прихвати такав споразум. Стопе епителије које се помињу у документима тога доба су веома неуједначене и често врло високе. Догађа се чак да епителија достиже суму равну укупној цени продатог имања.[121] Очевидно да се из тога ништа не може закључити о стварној стопи порезе којом је било оптерећено продато имање, мада су се овакви закључци изводили уз запрепашћење о поразној висини византијске порезе.[122] Опште [62]
је познато да је ово опорезивање било веома високо. Али, јасно је да годишњи порез није могао никако достићи укупну вредност опорезованог имања. Епителија и порез су две различите ствари: епителија коју захтева властелин и која укључује цену његовог пристанка на продају, коју је уговарао његов парик, могла је знатно да прелази стварну стопу порезе, као што је, с друге стране, цена за коју је сељак продавао своје имање могла да буде знатно нижа од праве вредности тога земљишта. Што су били већи прохтеви властелина, то је продавац сељак морао бити скромнији.

Карактеристична црта паричког поседа је по правилу његова наследност. Питање отуђења паричког поседа задало

[120] Ibid., 38.
[121] На пр., Ibid., 191 и 196.
[122] *Ангелов*, op. cit., 48.

нам је доста муке. Насупрот томе, проблем наслеђивања не представља тешкоће у историји сељачког поседа. У целом Византијском Царству, у свим временима, видимо како се сељаци из генерације у генерацију смењују на истом имању. Парик наслеђује добра својих родитеља и завештава их својим потомцима. Ово је чврсто устаљен обичај. И властелин нема никаква разлога да се супротставља овоме реду који му обезбеђује драгоцену радну снагу. Сматра се да је правилно и природно да париков земљишни посед припадне његовој породици, на првом месту жени, затим мушкој и женској деци. Као што ништа не спречава парика да пренесе земљу на своје синове, тако исто ништа га не омета да земљу да ћеркама у мираз. Због тога је сасвим природно што документи означавају посед парика као његово наследно добро, његов γονικόν (за разлику од добара која су могла бити накнадно стечена куповином). Свакако је властелин господар земље, а парик само придржавалац свога дела, али он води своје газдинство по свом нахођењу: он је, као што кажу документа, οἰκοδεσπότης господар — своје куће и свог газдинства.

Овде имамо противречност или боље речено антиномију карактеристичну за земљишне односе у феудалном друштву. На сваки начин, посед властелинских парика није несигурнији од поседа сељака обавезних држави, које
[63] обично називају слободним и независним сељацима, а које ми зовемо, држећи се докумената, државним парицима.

С друге стране, ништа не ограничава правну способност парика. Као што смо видели, парици се појављују пред судом као странке и као сведоци; нико не оспорава њихово право да сведоче против било кога. Они могу и да ступе у црквене редове: међу византијским парицима често наилазимо на свештенике, који при томе и даље остају парици. Необично је, али се догађа — истина ретко — да се имену парика припоји титула кира.[123]

Да ли због тога треба рећи да је зависност парика била само привидна? Овакав закључак би био сасвим погрешан. Овде се опет испољава антиномија која одликује услове феудалног друштва. Ако је париково имање његов наследни посед, наследна је и његова зависност од господара. Упркос његовим законским правима, париков положај има једну врло изразиту црту потчињености. Упркос уобичајеној стал-

[123] M. M., IV, 135, где Ксена Лега, парика Лемвиотисе и пронијара Сиргариса, о коме смо горе говорили, његов зет помиње речима: τοῦ πενθεροῦ μου, τοῦ Λεγᾶ κυροῦ Ξένου.

ности његовог поседа, његова зависност у односу на властелина је веома осетна. У нормалним приликама, властелин нема никаквог интереса да одузме парику његов посед, пошто је земље било више но људи. Догађа се чак да властелин, да би увећао сопствене приходе, прошири парцеле својих парика, доделивши им додатно земљиште.[124] По општем правилу, он полаже право само на паричку земљу коју нема ко да обрађује, а нарочито води рачуна о томе да се за париково имање, задужено порезом, изравнају обавезе, и да оно не измакне његовом властелинству без одговарајуће накнаде у виду епителије.

Ово не значи, међутим, да се права властелина не испољавају никад на један тежи начин. Подсетимо се сиротог Михаила Архонтице, који је тврдио како су његови господари Малијасини могли једноставно да му одузму цео његов баштински стас да нису били човечни. У овом тврђењу има без сумње доста претеривања једног сужањског духа.
Старо правило по којем је било забрањено одузимање [64]
имања сељачким породицама смештеним већ 30 година на једном поседу, изгледа да је остало на снази. У сваком случају, видимо да документи касне епохе поштују права сељака на њиховим наследним добрима. Али, исто тако, истина је да је Архонтица био приморан да Мелисинима прода свој наследни стас за смешно малу суму. Истовремено су се његови суседи морали обавезати да плаћају дажбине којима је стас Архонтице био опорезован. Да ли је властелин имао право да тражи ову жртву која је повећавала њихова редовна плаћања? Није ли то била злоупотреба са његове стране? То су узалудна питања! Важно је то да је положај зависности приморао сељаке да удовоље жељи свога господара, на своју сопствену штету, и да, штавише, ствар представе као своју слободну одлуку, што је њиховом приморавању дало вид законитости и чак је преварило и модерне истраживаче.[125] У ствари, парик је био на милости и немилости властелина који је у великој мери располагао његовом земљом, па чак и његовом личношћу.

У попису манастира Богородице Спилеотисе у источној Македонији налазимо да је једног парика без имања, по имену Теодора Србина, заједно са ћерком, поклонио један стратиот из Мелника.[126] Још речитији је један документ

[124] Cf. Actes de Chilandar, n. 92.

[125] Тако је *G. Rouillard*, op. cit., 199, желела да у томе види израз побожне ревности сељака и њиховог поштовања према манастиру Неа Петра.

[126] *Александр Лаврский*, Виз. Врем., 6 (1898), 449.

протовестијарисе Ирине из 1261. године. Ова племенита госпа, која је Лемвиотиси учинила неколико знатнијих прилога, каже у акту који нас интересује: „Дајем поштованом и светом царском манастиру пресвете Богородице Лемвиотисе мога парика настањеног у Варију, Михаила Мурмандина, са свим правима која ја имам на основу мога практика...“.[127] Ово даровање, о којем је расправљао већ Васиљевски,[128] у последње време је више пута коришћено као доказ да је потлаченост византијског сељака у то доба узимала све више маха.[129] [65] Међутим, даровање парика, не само властелинских већ и нарочито државних, било је врло честа појава пре, као и после, овог доба. О томе смо већ говорили: кад је цар или неки великаш давао манастиру земљу, он му је често поклањао и парике који на њој живе. У основи, не изгледа ми да дар протовестијарисе Ирине доприноси нешто овој познатој чињеници. Није ми такође јасно зашто Ангелов и Харанис, насупрот Васиљевском, сматрају да је протовестијариса Ирина дала свога парика без земље, што би по Ангелову требало да буде „ствар нечувена у раније време“.[130] Чињеница да Ирина даје свог парика са свим правима назначеним у њеном практику свакако да пре показује супротно. Иринин прилог није јединствен пример даровања ове врсте; потпуно сличан случај налазимо у документу протостратора Теодора Синадина, који је манастиру Алипију поклонио свога парика Филомата, настањеног код Јежева „са свим правима и поседима који му припадају“.[131] Супротно овоме изгледа да је раније поменути Теодор Србин био дат манастиру Спилеотиси без земље — или, бар, практик манастира ништа о томе не наговештава. Свакако да су, према општем правилу, парици који поседују земљу поклањани заједно са њом.

Међутим, свакако да је, бар у извесно време, властелин могао да одвоји парика од његовог поседа ако му је био потребан (парик, а не земља). Епископ Димитријаде, Михаило Панарет, даје манастиру породице Мелисина, Неа Петри, септембра 1272. године, један манастир из своје надлежности, заједно са виноградима, њивама и неким парицима

[127] М. М., IV, 236.

[128] *Васильевский*, Материалы, Журн. Мин. Нар. Просв., 210 (1880), 130, н. 1, по коме би ово био „једини пример да се парици дарују, али вероватно са земљом“.

[129] *А. Вишнякова*, Хозяйственная организация монастыря Лемвиотиссы, Виз. Врем., 25 (1927), 40. *Ангелов*, op. cit., 83.

[130] *Ангелов*, loc. cit.; *Charanis*, op. cit., 141, n. 213.

[131] Actes de Kutlumus, n. 14, 7, из 1328. или 1343.

Власима који су ту настањени.[132] Месец дана касније, он уступа Мелисинима други манастир, исто тако са свим добрима и правима, али занимљиво је да он из овог даровања искључује, бар привремено, сељаке настањене на овом метоху. Он изјављује да пет парика, које наводи поименце, жели да задржи до своје смрти, свакако у својој личној служби.[133] Овај пример неоспорно показује врло наглашену личну зависност парика. Уосталом, наведимо и један пример, [66] старији за два века, а пружа га чувени типик Григорија Пакуријана. Ван зидина свога манастира, Пакуријан је отворио три крчме које ће прихватати ходочаснике и убоге на рачун суседних села. У свакој крчми поставио је по једног парика, једног из сваког села, који ће служити оне који ту потраже уточиште, доносити дрва, воду итд.; због тога их је ослободио сваке друге дужности, тј. свих правних обавеза парика.[134] Према томе, властелин може, по својој вољи, преместити парика и задужити га посебним пословима. Ово важи, уосталом, како за властеоске тако и за државне парике.

Сетимо се Михаила Какаве који је продао своје имање Лемвиотиси и кога је царски чиновник преместио на другу земљу да би му наметнуо нове дажбине. Подсетимо се на 23 државна парика са острва Лемноса, којима је Андроник II наметнуо кулук у корист манастира Јована Богослова на Патмосу. Истина, и то је врло карактеристично, манастир није успео да их натера да изврше постављену обавезу, јер они нису припадали манастиру и нису били „у његовој потпуној парикији“ (εἰς τελείαν παροικίαν). Тада је цар поклонио манастиру те парике и уступио му право да убира све намете које су ови парици пре тога давали држави. А то значи да су ови државни парици прешли у потпуну манастирску парикију, јер је манастир отада имао право на све њихове обавезе, дажбине и работе.[135]

У чему се дакле састојала суштина византијске парикије? Горе проучени документ то веома јасно показује: дажбине и работе су основне ствари које парик дугује свом господару, особито дажбине. У томе лежи суштински израз парикове потчињености господару. Парик припада ономе коме плаћа порез, τέλος. И онај у чију корист га он плаћа је његов господар.

[132] М. М., IV, 414—415.

[133] Ibid., 416.

[134] Typicon de Grégoire Pacourianos, ed. L. Petit, Виз. Врем., 11 (1904), Прил. 1, стр. 48, 49, 5 и 11.

[135] М. М., IV, 254—255.

Опште узевши, парик није имао других дужности према
властелину, сем да редовно плаћа утврђене дажбине. Овоме
[67] се већином додаје и обављање извесних работа, али то је
у Византији било од мање важности.[136] То се види већ из
тога што су парици могли да станују и ван поседа свога
господара, под условом да одужују своје обавезе. Три брата
— парика Лемвиотисе живела су у Смирни, где су се потпуно настанили, свакако као занатлије. Пошто нису пропуштали да плаћају порез, манастир није видео у томе никакве сметње. Они се помињу као обвезници и припадници манастирског поседа у Варију, али настањени у Смирни, у хрисовуљама из 1228. и 1235. као и из 1251. године, дакле, током више од двадесет година.[137]

У основи исти тај принцип налази се већ у Земљорадничком закону (Nomos Georgikos): сељак који напушта своје село, али наставља да плаћа дажбине, остаје власник свога имања и нико нема права на његову сетву; али ако одбегли сељак не плаћа дажбине, онда суседи који их плаћају уместо њега убирају плодове са његовог напуштеног имања.[138]

Византијски парик није био везан за земљу као што је то био колон из каснога царства. Он је био везан за свога господара преко обавеза које му је дуговао. Ова веза није мање јака. Она подразумева, у ствари, не само финансијску и економску зависност већ и личну потчињеност. Та веза која чини властелина врховним господарем парика и свих његових непокретних добара, која намеће парику веома осетна ограничења, најзад га, у ствари, лишава права слободног одласка. Господар може дозволити својим парицима да бораве ван његовог поседа све дотле док се они придржавају својих обавеза. Али ако они оду без одобрења и напусте своје дужности, став господара се из основа мења. Један корак те исте Лемвиотисе пружа у вези са овим речит пример. Калуђери су били поднели жалбу самом цару против неких својих парика који су били побегли и настанили
се у Нимфеји и разним селима, и молили га да нареди да
[68] се ови одбегли сељаци врате. Цар Јован Ватац није оклевао
да пошаље месним чиновницима тражено наређење.[139] На-

[136] *Ostrogorsky*, Féodalité, 364 sq. В. у овој књизи стр. 114 и д.
[137] М. М., IV, 2—3, 20 и 24.
[138] §§ 18 и 19, ed. Ashburner, Journ. of Hell. Stud., 30 (1910), 100.
[139] Простагма од маја 1244: М. М. IV, 261—262. Уп. практик из 1341. издат Ивирону, који признаје манастиру право да врати своје одбегле парике: *F. Dölger*, Sechs byz. Praktika des 14. Jahr. für das Athoskloster Iberon, München 1949, p. 119, 1. 235.

равно, сасвим је друго питање у којој је мери ова наредба имала дејство.

У више махова смо говорили о сиромашним елевтерима, које су византијски велепоседници настојали да сместе на својим имањима. Смештање ових људи било је дозвољено, као што знамо, само под условом да буду „непознати државној благајни и не буду уписани у практицима других поседника“. Према томе, велепоседник није имао право да смести код себе сељака који је имао обавеза према држави или неком другом господару. Другим речима, он није имао право да прими ни властелинске ни државне парике. А парик, са своје стране, обавезан да плаћа порез неком властелину или држави, није имао права да напусти свог господара и да изабере другог. Ово нам савршено јасно саопштава хрисовуља Андроника II, издата граду Јанини 1319. године, следећим речима: „нека нико не прими на свој посед туђег парика“ (πάροικον ἑτέρου).

Међутим, овде, опет, не би требало заборавити да није довољно установити оно што јесте и што није било дозвољено. Везани својим обавезама, парици свакако нису имали право да се премештају. Али је сасвим сигурно да су се они премештали. И што су се више прилике погоршавале, ова премештања постајала су све масовнија. Елевтери, људи слободни од пореских обавеза, били су у ствари, као што смо нагласили, већином одбегли парици који су успели да избегну контролу свога господара. Сталан пораст броја ових лутајућих сиромаха представља речит доказ несталности византијског сељаштва у касној епохи, и у исто време доказ безуспешности свих напора поседника и саме државе да спрече одлазак својих обвезника.

Парик је за свога господара и за државу пре свега порески обвезник. Иако он поседује своје наследно имање и
своје сопствено домаћинство, иако задржава своја лична
права, у крајњој линији, његова земља и он сам су за вла-
стелина само извор извесних прихода. Зато царске хрисо- [69]
вуље, када набрајају имања и права феудалних поседника,
наводе парике упоредо са земљишним поседима, стоком итд.
Тако 1084. године Алексије I Комнин даје Лаву Кефали један посед „заједно са свим плодовима земље, запрегама волова и парицима који се ту налазе“.[140] Тако Михаило VIII Палеолог, да се ограничимо само на ова два примера, потврђује 1274. године манастиру Неа Петра „њиве, винограде,

[140] Actes de Lavra, n. 38, 15; cf. n. 42, 50.

необрадиву земљу, људе ту настањене и све друге покретне и непокретне ствари".[141]

Као што се види, разни аспекти паричког положаја испољавају веома различите, чак и противречне, црте. Било би узалудно покушавати да се ове разлике и противречности измире. Већ смо нагласили: противречност је битна карактеристика стања у феудалном друштву.

Не треба такође заборавити да појам парика нема увек једнообразни садржај. Ситуација парика са истог поседа је обично врло неједнака.[142] Поред паричких породица које уживају извесно благостање налазимо и породице врло слабог имовног стања, па чак и такве које не поседују ништа, а број ових сиромашака, често званих беземљашима (ἀκτήμονες), опште узев, прилично је велик. Поред тога, осим парика у правом смислу речи, срећу се и сељаци обележени као προσκαθήμενοι, као δουλευταί и δουλοπάροικοι (ређе δουλευτοπάροικοι).[143] У ширем смислу, појам парика обухвата, истина, целокупно зависно сељачко становништво, тако да се примењује и на дулевте, као уосталом и на елевтере. Један документ из 1263. године то управо каже: он наводи γήμοροι (архаичан и врло редак израз) καὶ δουλευταί, и додаје да их зову, као што се зна, парицима οὓς παροίκους οἴδαμεν ὀνομάζεσθαι.[144] Али често су парици јасно одвојени од дулопарика и дулевта, као и од елевтера, па чак и од проскатимена. Покушавало се често да се разграничи тачан смисао
[70] свих ових израза, као и правни положај ових група. Ангелов и Харанис су недавно поново покушали да реше ово питање.[145] Међутим, и поред веома корисних запажања ових аутора, исто као и њихових претходника, резултати су још увек далеко од тога да буду сигурни. Иако то изгледа парадоксално, детаљније истраживање само увећава тешкоће уместо да их отклони. Оно што се чини сигурно пошто се испита десетак докумената, престане тако да изгледа када се проучи двоструко више. Ово долази отуда што документи у којима се налазе обавештења о различитим категоријама византијског сељаштва нису ни доследни ни довољно прецизни у употреби термина.

[141] М. М., IV, 333; уп. такође стр. 331.

[142] Cf. *Ostrogorsky*, Féodalité, 312 sq. В. у овој књизи 58 и д.

[143] Никад πάροικοι δουλευταί упркос *Charanis*, op. cit., 140. У М. М., IV, 202, на које се он позива, треба ставити зарез између παροίκων и δουλευτῶν: cf. М. М., V, 259.

[144] М. М., IV, 214.

[145] *Ангелов*, op. cit., 71 sq.; *Charanis*, op. cit., 143 sq.

Засад се морамо ограничити на то да издвојимо поједине групе, не покушавајући да јасно одредимо све њихове компоненте. Видимо с једне стране парике у правом смислу речи, који имају своја имања или бар своја посебна газдинства и чије се обавезе састоје у плаћању извесних дажбина и, поред тога, у одређеном кулуку. А с друге стране, видимо дулопарике и дулевте који већином обрађују земљу господара а немају сопствених имања.

Свакако ова подела је тачна само у основним цртама. Али, да она бар у основи стоји изгледа да потврђује веома јасна разлика која се у документима прави између παροικικὰ и δουλικὰ ζευγάρια. Прави смисао израза δουλικὸν ζευγάριον није одмах уочен, јер се желело да се у њему нађе доказ за постојање једног слоја лично неслободних сељака.[146] Мислим да сам доказао да су се под παροικικὰ ζευγάρια подразумевале запреге волова које су припадале индивидуалним домаћинствима парика, а под δουλικὰ ζευγάρια запреге које су припадале властелину за рад на господарској земљи.[147] Радује ме што је Харанис са своје стране дошао до истог закључка.[148] Међутим, та иста разлика постоји и међу самим парицима и дулопарицима: ови последњи налазили су се у непосредној служби властелина и обрађивали су његову земљу, чиме се разликују од парика, земљорадника који су били обавезни да плаћају намете на своје лично имање.

П. Харанис има исто тако потпуно право кад подвлачи [71]
да се изрази дулопарик, дулевтопарик и дулевт не везују за антички појам δοῦλος — роб.[149] Заиста је више него сигурно да δουλεία (новогр. δουλειά) значи, већ у византијско доба, „служба, рад", и да исто тако δουλευτής значи „слуга, радник".

Парик у правом смислу речи је поседник и не заборавимо да је он поседник обавезан да плаћа дажбине: било је, истина, много парика осиромашених који нису имали имања, али није никад било парика који није био подложан пореској обавези. Дулопарици и дулевти се, супротно њима, већином налазе у непосредној служби властелина.

Једну посебну групу сачињавају елевтери које такође зову ξένοι а понекад πτωχοί, и о којима смо имали прилике често да говоримо. Као што смо видели, чак и пошто се сместе на неком властелинству, они се не изједначују с па-

[146] Cf. *В. Мошин*, Δουλικὸν ζευγάριον. К вопросу о серваже в Византии, Annales de l'Inst. Kondakov, 10 (1938), 113 sq.

[147] Féodalité, 162, n. 1. В. у овој књизи стр. 261, н. 300.

[148] *Charanis*, op. cit., 143 sq.

[149] Ibid., 140.

рицима. Спискови пореских обвезника једног властелинства имају два дела, која обухватају парике и елевтере као две различите групе, и упамтимо ово добро: само ове две групе.

Очевидно да границе између разних категорија нису увек врло јасне. Слој елевтера приближава се природно своју дулевта зато се каткад и једни и други означавају као μίσθιοι „радници“. Без сумње, није много друкчије изгледао ни стварни положај сиромашних парика чији се број повећавао заједно са порастом немаштине у царству.

Овој маси парика различитих положаја научници обично супротстављају класу слободних и независних сељака, која је, по њима, постојала до краја царства. Наше испитивање је показало, чини ми се, да ова класа није постојала као таква у касној епохи. Супротно овоме, основно место у историји касног византијског сељаштва припада веома широкој и многобројној, мада незапаженој, групи државних парика (δημοσιακοὶ πάροικοι). И баш зато што се није признавала чињеница да су државни сељаци били парици и да је њихов положај био управо исти као и властеоских парика,
[72] веровало се у постојање једног значајног слоја слободних и независних сељака у касном Византијском Царству.

Укорењена навика да се говори о слободним сељацима у Византији и да се они супротстављају као такви зависним парицима прикрила је једну колико важну толико и неоспорну чињеницу, коју треба овде нарочито истаћи. Византијски парик, иако зависан, није био лично неслободан, па га зато Византинци нису никада супротстављали „слободним људима“. Погрешно је тумачен у овом смислу један пасус у аргировуљи деспота Теодора II Палеолога (1407—1443) издате граду Монемвасији, који проглашава да је допуштено свим становницима царства да дођу да се населе у Монемвасији: εἴτε πάροικοί εἰσιν, εἴτε ἐλεύθεροι, εἴτε ἄλλοι ὁποῖοί εἰσιν.[150] Елевтери о којима је реч нису слободна лица за разлику од зависних парика, него је ово још један случај где се наши сироти елевтери као и увек супротстављају парицима као људи слободни од дажбина. Према томе, становници свих области царства могу се населити у Монемвасији, били они парици, елевтери или други. У овом посебном смислу, бити слободан значило је бити ослобођен плаћања намета. Овде се не ради нимало о независним поседницима који по својој вољи располажу својом земљом и својом личношћу, већ о људима који због тога што немају никаквог поседа ни сталног боравишта, нису, у том тренутку,

[150] М. М., V, 172.

имали одређених обавеза, и које због тога у Византији супротстављају парицима који су стално обавезни.

У општем смислу, слободни су сви они који нису робови. У Византији, као и у античком свету, једино се роб сматрао неслободним. Зато роб може бити ослобођен, док ослобођење парика није могло доћи у обзир. Свакако, ропство се све више и више гаси у Византији, нарочито у сеоском животу, али уколико га има, задржава се и старо схватање. Оно се врло јасно испољава у документима о ослобођавању робова у пуном средњем веку. Тестамент протоспатарија хрисотриклинија Евстатија Воиле даје нам о томе нарочито поучну слику.

Воилин тестамент, састављен 1059. године, неоспорно је [73]
најбогатији и најинструктивнији извор за историју ропства у средњовековном Византијском Царству. Чудновато је да је овај важан докуменат, објављен још 1907,[151] остао скоро непознат.[152] Чак га ни рад А. Хаџиниколау Мораве, посвећен специјално ропству у Византијском Царству, нигде не помиње.[153]

У свом тестаменту Воила изјављује да је ослободио све своје робове и жели да они буду слободни, потпуно слободни, и да буду римски грађани (ἐλεύθερα πανελεύθερα καὶ πολῖται Ῥωμαίων).[154] Он поименице наводи све своје робове (οἰκετικὰ πρόσωπα, δοῦλοι), којих има приличан број, и предузима одређене мере за сваког од њих. Оставља им новац, додељује земљу, налаже им да склапају брак са слободним лицима, уводи их у свештеничке редове. Они, међу ослобођеницима, који буду желели да служе (ἐκδουλεύειν) његове наследнике, добиће одређено издржавање у готовом и у натури. Овде се јасно наговештава нова врста зависности,

[151] Сачуван у cod. Coisl. 263, f. 159—165. На овај текст је укратко указао *H. Omont*, Bull. de la Société Nat. des antiquaires de France, 1890, 100—101, али га је објавио тек *В. Н. Бенешевич* у Журн. Мин. Нар. Просв., Н. С. 9 (1907), 219—231.

[152] В. уосталом мали чланак: *П. В. Безобразов*, Завещание Воилы, Виз. Врем., 18 (1911), 107—115, који само наводи његов садржај, и нешто скраћени руски превод од *М. В. Левченка*, Сборник по социально-економической истории Византии, Москва, 1951, стр. 169—173. — Сада поменут и у важном чланку *М. Я. Сюзюмова*, О правовом положении рабов в Византии, Ученые записки Свердловского Гос. Пед. Инст. 1955, стр. 186. Уп. такође занимљив чланак: *А. П. Каждан*, Рабы и мистии в Византии IX—XI в., Ученые записки Тульского Гос. Пед. Инст., 1951, стр. 76.

[153] *A. Hadjinicolaou-Marava*, Recherches sur les vie des esclaves dans le Monde byzantin, Athènes, 1950.

[154] *Бенешевич*, op. cit., 228, 15 sq.

али, по Воили, сви ови ослобођеници биће при свем том потпуно независни и римски грађани. Уосталом, ова лепа реченица је формулација која се налази и у другим документима тога доба, и то не само у Византији већ и у јужној Италији.

У ово исто време, једна жена из Калабрије, која се разболела у Барију, сачинила је ту свој тестамент којим ослобађа свог младог роба (σκλαβόπουλον) и изјављује, употребљавајући исте изразе као и Воила, да је он ἐλεύθερος πανταλεύθερος καὶ πολίτης Ῥωμαίων. Она такође предвиђа да ослобођени роб ступи у службу њених наследника, али додаје „нека му буде дозвољено да чини све оно што чини слободан човек“.[155]

Све ово показује да у византијском свету једина супротност између слободног и неслободног за коју се зна јесте стара антитеза између робова и слободних грађана, рачунајући међу ове последње без разлике све оне који нису робови. Међутим, слободни људи били су врло далеко од тога да буду независни. У средњем веку нико није независан. Сељачке масе о којима смо говорили представљају типичан пример зависне класе. Многоструки облици зависности су карактеристично обележје паричког положаја, било да је реч о властелинским или државним парицима, парицима у правом смислу или дулопарицима, па чак и о тзв. елевтерима.

Покушали смо да разјаснимо природу зависности и да одредимо карактеристичне црте ове многобројне класе која је сачињавала основу византијског друштва. Запажања која смо изнели проучавајући документа, и закључци које смо из њих извукли, немају претензије да буду сматрани као коначни. Кроз њих се само постављају нови проблеми, које ће будућа истраживања, за која желимо да буду бројна, морати поново да преузму и да даље разраде.

[155] Cod. Dipl. Barese. Le pergamene di S. Nicolo di Bari. Periodo greco, ed. Fr. Nitti di Vito, vol. VI (1900), p. 93—94. Уп. врло занимљиву и темељиту студију: *М. Л. Абрамсон*, Крестьянство в византийских областях Южной Италии, Виз. Врем., 7 (1953), 159 и д. В. такође формулацију за ослобађање коју наводи *K. Sathas*, Μεσ. βιβλ., VI (1877), p. 618: σὺ δὲ τῇ ἐλευθερίᾳ τιμᾶσθαι καὶ πολίτης Ῥωμαίων ὀνομάζεσθαι. Уп. такође Eustathii opuscula, ed. Tafel, 334.

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ИМУНИТЕТА У ВИЗАНТИЈИ

Наслов оригинала

К ИСТОРИИ ИММУНИТЕТА В ВИЗАНТИИ

Византийский Временник 13 (1958) 55—106.

Превела

Јованка Лазаревић

Повлашћен положај крупног земљопоседништва је карактеристична особина феудалног поретка. Земљопоседник-феудалац ужива права имунитета, на основу којих су његови поседи, заједно са потчињеним сељацима који су на њима насељени, у већој или мањој мери изузети из надлежности органа државне администрације. Принуђена да се одрекне извесних својих права и прерогатива, државна власт их путем даривања преноси на земљопоседника-имунисту, који на тај начин остварује према потчињеном становништву унутар својих поседа одређене функције из надлежности државе.

Карактер и обим имунитетних права која се дају земљоситуације. Јасно је колико је важно одредити опсег права, поседништва, који се запажа свуда у условима феудалног потипичних за поједине области и време. Од ширине привилегија које ужива феудални посед, у знатној мери зависи његов положај, напредак и развитак, зависе размере ренте добијене од потчињеног становништва и степен власти над њим, као и већа или мања независност земљопоседника од врховне власти.

Нема сумње да је повлашћен положај крупног земљопоседништва, који се запажа свуда у условима феудалног поретка, био карактеристичан и за Византију. Нема сумње да су и у Византији световни и духовни феудалци уживали знатне привилегије и да је и у византијском развоју институција имунитета или ексусије одиграла значајну улогу. Поставља се питање какав је био обим имунитетних права која су у Византији давана земљопоседницима, какве су биле типичне црте византијске ексусије и основне тенденције њеног развитка?

На та питања нећемо наћи задовољавајући одговор у расположивој стручној литератури, изненађујуће сиромашној. Истина, скоро сваки историчар који се задржао на питањима унутрашњег развоја касне Византије дотакао се, између осталог, мање или више и питања имунитета, али узгредне примедбе, па биле оне и корисне, нису могле, наравно, открити типичне црте византијског имунитета и приказати историју његовог развитка. Мало је било научника који су се специјално бавили обрадом тог сложеног проблема. Док су историју имунитета у западноевропским земљама марљиво проучавала многа поколења историчара и док ова омиљена тема западне медијевистике има огромну
[56] литературу, о византијском имунитету су доскоро постојала свега два посебна рада. Оба ова рада су из пера руских научника.[1]

Чак и кад ови радови не би имали другу вредност, они би заслужили признање због тога што су први пут поставили питање које је тако важно за историју византијског феудализма. У овом погледу нарочито је велика заслуга П. А. Јаковенка, који се први посебно позабавио испитивањем историје византијског имунитета и чији је рад умногоме послужио као основа и К. Н. Успенском. Али, и поред новаторства, истраживање П. А. Јаковенка има низ несумњивих и крупних заслуга. Иако се нећемо сложити са његовим закључцима у многим битним и чак основним питањима, неоспорно је да је његова књижица била за своје време значајна појава и да и савремени испитивач може из ње извући доста корисног материјала. П. А. Јаковенко не само да је јасно указао на потпуну сличност византијске ексусије са западноевропским имунитетом, већ је своја посматрања поткрепио детаљном анализом великог броја византијских докумената. Истина, његов избор докумената био је и за оно време нешто ограничен. Он се користио углавном, и чак скоро искључиво, зборником грчких аката Миклошића и Милера, што је поред свег богатства и занимљивости тог материјала свакако недовољно. Доиста, то је до-

[1] *П. А. Яковенко,* К истории иммунитета в Византии, Юрьев, 1908; *К. Н. Успенский,* Экскуссия-иммунитет в Византийской империи, ВВ, том XXIII, 1923, 74—117. Студије *Б. Т. Горянова,* Поздневизантийский иммунитет (стр. 177—199) и *А. П. Каждана,* Формирование феодалного поместья в Византии X в. (98—122) објављене у XI свесци Византијског временика упознао сам тек после предаје свог рукописа. Прва је, како се види из наслова, специјално посвећена питању имунитета у Византији, а друга доноси на стр. 118—122 интересантне примедбе о византијској ексусији.

вело до тога да се П. А. Јаковенко, како је он сам објашњавао, „ограничио на проучавање хрисовуља, издатих црквеним установама са територије малоазијских области царства и острва Егејског и Мраморног мора“, позивајући се само узгред на хрисовуље које се односе на друге области.[2] У исто време, П. А. Јаковенко је и хронолошки сузио оквире свога испитивања, почевши га, у ствари, од XI века. Неоспорно, институција ексусије је тек у XI веку достигла своје цветање, као што су и сами феудални односи у Византији тек у XI веку достигли пун развој, али то не значи, наравно, да историја те институције и тих односа у XI веку тек и почиње.[3]

К. Н. Успенски је оправдано инсистирао на проучавању византијске ексусије и у претходним столећима, али је из те, у суштини правилне, поставке створио сасвим неправилне и веома неумерене закључке. Основни извори материјал, а то су, упркос К. Н. Успенском, не само фактички већ и по свом значају, повеље XI и следећих векова, ни он није ни у чему стварно допунио, без обзира на то што се у међувремену знатно проширио круг извора који су постали приступачни науци, посебно захваљујући објављивању великог броја светогорских повеља у прилозима Византијског временика, до кога је дошло углавном већ после појаве књиге П. А. Јаковенка. Штавише, док је П. А. Јаковенко сам скромно указивао на то да је, задовољивши се испитивањем повеља издатих манастирима, спровео извесно ограничавање, К. Н. Успенски у таквом ограничавању не само
да није видео никакав недостатак, већ је смело тврдио да [57]
се у Византији имунитет уступао „скоро искључиво манастирима“ и да су носиоци ексусије били „углавном, скоро искључиво манастири“.[4] Враћајући се стално на ту поставку и нарочито инсистирајући на њој, К. Н. Успенски је између цветања ексусије и цветања манастира једноставно ставио знак једнакости.[5] Наравно, то је очигледан неспоразум, али на таквом неспоразуму заснивају се сва разматрања К. Н. Успенског о природи и еволуцији имунитета-ексусије у Византији. Познато је да су византијске повеље које

[2] *Яковенко,* н. д. стр. 2 и д.
[3] Како је то сматрао, на пример, Н. Н. Суворов (в. његов приказ књиге *P. Grenier,* L'empire byzantin, son évolution sociale et politique, Vol. I—II, Paris 1904. ВВ, т. XII, 1906, 227, и д.), поткрепљујући тим своје сасвим погрешно схватање да византијски имунитет представља само „подражавање западног узора“.
[4] *К. Н. Успенский,* н. д. 74 и 100.
[5] Ibid. 88.

су доспеле до нас сачуване у манастирским архивама и да њихов највећи број представља документе издате манастирима. Али, у истим манастирским архивама сачуване су и повеље издате световним лицима, које су тек касније, са прелазом њихових поседа у руке манастира, доспеле у манастирске архиве. Такве повеље, делимично већ давно познате, сасвим јасно доказују да су имунитетна права уживали не само манастири, већ исто толико, а у извесним епохама чак и још више, и световни феудалци, и било би веома чудно кад то не би било тако.

У свом истраживању П. А. Јаковенко даје пре свега формалну анализу византијских имунитетних повеља, пажљиво проучавајући имунитетне формуле које се у њима срећу. Његова обрада проблема имунитета не излази из оквира формално-правних категорија и своди се углавном на питање о формалним гарантијама које су даване имунисти. Према томе, за њега се смисао имунитета састоји у забрани службеним лицима да ступају на посед привилегисаног. Придружујући се схватањима низа испитивача западноевропског имунитета, он указује и подвлачи да се суштина имунитета састоји: „у забрани царским чиновницима да на поседу повлашћеног лица испуњавају своје службене обавезе према њему и ономе што њему припада“.[6]

Иза неодређених речи „што припада њему“ скривају се, у ствари, не само земљишни и други поседи привилегисаног лица, већ и сељаци који су ту насељени, а који су и имали оне обавезе и плаћали оне порезе од којих се имуниста ослобађао. Природно је да се запита: како се одражавало ослобођење од дажбина и обавеза које је дато имунисти, на њихове стварне платиоце? Неоспорно, они су се укључивали у привилегију, на шта имунитетне повеље често и недвосмислено указују. Али, то укључивање није диктирано, наравно, њиховим интересима већ интересима њиховог господара, коме је та привилегија и поклањана. Они су као и раније имали своје обавезе и плаћали своје порезе, али их нису плаћали државној благајни већ своме господару. У ствари, уступање финансијског имунитета значило је преношење права на извесне пореске обавезе и дажбине са државе на феудалца-земљопоседника, и самим тим увећање његове феудалне ренте. У том се, пре свега, и састојао за имунисту смисао дароване привилегије. Добијајући потпун финансијски имунитет, он је сам користио све дажбине својих сељака и није више био дужан да их дели са држав-

[6] *Яковенко*, н. д. стр. 3.

ном благајном.[7] Додељивање потпуног финансијског имунитета земљопоседнику водило је неизбежно увећању личне [58] зависности сељака од господара, и самим тим довело је и до тога да се господару поклањају извесне судске и административне функције на потчињеној територији. Као што ћемо видети, византијски феудалци и манастири уживали су судска права знатно чешће него што се то обично мисли. На тај начин, стварни друштвено-историјски смисао институције имунитета, на којем се П. А. Јаковенко није задржавао, састоји се, с једне стране, у увећању феудалне ренте привилегисаног лица, с друге стране у увећању његове власти над зависним сеоским становништвом. Морамо да проучимо ова оба аспекта имунитета у византијској царевини.

Истичући да се П. А. Јаковенко ограничио формално-правном анализом византијских имунитетних повеља,[8] наравно, ми никако не сматрамо да је таква анализа сама по себи сувишна. Проучавање византијских повеља са формалне стране је велика научна заслуга П. А. Јаковенка.[9] Несумњива његова заслуга је и то што је у раду о византијском имунитету детаљно испитао разне облике имунитетних формула које се срећу у византијским хрисовуљама. Ипак, признавајући и подвлачећи заслуге Јаковенка, треба у исто време и приметити да је он код интерпретације самих имунитетних формула ишао погрешним путем. Тумачећи текстове превише формално, дошао је до суштински неправилних закључака, који су га неизбежно довели, а за њим и К. Н. Успенског, до сасвим погрешних представа о самом карактеру и развитку византијске ексkусије.

Као што је познато, имунитетне формуле које се срећу у византијским хрисовуљама веома су различите: понекад се у њима наводе веома дугачка набрајања оних пореза и обавеза којих се имуниста ослобађа, понекад оне садрже мање опширна или сасвим кратка набрајања, а понекад и уопште не наводе поједине повластице, већ се задовољавају општом изјавом о ослобођењу имунисте свих постојећих ви-

[7] То је наглашено већ у мојој расправи „Византийские писцовые книги“, Byzantinoslavica IX (1948) 229 и д. (В. горе „Византијски практици“, стр. 32 и д.). На то оправдано указује и *К. А. Осипова*, Закрепощение крестьян в Византии, ВВ, т. X, 1956, 79.

[8] То му замера и *А. П. Каждан*, Аграрные отношения в Византии XIII—XIV в., Москва 1952, 95.

[9] В. његов веома значајан рад Грамоты Нового монастыря на о. Хиосе, Јурјев, 1917.

дова опорезивања. Извесна колебања у том погледу примећују се и у повељама које припадају истом добу, а нарочито значајне разлике примећују се при упоређивању повеља из разних епоха. Дуга набрајања пореза и дажбина које се уступају имунисти посебно су карактеристична за хрисовуље XI века, а већ мање за хрисовуље XII века. Касније хрисовуље, нарочито оне из XIV века, сачуване у тако великом броју, обично се задовољавају уопштеним изразима о ослобођењу и наводе релативно мали број дажбина. Поставља се питање како објаснити ову упадљиву разлику — да ли је она резултат постепене измене дипломатичких формула или пак одраз измене самог садржаја и обима уступаних повластица?

Прихватити последњу претпоставку, значило би сматрати да византијске имунитетне повеље стварно ослобађају само од оних пореза и обавеза које су у њима посебно наведене, и игнорисати каткад веома категоричне изјаве повеља о ослобођењу од свих намета без изузетка. Обим имунитетних права која су давана у Византији био би при оваквом тумачењу доста скроман, нарочито у каснијим вековима, када би требало очекивати њихов највећи пораст. Међутим, баш таквом тумачењу нагињао је Јаковенко, а његовим стопама пошао је, и то без икаквих колебања, К. Н. Успен-
[59] ски, категорички понављајући његове тезе и извлачећи из
њих веома широке закључке.[10] Не треба се чудити што је,

[10] Б. Т. Горянов, колико се може сазнати из кратког излагања у његовом резимеу тезе („Поздневизантийский феодализм". Резиме дисертације за докторат историјских наука, М. 1956, 13—14) такође је спреман да у промени имунитетних формула види резултат промене садржаја имунитетних права, али не у том смислу како су то сматрали наши стари научници. Полазећи од правилне поставке да се имунитет временом морао ширити а не смањивати, он у самом скраћивању формула жели да види знак таквог јачања. Ипак се то објашњење, које на први поглед изгледа примамљиво, не може усвојити, јер га демантује конкретни материјал извора. И у XIV веку наилази се на имунитетне формуле различите дужине и није тешко уверити се да се релативно опширније формуле са дужим набрајањем уступаних олакшица примењују, по правилу, у значајнијим и свечанијим имунитетним повељама. Што се тиче општих формула пореске егзимираности, које се по Б. Т. Горјанову крајем XIII и почетком XIV века „стабилизују и постају обична појава у царским хрисовуљама", оне су биле обична појава и у хрисовуљама XI—XIII века, нимало не уступајући формулама каснијег времена ни у одређености ни у категоричности изражавања. Према томе, ако се већ сматра да промене имунитетних формула одражавају измену обима самих имунитетних права, из анализе докумената може се извести само онај закључак који су дали Јаковенко и К. Успенски.

полазећи од таквог тумачења, Јаковенко дошао до следећег закључка, којем се потпуно придружио и К. Н. Успенски: „Такве хрисовуље, које би ослобађале од свих плаћања и обавеза, не можемо навести",[11] јер, објашњавао је Јаковенко и понављао Успенски, „додате на крају набрајања речи о томе да се даје ослобођење, поред наведених, уопште од свих дажбина, које сад постоје и које се касније могу појавити — биле су, по нашем мишљењу, ништа више до реторички украс...".

При таквом схватању требало би извести закључак да је круг дарованих имунитетних права био у XI веку шири него у каснијим вековима, и временом се све више сужавао. П. А. Јаковенко, са њему својственом опрезношћу, устезао се од таквог закључка и чак је признавао, долазећи у извесну противречност, да се екскусија одликује тенденцијом ка проширивању пореских повластица.[12] К. Успенски је, напротив, извео тај закључак, и не само да је инсистирао на њему са великим жаром, већ је и саградио на њему сву своју концепцију о византијском имунитету. Већа или мања опширност имунитетне формуле служила му је као доказ веће или мање ширине дароване привилегије.[13] Он није сумњао у то да „раније хрисовуље (XI век) ослобађају већег броја дажбина него касније (XIII и XIV век)".[14] Отуда је његово схватање да се византијска екскусија непрестано сужавала, постајала све „ситнија"; историја имунитета у Византији изгледала је Успенском као историја „постепеног дегенерисања институције".[15]

Којем времену је К. Успенски приписивао процват византијског имунитета? „Ако се оцењује по царским повељама, вели он, онда епоха процвата екскусије, *а према томе* и манастирства, пада у другу половину XI века...". Али, будући да је „најбоље време" у историји монаштва (бар од иконоборачког доба) била епоха која је следила непосредно за „тријумфом православља", то у тој епоси — ако не у епоси која је претходила иконоборству — требало је да
достигне свој највећи процват, по мишљењу К. Успенског, [60]

[11] *П. А. Яковенко*, н. д. 27; *К. Н. Успенский*, н. д. 84, само је заменио опрезније „не можемо навести" категоричким „немогуће је навести".
[12] *П. А. Яковенко*, н. д. стр. 19 и 28.
[13] Његово мишљење усвојио је и *F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantischen Finanzverwaltung, Leipzig—Berlin 1927, S. 63, Anm. 6.
[14] *К. Н. Успенский*, н. д. 84.
[15] Ibid., 80 и 82.

и институција ексксусије.[16] Тако је и XI век већ време релативног опадања екскусије, која се касније све више и више ограничавала. К. Успенски то, истина, ничим не доказује, али читајући повеље XI века он „живо осећа да је златни век манастирске егзимираности остао далеко у прошлости“.[17] Сама појава хрисовуља, уверава он (као да је заборавио да се хрисовуље нису појавиле тек у XI веку, већ су из тога доба само сачуване у већем броју) „означавала је очигледно сужавање и опадање манастирских привилегија и моћи“.[18] Привилегованост је значила за К. Успенског, као што смо већ видели, „углавном, скоро искључиво“ манастирску привилегованост.

Када се детаљније упознамо са подацима византијских докумената, видећемо да су сва та домишљања у основи погрешна. Али, приступајући испитивању питања имунитета у Византији сматрали смо потребним да се унеколико детаљније задржимо на схватањима старих испитивача историје ове институције, да би постало јасније како је важно пре свега утврдити прави смисао имунитетских формула које се налазе у византијским повељама. Нетачно тумачење тих формула створило је мишљење да су имунитетна права у Византији поклањана увек са већим или мањим ограничењима и, на крају крајева, довело до сасвим погрешне представе о самом развитку византијске екскусије и до потпуног изопачавања историјске перспективе. Дошло се до закључка да се са развојем феудализма институција имунитета у Византији не само није развијала и ширила већ, напротив, постепено сужавала и нестајала.

*

Пре свега треба констатовати да, насупрот мишљењу П. А. Јаковенка и К. Н. Успенског, византијске повеље које поклањају потпуни и неограничени имунитет не само да постоје, већ постоје у заиста огромном броју. Нарочито су многобројне оне из XI и доцнијих векова, али их има и раније, без обзира на то што је из ранијег времена, као што је познато, сачувано уопште врло мало повеља.

Таква имунитетна повеља је већ хрисовуља Василија I светогорским испосницима, најстарија царска повеља, која се налази у познатом списку светогорских повеља који је

[16] Ibid., 88.
[17] Ibid., 95.
[18] Ibid., 95 и 117.

саставио Порфирије Успенски.[19] Том хрисовуљом цар заштићује (ἐξασφαλιζόμεθα) светогорске калуђере од свих представника власти, „од стратега и царских људи до последњег човека коме је поверена служба“, а такође и од неслужбених лица, околних сељака и пастира, налажући да нико не узнемирава (μὴ ἐπηρεάσῃ τις) калуђере и не ступа (μηδὲ εἰσέρχεσθαί τινας) на територију Јерисоа и Свете Горе.[20] Неоспорно, пред нама је јасан пример имунитета,[21] изражен [61]
при томе у појмовима и терминима типичним и за касније, опширније и речитије византијске имунитетне повеље. Ту је и царско ἐξασφαλιζόμεθα и толико карактеристично ἐπηρεάζειν, које је добило специјално значење пореског потраживања, и чак забрана приступа на територију имунисте, која се сматра класичним обележјем потпуности имунитетних права. Повеља се завршава захтевом да калуђери остају неприкосновени (буквално — „неузнемиравани“: ἀνενόχλητοι) — поново веома карактеристичан израз византијске имунитетне терминологије.

Лав VI је потврдио одлуке свога оца, одредивши да светогорски калуђери „остану неприкосновени од свих потраживања (ἀπὸ παντοίας ἐπηρείας) и уобичајених узнемира-

[19] Тај попис је штампан код Захарија фон Лингентала (Jus, III, p. XV—XXVII) и прештампан у књизи *J.* et *P. Zepos*, Jus Graeco-Romanum, I, Athenae, 1931, p. XVIII—XXVIII.

[20] Текст те хрисовуље делимично је саопштио већ *Порф. Успенский*, История Афона, т. III, св. 1, 295 (тачан руски превод, 37), затим га је прештампао *K. Lake*, The Early Days of Monasticism on Mount Athos, Oxford, 1909, p. 76. Унеколико потпунији и исправљен текст објавио је Сп. Ламброс у Νέος Ἑλληνομνήμων, 9 (1912), 150. У поменутом списку П. Успенског тај документ јавља се под 885. г., док у Историји Свете Горе (том. III, св. 1, 37) П. Успенски наводи 872. г. Код Ламброса је у тексту документа наведена 875. година и уз то II индикт. Наравно, у оригиналу је могла бити наведена само година од стварања света, а 875. година, која не одговара II индикту, плод је преписивачевог израчунавања. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, Teil I, München—Berlin, 1924, № 492, претпоставља грешку у израчунавању и предлаже 873/4., али при том и сам пада у сличну грешку, јер II индикт не би одговарао 873/4 већ 883/4. *K. Lake*, Op. cit. p. 59, претпоставља грешку у преписивању броја индикта и предлаже да се уместо β′ чита η′, јер 875. година одговара VIII индикту. Таква грешка у минускулном писму заиста се може лако објаснити, али ништа, наравно, не гарантује да је грешка настала баш приликом преписивања индикта. Према томе, тешко се може тачно утврдити датум овог документа, који је уз то, као што правилно примећује Делгер, пренесен непотпуно, јер је у оригиналу, наравно, морао бити наведен и месец. (Види допуну на стр. 479).

[21] На то оправдано указује и *К. А. Осипова*, Закрепощение крестьян, 79.

вања (παρενοχλήσεως)".[22] Привилегије које су дали Василије I и Лав VI потврђене су затим хрисовуљом Романа I Лакапина од августа 934. године, како за светогорске испоснике тако и за калуђере манастира Јована Колове и такозваног дома стараца, који такође не сме да се подвргава никаквим потраживањима ни епископа, ни архоната или кога било другог.[23]

Интересантан је низ старих хрисовуља чији је садржај наведен у потврдној повељи, коју је издао 1059. године ма-
[62] настиру Ивирону на Светој Гори судија вила, нотар и анаграфевс Запада Лав.[24] Ту се на првом месту помињу хрисовуље Константина VII Порфирогенита од 945/6. и 957/8. године. Првом хрисовуљом даје се манастиру Јована Претече код Солуна ексusсија на његове поседе, парике и дулопа-

[22] *П. Успенский*, История Афона, т. III, св. 1, 298 (руски превод, 45); *K. Lake*, The Early Days, p. 86; *Сп. Ламброс*, Νέος Ἑλληνομνήμων 154. 1. Ова повеља, чији је главни предмет позната парница калуђера манастира Јована Колове, који су фалсификатом присвојили велике поседе и злостављали светогорске пустињаке (уп. *K. Lake*, Op. cit. p. 72 sq.), такође не може бити тачно датирана. Као што наводи П. Успенски (н. д., 45), ознаке године, месеца и индикта на њој су избрисане. Остаје нејасно зашто је он ипак ставља у 887. годину. Година 900, наведена код Ламброса, op. cit. 154. 14, у самом тексту без икаквог помена месеца и индикта, не може се наравно сматрати као поуздана и само потврђује оно што је већ речено о непоузданости године коју је он унео у повељу Василија I. *F. Dölger*, Regesten I, № 514 ставља повељу Лава VI у време око 887. године. Узгред речено, Ламброс није сасвим тачно схватио примедбу П. Успенског да је на оригиналу повеље Лава VI „на самом почетку неко одсекао обе ивице, да би одсечену парчад пергамента стављао на удицу и ловио рибу". Пошто је поновио то саопштење (не позивајући се на његово порекло) и назвао непознатог риболовца варварином и прождрљивцем, Ламброс (стр. 150—151) је претпоставио да нису одрезани крајеви само почетка већ и краја документа и, поврх тога, тај податак није везао за повељу Лава VI већ за повељу Василија I. Исту заблуду задржао је и *F. Dölger*, Regesten I, № 492.

[23] *П. Успенский*, История Афона т. III, 1, стр. 299 (руски превод, стр. 49); *K. Lake*, The Early Days, p. 102; *Сп. Ламброс*, н. д. 155—156. Ова хрисовуља, коју Успенски ставља у 920. годину, Лејк у 919, а Ламброс — на основу касније унесене године — у 942, издата је у име царева Романа, Константина, Стефана и Константина, тј. после смрти старијег сина Романа I Лакапина, Христофора, који је умро 931. године и зато се, према наведеном III индикту, може односити само на 934. годину, као што је тачно приметио *F. Dölger*, Regesten I, № 627.

[24] Ову повељу издао је и опширно коментарисао *F. Dölger*, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im X. Jahrhundert, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss, 1952, Heft 1. Питање њене хронологије решио је *P. Lemerle*, Note sur la date de trois documents athoniques et sur trois fonctionnaires du XIe siècle, Revue des Études byzantines, 10, 1952, p. 111 sq.

рике.[25] Другим речима, манастиру се признаје и потврђује право на све порезе и обавезе сељака, који су настањени на његовим земљама. Другом хрисовуљом поклања се манастиру, који се назива Атоским, ексусија на низ поседа на Касандри.[26] Уз то, манастиру Јована Претече поклања се 36, а атоском манастиру 70 парика, ослобођених државних дажбина и који немају никакве обавезе према држави или цару,[27] тј. даје се право да на своје земље населе наведени број сељака који нису везани обавезама према државној благајни.[28] После тога долази хрисовуља Романа II од 959/60. године, која дарује манастиру Јована Колове 40 парика слободних од пореза у замену за парцеле које су припадале манастиру у области Јерисоа, а присвојили су их Словени-Бугари, који су се тамо населили.[29] Спомиње се, најзад, хрисовуља Василија II од 979/80. г., која даје оснивачу манастира Ивирона, Јовану Торникију, ексусију на 60 државних парика који су му поклоњени ранијим хрисовуљама и на 40 парика који су му дати накнадно.[30]

Ови примери дају већ сасвим јасну представу о суштини ексусије. Они недвосмислено потврђују да је ексусија, дата на извесне земљишне поседе, обухватала сељаке насељене на тим подесима.[31] Карактеристично је да Лав, анаграфевс Запада, излажући укратко само главни садржај старих хрисовуља, нарочито истиче ту околност. Доиста, како смо већ рекли, у том се састоји сама суштина средњовековног имунитета јер додељивање финансијског имунитета у условима феудалног поретка и значи пре свега осигуравање права господару на дажбине и остале обавезе његових сељака.

[25] *F. Dögler*, Ein Fall slavischer Einsiedlung, S. 7. 5.

[26] Ibid., S. 1. 8.

[27] Ibid., S. 1. 6, 9.

[28] О покушајима византијске управе да регулише питање приватновласничких сељака прецизним одређивањем њиховог броја као и спровођењем извесних мера административне контроле, уп. у моме раду: Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles, 1956, p. 25 sq. (В. горе: Проблеми историје византијског сељаштва, стр. 361.

[29] *F. Dölger*, Op. cit. 7, 12. О овом занимљивом податку в. опширан и значајан коментар Делгера (ibid. S. 17—28) и моје примедбе у чланку О византијским сељацима и војницима, Глас Српске академије наука, 214, 1954, 45 и д. (= С. Д., II, стр. 154 сл.).

[30] *F. Dölger*, Op. cit. 7, 16.

[31] Нејасно је због чега *Б. Т. Горянов*, Поздневизантийский феодализм, стр. 13 тврди да је ексусија први пут примењена на парике у XII веку.

Документи на којима смо се задржали представљају најстарије наше хрисовуље само због те случајне околности што хрисовуље претходне епохе до нас нису дошле ни у копијама ни у изводима. Нема сумње да су сличне хрисовуље издаване и много раније и да је институција имунитета-ексксусије била давно позната у Византији. Немамо намеру да овде говоримо о касноримском имунитету, од којег се византијска ексксусија битно разликује.[32] Међутим, [63] указаћемо на јасан пример ексксусије, који се односи на крај VII века. То је, сачуван у облику натписа, едикт Јустинијана II од 688/9. године,[33] који је најновији његов издавач, А. Грегоар, не без разлога, назвао прототипом каснијих византијских имунитетних повеља.[34] После свога успешног похода против македонских Словена, Јустинијан поклања солунској цркви Светог Димитрија солане које се налазе у околини Солуна. Сви приходи од њих иду у корист цркве Светог Димитрија и она није дужна „ни у ком случају" да плати за њих порезу, јер јој се тај нови извор прихода поклања „у целости и сасвим слободан". Интересантно је да се сматра да је црква Светог Димитрија већ преузела солане које су јој поклоњене, и према томе прима са њих приходе већ „од септембра II индикта" (688. г.), тј. од почетка те године. Са потпуно сличним одлукама срешћемо се и у каснијим имунитетним повељама.

Свакако су и горенаведене повеље царева Македонске династије, дајући низу манастира ексксусију, ослобађале их од свих државних дажбина. Немамо основа да у то сумњамо, јер поменуте повеље не садрже никаква ограничења ни резерве. Ипак су, како смо видели, П. А. Јаковенко и К. Н. Успенски сматрали да безусловност ослобођења није доказ његове потпуности, и чак су озбиљно сумњали у то да се потпуно ослобођење од свих пореза и обавеза икад давало у Византији. Да бисмо дефинитивно одстранили такве сумње обратићемо се сад извору, који потпуно јасно показује да се ослобођење од свих пореза и обавеза давало у Византији, и то доста често, чак у време које је било још

[32] *Б. Т. Горянов*, н. д. 12 оправдано подвлачи да нема разлога да се византијска ексксусија изводи из римског имунитета, како је то радио, на пример, А. А. Васиљев (*A. A. Vasiliev*, History of the Byzantine Empire, Madison, 1952, 570).

[33] *A. A. Vasilev*, An Edict of the Emperor Justinian II. Speculum, 18, 1943, p. 1 sq.; *H. Grégoire*, Un édit de l'empereur Justinien II, daté de septembre 688, Byz., 17, 1944/5, p. 119 sq. В. моју хронолошку исправку: Историја Византије, стр. 144, прим. 3.

[34] *H. Grégoire*, Op. cit., 124.

далеко од потпуног развитка феудалних односа и стварног процвата ексксусије.

То је такозвани Трактат о опорезивању или Порески правилник,[35] који је објавио Ешбернер. Тај занимљиви документ, који није био познат још ни П. А. Јаковенку ни К. Н. Успенском, а сад је познат сваком византинологу као драгоцен извор за унутрашњу историју Византије, састављен је у X веку, вероватно чак у првој половини X века.[36] При набрајању различитих облика пореских повластица и објашњењу њихових узрока и начина примене, у чл. 6 Пореског правилника говори се о тзв. προκατεσπασμένα λογίσιμα, тј. изузетим (из практика) даривањима.[37] Та такозвана изузета даривања, каже састављач Трактата, настала су у ранија времена и давали су их давно умрли цареви, пре владе господара Лава, названог Мудри. Настала су пак овако: овај или онај цар наређивао је да се не узима државна пореза са поседа који припада овој или оној добротворној установи, дому стараца, манастиру, цркви или не-

[35] *W. Ashburner*, A. Byzantine Treatise of Taxation, Journal of Hell. Studies, 35 (1915) 76—84. Ново издање са веома исцрпним и значајним коментаром: *F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischer Finanzverwaltung, Leipzig—Berlin 1927; руски превод Е. Липшиц у књизи: „Сборник документов по социально-экономической истории Византии", М. 1951, 147—154; немачки превод и коментар у мом раду „Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrhundert", VSWG, 20, 1927, S. 1—108 (= Сеоска пореска општина у Византијском Царству X века, С. Д. II 259—350.

[36] То је доказано неоспорно, како ми се чини, у мом поменутом раду и у чланку „Византийский податной устав", Сборник статей, посвященых памяти Н. П. Кондаков, Праг, 1926, 109—124. Ово датирање прихватили су *E. Stein*, Vom Altertum im Mittelalter, Zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, VSWG, 21 (1928) 158 f.; *A. Andréadès*, Deux livres récents sur les finances byzantines, BZ 28 (1928) 292 f; *N. A. Constantinescu*, La communauté du village byzantin et ses rapports avec le petit Traité fiscal byzantin, Bulletin de l'Académie Roumaine, 13 (1927) 160 sq; idem, Deutsche Literaturzeitung, 1928, Sp. 1619. *F. Dölger*, Op. cit. S. 7 f., предлаже само једно веома широко и неодређено датирање од 913 до 1139. године, што су такође прихватили неки научници. Ја бих сад подвукао јаче него што сам то учинио у својим наведеним првим радовима, да је вероватније да тај документ припада првој половини X века. Не говорећи о томе да друштвено-економски односи који се у њему одражавају више одговарају првој него другој половини X века (и нимало не одговарају XI и XII веку), израз ὁ ἀποιχόμενος βασιλεύς, употребљен за Лава VI у § 6 Трактата, несумњиво указује на то да га је његов састављач писао убрзо после смрти тог цара, који је за њега „покојни цар господар Лав" — за разлику од његових претходника „давно умрлих царева".

[37] О значењу појма λογίσιμον в. *F. Dölger*, Beiträge, S. 144.

ком другом, већ да се она анулира за свагда и сматра царским даром. Због тога, да се не би узнемиравали ни они који имају такву повластицу ни они који убирају порезу и који је обрачунавају, рубрике тих дарова сасвим су изузете и отклоњене из практика. Зато су они и били названи изузетим даривањима".[38]

Сасвим је очигледно да се овде ради о потпуном, неограниченом и трајном ослобођењу од свих дажбина. Баш због таквог карактера ослобођења, поседи о којима је реч једном за свагда су изузети из евиденције и ово је обављено на веома радикалан начин: пописи тих поседа у практицима једноставно су уклоњени, да не би збуњивали ни оне који сакупљају порезу ни оне који уживају ту привилегију, дату за вечна времена. Карактеристично је да састављач Пореског правилника при том говори пре свега о црквама, манастирима и такозваним добротворним установама, којих је у Византији, како је познато, било веома много и које су уживале велике привилегије. Али он ипак није пропустио да напомене о могућности таквих поклона и „неком другом", тј. вероватно световним земљопоседницима. Очигледно је да су такви поклони били честа појава за време претходника Лава VI (да ли само за време оних који су владали после дефинитивне победе православља над иконоборцима, или и за време оних који су владали у периоду његове привремене победе крајем VIII и почетком IX века па чак и за време пре иконоборства, или, најзад, у извесној мери и извесном смеру и за време царева-иконобораца, наравно да је тешко рећи).[39] Потпун недостатак евиденције о имањима која су уживала такву привилегију, чији је број непрестано растао, изазвало је — како објашњава састављач Пореског правилника — извесне неприлике, и то је навело администрацију Лава VI да их региструје; ово међутим није у ствари ништа мењало и нимало није сведочило о одустајању у начелу од поклањања неограниченог имунитета. Лав VI је наредио да се по округима саставе пописи свих оних који имају „раније изузета даривања". Пошто је

[38] *W. Ashburner*, A Byzantine Treatise § 6; *F. Dölger*, Beiträge, S. 117, 2—13.

[39] *М. Я. Сюзюмов*, Проблемы иконоборчества в Византии, УЗ Свердловского пединститута, св. IV, 1948, 87, сматра да је додељивање привилегија те врсте представљало релативно скорашњу праксу. Међутим, то мишљење нема праве основе. Али, у сваком случају М. Ј. Сјузумов је у праву кад одлучно и веома оправдано замера теорији К. Н. Успенског о максималном развоју екскусије у периоду пре иконоборства.

добио податке сакупљене из свих тема и пошто их је одобрио, наредио је да се њихов целокупан број упише у спискове централне управе; по одвојеним рубрикама, ова [65]
даривања су унесена у копије практика, а као хрисовуље се чувају и у самим добротворним установама.[40] Последње обавештење Пореског правилника је директни доказ о великој старости имунитетних хрисовуља, некад чуваних у манастирским архивама.

Порески правилник даје низ драгоцених података и о другим облицима даривања и пореских олакшица. Задржимо се само на његовим обавештењима о такозваним „именованим" и „безименим" поклонима. Смисао и једних и других је исти — потпуно ослобођење од државних пореза. Разлика је само у начину регистрације тог ослобођења. И у једном и у другом случају овлашћени царски чиновник ставља у пореске спискове управе логотета τοῦ γενικοῦ изнад рубрике оног који је ослобођен од пореске обавезе, специјалну напомену (προσγραφή) која гласи: „поклоњено томе и томе лицу" (ἐλογίσθη προσώπῳ τῷ δεῖνα). Ако је примедба написана црвеним мастилом и наведено име чиновника који ју је дао, такво даривање назива се „именовано" (λογίσιμον ἐκφωνούμενον). Ако је примедба стављена црним мастилом, без навођења имена чиновника, даривање се назива „безимено" (λογίσιμον ἀνεκφώνητον).[41]

Наравно, таква регистрација у књигама централне управе тежила је истом циљу, као и стара пракса „изузетих даривања": да гарантује потпуност и трајност дароване привилегије.

Начин регистрације, описан у Пореском правилнику, посведочен је у обе своје варијанте у низу каснијих докумената. Прелазећи на разматрање докумената XI и XII века, из великог броја имунитетних повеља тог времена моћи ћемо, наравно, да се задржимо само на неким најкарактеристичнијим примерима.

У мају 1086. године проедар Лав Кефала добио је од цара Алексија I Комнина хрисовуљу на село Хостијану, у теми Моглена, које му је поклоњено за успешну одбрану Ларисе од Боемундових норманских хорди. Поклоњено имање, са насељеним сељацима ослобађа се за вечна вре-

[40] *F. Dölger*, Op. cit. 117, 20—24 и коментар, стр. 145, где упоредо с другим важним напоменама, Делгер примећује да израз δεξάμενος означава да је Лав VI прихватио постојеће „изузете дарове", тј. акт његове сагласности и одобравања.

[41] *F. Dölger*, Op. cit. 117, 31—37.

мена свих државних обавеза. Лав Кефала и његови наследници не морају давати државној благајни ништа, тј. задржавају за себе све дажбине својих парика, и цар наређује да „у практицима поменуте теме руком његовог дворанина, логотета дрома протопроедра Јована, буде стављена примедба црним мастилом (προσγραφῆναι διὰ μέλανος) у корист поменутог Кефале о укидању свих дажбина тога села“, да се, објашњава цар, од почетка текућег IX индикта и до краја векова то село уопште не би подвргавало никаквим наметима, већ да би се сви његови приходи сматрали поклоњенима (λογίζεσθαι) Кефали и његовим наследницима.[42] Интересантно је истаћи потпуни склад те царске наредбе са
[66] упутством и чак са терминологијом Пореског правилника.[43]
Јасно је да хрисовуља Алексија I поклања Лаву Кефали потпун и неограничен финансијски имунитет, потврђујући му све приходе са села Хостијане и сва плаћања и обавезе његових сељака. Ипак, списак обавеза наведених у хрисовуљи, по обичају тог времена веома дугачак и опширан,[44] не наводи баш све врсте дажбина које постоје у то време.

Интересантно је да се у вези с тим баци летимичан поглед и на друга позната даривања Лаву Кефали. Већ хрисовуљом од новембра 1081. године[45] Алексије I Комнин потврдио му је, на његову молбу, егзимирану парцелу од 334 модија у селу Тадрино, коју му је поклонио још Нићифор III Вотанијат, са обавезом да плаћа за њу државни порез од $4^{7}/_{12}$ номизме. Ту релативно малу суму — али и само њу — Лав Кефала се обавезује да плаћа и убудуће[46]: он сам је молио цара Алексија да потврди хрисовуљом његово неопозиво право да поседује поклоњену парцелу и „буде ослобођен од свих и свакаквих намета и невоља (ἀπὸ πάσης καὶ παντοίας ἐπηρείας τε καὶ κακώσεως) и да плаћа државној благајни само те $4^{7}/_{12}$ номизме“.[47] Царска хрисовуља набраја затим читав низ „намета и невоља“, од којих се Лав Кефала ослобађа.[48] Тај списак је знатно краћи од списка хрисовуље из 1086. године, о поклањању Хостијане. У њему недостају многе обавезе и дажбине, каткад врло важне, као συνωνή и ἐννόμιον, наведене у хрисовуљи из 1086. године, у којој опет није наведена, на пример, тако важна дажбина као што је καπνικόν. То ипак нема стварно значење. Да ли су у имунитетној формули хрисовуље о даривању села Хостијане наведена сва потраживања и дажбине које су постојале у то време, или пак у њој, поред све њене дужине, има како смо приметили, извесних пропуста, јасно је да је за Хостијану Лав Кефала добио потпун финансијски имунитет и за тај посед, избрисан из пореских спискова, није ништа плаћао ни давао државној благајни. Јасно је такође да је за егзимирану парцелу у Тадрину Кефала платио $4^{7}/_{12}$ номизме и ништа више, независно од тога какве су порезе наведене и какве су изостављене у имунитетној формули хрисовуље која му је дата на ту парцелу. Списак појединих пореза и обавеза служи само као своје врсте илустрација уз пре тога дату општу изјаву о ослобођењу. Већа или мања опширност набрајања зависи од обичаја времена, у појединим случајевима од веће или мање важности и свечаности даривања, а можда и од марљивости писара. Било је доиста немогуће или скоро немогуће, па и сасвим непотребно, дати потпун списак свих постојећих облика пореза, нарочито свих обавеза, работа и испорука, а да се ништа не заборави и не пропусти. Пример са егзимираном парцелом у Тадрину јасно показује да је тамо где се узимала државна пореза, макар и делимично, то се изричито и јасно наводило и чиновници нису морали да о томе изводе закључке, проучавајући са лупом списак обавеза набројаних у формули о ексkусији.

Лаву Кефали је припало и велико имање Месолимна, [67]
код Солуна, које је до тада променило неколико власника. Оно је првобитно припадало Солуњанину Стефану Малеину, затим га је Нићифор III Вотанијат поклонио двојици вођа иностраних најамних одреда; али после њиховог учешћа у једној побуни против цара, имање им је одузето и враћено

[42] *G. Rouillard* et *P. Collomp*, Actes de Lavra, I, Paris, 1937, № 41. 18—22; *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, № 3. 17—19.

[43] Чудновато је да Делгер, издавач и учени коментатор Пореског правилника не може да схвати зашто се у овом случају уписује црним а не црвеним мастилом, очигледно заборављајући да Правилник посебно предвиђа и такав начин уписивања. *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern, S. 30; idem, Zur Textgestaltung der Lavraurkunden, BZ, 39 (1939) 51.

[44] Actes de Lavra, № 41. 28—61; *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern, № 3, 27—53.

[45] Actes de Lavra, № 37.

[46] Ипак нема основе да се претпоставља, како су то радили издавачи Actes de Lavra, (p. 98 и 100), да та сума није представљала порез већ само таксу, која се, према § 29. Пореског правилника, узимала приликом предаје егзимираних парцела, у размери $^{1}/_{12}$ стварне порезе. У таквим случајевима, као што је правилно приметио *F. Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavraurkunden, S. 43, та сума била би сувише висока.

[47] Actes de Lavra, № 37, 24—26.

[48] Ibid., № 37, 32—49.

у државну благајну; из државне благајне оно је прешло најзад, 1083. године, у руке Лава Кефале, када га је Алексије I Комнин поклонио свом верном ратном другу „за вечна времена" са свим правима, свим плодовима, зевгарима и парицима.[49] Свакако да је то имање било ослобођено државних дажбина, али се акт о његовој предаји није сачувао, а сачувана хрисовуља, од маја 1084. године, то питање не расветљава, већ само потврђује раније даривање. Историја овог даривања може да служи као илустрација брзог прелаза византијских феудалних добара из руке у руку. На крају крајева, оно је као и други поседи Кефале свакако прешло од његових наследника у посед Лавре Св. Атанасија, у чијој су се архиви нашли сви сачувани документи о поседима тог византијског великаша.

Са имањима поклоњеним Лаву Кефали у наследну својину поново се срећемо у хрисовуљи од октобра 1089. године, којом се она, после смрти Лава Кефале, потврђују његовим наследницима. Овде је поново наведено већ поменуто имање Месолимни, поново наведена и егзимирана парцела у селу Тадрини, којом приликом је о њој — и само о њој — још једном речено да она подлеже државној порези од $4^7/_{12}$ номизме.[50] У хрисовуљи се говори и о селу Хостијани у теми Моглена, за које се и овде понавља да је сасвим ослобођено од свих дажбина и да је, да би се то осигурало, тадашњи логотет дрома по наредби цара начинио у пореским списковима теме Моглена у корист Лава Кефале одговарајућу својеручну напомену црним мастилом.[15] Али, овде се говори и о имању које нам је још непознато, јер се хрисовуља о његовом даривању, која се овде помиње, није сачувала. То имање, које се зове Горњим, било је раније потчињено управи царских имања теме Македонија, (τῇ ἐπισκέψει Μακεδονίας), али цар га је „сасвим изузео из права тог надлештва, и пошто га је дефинитивно отуђио од њега, потчинио власти Кефале, с тим да оно њему припада као господару и да он са својим наследницима влада њим по праву господства на вечна времена и може да га отуђи на било који начин, коме хоће и како хоће, без икакве сметње, јер је то имање сасвим изузето из права горепоменутог надлештва, по наредби наше царске милости".[52] Пред нама

[49] Actes de Lavra, № 38.

[50] Ibid., № 42., 12.

[51] Ibid., № 42., 38—44.

[52] Ibid., № 42, 24—31. О значају термина ἐπίσκεψις в. F. *Dölger*, Beiträge, S. 151 f.

је поново очити пример имунитета и, по свој прилици, не само финансијског.[53]

Како тај световни феудалац тако је и сама Лавра, којој [68]
су касније припали његови поседи, имала у то време имунитет само на један део својих поседа, док је за остале плаћала порезу државној благајни, мада по веома ниској процени. Хрисовуља Алексија I Комнина од маја 1109. године, којом је била тачно одређена висина порезе која је тражена од Лавре и дата њена расподела, показује у исто време да су плаћања са земаља Лавре, ослобођених пореских обавеза, била по наредби цара избрисана у пореским списковима црвеним мастилом (διὰ κινναβάρεως).[54] Док је у случају Лава Кефале био употребљен поступак „безимених даривања" Пореског правилника, овде је пред нама, по терминологији истог Правилника, „именовано даривање".

Нарочито интересантан пример таквог даривања пружа хрисовуља Алексија I Комнина, издата априла 1088. године познатом калуђеру Христодулу, оснивачу манастира Јована Богослова на Патмосу[55]. Цар поклања Христодулу острво Патмос у вечну својину, која се не може одузети „док је света", и наређује да се укину и дарују њему (ἐκκοπῆναι καὶ λογισθῆναι) и сви државни порези и намети са тог острва (ἅπαντα δημόσια τέλη καὶ βάρη), ма какви и ма колики били „ставивши у службеним списковима напомену црвеним мастилом, руком протопроедра Цариграда и при-

[53] У вези са даривањима Лаву Кефали треба се присетити познатог даривања другом великашу тог времена, Андронику Дуки, који је 1073. године од свог брата од стрица, Михаила VII Дуке, добио из фонда државног земљишта Милетске области велики комплекс поседа. На другом месту („Византийские писцовые книги", 230 и д.; в. у овој књизи стр. 32 и д.) већ смо опширно говорили о том даривању пописаном у познатом практику (MM, VI, p. 4—15). Из докумената који се односе на то даривање види се нарочито јасно да је Андроник Дука добијао од поклоњених поседа све приходе које је до тада добијала државна благајна — „без икаквих промена". Ти приходи поклањају му се већ од 1. септембра текућег индикта, тј. од почетка те године — исто тако као што су од почетка текућег индикта поклоњени 1086. године Лаву Кефали приходи од села Хостијане, а четири века раније цркви Св. Димитрија у Солуну приходи од солане коју јој је поклонио Јустинијан II. У овом случају посебно се истиче да, уколико је државна благајна већ нешто примила са дарованих имања за текућу годину, она мора да то преда новом господару, Андронику Дуки.

[54] Actes de Lavra, № 53.

[55] MM VI, p. 44—48. Руски превод М. В. Левченка у књизи „Сборник документов по социально-экономической истории Византии", Москва 1951, 190—192.

маоца молби Хиросфакта, дворанина царства ми".[56] Острво ће, каже се даље у хрисовуљи, бити на вечна времена „изузето из царских права и слободно од чиновничког мешања".[57] Христодул ће њиме управљати „без плаћања, без намета, као господар, пуновласно, неускративо и трајно".[58] Сви приходи са острва Патмоса, макар убудуће и знатно порасли, ићи ће у корист Христодула и његових калуђера и не подлежу ничијој контроли.[59] Понављајући те изјаве на разне начине и проглашавајући острво и манастир Христодула самовласним и слободним (αὐτοδέσποτόν τε καὶ ἐλεύθερον), хрисовуља се завршава веома дугим набрајањем пореза и свих могућих испорука и обавеза, којих се поседи Христодула ослобађају и које им неће тражити никакви грађански ни војни чиновници, такође надугачко набројани.[60] То је, можда, најдуже набрајање такве врсте које нам је уопште познато. Ако постоји византијски документ који наводи све дажбине тражене у то време и предвиђа све могуће врсте потраживања, то је неоспорно ова хрисовуља.

Најјача гарантија потпуне егзимираности била је, ипак, анулирање пореских обавеза у књигама централне управе. Христодул је то изврсно схватио и бринуо се о томе да се што не заборави и не остане незабележено у књигама. На
[69] његове молбе и упорно тражење цар је, посебним указом од маја 1088. године, не само потврдио своју одлуку о анулирању свих дажбина са Христодулових поседа, већ је и одредио: „да ако је што случајно и остало незабележено, оно се ипак сматра као да је изузето и даривано и уписано црвеним мастилом".[61] Тај значајни указ, који је тежио да унапред отклони сваку могућност свесних и несвесних неспоразума, саопштен је свим финансијским управама и регистрован у њиховим књигама. На његовој копији, издатој Христодулу „ради сигурности", блистали су потписи 23 висока византијска чиновника.

Тежња да се обезбеди потпуност и неповредивост имунитетних привилегија изражена је на веома занимљив начин и у указу цареве мајке, Ане Даласине, која је јуна 1087. године потврдила ослобођење од свих државних даж-

[56] MM VI, p. 45, 21—24. Тај одломак изостављен је у поменутом преводу М. В. Левченка.
[57] MM VI, p. 45, 31—32.
[58] Ibid., 46, 9.
[59] Ibid., 46, 11—13.
[60] Ibid., 47, 3—48, 14.
[61] Ibid., 53, 20.

бина раније поклоњеним Христодулу поседима на острвима Липсо и Лерос. Обраћајући се стратегу Самоса, којем су била потчињена и околна острва, царица пише: „Ако теби и буде изричито наређено да начиниш тачан попис свих поседа и да даш о томе подробне податке управи, ти ипак ниси дужан да их (тј. поседе Христодула) пописујеш и да уносиш збир у практик пописа, јер они нису уписани ни у практику управе, већ су из њега сасвим уклоњени, будући да су, текућег индикта, поклоњени монаху (Христодулу) са свим приходима и самим државним порезима".[62]

Према томе, сва плаћања и све обавезе острва Патмоса, а такође и других поседа поклоњених Христодулу, биле су анулиране у практицима централне управе. Христодулов манастир је уживао све приходе са својих земаља и убирао све порезе од својих сељака, имајући потпуни финансијски имунитет. Нема сумње да је Христодул оличавао и судско-административну власт на свом острву, које је у ствари било изузето из надлежности државне управе.

Задржаћемо се на још једном интересантном примеру брисања пореских обавеза у практицима. Као што је познато, византијски манастири не само да су уживали разне пореске олакшице, већ су често добијали од државе редовне новчане субвенције. О таквим годишњим субвенцијама, названим σολέμνια, драгоцене податке саопштава већ Порески правилник,[63] а често их помињу и повеље. Поклањање солемнија није неизоставно претпостављало потпуно пореско ослобођење тога манастира. Често се догађало да су манастири, добијајући из државне благајне солемниј, у исто време плаћали држави порез за извесне своје поседе, при чему је обично висина приманог солемнија била већа од суме уплаћиваног пореза. Тако је манастир Ватопед на Светој Гори добијао за време Константина IX Мономаха и Михаила VI солемниј од 80 номизми; занимљиво је да је Исак Комнин, трудећи се да ограничи манастирске привилегије, умањио солемниј упола, али је затим он поново био повећан за 32 номизме и тако износио 72 номизме. С друге стране, манастир Ватопед је за два своја имања на Касандри плаћао порез од 19 номизми. И сад су се калуђери обратили Алексију Комнину молбом да им тих 19 номизми државног пореза буде „поклоњено и записано црвеним мастилом" (λογισθῶσι διὰ κινναβάρεως) уместо 72 номизме солемнија, пошто им је отежало да путују у град, да га примају

[62] Ibid., 35, 10—16.
[63] ed. *F. Dölger*, Beiträge, S. 117, 38 f.

и губе на то време. У исто време, калуђери су молили да се месном судији (κριτής) забрани приступ (εἰσέρχεσθαι) на [70] њихов посед. Добијање те привилегије било је за њих изгледа важније од самог ослобођења од пореских обавеза, јер је, како су они наводили, судија узимао са њихових поседа на име „антиканискија" понекад 20 номизми, а каткад још и више.[64] Алексије I Комнин удовољио је њиховим молбама и наредио, по формули која нам је већ позната, да се у практике унесе црвеним мастилом белешка о томе да манастир Ватопед, пошто је престао да прима од државне благајне солемниј, не плаћа више никакве порезе на своје поседе и да нико нема права да иште од њега тражи.[65]

Тај занимљиви документ необично јасно открива посебан значај добијања имунитетне привилегије. Земљопоседник се ослобађао не само пореза у корист државне благајне, већ и допунских тешких намета од стране њених чиновника, познатих по неумерености својих прохтева. Као што показује наведени пример, ти намети су могли превазићи суму и самих државних пореза и представљали су тако велики терет да се манастир Ватопед одрекао годишње субвенције од 72 номизме, у замену за ослобођење од пореза у висини 19 номизми, само зато да не би имао посла са царским чиновницима и да би мирно примао ренту од својих сељака, не делећи је ни са државом ни са њеним чиновницима. Наведени документ омогућава да се добро осети привлачност коју је за земљопоседника имала забрана државним чиновницима да се појављују у границама његовог поседа.

Наравно, то важи подједнако, како за духовне тако и за световне земљопоседнике. Михаило Аталијат жалио се цару да су његова кућа у Радосту и поседи у теми Тракији и Македонији изложени сталној пљачки пореских чиновника и подносе од њих неоправдано велику штету. Одазивајући се његовим молбама, Михаило VII Дука је хрисовуљом од октобра 1074. године изузео из надлежности месних чиновника поседе М. Аталијата и његове сељаке, ускративши приступ на његова имања судијама, практорима и

[64] Као што је познато, термин κανίσκιον (корпица) означавао је обавезу сељака да донесе одређене дарове властелину или чиновнику. Та обавеза у натури често је замењивана новчаним плаћањем; такву замену и изражава термин ἀντικανίσκιον, као што је нарочито јасно из документа о којем је реч.

[65] Хрисовуља Алексија I од 1. фебруара 1082. године, изд. Аркадије Ватопедски, Γρηγόριος Παλαμᾶς 3 (1919), стр. 211 и Гудас ΕΕΒΣ 3 (1926).

другим скупљачима порезе. Свима њима и њиховим потчињенима поседи М. Аталијата морају остати од сад па до века сасвим недоступни (ὅλως ἀνεπίβατα).[66]

Али занимљиво је да ипак М. Аталијат није био ослобођен свих обавеза према држави. Он је био дужан, како је то посебно наглашено у хрисовуљи, да и убудуће уплаћује порезе које је до тада сваке године уплаћивао,[67] а ослобађао се сваких нових потраживања, „великих и малих", дочека и боравка чиновника и свих обавеза у натури и кулуку. Хрисовуља се завршава веома дугим набрајањем дажбина, и новчаних и натуралних, којих се поседи Аталијата ослобађају, набрајањем које спада у ред најопширнијих пописа те врсте. Хрисовуља Нићифора III Вотанијата од априла 1079. године, која то потврђује, даје тај исти попис и, што је главно, понавља тако исто категорички забрану чиновницима да ступају на поседе М. Аталијата, али у исто време понавља и напомену о обавези М. Аталијата да плаћа утврђене основне порезе.[68]

Како је М. Аталијат уплаћивао те порезе? Очигледно, он их је давао право у државну благајну, без посредовања скупљача порезе. Тако је радио, на пример, приближно у исто време, и манастир Ивирон на Светој Гори. Према ко- [71] пији хрисовуље Константина X Дуке од јуна 1065. године, коју је недавно објавио Делгер, и манастир Ивирон је уплаћивао порез за извесне своје поседе непосредно у управу логотета τοῦ γενικοῦ, „не излажући се тлачењима од стране скупљача пореза" (καὶ μὴ ἐνοχλεῖσθαι ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ).[69] Сличан пример за каснији период пружа хрисовуља Андроника II манастиру Зографу од 1327. године, на коју ћемо се још вратити: као што се види из те хрисовуље, зографски калуђери, будући да су били обавезни да плате државној благајни ситаркију, сами су сакупљали тај порез од својих сељака и предавали је пореским чиновницима, који нису имали право приступа на њихове земље.[70]

Заштита од мешања и самовоље чиновника без сумње је представљала важну и веома драгоцену олакшицу. Али, та олакшица сама по себи није означавала безусловно пот-

[66] ММ V, 136.

[67] Ibid., 136, 22—24.

[68] Ibid, 139—140.

[69] *F. Dölger*, Finanzgeschichtliches aus der byzantinischen Kaiserkanzlei des 11. Jh., SB d. Bayer. Akad. d. Wiss., 1956, Heft 1, S. 6, 1, 3—5.

[70] Actes de Zographou, ed. W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev (BB XIII, 1907, додатак), № 26.

пуност имунитета. Упрошћено схватање, по којем забрана чиновницима да ступају на територију лица које је добило ту привилегију представља виши израз и главну суштину имунитета, изискује битне исправке.[71] Приликом уступања имунитетних права царска управа се није држала неких чврсто установљених и непроменљивих норми. Она се служила разним облицима ослобођења и гаранција, примењујући различите формуле, које су се састојале од различитих елемената. При покушају да откријемо прави смисао поклоњене привилегије, пажљивом анализом текста имунитетне повеље, не треба наравно потценити ниједан њен елеменат, али такође треба избегавати формализам и претерану терминолошку педантерију, претпостављајући у византијским документима тачност и доследност, које они јамачно нису имали. Видели смо да забрана чиновницима да ступају на поседе лица које је добило привилегију није искључивала у извесним случајевима обавезу уплате неких државних пореза. Видели смо с друге стране, да се потпуни финансијски имунитет уступао и без такве забране. Штавише, на низу примера може се видети да се потпуно ослобођење од пореских обавеза, у ствари, схватало као забрана приступа на поседе имунисте, мада таква забрана и није била директно изречена.

Хрисовуља Алексија I Комнина Христодулу, која нам је већ позната, и поред све ширине уступљеног имунитета, није садржавала изричиту забрану чиновницима да ступају на острво Патмос. Међутим, калуђери Патмоског манастира, упућујући 1158. године молбу цару Манојлу I, тврдили су да је царев деда својом хрисовуљом поклонио Христодулу острво Патмос „као слободно и независно и сваком практору и пописивачу сасвим недоступно".[72] Ствар је у томе да су практори Самоса, административног центра свих околних острва, почели да узнемиравају Патмоски манастир разним захтевима, без обзира на све мере предострожности које је у своје време Христодул предузео, као и на све гарантије које су му дате. По речима калуђера, све је било добро док није преузео дужност на Самосу неки Пигонит: на основу привилегије коју им је поклонио Алек-
[72] сије I Комнин они су уживали „највеће благо, то јест слободу и право да мирно живе по својој вољи".[73] Али, Пигонит је почео да тражи од њих лађе, о којима они ништа нису чули од када постоји манастир, и наметнуо им и разне друге терете. Следећи практори су ишли његовим примером, захтевали од игумана коње и говорили: „Ви сте давали Пигониту онолико номизми колико је он од вас захтевао. А ја нисам мањи од њега, ако нисам још и угледнији, и морам узимати више него он".[74]

Цар Манојло Комнин је у свом решењу (λύσις), потврђујући слободу и независност која је поклоњена манастиру Јована Богослова на Патмосу, наредио да ни практори ни ма ко други не смеју причињавати калуђерима никакву штету, већ „да се држе подаље од њих"; непослушнима претио је својом срџбом и казном у износу четири пута већем од онога који су узели од калуђера.[75] Тако су уцењивања царских чиновника, који се нису збунили звучним привилегијама, водила, на крају крајева, давању даљњих привилегија и гаранција.

Да је забрана приступа чиновницима појачавана каткад претњом казне за њено нарушавање показују и други документи. Тако на пример, хрисовуља Исака II Анђела, од августа 1186. године, дозвољава манастиру Богородице Атинске у малоазијској теми Миласа и Меланудија да насели на своје земље шест парика, „непознатих државној благајни", и даје му за њих екскусију. Практорима и њиховим помоћницима се забрањује да улазе у њихове куће (εἰσέρχεσθαι εἰς τὰς οἰκίας αὐτῶν), а за нарушавање те забране хрисовуља предвиђа високу казну од 4 литра злата.[76] На томе примеру поново се јасно види да су сељаци, као стварни платиоци порезе, главни објект екскусије.

Развојем феудалних односа у XII веку, и институција имунитета је достизала све већи процват и распрострањење. У том процесу велику улогу је имао развој система proније, који се дефинитивно формирао у време превласти провинцијске војне аристократије за владе династије Комнина. Као што се зна имунитет је неопходан атрибут проније: добијајући у пронију државне земље са сељацима који су ту настањени, пронијар стиче господарска права над тим земљама и сељацима и узима од њих за себе ренту, која је

[71] Баш полазећи од те претпоставке *П. А. Јаковенко*, н. д., 56 на основу хрисовуља издатих М. Аталијату, дошао је до закључка да у Византији имунитет није означавао потпуно ослобођене од уплате пореза и није се односио толико на основне дажбине колико на натуралне обавезе везане за пријем службених лица.

[72] MM VI, 111, 7—9.

[73] MM VI, 111, 29.

[74] Ibid., 112, 4—7.

[75] Ibid., 112—113.

[76] Ibid., 122, 3.

до тада припадала државној благајни.[77] Позната је прича Никите Хонијата о томе како су за време Манојла Комнина војници-пронијари добијали „царске повеље, којима су им поклоњене наводњене земље, плодоносне њиве и потчињени Ромеји, који треба да им служе као нека врста робова."[78]

Фаворизовањем и увећавањем пронијарских поседа и пружањем свесрдне заштите војној класи, влада Комнина је давала предност земљопоседништву световних феудалаца над црквеним и манастирским. Та тенденција, која се нарочито јасно одразила у политици Манојла I, запажена је више пута.[79] Али, наравно, та политика ни на који начин
[73] није укинула привилегованост црквеног земљопоседништва. Она је тежила само да његов даљи пораст задржи у извесним границама. Познати указ Манојла I, од марта 1158. године, забрањује манастирима у Цариграду и његовој околини да увећавају своје поседе и број својих парика. Међутим, он у исто време свечано потврђује неприкосновеност свих раније стечених манастирских поседа и неповредивост њихових привилегија, посебно инсистира на потпуности њихових имунитетних права и забрањује чиновницима приступ на њихове земље, у изразима који су се већ више пута наводили као класичан пример имунитетне формуле: „Тако жели царство ми, да све непокретне поседе наведених манастира сматра свако од практора као да се не налазе под његовом влашћу и управом; и слично томе, како практори у темама које им нису потчињене, немају никакво право да штогод убирају или уопште шта било у њима раде, тако и на непокретним поседима манастира практори оних тема којима припадају те некретнине нека се не сматрају практорима".[80]

Не смемо заборавити да је циљ тог указа да ограничи пораст манастирског земљопоседништва. Међутим, у том циљу се манастирима, и то само извесне области а никако

[77] Уп. мој рад „Пронија, Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама", Београд, 1951. Француски превод *G. Ostrogorskij*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles, 1954. В. у овој књизи, стр. 119 и д.

[78] Nicetas Choniata, I, p. 273. Раније (p. 272) Хонијат каже да је цар Манојло „жудњу војске утољавао такозваним даривањима парика."

[79] *К. Н. Успенский*, н. д. 90; *P. Charanis*, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, Dumbarton Oaks Papers, 4 (1948), 92, sq.; *G. Ostrogorskij*, op. cit. p. 41 sq. (у овој књизи, стр. 159 и д.); Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles, 1956, p. 31 sq. (у овој књизи, стр. 367 и д.).

[80] Jus, III, p. 454, 4—12 = *J.* et *P. Zepos:* Jus Graeco-Romanum, I, p. 384, 35—41; *F. Dölger*, Regesten II, № 1419; *П. А. Яковенко*, н. д., 8—9.

свима, забрањује стицање нових поседа, док се ранији њихови поседи и привилегије благонаклоно признају и гарантују. На тај начин, задржавање постојећих поседа и постојећих привилегија значило је већ ограничавање. То веома јасно доказује да је развој ишао ка даљем порасту крупног земљопоседништва и ширењу његових привилегија. Не само световни феудалци, које је власт фаворизирала, већ и манастири, којима није било наметнуто никакво ограничење, тј. велика већина њих, наставили су да увећавају своје поседе и број својих сељака и да добијају нове привилегије. Институција имунитета у Византији XII века нимало није „венула", како се то учинило К. Н. Успенском, већ је напротив јачала и развијала се. То нам показују архиве многих манастира, које се попуњавају све новијим даровним и имунитетним повељама. То би свакако било још очигледније у архивама световних феудалаца тог доба, да су оне сачуване. Порастом феудалног земљопоседништва и јачањем моћи феудалне аристократије утврђивао се и њен привилегован положај, заштићен правима имунитета. Свако наредно доба представља у том погледу корак унапред, а не корак уназад, како је мислио К. Н. Успенски.

*

Даљи процват ексkusије опажамо и у доба латинске владавине, како у Никејском Царству тако и у Епирско-Солунском Царству. Блиски контакт са феудалним поретком Запада морао је да подстакне и даљњи развој феудалних односа на византијском тлу, а самим тим и даљи процват византијског имунитета. Међутим, без обзира на потпуну сличност византијског и западног имунитета, даљи развој византијске ексkusије нипошто није резултат западних узора,[81] већ продужавање вишевековног унутрашњег процеса. Како при проучавању опште еволуције друштвено-економских односа тако и при посебном проучавању институције имунитета, који је један од њених одраза, примењу- [74]

[81] То схватање заступали су многи научници, а нарочито упорно Н. Н. Суворов (Виз. Врем. XII, 1906, 226 и д.). Извесни научници још и сада га заступају; на пример, *F. Dölger*, Die Kreuzfahrstaaten auf dem Balkan und Byzanz, Südost-Forschungen 25 (1956) 151 f. врло одлучно своди развитак феудалних односа, нарочито развој система проније, на подражавање западним узорима. Чудно је да *J. Lindsay*, Byzantium into Europe, London 1952, p. 476, n. 56 приписује мени то схватање, позивајући се притом на српско издање мога рада о пронији. Очигледно је да он тај рад или није читао или није схватио.

јемо у новим византијским државним формацијама доследан развој прилика насталих у старој Византијској Царевини, срећемо се са истим односима и већ познатим појмовима и облицима. Наравно, и овде се морамо задовољити разматрањем неколико карактеристичних примера.

Позната збирка повеља манастира Богородице Лемвиотисе, која пружа веома богат материјал за друштвено-економску историју Никејске Царевине, садржи низ важних података који се односе на питање имунитета. У вези с тим је врло интересантна већ прва хрисовуља Јована III Ватаца, од августа 1228. године, којом је манастир Лемвиотисе био обновљен после латинског разарања и добио на дар од цара, уз остале поседе, велико имање Вари, са настањеним сељацима.[82] Хрисовуља објашњава да се екскусија даје на то имање и на његове парике,[83] и затим набраја неке порезе и обавезе којих се они ослобађају, тј. убудуће их неће давати држави, већ манастиру Лемвиотиси. Међутим, на крају набрајања, које је за ово доба доста опширно, а у поређењу са аналогним набрајањима у хрисовуљи XI века изгледа кратко и сумарно, истиче се да се две порезе, σιταρκία и ἀγάπη, изузимају из екскусије и треба да се уплаћују у државну благајну.[84] Изузев те две порезе, како још једном наглашава цар, манастир се ослобађа сваке друге дажбине „па да она и није била изричито наведена у овој хрисовуљи царства ми“ (κἂν μὴ ῥητῶς αὕτη ἐξεφωνήθη ἐν τῷ παρόντι χρυσοβούλλῳ τῆς βασιλείας μου).[85]

Наравно, врло је интересантно да је, дајући екскусију своме „царском манастиру“, који је он штитио на све начине, Јован Ватац сматрао потребним да ту екскусију ограничи, искључивши из ње главну порезу-ситаркију, која је имала у то време значење земљарине, а такође и ἀγάπη, чије значење остаје нејасно. Али, још интересантније је то како се он брзо одрекао тог тек уведеног ограничења. У каснијим документима манастира Лемвиотисе нећемо наћи више клаузулу која га обавезује да уплаћује ове две порезе. Простагмом од августа 1232. године метох Св. Георгија, поред Смирне, који је припадао манастиру Лемвиотисе, био је чак посебно ослобођен ситаркије од једне перпере.[86] Штавише,

[82] MM IV, 1—4.
[83] Ibid., 3, 34.
[84] Ibid., 4, 8.
[85] Ibid., 4, 10.
[86] MM, IV, 45, 28; cf. *F. Dölger,* Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrh., BZ 27 (1927) 312, Anm. 6.

већ указом од јуна 1227. године, Јован Ватац је дозволио манастиру Лемвиотисе, на молбу игумана Гервасија, да насели на своје поседе „туђинце непознате државној благајни“, ослобађајући их унапред свих обавеза, „чак и двеју пореза — агапе и ситаркије“.[87]

Нагласили смо већ на другом месту да се право примања такозваних елевтера, или туђинаца, у овом документу, колико нам је познато, први пут даје без икаквог ограничења, док је раније византијска управа, дозвољавајући црквеним и световним феудалцима да на своје земље населе нове парике, неизоставно ограничавала и тачно одређивала њихов максимални број.[88] Одрицање од строге контроле броја парика на приватно-поседничким имањима, која се ранијих векова строго спроводила, означавало је суштински заокрет у међусобним односима снага — државне власти и земљопоседничке феудалне аристократије. Власт је губила своје позиције, док су феудалци јачали своју моћ и ширили круг својих привилегија. Те промене ће постати још очигледније у доба Палеолога. [75]

„Туђинци“, чије је насељавање било дозвољено игуману Гервасију, нису дуго чекали да се појаве на имањима манастира Лемвиотисе. Практик који је марта 1235. године саставио стратопедарх Фока, спомиње их у селу Вари упоредо са ранијим парицима Лемвиотисе.[89] Хрисовуља Јована III Ватаца, од јуна 1235. године, укључује их у формулу екскусије заједно са парицима. За нас је посебно интересантно то да екскусија која је дата овом хрисовуљом не садржи никаква ограничења. Набрајање пореза којих се манастир ослобађа углавном понавља списак хрисовуље од 1228. године и исто тако се завршава изјавом да се ослобођење односи на све обавезе, макар оне и не биле поменуте у наведеном набрајању.[90] Али, овде нема примедбе о обавези упла-

[87] *F. Dölger,* op. cit. 249. 10. С обзиром на споменутог игумана Гервасија и Димитрија Торникија (на чију је интервенцију документ издат), тај указ, датиран месецом јуном XV индикта, сем ако претпоставимо грешку у броју индикта, мора бити стављен у 1227. годину. *Яковенко,* н. д. 28 тврдио је да је он издат „по истеку мало времена“ после хрисовуље од августа 1228. године, али то тврђење није ничим поткрепио. Годину 1227. навели су већ *В. Г. Васильевский,* Материалы, ЖМНП 210 (1880) 117 и *Б. А. Панченко,* Крестьянская собственность, София 1903, стр. 81, а образложио је *F. Dölger,* Op. cit. 303, Anm. 1 и 317. Anm. 6.

[88] *G. Ostrogorski,* Quelques problèmes, p. 25 sq. (в. у овој књизи, стр. 361 и д.).

[89] MM IV, 14.

[90] Ibid., 21, 24.

ћивања агапе и ситаркије. Нема је ни у хрисовуљама које су касније издате манастиру Лемвиотисе.[91] Ова обавеза нестала је, и то врло брзо, после чега је манастир уживао потпун и неограничен имунитет.

Занимљиво је да се, без обзира на неограниченост ексkусије која је дата хрисовуљом од 1235. године ни у њој ништа не говори о забрани државним чиновницима да ступају на територију манастира Лемвиотисе. Међутим, у вези са жалбама калуђера на то што упркос привилегијама које су им дате сељаци њихових метоха подносе уцењивање скупљача порезе и других царских чиновника, цар је у простагми од јула 1239. године, упућеној дуксу Тракесијске теме Теодору Иканату, наредио да ни чиновници његове управе ни друга службена лица не смеју уопште да ступају у метох Лемвиотисе и угњетавају сељаке који ту живе. Позивајући се на своју хрисовуљу (очигледно на хрисовуљу од 1235. године), цар позива Иканата, као старешину месне администрације, да заштити манастирске метохе од чиновничког насиља и још једном наређује да се „нико не сме усудити да уопште стави на њих своју ногу".[92]

Пред нама није нова привилегија, већ само доследан закључак из имунитета који је раније дат. Доиста, додељивање потпуног ослобођења од свих државних обавеза имало је за последицу забрану државним чиновницима да ступају на посед имунисте и било је у суштини еквивалентно таквој забрани. Уколико манастир Лемвиотисе, на основу хрисовуље која му је издата 1235. године, није имао према др-
[76] жави више никаквих обавеза, државни чиновници нису имали ни потребу ни разлоге да се појављују на његовом поседу.

Тако је објашњавао своје даривање сам цар, тако су га схватили — на то је скренуо пажњу већ П. А. Јаковенко — виши представници месне администрације.[93] Нарочито је занимљиво и карактеристично тумачење које даје царској хрисовуљи дукс Тракесијске теме пинкерна Јован Кантакузин, истина, вероватно не без утицаја поменуте простагме

[91] Уп. хрисовуље Јована IV Ласкариса од септембра 1258. године, Михаила VIII Палеолога од децембра 1262. и Андроника II од априла 1284. (ММ IV, 22—26, 26—28, 28—32). О хронологији прве хрисовуље в. *F. Dölger*, op cit. 299 ff. који убедљиво доказује да се та повеља не односи на септембар 1251. већ на септембар 1258. године и према томе не припада Јовану III Дуки Ватацу, већ Јовану IV Дуки Ласкарису.

[92] ММ IV, 215, 20 и 24.

[93] *Јаковенко*, н. д. 11 сл.

од 1239. године. У својој повељи од јануара 1247. године, пинкерна Кантакузин категорички тврди да манастир Лемвиотисе има хрисовуљу која наређује да чиновници државне благајне никако не ступају на његове поседе (μηδόλως εἰσέρχεσθαι τὸν δημόσιον), него „сасвим одустану од њих" (ἀλλὰ ἀπέχειν τέλεον ἐξ αὐτῶν). Због тога Кантакузин заповеда својим потчињенима да од тог манастира ништа не захтевају „већ сасвим одустану од њега, као и од свега што њему припада, како је то заповедила божанска хрисовуља", претећи им у противном казном и срамотом.[94]

Све то истим речима понавља и дукс Тракесијске теме Георгије Макрин у повељи од јула 1256. године,[95] користећи се очигледно документом свог претходника. Али, понављајући буквално речи свог претходника, Георгије Макрин им даје интересантну допуну. На крају повеље он се позива на хрисовуље и простагме манастира Лемвиотисе, према којима тај манастир не треба да има „апсолутно никакву заједницу ни додир са Смирном (тј. смирнским катепаникијем — округом Тракесијске теме, у чијим се границама налазио манастир Лемвиотисе), него будући да је независан (ὡς ἴδιον), треба да живи као да је ван ње",[96] и зато не подлеже никаквим државним обавезама и наметима.

[94] ММ IV, p. 216—217. Документ је потписан „ὁ πιγκέρνης". Али из ММ VI, 183, 14 и ММ IV, 139, 20 види се да је пинкерна Јован Кантакузин био дукс Тракесијске теме. Пошто је *F. Dölger*, Die Kaiserurkunden des Johannes-Theologos Klosters auf Patmos, BZ 28 (1928) 265 и Chronoligisches 312, Anm. 9, убедљиво доказао да се те две повеље односе на 1244. и 1245. годину, можемо нашу повељу, сходно V индикту, поуздано датирати са 1247. годином. Треба напоменути само да је Делгер (Chronologisches 309) погрешно повезао Манојла Кантакузина, поменутог у ММ IV, 216, 1 (без икакве титуле) са дуксом Тракесијске теме, пинкерном Јованом Кантакузином. Године 1257 (ММ IV, p. 70. 20), као што је приметио сам Делгер (Chronologisches 309, Anm, 3), пинкерна Кантакузин већ се помиње као покојни.

[95] ММ IV, 224—225. Датирање те повеље од јула XIV индикта заснива се на спомињању дукса Тракесијске теме Георгија Макрина у царској простагми од маја XIV индикта (ММ IV, 247), која се несумњиво односи на 1256. годину. Уп. *F. Dölger*, Chronologisches 309, Anm. 5. Хрисовуља Јована IV Ласкариса од септембра 1258. године (ММ IV, p. 22—26) нема забрану приступа (о њеној хронологији в. горе, прим. 91). Али хрисовуља Михаила VIII Палеолога од децембра 1262. године (ММ IV, 28, 1—5) додаје забрану „сваком лицу" да, без обзира на одредбе докумената које има манастир, „стави пљачкашку руку и насилничку ногу на ствари које му припадају", што се може схватити као забрана приступа. Уп. *Јаковенко*, н. д. 7. Хрисовуља Андроника II од априла 1284. године (ММ IV, 28—32) не садржи опет никакву забрану приступа.

[96] ММ IV, 224, 30—32.

Ову допуну је несумњиво изазвала протсагма Јована III Ватаца од новембра 1252. године. Цар кори вестијара Стронгила Стипиота због тога што је овај тражио од Лемвиотисе веслаче и товарна кола „исто као од остале земље“, док је он, цар, „сасвим одвојио од земље тај манастир и поседе
[77] који му припадају“, и манастир није обавезан да са осталом земљом има макакво учешће у заједничким давањима.[97]

Наведени документи откривају карактер имунитета који је поклоњен манастиру Лемвиотисе, јасније и потпуније од самих хрисовуља. У исто време они нам још једном показују да превише формално и скучено тумачење имунитетних формула из хрисовуља може довести до потцењивања њиховог правог смисла. Потпуно ослобођење од свих државних дажбина, схватало се као забрана службеним лицима да ступају на територију дарованог, независно од тога да ли је таква забрана била у хрисовуљи директно изречена. Штавише, према лапидарном изразу самог Јована Ватаца, оно је означавало укидање сваке везе између поседа дарованог лица и остале државне територије.

Драгоцене податке о имунитету пружају и документи Епирско-Солунског Царства, који су, као што је познато, сачувани у релативно малом броју. Изванредно је занимљива хрисовуља цара Теодора Анђела Дуке, дата Навпактској митрополији у мају 1228. године. Навпактска митрополија ослобађа се свих пореза, натуралних дажбина, испорука и работа, и уопште свих државних потраживања, „макаквим се именом називала, постоје ли сад или ће бити измишљена касније“.[98] Ако би пак, наставља цар, он лично некад заповедио да се узме макаква новчана или натурална дажбина и са поседа Навпактске митрополије „то нека се таква одлука царства ми сматра учињеном из заборавности, па ма она имала и посебну напомену која говори да се хрисовуље царства ми опозивају овим потраживањем“.[99]

Већ више пута смо констатовали да су састављачи имунитетних повеља, дарованих нарочито истакнутим особама или утицајним црквеним установама, тежили не само да што више нагласе потпуност додељеног имунитета, већ и да

[97] Ibid., 251, 11. Вероватно да је та простагма издата у временском размаку који дели повељу пинкерне Ј. Кантакузина од повеље Г. Макрина, што нам даје основа да је ставимо, сходно XI индикту, у 1252. годину. *F. Dölger*, op. cit. 318, Anm. 3, није видео елемената за њено датирање и предложио је условно 1237, или 1252. годину.

[98] *В. Г. Васильевский*, Epirotica saeculi XIII, BB III, 2 (1896) 297, 37.

[99] Ibid., 298, 2—5.

отклоне сваку могућност његовог каснијег нарушавања и ограничавања. У наведеној хрисовуљи солунско-епирског цара Теодора, та тежња достиже врхунац. Навпактска митрополија, која је имала значајну улогу за време Теодоровог успона, ослобађа се свих врста државних дажбина, садашњих и будућих. Али то је недовољно, јер се може догодити да буде расписан посебан намет који би привремено прекинуо важност постојећих привилегија. Због тога цар унапред одређује да Навпактска митрополија не подлеже ни таквом ванредном намету. Најзад, ако он и сам, нареди да се од митрополије узме тај ванредни порез, позивајући се на то да је он обавезан за све, то и таква његова наредба неће бити важећа, већ ће се сматрати да је дата омашком. Даље нема више куда да се иде у том низу стално растућих привилегија и све већих гарантија.

Навешћемо још „хрисовуљну повељу“, коју је епирски деспот Михаило II, у мају 1246. године, поклонио своме зету Константину Малијасину, оснивачу познатог тесалијског манастира Макринитисе, карактеристичну по сликови- [78]
тим формулацијама.[100] Деспот потврђује права власништва К. Малијасина на манастир кир Илариона у области Алмира и истовремено га ослобађа пореза од 21⅔ перпере, којом је тај манастир био оптерећен. Том приликом он наређује свим чиновницима, „тј. практорима Алмира, пописивачима, заменицима, катепанима, архонтима, скупљачима пореза и сваком другом лицу које врши јавну дужност, да се држе подаље и окану тог манастира и његових поседа и да са њиме немају никаква посла, будући да су избачени и истерани из њега силом наше хрисовуљне повеље“.[101] Непокорнима деспот прети својим „тешким гневом“ и казном од две литре перпера у корист државне благајне. Занимљиво је да су приликом састављања пописа скупљачи пореза у области Алмира били обавезни да добију од К. Малијасина потврду да поменута сума од 21⅔ перпере од њега није тражена.

2

У доба Палеолога испољило се даље јачање феудалне аристократије и даље, веома приметно, слабљење централне власти. Такав однос снага морао је да се одрази на

[100] ММ IV, 345—349.

[101] ММ IV, 348, 17—24.

пораст феудалних привилегија, нарочито на ширење имунитетних права. Скренули смо пажњу на то да је већ у време Никејског Царства некадашња државна контрола повећавања броја парика на приватно-поседничким земљама знатно ослабила. У време Палеолога она је фактички сасвим престала, и масе бескућника и осиромашеног становништва, повећаване економским расулом и разорним ратовима, незадрживо су навалиле на имања световних и духовних феудалаца, увећавајући њихову радну снагу и број оних који су им плаћали феудалну ренту.[102]

Проширила се и привилегованост пронијара: додељена имања препуштају се коначно њима и њиховим потомцима, претварајући се у наследне поседе. Већ оснивач династије Палеолога, Михаило VIII, обилато је давао такве привилегије, а за време његових наследника добијање таквих привилегија је добило масовни карактер.[103] Иако је наследна пронија сачувала свој статус условног поседа, везаног за вршење војне службе и није постала пронијарова баштина, независност пронијара од централне власти се повећавала.

У општем процесу опадања државне власти и пораста феудалних сила, неизбежно су расла и имунитетна права феудалног земљопоседа, како пронијарског тако и баштинског, како световног тако и духовног. Истина, видели смо да је и у претходним вековима у Византији било доста феудалних поседа који су уживали потпуну и неограничену ексусију. Али, временом је број таквих привилегованих поседа стално растао. Тај пораст је био утолико значајнији што су једном поклоњене привилегије остајале на снази и после смрти лица које их је добило, прелазећи на његове наследнике. Оне се обично нису гасиле чак ни приликом отуђивања поседа на који су биле дате. У купопродајним и дарованим повељама често се среће примедба да је овај или онај посед ослобођен пореске обавезе и да према томе ни нови поседник неће плаћати на њега никакве порезе. Имунитетна права, поклоњена на одређени посед, као да су постајала његовим атрибутом и могла су по жељи поседника бити
[79] пренесена на друго лице или црквену установу.[104] Особа или установа која је добила имунитетна права као да је постајала власник те привилегије и могла је располагати

[102] Уп. *G. Ostrogorskij*, Quelques problèmes 35 sq. (в. у овој књизи, стр. 370 и д.).

[103] Уп. *G. Ostrogorskij*, Féodalité 92 sq. (у овој књизи, стр. 202 и д.).

[104] На преношење имунитетних права тачно указује *H. Glykatzi*, L'epiteleia dans le cartulaire de Lemviotissa, Byz. 24 (1954) 71 sq.

њоме по свом нахођењу. Постајала је власник издате јој имунитетне повеље која је у њеним рукама стицала својства неке врсте хартије од вредности.[105]

Ниједна врста земљопоседништва у Вазинтији никада није била у потпуности ослобођена државних дажбина. Једни су уживали таква ослобођења, а други нису, или су били ослобођени само неких, али не и свих дажбина, или, најзад, уживали су имунитет само за поједине своје поседе, док су за друге настављали да уплаћују порезе. Ширење имунитета које пратимо из столећа у столеће, изражава се пре свега у томе што ослобођење од дажбина добијају и они који га раније нису имали; што они који су имали ограничено ослобођење све чешће стичу потпун имунитет, ослобађајући се својих ранијих обавеза, што они који су уживали имунитет само на неким својим поседима добијају привилегије и на остале земље, које су првобитно потпадале пореској обавези. Тај процес се може пратити на многим примерима.

Додељивање привилегија није било само израз цареве наклоности према својим дворанима или његове побожне благонаклоности према манастирима и другим црквеним установама. Оно је било и резултат уступака пред захтевима моћних световних и духовних феудалаца. Даровима су често претходиле молбе заинтересованих. Попуштајући њиховим упорним тражењима, царска управа је често покушавала да их ублажи, уводећи у поклоњене привилегије извесна ограничења. Карактеристично је да су такви покушаји били нарочито чести последњих столећа постојања царе-

[105]) Као нарочито сликовита илустрација може се навести документ који се односи још на крај X века. Из њега дознајемо да је оснивач светогорске Лавре, Атанасије, хрисовуљу која му је била издата једноставно поклонио свом другу и оснивачу манастира Ивирона, Јовану Торникију. Како каже Атанасије у својој повељи од децембра 984. године (*F. Dölger*, Aus den Schatzkammern, № 108), Јован Торникије много се заузимао за Лавру, и ето у знак благодарности за његове заслуге Атанасије му дарује хрисовуљу цара Василија II, која је била њему, Атанасију поклоњена и садржала ослобођење од таксе на брод са запремином од 6000 модија. Интересантно је да је, поред те привилегије, хрисовуља Василија II давала ексусију на 25 сељачких газдинстава која су припадала Лаври у граду Хрисопољу. Будући да Атанасије није желео да се одрекне те повластице, пронађен је следећи излаз: хрисовуља поклоњена Јовану Ивиронском постала је власништво манастира Ивирона, али у случају потребе ивиронски калуђери били су дужни да је достављају Лаври како би је Лавра могла показати скупљачима пореза, тј. да је дају Лаври на привремено коришћење.

вине. Још карактеристичније је то да они нису имали успеха и обично су били кратког века.

Видели смо да је још Јован III Ватац покушавао да ограничи уступљена имунитетна права, искључивши из њих два пореза, ситаркију и агапу. Али видели смо такође да се он према манастиру Лемвиотисе врло брзо одрекао и тог ограничења, ослободивши га и тих двеју пореза и самим тим му уступио потпуну и неограничену екскусију. Још је интересантнији други пример, који се односи на тесалијске манастире Макринитисе и Нове Петре, који су припадали угледном великашу Николи Комнину Малијасину и његовој жени Ани, из породице Палеолога. Хрисовуљом од маја 1272. године, Михаило VIII Палеолог ослобађа поседе и сељаке манастира Макринитисе свих обавеза „изузев две
[80] ставке: τῆς τε καστροκτισίας καὶ κατεργοκτισίας“, тј. обавеза учествовања у грађењу тврђава и бродова, које су се обично у Византији комутирале. Те две ставке, као „општекорисне“ (ὡς κοινοφελῆ), морао је да плаћа и наведени манастир.[106] Али мало касније, хрисовуљом од септембра 1274. године, Михило VIII, потврђујући власничка права и привилегије манастира Нове Петре и Макринитисе, ослобађа их свих обавеза, „са изузетком само једне ставке кастроктисије“. Следи иста та декларација о њеној „општекорисности“.[107] На тај начин, остала је манастирима Малијасина само обавеза „зидања тврђава“, а обавеза „грађења бродова“ — без обзира на своју „општекорисност“ — нестала је после свега неколико година. Али ни кастроктисија, која је имала важно место у систему византијског опорезивања и често се спомиње у касновизантијским документима, позната и у средњовековној Србији као „градозидање“, и у Русији као „городовое дело“, изгледа, није дуго притискивала манастире Малијасина. Хрисовуља Михаила VIII издата касније манастирима Макринитиси и Новој Петри, не говори више ни о каквим ограничењима.[108]

На овоме примеру нарочито се јасно види процес ширења имунитетних права, као и постепеног одрицања врхов-

[106] MM IV, 332. Очитледно је Михаило VIII издао и хрисовуљу пансевасту Димитрију Мурину која ослобађа од свих дажбина осим кастроктисије и катергоктисије, које су Муринови поседи били дужни да дају држави, као што су то радили и други προσωπικὰ κτήματα. Тај докуменат, чији датум није сачуван, објавио је Х. Ктенас на крају збирке хрисовуља манастира Дохиара, ΕΕΒΣ 4 (1927) № 11, 308—311.

[107] MM IV, 335.

[108] Ibid., 336—339; *F. Dölger*, Regesten III, № 2012.

не власти од покушаја да их ограничи. Сетимо се при том да је један од метоха Макринитисе, такозвани манастир кир Илариона, плаћао у своје време порез од $21\frac{2}{3}$ перпере, који је затим укинут за љубав Николиног оца Константина Малијасина, оснивача манастира Макринитисе, хрисовуљном повељом епирског деспота Михаила II од 1246. године, о којој смо већ говорили. На молбу Николе Малијасина, повеља Михаила II потврђена је 1266. године аргировуљом деспота Нићифора, која штити наведени метох, такође у веома сликовитим изразима, од приступа месних чиновника.[109] Године 1268, после прелаза ове области под власт Цариграда, она је потврђена повељом деспота Јована Палеолога, брата цара Михаила VIII, из које се види да су порески чиновници, и поред свих забрана, покушали да узму са метоха Иларионовог и његових „сиромаха“, како стару порезу од 23 перпере (!), тако и још 10 перпера за касније добијен виноград.[110]

У вези с тим интересантни су и подаци неких практика, нарочито два практика манастира Есфигмена на Светој Гори, који су, на жалост, објављени са знатним лакунама.[111] Према првом од њих, састављеном вероватно 1298/9 године,[112] Есфигмен је у то време имао годишњи приход од 141 перпере. Од те суме он је задржавао за себе 123 перпере, а 18 перпера је морао давати државној благајни на име неких пореза (сачувани су називи два пореза: χάραγμα и δημοσιον), за које је овде речено — како се може наслутити, без обзира на лакуну у тексту — да се узимају чак од царских има- [81]
ња.[113] Међутим, други практик Есфигмена, састављен око 1320. године,[114] не садржи више такве напомене, и сав приход, који је знатно нарастао за протеклих двадесет година, уступа се манастиру Есфигмену без икаквих ограничења.[115] Додајмо и то да је манастир Есфигмен имао право да узима од својих парика судске глобе, такозвани аир. Али, док су у време састављања првог практика из тог права били изузети намети за убиство, отмицу и налажење блага, и тако

[109] MM IV, 352.

[110] Ibid., 387—388.

[111] Actes d'Esphigménou, ed. L. Petit et W. Regel. BB XII (1906), додатак, стр. XIV—XV, XV—XVIII.

[112] Уп. *Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги, 227 и д. (в. у овој књизи, стр. 29 и д.).

[113] Уп. *Г. Острогорскй*, н. д. 228 (у овој књизи, стр. 30 и д.).

[114] Уп. *Г. Острогорский*, н. д. 228 (у овој књизи, стр. 30 и д.).

[115] Actes d'Esphigménou, XVII.

ограничени аир износио је свега 8 перпера,[116] у другом практику аир је уступљен манастиру без икаквих ограничења и износи суму од 20 перпера.[117] Овде опет имамо јасан пример одступања од раније уведеног ограничења имунитетних права, и то не само фискалних већ и судских.[118] На „аиру" задржаћемо се опширније када будемо говорили о судским правима византијских феудалаца. Сад нам је било важно само да укажемо на опште повећање имунитетних права крупних византијских земљопоседника.

Из доба Андроника II Палеолога, на које се односе наведени есфигменски документи, сачувало се нарочито много података о тежњи врховне власти да у имунитетна права феудалног земљопоседништва уведе извесна ограничења. У ситуацији потпуног финансијског расула, власт Андроника II трудила се да сведе привилегије световних и црквених феудалаца у извесне оквире, захтевајући уплату макар најважнијих пореза, као и најважнијих судских глоба. Тако хрисовуљом од септембра 1311. године Андроник II ослобађа Пантелејмонски манастир на Светој Гори свих обавеза са изузетком ситаркије и намета за убиство, отмицу и налажење блага, подвлачећи да се „те четири општеуведене ставке" морају безусловно узимати и од имања руског манастира, као што се узимају и од свих осталих имања.[119]

Пронијару Георгију Трулину, који је у области Сера имао „економију" од 1600 модија, хрисовуљом од новембра 1318. године даје се право да преда пронију наследницима,

[116] Ibid., XIV.

[117] Ibid., XV.

[118] Интересантно је да су сачувана још два акта Есфигмена (№№ 11 и 19), која потврђују имунитетна права тог манастира, са извесним ограничењима. Повеља стратопедарха Палеолога Сфранциса, заштитника, може се рећи харистикарија Есфигмена, који тај манастир назива својим, изузима од ослобођења „ставку ситаркије и три ставке: убиства, отмице и налаза блага" (№ 19, 11—13 и 20—22); повеља неког Јоасафа (у читању његовог имена издавачи нису сигурни) искључује само три ставке аира (№ 11, 14—16). Упадљиво је да ипак обе повеље забрањују чиновницима приступ на земље Есфигмена. Очигледно је да су те повеље, за чије датирање издавачи нису видели елемената (уп. стр. XII и XX), старије од другог практика Есфигмена, у чије је време манастир већ уживао пун имунитет и поседовао низ имања која се још не помињу у повељи Палеолога Сфранциса. У сваком случају последња повеља не односи се никако на 1374. годину, како је сматрао Веис, — без икаквог образложења (Ὑπῆρχε ius primae noctis παρὰ Βυζαντίνοις; BZ, 21 1912, стр. 197).

[119] Акты русского на св. Афоне манастыря св. великомученика и целителя Пантелеймона, Киев, 1873, № 20, 166.

али му се ослобођење од уплате дажбина даје са знатним ограничењима: он мора да уплаћује порез за ситаркију, кастроктисију, планинску испашу (ὀρική), убиство и налажење блага („отмица" се не наводи). И овде је речено да те дажбине „обичај је узимати од свих имања, чак и оних која [82] имају хрисовуље (καὶ αὐτοῖς τοῖς χρυσοβουλλάτοις), због заједничке службе и заједничке користи.[120]

Хрисовуљом од септембра 1325. године Андроник II, на молбу бугарског цара Михаила Асена, потврђује права манастира Зографа на село Превисту и остале његове поседе на Струми, и ослобађа их државних дажбина, нарочито од кастроктисије, дажбина за планинску и ливадску испашу,

[120] MM V, p, 89. Ново издање: *A. Guillou*, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, № 8. 16—20. Потпун контраст тој ограничавајућој одлуци јесте одредба хрисовуљног сигилија у корист етеријарха Јована Панарета, који је имао у селу Доња Уска, покрај Зихне, малу пронију са годишњом рентом од 30 перпера (ed. A. Guilou № 6). Његова пронија такође се претвара у наследно добро, али се при томе ослобађа свих дажбина без икаквог ограничења. Поставља се питање да ли је тај хрисовуљни сигилиј, који је датиран са мартом XI индикта, заиста издао Андроник II и да ли се односи на 1313. годину, како је, после Делгера, сматрао и његов најновији издавач. Како објаснити толико упадљиву разлику у привилегијама поклоњеним Г. Трулину и И. Панарету, двојици пронијара истог значаја, ако су им оне заиста поклоњене у приближно исто време? Видећемо, истина, да је Андроник II доста често одступао од принципа своје политике ограничавања, али је то чинио према много јачим и утицајнијим особама него што је то био пронијар Јован Панарет. У издању MM V, 109, хрисовуљни сигилиј етеријарху Јовану Панарету датиран је са мартом 1343. године, а то би значило да га, наравно, није издао Андроник III, како то наводе издавачи, већ било Јован V Палеолог било Јован VI Кантакузин. *F. Dölger*, Die Urkunden des Johannes-Prodromos Klosters bei Serrai, SB d. Bayer. Akad. d. Wiss. Philos.—hist. Abt., Heft 9, S. 9) одбацује то датирање, јер је у то време област Сера била увучена у грађански рат између Јована Палеолога и Јована Кантакузина и „царски двор вероватно није имао ни времена ни разлога да се бави тако безазленим провинцијским грађанским пословима". Таква резоновања ни иначе не вреде много, а у овом случају она се и директно оповргавају чињеницама. Познат је читав низ декрета о претварању пронија у наследна добра баш у то време и баш у тој области (уп. *G. Ostrogorskij*, Féodalité 122—127; в. у овој књизи, стр. 227—231) и то је потпуно схватљиво јер су оба цара природно тежила да придобију присталице поделом привилегија пронијарима. Датирање документа који нас интересује мартом 1313, које брани Делгер и прихвата Гију, заснива се искључиво на идентификовању нашег етеријарха Јована Панарета са апографевсом Јованом Панаретом, у ватопедској повељи, коју Делгер ставља у 1312. годину. Али због чега морамо да у етеријарху J. Панарету и апографевсу J. Панарету видимо исто лице? Очигледно је напротив да су то два лица, од којих је један био пронијар и вршио функцију етеријарха, а други имао функцију апографевса.

харагме, примања чиновника и коначења војске,[121] тј. и од неких дажбина које је, на пример, Г. Трулин морао да плати, тобоже с обзиром на то да су оне обавезне за све. Али ситаркија, и то само она, мора се узимати и од Зографа зато што се она наводно узима не само од осталих имања у целој земљи, већ и од самих царских имања, „по датој о томе неопозивој наредби".[122] У ствари, Зограф је морао да уплаћује још једну дажбину, иако је то речено опрезно, скоро неприметно: хрисовуља ослобађа манастирске метохе потраживања чиновника, који се налазе на прелазу (εἰς τὸν πόρον) преко реке Струме, „после уплате утврђене и уобичајене царинске дажбине (διμοδαῖον)".[123]

[83] Одредбе тог интересантног документа допуњава још интересантнија хрисовуља од септембра 1327. године, издата манастиру Зографу такође на молбу бугарског цара.[124] Из ње сазнајемо да је висина ситаркије, коју је манастир морао да плаћа државној благајни за село Превисту, царским указом (који до нас није доспео) била одређена на 45 перпера,[125] док за остале метохе Зографа она није била одређена. Бугарски цар је предложио да се на све поседе Зографа рачуна 50 перпера, додавши тако за остале поседе свега 5 перпера; саглашавајући се с тим предлогом, цар Андроник II је заповедио да се од зографских метоха годишње узима 50 перпера, „и не више". Према томе, остала је на снази обавеза Зографа да плаћа ситаркију, али царска хрисовуља ипак забрањује чиновницима присутп на поседе манастира Зографа.[126] Раније смо се већ позивали на овај податак који јасно показује у каквим приликама је таква забрана била могућа, без обзира на обавезу поседника да

[121] Actes de Zographou, № 23. 42—46.

[122] Ibid., № 23. 38—42.

[123] Ibid., № 23. 49—53. Присетимо се да је διμοδαῖον — упоредо са "харагмом" — платио и манастир Есфигмен, према практику од 1298/9. године. Наведено место из зографске хрисовуље показује да је διμοδαῖον представљао потраживање за прелаз преко река. Према томе, В. А. Мошин и А. В. Соловјев били су у праву кад су га повезали са такозваним πορτιατικόν (уп. њихову веома садржајну примедбу у књизи: *А. Соловјев и В. Мошин,* Грчке повеље српских владара, Београд, 1936, 423—424), и ја нисам био у праву (Византийские писцовые книги, 237, прим. 109; в. у овој књизи стр. 40, прим. 109) кад сам се колебао да прихватим њихово тумачење дајући преимућство Делгеровом тумачењу (*F. Dölger,* Zum Gebührenwesen der Byzantiner, Études dédiées à la mémoire d' A. Andréadès, Athènes, 1939, 57, n. 87).

[124] Actes de Zographou, № 26.

[125] Заслужује пажњу обавештење да је ситаркија узимана од сеоских зевгара (Ibid., № 26. 33)

[126] Ibid., № 26. 46. Уп. и № 23. 46—49.

уплаћује држави извесне порезе. Нико од скупљача порезе, каже царска хрисовуља, не сме да ступа на манастирски посед ради сакупљања тог пореза, већ ће калуђери сами сакупљати наведених 50 перпера и предавати их непосредно пореским чиновницима, приликом примања литре злата, која им се даје из од бога чуваног вестијарија.[127] Тако је, уплаћујући држави 50 перпера ситаркије, манастир Зограф у исто време добијао из државне благајне у облику солемнија 72 перпере, тако да уплаћивање ситаркије на чему је цар толико инсистирао није представљало за државу стварни приход, већ је само унеколико смањивало расход који је за државну благајну представља исплата годишње субвенције манастиру Зографу.

Међутим, хрисовуља од 1327. године даје Зографу низ даљих привилегија. Она га посебно ослобађа глоба за убиство и отмицу и понавља да представници власти (ὁ δημόσιος) немају право приступа на манастирске земље.[128] Царска хрисовуља при том одређује да се те дажбине, „како је утврђено из давнина и од самог почетка, узимају и од царских имања и од архонтских, а такође и од црквених и манастирских и, уопште говорећи, са свих тих и других поседа — ради казне и поуке онима који их обрађују".[129] Али по жељи и молби свог вољеног сина и зета, преузвишеног цара Бугара, цар ослобађа манастир Зограф и тих дажбина. Овде се нарочито јасно осећа принудност уступка, датог против воље, маколико се она прикривала истовременом жељом да се подвуче значај и изванредни карактер дате привилегије. Интересантно је такође да је плаћање таксе за прелаз преко Струме, које је Андроник II у претходној хрисовуљи, две године раније, могло би се рећи једва провукао, овде већ нестало: чиновницима који управљају тим прелазом забрањује се да узимају πορτιατικόν од манастира и његове стоке.[130] [84]
Да ли је потребно истицати да се манастир Зограф ослобађа и свих осталих новчаних и натуралних дажбина.

Андроник III је у марту 1328. године потврдио наредбу свога деде.[131] Ослобађајући манастир Зограф свих дажбина између осталих и глобе због убиства и отмице, и забрањујући чиновницима да се појављују на манастирским земља-

[127] Ibid., № 26. 46—51.

[128] Ibid., № 26. 59.

[129] Ibid., № 26. 61—65.

[130] Ibid., № 26. 70—73. При поређењу тог места и наведене изјаве хрисовуље од 1325. године о прелазу преко Струме не може се сумњати да су διμοδαῖον и πορτιατικόν истоветни појмови.

[131] Actes de Zographou, № 27.

ма, он понавља да је манастир обавезан да плаћа ситаркију од 50 перпера, а у исто време добија литру злата из државне благајне. Он не понавља само карактеристично образложење Андроника II о општој обавези уплате ситаркије. Као што се види, обавеза Зографа да плаћа ситаркију, коју је Андроник III признао у време грађанског рата, остала је на снази и за време његове владавине. Али и ту једину обавезу Зографа према држави (која је узвраћена добијањем субвенције, веће од уплаћивања порезе), укинуло је регентство малолетног Јована V Палеолога прве године његове номиналне владавине.[132]

Пошто је Света Гора потпала под српску власт, зографски калуђери су пожурили да издејствују ослобођење од те порезе и код цара Стефана Душана. Изгледа да је још пре познате Душанове хрисовуље, од априла 1346. године, тј. првих месеци српске власти у Светој Гори, Зограф добио

[132] Познат је низ докумената који тобоже представљају оригинал хрисовуље Јована V манастиру Зографу од јануара 1342. године. Делгер је у својој познатој студији (*F. Dölger*, Die Mühle von Chantax, Untersuchungen über vier unechte Kaiserurkunden, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου I, 1933, 13—28) дошао до закључка да аутентичан оригинал представља документ № 31 В (Actes de Zographou, A. Actes grecs), док су №№ 31 А, 32—34 фалсификати. Треба ипак обратити пажњу на ту чудну околност да № 31 В ослобађа зографске поседе од 50 перпера, које је манастир тобоже давао χάριν τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρκίας, τῆς ὀρικῆς καὶ τῆς καστροκτισίας. Нама је добро познато да је суму од 50 перпера Зограф давао искључиво за ситаркију, а никако не за орику и кастроктисију, којих је он, напротив, био ослобођен претходним хрисовуљама (уп. № 23, 43 и № 27, 65). Уосталом, иста збрка је и у хрисовуљи бугарског цара Јована Александра од 1342. године, према којој је Зограф платио 50 перпера „житарства и горнины и градозиданиа“ (Actes de Zographou. B. Actes slaves, № 3, 77). Напротив, № 32, 34 и № 33, 59, наводе тачно да је Зограф давао 50 перпера на име ситаркије (у № 34, 62 очигледно је изопачавање првобитног текста). Уопште треба рећи да се све грубе грешке које је Делгер навео из № 32 односе на њену прву половину, док се други и главни њен део (почевши баш од одредбе о ослобођењу од ситаркије, нарочито од 34. реда па до краја) скоро дословно поклапа са текстом хрисовуље Стефана Душана, издате Зографу априла 1346. године (Actes de Zographou, № 37 = *А. Соловјев, В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, № 9, где се, међутим, о ослобођењу од ситаркије говори опширније) и према томе у том делу понавља текст аутентичне хрисовуље Јована V, којом се користио и на коју се позива и Душанова хрисовуља, која уосталом није сачувана у оригиналу већ у копији, такође доста неписменој. Као што се види, питање тих повеља, у чије се опширније разматрање не можемо упустити, још је сложеније него што се то чинило после Делгеровог истраживања и приликом његовог поновног разматрања мора се обратити већа пажња него што је то учинио Делгер на хрисовуље Стефана Душана и Јована Александра.

23. Велики дукс Алексије Апокавк. Минијатура из прве половине XIV века (Bibliothèque Nationale Paris, gr. 2144, fol 11).

26. Глеђосана посуда од керамике XI в. (Ермитаж, Лењинград).

о томе посебну повељу, која није доспела до нас, јер у хрисовуљи од априла 1346. године Душан каже да је већ поклонио недавно манастиру Зографу 50 перпера, „које је манастир сваке године плаћао државној благајни на име ситаркије за све своје поседе“, и сад потврђује тај дар.[133] Интересантно је обавештење те хрисовуље да је 10 перпера Зограф уплаћивао благајни Солуна, а 40 перпера благајни Сера.[134] Наглашавајући посебно ослобођење од ситаркије, Душан наравно ослобађа манастир Зограф и свих осталих [85]
дажбина, „које се сада узимају и које ће бити касније измишљене.[135]

Наведени примери показују да се за добијање пореских повластица водила својеврсна и доста упорна борба. Иако се она раније или касније увек завршавала уступцима централне власти, треба признати да је византијска влада понекад испољавала приличну упорност у својим покушајима да донекле повећа своје пореске приходе, или бар да не дозволи њихово даље и сувише нагло опадање. У разматраним хрисовуљама Андроника II нарочито је интересантна тежња да се извесни најважнији порези, као и најважније судске дажбине, прогласе за општеобавезне и неопозиве. Али, у исто време треба приметити да, инсистирајући на општој обавезности извесних пореза, цар у појединим случајевима искључује из имунитета час већи, час мањи број тих пореза. Изјављујући сваки пут свечано, у различитим али по смислу сличним и веома категоричким изјавама, да се порези за које он не пристаје да да̂ ослобођење, тобоже убирају од свих земљишних поседа без изузетка, Андроник II је, као што смо видели, од пронијара Георгија Трулина захтевао уплату ситаркије, кастроктисије, орике и дажбина за убиство и налаз блага, од руског манастира на Светој Гори ситаркије и дажбина за убиство, отмицу и налаз блага, а од Зографа једино ситаркије. Цар као да се погађа, труди се да добије више, али ако се мора пристаје и на мање, при чему у својим убеђивањима и уверавањима не води превише рачуна о истини.

Заиста, упоредо са хрисовуљама, којима он мање или више ограничава имунитетна права извесних манастира, Андроник II истовремено поклања другим манастирима хрисовуље које не садрже никакве ограде, које ослобађају од

[133] *А. Соловјев—В. Мошин,* Грчке повеље српских владара, № 9. 35.

[134] Ibid., № 9. 40.

[135] Ibid., № 9. 59.

свих дажбина, између осталог, и од оних на чијој је обавезности он тако красноречиво инсистирао. Већа попустљивост објашњава се, наравно, пре свега већим утицајем тих манастира и њихових високих покровитеља. Ако је Андроник II, чинећи Зографу — за љубав бугарског цара — знатне уступке, ипак уносио у њих извесна ограничења, то је он био принуђен да још веће уступке чини манастирима који су уживали покровитељство моћног српског краља Милутина. Заиста, Хиландару на Светој Гори и манастиру Јована Претече на Меникејској гори, код Сера, низом хрисовуља поклања, на молбу српског краља, потпуну и неограничену екскусију. Хрисовуље издате Хиландару у марту 1319. и јуну 1321. године спомињу при томе посебно ослобођење од ситаркије, кастроктисије и орике; прва хрисовуља поред тога истиче још ослобођење од митата — обавезе дочека чиновника,[136] друга даје дужи попис разних дажбина, завршавајући га изјавом да се Хиландар ослобађа свих пореза које се могу затражити у држави Ромеја, сада или у будућности.[137] Хрисовуља од јуна 1321. године, којом Андроник II — на молбу свога зета, српског краља (Милутина) и своје
[86] кћери, српске краљице (Симониде) — потврђује права власништва Меникејског манастира и ослобађа га од свих обавеза, посебно наглашавајући ослобођење од ситаркије, кастроктисије, орике и еномија (пашнине).[138] Ова хрисовуља означава знатно проширивање привилегија Меникеона, јер пре ње манастир очигледно још није био ослобођен ситаркије, кастроктисије и орике, и тек је овом хрисовуљом, пошто је ослобођен те три порезе, добио потпуну екскусију. У то нас уверава простагма Андроника II од јула 1326. године, упућена кефалији Сера Алексију Цамблаку.[139] Позивајући се на своју хрисовуљу, очигледно баш на наведену хрисовуљу од јуна 1321. године, Андроник II каже да је, на молбу своје кћери, српске краљице, ослободио манастир Меникеон свих дажбина, чак и ситаркије, орике и кастроктисије.[140] Ово ослобођење је затим потврђено неколиким

[136] Actes de Chilandar, № 41, 136—138. Уп. и потврдне хрисовуље Михаила IX и Андроника III: ibid. № 42, 33—34 и 43, 33—34.

[137] Ibid., № 60, 40—46 (потврдна хрисовуља Андроника III: № 61, 38—43). Уп. и хрисовуље Андроника II и његових савладара од октобра 1319. године: ibid., № 48, 52; № 49, 54; № 50, 59.

[138] *A. Guillou*, № 9. 47. Уп. и потврдну хрисовуљу Андроника III: ibid., № 10, 51.

[139] Ibid., № 19. Уп. и потврдну простагму Андроника III: ibid., № 20 (интересантан пример простагме, коју је издао и потписао менологемом савладар); в. такође № 22.

[140] Ibid., № 19, 9.

простагмама,[141] и нико никаквим захтевима није узнемиравао манастирске парике и проскатимене. Али, како су се недавно калуђери пожалили цару, од када скупљањем пореза руководи Алексије Цамблак, он настоји да наплаћује три наведене порезе и од сељака њиховог манастира. Цар наређује Цамблаку да поштује привилегије манастира Меникеон; штавише, ако су његови потчињени чиновници већ нешто наплатили од манастирских парика и проскатимена, Цамблак мора да то врати.[142]

Тако сами документи који поклањају потпун имунитет показују понекад да су даровани поседи првобитно сносили извесне дажбине и да се уплата три наведена пореза сматрала као опште правило, а ослобођење од њих као нарочита привилегија. Потврђујући касније привилегије Меникеона, хрисовуљама од јануара 1329. и марта 1332. године, Андроник III истиче ослобођење од уплате ситаркије, кастроктисије и орике, а такође и еномија, као посебну повластицу, називајући те порезе δημοσιακὰ κεφάλαια.[143] Али у исто време и документи који задржавају право државне благајне на извесна плаћања, у ствари говоре о сталном ширењу имунитетних права земљопоседника, сведочећи једино о извесној поступности тог неизбежног процеса. Изнети примери покушаја византијске владе да та права ограничи, тиме су и интересантни што јасно показују његову неизбежност. Ограничавања постају све незнатнија и постепено се своде на нулу.

Само у ретким случајевима може се на неким поседима Хиландара приметити извесно ограничење имунитета. Као пример може послужити веома интересантна хрисовуља од септембра 1327. године, којом Андроник II потврђује право власништва Хиландара на мали манастир Светог Николе, код Сера, који му је завештао познати јеромонах Калиник.[144] Из имунитета се нарочито упорно изузимао, као што знамо, најважнији порез тог времена — ситаркија. На њега се односи и ограничење, о којем се говори у овој хрисовуљи, али је то ограничење само делимично, јер се и овај једини порез убира искључиво од зевгара парика манастира Светог
Николе, док зевгари самог манастира не подлежу ни овој [87]

[141] Сачувана је простагма од новембра 1325. године (Ibid. № 18), која потврђује ослобођење манастира Меникеон од свих дажбина, које му је дато хрисовуљом.

[142] *A. Guilou*, № 19, 35.

[143] Ibid., № 24, 35 и № 26, 12, 59.

[144] Actes de Chilandar, № 113.

дажбини, уживајући потпуно ослобођење. Истичући ту разлику, веома карактеристичну за византијску пореску политику, царска хрисовуља прописује да δουλικὰ ζευγάρια манастира не морају уплаћивати ништа на име τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρκίας, τῆς καστροκτισίας, τῆς ὀρικῆς καὶ τοῦ μιτάτου, будући да су сасвим ослобођени тих дажбина, док су његови παροικικὰ ζευγάρια обавезни да плаћају државној блгајни само ситаркију.[145] Напомена да се манастирски зевгари ослобађају баш ситаркије, кастроктисије, орике и митата, сигурно није случајна. Може се наслутити да је метох Светог Николе раније био дужан да даје те четири дажбине (оне су наведене, на пример, у већ поменутој хиландарској хрисовуљи од марта 1319. године), и да су баш због тога оне посебно и наведене, док су остале, мање важне дажбине, изостављене. Важно је приметити да су њих давали зевгари, као основне јединице опорезивања. Али, манастирски зевгари их се убудуће ослобађају и самим тим ослобађају се свих потраживања од стране државне благајне, а зевгари његових парика подлежу само уплаћивању ситаркије. Тако се и на овом примеру примећује постепено ширење имунитета.

Наравно, потпуно ослобођење од пореских обавеза и у време Андроника II није се давало само манастирима који су уживали посебно покровитељство српског краља. Забележили смо већ да га је око 1320. године добио Есфигмен на Светој Гори, који је раније плаћао извесне порезе и судске дажбине. Указаћемо још на интересантну простагму од октобра 1319. године, издату светогорској Лаври.[146] Обраћајући се чиновницима који врше попис у Солунској теми, Андроник II наређује им да штите егзимиране поседе Лавре, као и других поседника који имају хрисовуље. Он опомиње да, према хрисовуљама које су дате Лаври, порески чиновници немају право приступа на њену земљу без дозволе калуђера. Они могу ступити на њихову територију и спровести попис њихових поседа само на позив калуђера.[147]

[145] Actes de Chilandar, № 113, 27—33. О значењу термина δουλικά и παροικικὰ ζευγάρια *G. Ostrogorskij*, Féodalité 162. n. 1. (в. у овој књизи, стр. 261, нап. 300). *P. Charanis*, On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the XIIIth Century and Later, Byzantinoslavica 12 (1951) 143.

[146] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern, № 17.

[147] Сасвим аналогна обавештења о забрани службеним лицима да ступају на поседе Лавре без посебног позива њеног игумана и калуђера пружа и практик лаврског метоха на острву Лемносу, који је саставио 1319. године гувернер острва Константин Цирапис, изд. Александар Лавриот у: Κωνσταντινουπόλεως Φιλόλογος Σύλλογος 25 (1893/4) 163—165; о датирању тог документа в. мој рад „Византийские писцовые книги“, 218 и д. (у овој књизи, стр. 19 и д.).

*

Прелазом Свете Горе под власт Стефана Душана, имунитетна права светогорских манастира постигла су даљи и, може се рећи, максимални пораст. Привилегије, дариване без устезања, биле су купљене по цену признања и подршке, коју су манастири Свете Горе и других освојених византијских области изражавали и указивали свом новом господару. Цар Срба и Грка не само да је признао сва поседничка права и привилегије које су византијски цареви поклонили манастирима, већ их је обилато даривао новим земљама и повластицама. За време његове владавине сви светогорски манастири су у ствари уживали потпун имунитет. Његове хрисовуље стално и веома категорички говоре о потпуном ослобођењу од свих пореза и намета. Оне дажбине које су још преостале из доба византијске власти, ограничавајући [88]
имунитетна права извесних светогорских манастира, ишчезле су у тој бујици привилегија. Та ограничавања нису била, колико је могуће оценити, нарочито многобројна, али су нека од њих била ипак доста значајна. Навешћемо један пример.

Видели смо већ како су журили калуђери манастира Зографа да од Душана добију потврду о ослобођењу својих поседа од обавезе да уплаћују 50 перпера ситаркије. Не мању журбу показали су, искоришћујући наклоност српског цара, и други светогорски манастири, нарочито Ивирон, који је, треба признати, за то имао и прилично убедљиве разлоге. Истина, већина поседа тог веома богатог манастира била је и раније ослобођена свих државних дажбина и уживала је потпуни имунитет. Као илустрација могу служити ивиронски поседи у области Каламарије, града Јерисоа и Струме, о којима су сачувани опширни подаци у низу практика из прве половине XIV века.[148] Манастир Ивирон ништа није плаћао за њих државној благајни, већ је уживао потпуно све приходе са тих поседа и, што је главно, сва плаћања њихових сељака, која су 1301. године износила укупно 675 перпера, 1317. и 1321. године — 677 перпера, а 1341, због „непријатељске најезде“, смањиле се на 633 перпере.[149]

[148] *F. Dölger*; Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrh. für das Athoskloster Iberon, SB d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Klasse, 1949. Heft 28.

[149] *F. Dölger*, Sechs byzantinische Praktika, документи A 456; K 599; P 586; V 457.

Међутим, комплекс поседа Ивирона у области Пангајске Горе, чије је језгро било велико село Радоливо, није уживао имунитет: према практику од 1316. године приходи са тих поседа износили су 520 перпера годишње, али је од те суме Ивирон задржавао само 320 перпера, а 200 перпера уплаћивао је у државну благајну ὡς κεφάλαιον.[150] Исти тај κεφάλαιον од 200 перпера уплаћивао је он и 1341. године, без обзира на то што су се у то време, због ратног пустошења, приходи јако смањили и фиксирани су у практику на 448 перпера.[151]

Није чудо што су се ивиронски калуђери сместа обратили Душану с молбом за ослобођење од тог плаћања. Њихова молба је задовољена већ Душановом хрисовуљом од јануара 1346. године, из које дознајемо нове интересантне појединости о томе плаћању. Види се, наиме, да за време византијске власти манастир Ивирон не само да није успео да га се ослободи, већ је и онако значајна сума, коју је он уплаћивао државној благајни, била за време византијског грађанског рата удвостручена. Калуђерима који су му се обратили Душан дарује „400 перпера, које је давало њихово имање Радоливо, заједно са другим њиховим тамошњим имањима, најпре у царски вестијариј а затим стратиотима, и то 200 перпера на име зевгаратикија, а осталих 200 перпера на име кефалија“.[152] Тако је ранијој суми од 200 перпера, која је означена општим појмом κεφάλαιον, додат порез зевгаратикија у истој висини. Нарочито је интересантно да удвостручена плаћања Ивирона нису ишла у државну благајну, као раније, већ у корист пронијара.

После релативно кратке хрисовуље од јануара 1346.
[89] године, која је углавном посвећена ослобођењу села Радолива од дажбине која је нарочито забрињавала ивиронске калуђере, три месеца касније следила је нова, врло опширна хрисовуља.[153] Душан потврђује права Ивирона на све његове многобројне поседе, детаљно набројане, свечано их

[150] Ibid., RK, 344—336.

[151] Ibid., RV, 241—242. У ствари, приходи још више су се смањили, јер је састављач тог практика, како сам саопштава (Ibid., RV 232 sq.), одредио приход од насеља Овил и Добровикија у висини од 60 перпера, преписавши једноставно ту своту из ранијег практика; у ствари, наведена насеља нису више давала никакав приход јер су њихови сељаци побегли после турске навале.

[152] *А. Соловјев—В. Мошин,* Грчке повеље српских владара, бр. 6, 15—20. Уп. бр. 7, 84—87.

[153] Ibid., бр. 7 (од априла 1346. г.).

ослобађа свих пореза и намета[154] и забрањује чиновницима приступ на манастирске земље.[155]

Као што је познато, хрисовуље Стефана Душана, издате грчким манастирима на грчком језику, с формалне стране у свему се угледају на византијске хрисовуље из времена Палеолога. Због тога њихове имунитетне формуле, дајући потпуно ослобођење од свих државних дажбина, наводе, исто као и имунитетне формуле византијских хрисовуља XIV века, релативно мали број тих дажбина. Упознали смо се сад са довољно великим бројем имунитетних повеља да коначно установимо да садржај дарованог имунитета никако није зависио од броја дажбина набројаних у имунитетним формулама, и да коначно одбацимо теорије по којој се ослобођење односило само на специјално наведене дажбине, а изјаве о потпуном ослобођењу од свих дажбина биле тобоже само „реторички украс“.

Треба пре свега истаћи да су те изјаве обично веома категоричне и, рекло би се, сасвим недвосмислене. П. А. Јаковенко је сам цитирао напомену која се често понавља, да се ослобођење даје од свих дажбина „које сад постоје и које се убудуће могу појавити“. Видели смо да се срећу и још речитије изјаве: ослобођење се даје, поред набројаних намета, и од сваке државне дажбине „макако се називала, постоји ли сад или ће бити измишљена касније“,[156] односно од сваке друге дажбине „па да она и није изричито именована у овој хрисовуљи царства ми“,[157] од свих државних

[154] Неки од њих посебно се наводе, при чему набрајање почиње од τοῦ ζευγαρατικίου, τῆς ὀρικῆς καὶ καστροκτισίας, τοῦ ἐννομίου τῶν ζῴων αὐτῶν (Ibid., бр. 7, 92), тј. зевгаритикиј је очигледно заменио ситаркију (обе те порезе, међутим, наводе се у хрисовуљама Андроника III Патмоском манастиру 1326. и 1331. године: MM VI, 249, 28—29 и 253, 35—254, 1). Нарочито се подвлачи и двапут понавља ослобођење од „три ставке“ — убиства, отмице и налаза блага (*А. Соловјев—В. Мошин*, бр. 7, 96 и 112).

[155] *А. Соловјев—В. Мошин,* бр. 7, 114—120. Та забрана се понавља у читавом низу Душанових хрисовуља светогорским манастирима: Филотеју (бр. 8, 106), Ватопеду (бр. 11, 55 и 18, 92), Ксиропотаму (бр. 12, 86), Есфигмену (бр. 13, 78), Лаври (бр. 16, 34), а такође Меникеону (бр. 2, 57) и царевом дворанину Георгију Фукополу (бр. 24, 17). То исто у хрисовуљама цара Уроша Лаври (бр. 28, 50) и манастиру Светог Георгија у Завлантији (бр. 31, 140).

[156] Хрисовуља Теодора Анђела Навпактској митрополији из 1228. године: изд. В. Г. Васиљевски у ВВ III (1896), 296.

[157] Хрисовуља Јована III Ватаца Лемвиотиси из 1228. и 1235. године: MM IV, 4 и 21. Уп. хрисовуљу Алексија I Комнина Лаври из 1104. г.: Actes de Lavra, № 51, 87.

пореза „од којих нека буду неке наведене поименично" (после чега следи набрајање);[158] „не само од осталих државних пореза, потраживања и дажбина, већ и од потраживања..." (следе називи најважнијих потраживања).[159]

Последња два цитата нарочито су поучна, јер потпуно јасно откривају смисао навођења појединих врста пореза. [90] Наводили су их, обично помињући најважније, као примере који илуструју основну тезу о ослобођењу.[160] Основна је била, наравно, изјава о потпуном ослобођењу од пореске обавезе, а набрајање појединих дарованих пореза само је допуњавало ту основну изјаву. Формуле које су се при том употребљавале нису биле ни једнообразне ни сталне. Никад није било утврђено шта управо оне треба да садрже. У XI веку волели су опширна набрајања, разметали се њиховом дужином, трудили се да наведу, ради веће свечаности, што је могуће више дарованих дажбина, са свим могућим детаљима, трудили се да ништа не забораве, присећајући се свих прехрамбених производа који би се могли затражити и свих врста стоке и живине. Временом је тај обичај престао и касније хрисовуље, изостављајући све те и друге појединости, инсистирају пре свега на потпуности дарованог ослобођења, патетичним изразима говоре о његовој вечности и неотуђивости, наглашавају, на пример, ефектно нагомилавајући звучне синониме, да ће имунитет уживати привилегије које му се дају ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασείστως καὶ ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως. Набрајања појединих дажбина које се поклањају, у каснијим хрисовуљама су, као што смо видели, кратка и сумарна, али је степен њихове дужине у појединим случајевима различит, јер ни овде нема никаквих опште утврђених правила. Обично се најпре наводе главни порези, често чак само главни — они који су најчешће искључивани из имунитета, или они од којих лице које добија привилегију пре издавања те хрисовуље још није било ослобођено — једном речју они чије је даривање било нарочито важно. У то смо се могли уверити на многим конкретним примерима. Све је то сад тако јасно, да је чак тешко схватити како се уопште могло појавити схватање о томе да се осло-

[158] Аргировуља деспота Јована Палеолога Макринитиси: ММ IV, 343.

[159] Хрисовуља Стефана Душана манастиру Ивирону од априла 1346: *А. Соловјев—В. Мошин*, бр. 7, 90.

[160] До истог закључка дошао је на основу материјала српских имунитетних повеља *И. Божић*, Доходак царски, Београд 1956, 8 и д.

бођење тобоже давало само за оне дажбине које су наведене у набрајању, а сви изостављени порези, без обзира на јасно изречено опште ослобођење, подлегали су плаћању.[161] Напротив, кад се ма какав порез искључивао из имунитета и [91] подлегао плаћању, онда се то изричито и недвосмислено наводило, како смо то видели на многим сасвим јасним примерима. Чим ослобођење није пропраћено сличним примедбама то је, очигледно, значило додељивање потпуне и неограничене ексусије. Као што се то догађа, научници су компликовали питање које је у основи савршено јасно, те се мора губити време и простор да би се доказало то што у ствари није ни потребно доказивати и да би се утврдило да документи који јасно говоре о потпуном и неограниченом ослобођењу и подразумевају управо потпуно и неограничено ослобођење.

[161] Али, полазећи баш од те претпоставке, П. А. Јаковенко дошао је до убеђења да су изјаве повеља о општем ослобођењу од свих пореза биле „ништа више до реторичко украшавање", „зато што — мислио је он — обично је после хрисовуље са таквом фразом убрзо била поклоњена друга, са ослобођењем од обавеза и плаћања која нису била наведена у првој" (*Яковенко*, н. д. 27). Да би ово потврдио, Јаковенко се позива, с једне стране, на ММ VI, 97, с друге на ММ VI, 249 и 253—254, тј. с једне стране на простагму Јована IV Ласкариса манастиру Јована Богослова на Патмосу, од октобра 1258. године, с друге, на хрисовуљу Андроника III том манастиру, од децембра 1326. и јуна 1331. године. Према томе, хрисовуље о којима је реч нису никако издате „убрзо" после простагме 1258. године. Оне припадају другом добу и одражавају битно измењен порески поредак, а тим се објашњава и то што су у њима наведене друге порезе, а не оне из простагме од 1258. године. Неки од тих пореза, као на пример, глоба за „отмицу", нису уопште постојали средином XIII века и према томе нису ни могли бити поменути у простагми 1258. године. Разуме се да се могу упоређивати само документи исте епохе и изгледа чудно кад П. А. Јаковенко даље (стр. 28) хрисовуље Андроника III од 1326. и 1331. године упоређује чак са хрисовуљом Алексија I Комнина од 1088. године и кад говори о томе да је олакшицама које је манастир Јована Богослова на Патмосу примио по хрисвуљи 1088. године, у 1326. години било „додато" ослобођење од ситаркије, глобе за отмицу и низ других дажбина, које у XI веку или уопште нису постојале или су имале други смисао. Боље би било да је хрисовуље од 1326. и 1331. године П. А. Јаковенко упоредио са хисовуљом од јануара 1329. године, коју је исти Андроник III издао истом манастиру Јована Богослова на Патмосу. Ова хрисовуља потврђује ослобођење од пореске обавезе поклоњено Патмоском манастиру, али се притом ниједан порез не именује посебно. Је ли то било сужавање раније датих повластица или можда чак и њихово поништење? И какав би смисао имале уопште сличне хрисовуље да општи изрази о ослобођењу нису значили ништа и да се ослобођење давало само за посебно наведене дажбине?

*

У другој половини XIV века наступају нагле промене у положају византијског феудалног земљопоседништва. Судбоносни догађаји који су потресли царевину Палеолога пореметили су ритам његовог развоја и изазвали знатан заокрет у постојећем односу снага. Они су приморали византијске власти да, упркос својој традиционалној наклоности према монаштву, жртвују интересе манастира интересима војника-пронијара.

Са појединим покушајима да се извесни манастирски поседи и приходи уступе пронијарима срећемо се већ у другој четвртини XIV века. Ти први и још бојажљиви покушаји, о којима сведочи и наведени податак из Душанове хрисовуље манастиру Ивирону, нису имали стварног ефекта. Све мере у том циљу, о којима имамо податке из тог времена, биле су анулиране на захтев калуђера, било од саме византијске власти, било од стране Душана.[162] Али, када је царевини запретила опасност од турског освајања она је, да би ојачала своју опалу војну силу, морала да приступи једној замашној секуларизацији манастирских имања и да их преда у пронију. Непосредно после битке на Марици, 1371. године, притиснута опасношћу турске најезде, византијска влада, како саопштава сам цар Манојло II у простагми светогорским манастирима од децембра 1408. године, решила је да претвори у проније половину манастирских имања, „да не би она сва потпуно нестала".[163] Влада се надала, каже цар, да ће наступити боља времена и да ће секуларизовани поседи бити враћени манастирима. Међутим, ситуација се и даље погоршавала, тако да су се и на преосталу половину манастирских имања морале разрезати нове дажбине. За време свог боравка у Солуну, попуштајући молбама светогорских калуђера који су му се обратили, цар даје извесне уступке, одлучује, наиме, да се извесне дажбине не узимају од манастирских зевгара, већ само од зевгара манастирских парика.[164] Али, цар и не помишља на укидање секуларизације половине манастирских поседа. Ванредне

[162] Уп. *G. Ostrogorskij*, Féodalité 155 sq. (в. у овој књизи, стр. 255 и д.).

[163] *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик, 91 (1939) 165.

[164] Исто, 166—167. Уп. такође *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern № 63, 27. Са сличном повластицом хиландарском метоху Светог Николе срели смо се већ у хрисовуљи Андроника II од 1326. године.

мере које су предузете после битке на Марици, остале су на снази и даље. Оне нису биле опозване ни после турског пораза код Ангоре 1402. године. Данас нам је познат читав низ докумената из прве четвртине XV века, који сведоче о томе да су манастири изгубили половину поседа. Штавише, неке повеље показују да су и на земљама које су остале у поседу манастира сва главна плаћања сељака ишла [92] у корист пронијара, а калуђери су се морали задовољити неким споредним дажбинама и сељачким работама и тим што би им сељаци указивали „дужно поштовање и послушност."[165]

Али, оно што су губили манастири — добијали су пронијари. Ограничавање манастирских богатстава и привилегија није означавало ограничавање привилегованости уопште, већ само прегрупацију земаља и повластица између две групе привилегованог сталежа. Упорна борба, која се скривено вековима водила између византијских духовних и световних феудалаца, завршена је победом ових последњих. У светлости ових чињеница изгледа нам сад управо непојмљиво схватање да су привилегије у Византији уживали скоро искључиво манастири.[166]

Битка на Марици, која је присилила побожну византијску владу да приступи подели манастирских имања у пронију, означавала је почетак краја Византијског Царства, мада Византија у том судбоносном боју није непосредно учествовала. Убрзо после 1371. године, она је пала у вазалну зависност од Османлијског Царства и обавезала се да му плаћа годишњи данак. Тај данак, који се састојао, према Халкокондилу, од 30 хиљада златника,[167] био је изгледа распоређен на читаво становништво, слично томе као што је у јужнословенским земљама које су потпале под вазалну зависност, турски данак био распоређен на целу земљу.

[165] Уп. значајну повељу манастиру Дохијару од маја 1409. године: *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern № 63. О свему томе опширније *G. Ostrogorskij*, Féodalité 161 sq. (у овој књизи, стр. 260 и д.).

[166] И Ж. Ружар није тако далеко од овог мишљења К. Н. Успенског. Cf. *G. Rouillard*, La vie rurale dans l'Empire byzantin, Paris 1953, 157 sq.

[167] Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes, ed. Darkò, I (1922) 57, 13 и 58, 1. О његовој тежини речито говори Димитрије Кидон у својим писмима: *Démétrius Cydonès*, Correspondance, ed. et trad. par. G. Cammelli, Paris 1930, № 75 и 5; прво писмо односи се на годину 1377, друго на 1391, како, насупрот мишљењу издавача, убедљиво доказује *P. Charanis*, The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, Byz. (1942—1943) 308.

Морали су га уплаћивати и земљопоседници ослобођени свих дажбина према својој држави.[168] Исто тако, на освојеним територијама које су се налазиле под непосредном турском влашћу, турске власти су, природно, убирале харач од свих земљопоседника, без обзира на њихове некадашње привилегије.

Из веома занимљиве наредбе Манојла II Димитрију Вулиоту, од 29. септембра 1404. године, дознајемо да су „у дане емира Бајазит беја“ сви светогорски манастири плаћали Турцима харач. Као што је познато, после Бајазитовог пораза код Ангоре 1402. године, по споразуму закљученом са Сулејманом, Византија се привремено ослободила своје вазалне зависности и добила је поново неке изгубљене области, нарочито Солунску област. Упућујући Вулиота у повраћену Свету Гору, као заштитника и чувара ослобође-
[93] них светогорских манастира, Манојло II му наређује да врати манастирима земље које су им припадале пре него што су Турци освојили Солун. Али тим раније стање није било у потпуности успостављено. Калуђере је очекивало ново разочарење, јер им ослобођење од турске власти није донело потпуно ослобођење од уплате харача. Цар изјављује да им је поклонио $\frac{2}{3}$ данка који су им наметнули Турци, али да су $\frac{1}{3}$ харача манастири дужни да плаћају и убудуће — у корист византијске владе.[169] О овој чудноватој деоби Манојло II говори и у поменутој простагми, издатој светогорским манастирима 1408. године: оно што су Турци вратили он сматра као поклон који је њему лично дао „велики емир“

[168] Деспот Вук Бранковић, како сам каже у повељи Хиландару од 1392. године, „расписао је сву земљу... како ко да плађа данак Турцима“. На хиландарске метохе у његовој области пало је 200 унција (уп. *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, 459—460). Даровнице српских кнезова тога доба, дајући ослобођење од свих пореза и дажбина, нарочито изузимају од ослобођења „турски данак“ (в. на пример повеље Ђурђа Бранковића светогорском манастиру Св. Павла, од 1410. и 1419. године: *Ст. Новаковић*, н. д. 529 и 531). Ослобађајући Хиландар од турског данка, у знак изузетне милости, Вук Бранковић својом поменутом повељом узима своту од 200 унција, коју је требало да плати Хиландар, на себе и своју кућу и обавезује се да ће је давати до краја свог живота и докле год се буде плаћао данак Турцима. Уп. *И. Божић*, Доходак царски, стр. 54.

[169] Ову повељу, која је сачувана у архиви Ватопеда, издао је ватопедски калуђер Аркадије у часописису Γρηγόριος Παλαμᾶς 2 (1918) 449—452. На овом документу задржао сам се опширније у реферату на X међународном конгресу византинолога у Цариграду (в. сада расправу: Византија као вазална држава Турског Царства, С Д III, бр. 22).

(Сулејман), и $\frac{2}{3}$ поклоњеног благонаклоно дарује ранијим власницима — манастирима, задржавајући $\frac{1}{3}$ себи.[170]

Простагма Манојла II од јануара 1409. године (инсерирана у простагми од 1415) враћа манастиру Дохијару на Светој Гори село Амаријане, које му је раније припадало, да га манастир поседује као раније, тј. да не плаћа за њега порез. Али, ово даривање прати карактеристична напомена: „То се не односи на дажбину коју су они (калуђери) давали Турцима и који су ови (Турци) називали харач...“[171] Цар задржава харач за себе.

Некад је византијска влада инсистирала на плаћању ситаркије и других најважнијих државних пореза, изузимајући их из имунитета. За време вазалне потчињености Османлијском Царству, турски харач постао је главни државни данак, чије се уплаћивање безусловно захтевало, од чега, како показују напред наведени јужнословенски документи, месни владари нису ослобађали, па нису ни могли никога ослободити. Али и за време привременог успостављања византијског суверенитета, после битке код Ангоре, харач се у Византији и даље убирао, јер је византијска влада створила себи од тога посебан извор прихода. Он је сад ишао у византијску благајну и узиман је чак и од земљопоседника ослобођених свих осталих пореских обавеза. Турски харач је замењен византијским харачем.

*

Задржимо се, најзад, на групи царских хрисовуља и деспотских аргировуља, које се односе на поседе дате у пронију познатом филозофу-хуманисти Георгију Гемисту Плитону и његовим синовима. Ови документи преносе нас

[170] Сачуван је интересантан документ који детаљно описује како се спроводила ова деоба: *W. Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Петроград 1898, 35—38. Састављач документа, апографевс и велики хартуларије Ласкарис Метохит, добио је од Манојла II наредбу да врати Ватопеду село које му је раније припадало, али да га врати „по одбитку трећине земље и људи“. И заиста, он предаје манастиру $\frac{2}{3}$ села и $\frac{2}{3}$ његових парика, опширно објашњавајући како је спровео тачну поделу сеоске територије и дајући поименични списак 12 сеоских газдинстава, која предаје манастиру. Ова повеља, коју је Регел, сходно индикту, датирао са 1405. и 1420. годином, очигледно се односи на 1405. годину.

[171] Χ. Κτενᾶ, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ΕΕΒΣ, 4 (1927) №. 10, 19—22.

у област Морејског деспотата на Пелопонезу, најзначајнијег и највиталнијег поседа касне Византије.

[94] Аргировуљом од новембра 1427. године морејски деспот Теодор Палеолог поклања свом дворанину кир Георгију Гемисту замак и област Фанарија (τὸ κάστρον καὶ τὴν χώραν Φαναρίου), да их држи и њима управља (ὡς ἂν κρατῇ καὶ κεφαλατικεύῃ), и да прима сва плаћања кефалатикија, тј. плаћања која припадају кефалији — управитељу области, и све што су становници дужни да плате као господарево потраживање (αὐθεντικὸν δίκαιον). Изузима се само дажбина звана флоријатик која припада државној благајни. После смрти Георгија Гемиста тим замком и облашћу владаће и управљаће, под истим условима, његови синови, а затим и унуци. Али и Георгије Гемист и његови наследници дужни су да као пронијари врше одређену службу (ἐκδουλεύειν).[172]

Значајно је да Гемист не само влада, већ и управља поклоњеном територијом. Његова права и функције одређују се терминима изведеним из службеног назива провинцијског управитеља — кефалије. На територији која му је додељена, чији центар сачињава једна тврђава, он у ствари замењује кефалију, не само што прима са те територије све приходе, већ врши и извесну административну и политичку власт. Георгије Гемист није само пронијар-властелин, већ и обласни управитељ.

Другом аргировуљом, која није сачувана, исти деспот Теодор даровао је Георгију Гемисту село Врисис, поред Касторија у Лаконији, што дознајемо из хрисовуље цара Јована VIII, од октобра 1428. године. На Гемистову молбу Јован VIII потврдио је обе аргировуље свог брата, препричавши детаљно њихов садржај.[173] И овде су Гемисту уступљена сва кефалијина пореска права, као и све остале државне дажбине, из којих је у овом случају искључено потраживање за Хексамилион, тј. потраживање везано за грађење утврђења на коринтском мореузу. Али и за тај посед Гемист мора „увек да врши одређену службу“.

Још за живота Георгија Гемиста, његови поседи су били пренети на његове синове новом хрисовуљом деспота Теодора. Ова хрисовуља такође није сачувана, али је позната

[172] MM III, 173—174. Опширније о овом и каснијим документима издатим Г. Гемисту и његовим синовима, уп. *G. Ostrogorskij*, Féodalité 180 *sq*. (в. у овој књизи, стр. 277 и д.) *D. A. Zakythinos*, Le despotat grec de Morée, II, Paris 1953, 122 sq., 199 sq.

[173] MM III, 174—176.

из хрисовуље Константина XI од фебруара 1449. године.[174] Интересантно је да је на молбу Георгија Гемиста Константин не само потврдио даривања свог брата, у то време већ покојног (умро 1443.), већ је и „пролижио што-шта из свога доброчинства“. Као резултат тих доброчинстава, широке привилегије раније дате Гемисту, постају још знатно веће. Старијем сину, Димитрију Гемисту, поверава се управа и власт над територијом Фанарија: „држати и управљати“ замењује се још изразитијим „владати и управљати“ (καὶ ἄρχῃ οὗτος αὐτοῦ καὶ κεφαλατικεύῃ). Исто тако, млађем сину, Андронику Гемисту, поверава се управа и власт над селом Врисис, које се при томе изузима из власти кефалије суседног Касторија. Тако се сад и то пронијарско село претвара у самосталну административну јединицу. Наравно, обојици браће даје се право да убирају у своју корист све утврђене државне порезе, али је интересантно то да им цар поклања и флоријатик, који је био издвојен из фискалних права Георгија Гемиста (вероватно грешком сада се у оба случаја [95] говори о флоријатику, док првобитно у селу Врисис није био изузет флоријатик, већ намет за Хексамилион).

Понавља се оно што смо већ више пута констатовали: уступљене привилегије, и онако значајне, новим даривањима још више се проширују; ранија ограничења, и онако скромна, нестају и тако даровано лице стиче потпун и ничим више неограничен имунитет.

Тај пример је утолико карактеристичнији што су већ од самог почетка Георгију Гемисту уступљена права и функције које византијски феудалци ранијих векова још нису уживали. Развој је достигао свој логични завршетак: на земљопоседничка права надовезале су се административне функције; поседник територије, издвојене из компетенције државног апарата, претворио се у обласног управитеља са административном и политичком влашћу.

*

Трудећи се да прикажемо карактер византијске ексkусије и да одредимо особине њеног развоја, усредсредили смо пажњу на питање имунитетних права феудалног земљопо-

[174] Изд. Σ. Κουγέας, Ἑλληνικά I (1926) 373—375. Хрисовуљу Константина XI (и аргировуљу деспота Теодора, која нија сачувана), потврдио је, са своје стране, и деспот Димитрије аргировуљом од јула 1450. године, на молбу Гемистових синова (MM III, 225—227).

седништва. То је неоспорно главни аспект средњовековног имунитета, који има основни значај за схватање те институције. Али, наравно, проблем имунитета тиме се не исцрпљује. Као што се зна, значајне повластице уживали су у Византији и градови, и за свестрану карактеристику византијског имунитета неопходно је водити рачуна и о питању градских привилегија. Сачуване повеље о повластицама, даваним извесним градовима, на пример, хрисовуља Андроника II становницима Јањине[175] или аргировуља морејског деспота Теодора II становницима Монемвасије,[176] пружају за то богат материјал. Тај материјал допуњавају подаци других извора, на пример, саопштења Михаила Хонијата о имунитетним правима Атине његовог доба,[177] или занимљива обавештења о ослобођењу грађана Солуна од пореске обавезе на која се наилази у повељама.[178] Али то је посебно и опсежно питање, које се мора посматрати у оквиру недовољно проучене историје византијских градова, чије испитивање, знатно унапређено у последње време, захваљујући радовима низа совјетских византинолога,[179] представља један од најпречих задатака византинологије. Треба посебно проучити и питање о пореским повластицама особља извесних државних служби, нарочито екскусата дрома, који се каткад помињу у повељама X—XI века.[180]

Ограничавајући своје испитивање на проучавање имунитетних права која су у Византији припада феудалном земљопоседништву, морамо, међутим, упоредо са пореским повластицама, обратити пажњу и на судско-административна права која су уживали византијски земљопоседници. Пошто смо размотрили питање финансијског имунитета
[96] византијског феудалног земљопоседништва, упознаћемо се

[175] MM V, 77—84.

[176] MM V, 171—174.

[177] *G. Stadtmüller*, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana 32, 2 (1934) 284, 11.

[178] Actes de Chilandar, № 31, 26 (1316); № 62, 26 и № 63, 29 (1321).

[179] В. нарочито *Е. Э. Липшиц*, К воспросу о городе в Византии VIII—X вв., ВВ VI (1953) 113—131; *А. П. Каждан*, Византийские города в VII—XI вв., Советская археология XXI, 1954; *исти*, Социальный состав населения византийских городов в IX—X вв., ВВ VIII (1956) 85—96; *М. Я. Сюзюмов*, Роль городов-эмпориев в истории Византии, ВВ VIII (1956) 26—41, као и низ његових драгоцених расправа у вези са Епарховом књигом.

[180] Actes de Lavra, № 28, 31; Μ. Γεδεών, Βυζαντινὰ Χρυσόβουλλα, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 4, 405; *П. А. Яковенко*, Грамоты Нового монастыря на о. Хиосе, 10.

сада са питањем судског имунитета, који је оно такође уживало.

Слично томе као што се суштина пореског имунитета састојала у праву властелина на све дажбине својих сељака, суштина судског имунитета састојала се у његовом праву да суди сељацима на својој земљи. Укупност тих права природно предавала су сељака у власт властелина, одвајајући га из непосредне власти државе.

Пре свега, потребно је да утврдимо од када су таква права уступана византијским земљопоседницима и у којој мери. То није лако утврдити, јер насупрот богатству грађе о финансијском имунитету, подаци византијских извора о судском имунитету веома су оскудни и често нејасни. П. А. Јаковенко је сматрао да се о судским правима византијских земљопоседника може поуздано говорити само за XIV век.[181] Он се позивао на хрисовуљу коју је 1364. трапезунтски цар Алексије III Комнин даровао манастиру на гори Сумели. Ова хрисовуља забрањује представницима власти да ступају на манастирске земље ради суђења и сакупљања пореза (χάριν κρίσεως ἢ ἀπαιτήσεως) и изричито наглашава да манастир треба сам да суди својим парицима, убира од њих дажбине и њима управља (παρὰ τοῦ μέρους τῆς μονῆς ὀφείλουσι κρίνεσθαι καὶ ἀπαιτεῖσθαι καὶ διεξάγεσθαι).[182] Јаковенко је поред тога скренуо пажњу на то да од XIV века хрисовуље уступају земљопоседницима право на судске глобе. Мишљење П. А. Јаковенка о касној појави судског имунитета у Византији прихватила је већина научника, међу њима и писац ових редова, и оно је данас доминантно. Међутим, пажљивије проучавање извора показује да се тог схватања треба потпуно одрећи.

Задржимо се, пре свега, на хрисовуљи Константина IX Мономаха Новом манастиру на острву Хиосу, од јуна 1045. године.[183] Цар решава да се „од сада па за вечита времена ниједан судија (μή τινα δικαστὴν) не појави у наведеном манастиру ни по каквом послу и не показује знаке власти према њему ни онима који се у њему налазе, нити онима који су му потчињени", тј. очигледно према калуђерима Новог манастира и манастирским парицима.

[181] *П. А. Яковенко*, К. истории иммунитета 28—31 и 66—70.

[182] MM V, 279, 12—14.

[183] Ibid., 2—4. Неслагање године са индиктом, који је исправио издавач, као и стилска неуједначеност и нејасност текста, могу се објаснити тиме што је та повеља сачувана у копији XIII века. Упореди *П. А. Яковенко*, Грамоты Нового монастыря, 4 и д.; *F. Dölger*, Regesten II, № 862.

Јасно је да се том одлуком све парнице у границама манастирских имања предају у надлежност манастира и да само манастир може судити својим калуђерима и својим парицима. На ово је тачно указао већ К. Н. Успенски и то је његова велика заслуга, без обзира на то што се том тачном констатацијом он трудио да поткрепи своју несрећну теорију о томе да је институција имунитета у Византији била у XI веку јаче изражена него у наредним вековима.[184]

Интересантне су и даље наредбе из хрисовуље Константина Мономаха, које се односе на парнице манастира са трећим лицима. Проглашава се да Нови манастир не потпада ни под какав други суд осим царски. Сам манастир може да се обрати којем било суду, по својој жељи и нахођењу. Али ако као тужилац наступа противна странка, тада
[97] ни тематски ни градски судија, нити било ко други од архоната и судских чиновника, нема право да позива на одговорност манастир и оне који у њему живе. Жалбе против Новог манастира, подвлачи хрисовуља, изузимају се из надлежности осталих судова и може их решавати само царска власт.

На крају хрисовуље наведен је веома дугачак списак службених лица из чије се судске компетенције изузимају Нови манастир и његови становници; набраја се читав низ представника грађанске и војне власти, виших и нижих чиновника провинцијске управе и финансијског ресора и само узгред помињу се и судије. На ову занимљиву околност с правом је указао К. Н. Успенски. Истина, узимајући у обзир шаблонски карактер таквих набрајања, не треба их схватити сасвим буквално, приписујући им прецизност и смишљеност, које она неоспорно нису имала. Не треба сматрати, како је то чинио К. Успенски, да су се чиновници наведени у овој повељи сви од реда бавили судским пословима.[185] Али, свакако је неопходно закључити да су многи, или макар неки од њих, поред осталих својих компетенција имали и судске функције. А из тога произлази, свакако, да тако честа набрајања службених лица, којима се забрањује да ступају на имунитетну територију или да нарушавају даровporane привилегије, заштићују имунисту не само од државних намета, већ и од судске и административне интервенције органа власти, и кад се судије том приликом не помињу.

[184] *К. Н. Успенский* н. д. 86.
[185] *К. Н. Успенский,* н. д. 87.

Доиста, компетенција службених лица никада није била у Византији тачно разграничена. Док су чиновници месне администрације често имали и судске функције, судије су, опет, често руководили убирањем пореза. Видели смо, на пример, из хрисовуље Алексија I манастиру Ватопеду од 1082. године, да је порезе од тога манастира сакупљао, богатећи се на том послу, један судија. На судске функције чиновника пореске управе, нарочито практора, указивано је већ у научној литератури на основу низа изворних података.[186] Њима можемо додати податке недавно објављене хрисовуље Нићифора III Вотанијата од јула 1079. године, посебно интересантне за питање судских привилегија.[187]

Цар потврђује поседничка права манастира Ивирона на Светој Гори, дарује му екскусију на сву његову непокретну имовину и наређује да манастир потпада само под суд катепана или дукса Солуна а да му никако не смеју судити ни судије тема ни остала службена лица, практори и скупљачи пореза или ко било други (ἢ παρὰ τῶν θεματικῶν δικαστῶν ἢ λοιπῶν, πρακτόρων καὶ φορολόγων ἢ ἑτέρου τινὸς τῶν ἁπάντων) — независно од тога да ли је реч о кривичној или грађанској парници и да ли је поступак покренуо манастир или противничка странка.[188]

Из овог податка види се веома јасно да су судске послове, поред судија, водили не само практори него и остали по- [98]
рески чиновници и друга, неименована службена лица. Међутим, за нас је нарочито важно то што је манастир Ивирон, слично Новом манастиру на Хиосу, уживао судске привилегије и потпадао само суду наместника Солунске теме (који је у то време имао титулу катепана или дукса), у чијим су се границама налазили светогорски манастири. Нема никакве сумње да је у таквим условима право суђења унутар манастирских поседа припадало манастиру. Заиста, ако су чак и парнице манастира с правним лицима биле изузете

[186] *П. А. Яковенко,* К истории иммунитета, 70; *F. Dölger,* Beiträge 71. f.
[187] *F. Dölger,* Aus den Schatzkammern, № 35.
[188] Ibid., № 35. 45—54. У завршној имунитетној формули наводи се дугачак списак службених лица, са забраном да нарушавају одлуке дате у хрисовуљи (ред 95—107). Он је сасвим сличан набрајању у хрисовуљи Константина Мономаха Новом манастиру и низу других хрисовуља истог доба, тј. иде по утврђеном шаблону. Интересантно је да се у њему практори уопште не помињу, као што се не помињу ни φορολόγοι о којима је реч у тексту; судије се наводе као κριταί, док се у тексту наведене θεματικοὶ δικασταὶ не налазе у списку. Све то показује колико је ризично стварати сувише одређене закључке на основу таквих шаблонских спискова.

из обичног судског поступка налазећи се искључиво у надлежности вишег представника месне власти, у чијој су се онда надлежности могла налазити суђења у границама манастирских поседа, ако не у надлежности манастира, и ко је, ако не манастир, могао судити зависним сељацима који су живели на манастирској територији?

Може се приметити да је судска привилегија дарована манастиру Ивирону била нова повластица. Царска хрисовуља говори да манастир од сада (ἀπό γε τοῦ νῦν) не потпада ни под какав суд осим намесничког. Заиста, из повеље дукса Солуна и Сера, Теодора Даласина, од фебруара 1063. године, види се да је кратко време пре тога спор између манастира Ивирона и његовог непокорног метоха Мелисургија, разматрао судија теме.[189] Тако се и на плану судског имунитета примећује постепено ширење привилегија.

Наравно, привилегије о којима се говори у хрисовуљама Новом манастиру на Хиосу и манастиру Ивирону на Светој Гори, нису имала само ова два манастира. Нема ни најмањег основа да се мисли да су та два манастира уживала некакве посебне и изузетне бенефиције.[190] Сличне или исте привилегије несумњиво су уживали и многи други манастири и световни феудалци тог времена.

Разматрајући питање финансијског имунитета могли смо приметити да византијске имунитетне повеље које ослобађају од пореских обавеза, садрже недвосмислене податке о томе да је имуниста имао у границама својих поседа не само фискална већ и судско-административна права. Задржали смо се између осталог на примеру Христодула и његовог манастира на острву Патмосу, које је у целини прешло у Христодулово власништво и представљало неку врсту државе у држави. Заиста, одредбе хрисовуље Алексеја I Комнина од 1088. године очигледно показују да је Христодулу била предата сва власт на Патмосу. Како објашњава царска хрисовуља, манастир који је основао Христодул, „аутономан и самовласан с целим својим острвом“, треба да живи и да се управља искључиво по типику и правилима свог ктитора, часног калуђера Христодула, „и ни манастир ни оно што му припада, ни само острво, нипошто не морају да се потчињавају ни царским ни патријаршијским ни митрополитским ни епископским ни црквеним нити ма каквим грађанским лицима“.[191]

[189] *F. Dölger,* Aus den Schatzkammern, № 58. Уп. № 57 (1062).

[190] Из хрисовуље Нићифора Вотанијата може се, напротив, приметити да је манастир Ивирон, без обзира на све своје богатство, трпео извесне невоље од византијске администрације: цар га заштићује од неправде којој је он изложен због страног (ђурђанског) језика својих монаха (Ibid., № 35, 49).

Скрећемо пажњу још на хрисовуљу коју је исти Алексије Комнин издао 1106. године манастиру Богородице [99]
Милостиве у источној Македонији. Дозвољавајући манастиру да на своје земље насели 12 парика, цар им даје потпуну екскусију, с тим да ти сељаци „служе монасима, који служе храму божијем, не признајући некаквог другог господара“ (μηδένα ἕτερον δεσπότην ἐπιγνώσκοντες).[192] Очигледно је да се и овде ради не само о финансијском имунитету.

Све што је речено о манастирима важи и за световне земљопоседнике. Тако смо видели, на пример, да је једно од имања Лава Кефале, које је било раније потчињено управи царских имања Македонске теме, цар Алексије Комнин сасвим издвојио (ἀπέσπασε πάντῃ) из компетенције те управе и потчинио власти Кефале (τῇ τοῦ Κεφαλᾶ δεσποτείᾳ ὑπέθετο).[193] Тешко да се може сумњати у то да је на поседу, издвојеном из компетенције царске администрације и потчињеном његовој власти, овај византијски достојанственик-феудалац уживао не само све приходе и сељачка плаћања, већ и имао судско-административну власт.

Видели смо такође да државни чиновници нису имали право приступа на поседе Михаила Аталијата. Приликом набрајања службених лица на које се односи та забрана, хрисовуља Михаила VII Дуке, од 1074. године, и Нићифора III Вотанијата, од 1079. године, на првом месту помињу судије а иза њих практоре.[194] Ко је онда судио у границама његових поседа? Очигледно, Михаило Аталијат.

У научној литератури више пута је указивано на два писма Михаила Псела, која се односе на василикат Мадита, који му је поклонио Константин IX Мономах.[195] За поседовање тог василиката биле су везане извесне судске функције и права на приходе од судства. У писмима судији Тракије и Македоније и стратигу Авида, Псел се жали да тур-

[191] MM VI, 46, 29—34.

[192] Le monastère de Notre Dame de Pitié, ed. L. Petit, ИРАИК VI (1900) 29, 13.

[193] Actes de Lavra, № 42, 24—26.

[194] MM V, 136, 15 и 139, 17.

[195] *K. Sathas,* Bibliotheca Graeca, V (192) № 192, 487—488 и № 195, 423—424. Уп. превод П. В. Безобразова (Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл, Москва 1890, 24—26). О значају термина „василикат“ и размимоилажењу у његовом тумачењу између Н. А. Скабалановича и П. В. Безобразова види *П. А. Яковенко,* К истории иммунитета 59, прим. 111.

марх теме нарушава његову судску компетенцију и присваја себи права која, по његовом мишљењу, припадају њему или лицу које он овласти.

Изгледа да сви ти примери, који се односе на XI век, сасвим јасно говоре о судско-административним правима византијске световне и духовне властеле тог времена. Али, сетимо се и „изузетих дарова“, које описује Порески правилник. Видели смо да су они који су уживали ову привилегију били не само једном за свагда ослобођени свих обавеза према држави, већ и до те мере ограђени од сваког мешања државног апарата, да је тешко замислити да би на њиховој територији органи власти настављали да нормално обављају своје функције. Међутим, као што знамо, привилегије такве врсте биле су у пракси у IX веку, а врло вероватно и раније.

Говорећи о привилегијама црквеног земљопоседништва XII века треба се сетити познате хрисовуље Манојла I Комнина, од 1158. године, која категорички забрањује практорима да врше ма какве функције на манастирским поседима у престоници и њеној околини.[196] Несумњиво, и овде није
[100] реч само о финансијском имунитету, јер као што смо видели, практори нису руководили само сакупљањем пореза, већ и судским пословима.

Већ су В. Г. Васиљевски и Ф. И. Успенски указали на занимљиве податке повеља манастира Лемвиотисе, који осветљавају питање јурисдикције властелина-пронијара.[197] Ти подаци се односе на западног витеза-пронијара Сиргариса, који се настанио на територији Никејског Царства и који се често помиње у повељама манастира Лемвиотисе, због својих сталних парница са манастиром. Сиргарис заступа интересе својих парика пред судом: приликом једног од својих сукоба с манастиром Лемвиотисе он иступа на суду δικαίῳ τε οἰκείῳ καὶ δικαίῳ τῶν παροίκων αὐτοῦ.[198] Један Сиргарисов парик, свештеник Јован Полеја који је покренуо парницу са својим рођаком, обраћа се жалбом своме господару (αὐθέντης). Сиргарис, истина, не разматра сам настали спор, већ га предаје на решавање старешинама домаћинства своје проније (πρὸς τοὺς οἰκοδεσπότας τῆς προνοίας αὐτοῦ). Сеоски

[196] *J. et P. Zepos*, Jus Graeco-Romanum, I, p. 384.

[197] *В. Г. Васильевский*, Материалы, ЖМНП, ч. 202, 1789, 415; *Ф. И. Успенский*, Значение византийской и южнославянской пронии, Сборник статей, изданный учениками В. И. Ламанского, СПб. 1883, стр. 23, прим. 3. Уп. *П. А. Яковенко*, н. д. 68.

[198] MM IV, 41, 15.

суд, сакупљен по наредби властелина, састављен од „бољих људи“ његове проније, разматра спор, испитује обе странке и доноси писмену пресуду (κρίσιμον γράμμα) која има законску снагу. Интересантно је да је у селу пронијара Сиргариса постојао посебни бележник (νομικός) из редова његових парика. Он је такође учествовао у судском процесу.

Спор, који је изгледао окончан решењем сеоског суда, обновили су касније Полејини наследници. И они су се најпре обратили својој господарици, племенитој Комнини Врани. Њој се такође обратила и супротна страна. Комнина Врана саслушала је разлоге обеју странака и упознала се са поднесеним документима, која су доказивала кривицу њених парика — Полеја. Али, задовољила се наредбом да се спор подвргне новом судском претресу, па је спор завршен суђењем и пресудом Смирнске митрополије, неповољном за породицу Полеја.[199] У сваком случају, и ова епизода сведочи о извесном правном старатељству властелина над својим парицима.

Да ли је уживао право патримонијалног суда и сам манастир Лемвиотисе, у чијој су архиви сачуване ове повеље? П. А. Јаковенко је на то питање одговорио одречно и изгледа да је на његово мишљење о касном развоју судског имунитета у знатној мери утицала баш његова увереност да чак ни тако богат и утицајан манастир, као што је то била Лемвиотиса, није имао судска права. Јаковенко је указивао на то да тај манастир „који је имао ексусију и који се називао царским, који је према томе могао бити двоструко независан, ипак у својим парницама са страним лицима одговара пред судом смирнског митрополита, дукса Тракесијске теме, војног судије па чак и сеоским судом.“[200] То је несумњиво неспоразум. Подређеност манастира Лемвиотисе црквеним и грађанским судовима у споровима са трећим лицима, тј. у случајевима кад је он парничка странка и кад је спор прелазио границе његовог властелинства, нималo не доказује да манастир Лемвиотисе није имао право суђења на својој територији.[201] Нека манастир Лемвиотисе није уживао приви- [101]
легију да потпада само под царски суд и суд намесника теме, коју су имали, на пример, Нови манастир на Хиосу и манастир Ивирон на Светој Гори у XI веку.[202] То није сметало

[199] MM IV, 80—84.

[200] *П. А. Яковенко*, н. д. 30.

[201] На то је сасвим тачно указао већ *К. Н. Успенски*, н. д. 85.

[202] Уосталом, 1295. године манастир Ивирон одговара пред судом протоасикрита и τοῦ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν (*F. Dölger*, Aus den Schatzkammern № 59/60).

да он ужива јурисдикцију у границама својих поседа и да има право суђења својим сељацима. И стварно нема разлога сумњати да је он имао то право. Сетимо се да Јован III Ватац у простагми из 1252. године изјављује да је он „истргнуо тај манастир од остале земље".[203] Сетимо се да службена лица уопште нису имала право приступа на поседе манастира Лемвиотисе.[204] Ко је могао онда обављати судске послове на манастирској територији, судити и кажњавати манастирске парике, ако не сам манастир? Карактеристично је да је у две повеље дукса Тракесијске теме, које потврђују привилегије Лемвиотисе, посебно истакнуто да чиновници не треба да узимају од манастира судске таксе (ἀερικεύειν).[205]

У светлости свих тих података тешко се може још сумњати у то да су византијски световни и духовни феудалци, који су уживали ексkусију, имали извесна судско-административна права, и то већ одавно. П. А. Јаковенко полазио је од тезе да се пре XIV века у византијским хрисовуљама „ништа не говори о праву суђења оних који имају екскусију ни о судској подређености њихових парика".[206] Али, у ствари он је и за XIV век могао навести само једну хрисовуљу која изричито говори о том праву, па и она се односи на област Трапезунтске Царевине.

Главни предмет византијских имунитетних повеља је питање пореских повластица, за које су биле везане непосредне материјалне користи и од кога је зависила и висина обавеза дарованог лица према врховној власти. Због тога, имунитетне повеље говоре углавном, па чак и скоро искључиво, о пореским привилегијама; на судским привилегијама задржавају се ретко, обично их подразумевају али изрично не помињу. Стога смо и морали да у повељама проналазимо обавештења о судско-административним правима византијских феудалаца, углавном индиректна, али, чини се, ипак довољно уверљива. Лична и имовна зависност сељака од земљопоседника неизбежно је водила стварању патримонијалног суда. Повећавањем фискалних права властелина та зависност је расла и биће да су земљопоседници који су уживали потпун финансијски имунитет, по правилу имали у границама својих поседа и судска права, иако се та околност у изворима одражава неравномерно и обично непотпуно.

[203] ММ IV, 251, 11.

[204] ММ IV, 215, 24; 216, 30; 224, 11.

[205] ММ IV, 217, 4 и 224, 19.

[206] *Яковенко*, н. д. 30.

Уосталом, и право суђења је доносило имунисти извесне приходе у виду судских глоба. Није случајно што је та страна судског имунитета, која се додирује са финансијским, много јасније осветљена у изворима, посебно у повељама каснијег периода, када се у Византији нарочито развила пракса наплаћивања глоба. Како имунитетне повеље говоре о уступању пореских потраживања, исто тако говоре и о уступању имунисти судских глоба, о такозваном аерикону (ἀερικόν) или — у каснијим документима — аиру (ἀήρ). Првобитно новчана глоба за извесне правне преступе, [102] аерикон се постепено претвара у стално плаћање, које се убира упоредо са осталим новчаним плаћањима.[207] Процват аира наступа онда кад се под утицајем словенског права у Византији уводи пракса наплаћивања новчаних казни од сеоске општине, за преступе извршене на њеној територији.[208] Тако се у повељама појављују новчане казне и за најтеже преступе, убиство (φόνος, φονικόν) и отмицу (παρθενοφθορία). Посматрана као врсте („ставке") аира, ова плаћања се наводе у имунитетним повељама упоредо са порезима, па их држава понекад задржава за себе а понекад уступа дарованом лицу.

Уступајући земљопоседнику наплаћивање аира од сељака настањених на његовој земљи, држава му очигледно уступа и право да им суди за одговарајуће преступе. Заиста, без обзира на то што су се „ставке" аира претвориле у своје врсте периодично потраживање, оне нису изгубиле значење глобе за одређене преступе. Говорећи о имунитетним правима манастира Зографа истакли смо већ да хрисовуља Андроника II од 1327. године, уступајући манастиру право намета за убиство и отмицу, подвлачи да се ти намети узимају „ради казне и поуке" парика.[209] Веома карактеристичан је у том погледу и податак неиздате хрисовуље Андроника II светогорској Лаври, из које је Ж. Рујар саопштила

[207] Смисао аерикона најјасније се открива у повељама Вазелонског манастира, које су објавили Ф. И. Успенский и В. Н. Бенешевич, Вазелонские акты, Ленинград 1927. Уп. *F. Dölger*, Das ἀερικόν, BZ, 30 (1929/30) 450; *М. Ласкарис*, Ватопедската грамота на цар Иван Асеня II, София 1930, 46 и д.; *А. Соловјев—В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, 583 и д. Уп. и мој рад „Византийские писцовые книги", 299 и д. (в. у овој књизи, стр. 110 и д.).

[208] Уп. *А. Соловјев*, Један словенски утицај у византијском праву, Архив за правне и друштвене науке XXV, 4 (1932) 23—33 и *G. Rouillard* et *A. Soloviev*, Τὸ φονικόν, Une influence slave sur le droit pénal byzantin, „Mnemosyna Pappoulia", 1934, 221 sq.

[209] Actes de Zographou, № 26, 59 sq.

један одломак.[210] Ослобађајући Лавру „чак од такозваног фоникона“, царска хрисовуља објашњава смисао те дажбине, коју, по њеном тумачењу, треба узимати само за убиство са предумишљајем и само од убице и његових саучесника, не узнемиравајући оне који у то нису умешани.[211]

Ова хрисовуља, издата 1298. године, први је познати документ о наплаћивању фоникона у Византији.[212] Сама чињеница да се значење те дажбине специјално објашњава указује, изгледа, на недавно порекло тог обичаја.[213] У исто време, ако не нешто касније, настао је вероватно и обичај
[103] узимања глобе за „отмицу“, који лаврска хрисовуља од 1298. године не спомиње и који се, колико је познато, први пут јавља у повељама почетком XIV века.[214]

Дајући ослобођење од пореске обавезе, византијска влада је, као што смо видели, понекад издвајала из имунитета најважније дажбине, тј. није уступала дарованом лицу сва своја фискална права, тежећи да макар један део задржи. Исто тако је она понекад искључивала из имунитета најважније глобе, тј. настојала је да ограничи јурисдикцију имунисте, уступајући му само нижу судску власт над његовим сељацима, док је важније преступе задржавала у својој компетенцији, покушавајући да себи сачува вишу јурисдикцију. Често и упорно се искључуіv из имунитета баш φονικόν и παρθενοφθορία. Међутим, тим двема глобама за тешке преступе обично се прикључује, као трећа ставка аира, дажбина сасвим друге врсте — εὕρησις θησαυροῦ — „налажење блага“, тј. део који је онај који је нашао благо био обавезан

[210] *G. Rouillard* et *A. Soloviev*, op. cit., 224.

[211] О борби словенских и традиционалних римско-византијских правних схватања у тој хрисовуљи и другим византијским документима тог доба в. *А. Соловјев*, Један словенски утицај, 30 и д.

[212] На јужнословенској територији узимање овог и других сличних намета посведочено је већ 1258. године повељом бугарског цара Константина Тиха манастиру Светог Ђорђа крај Скопља: манастиру се даје право да узима од својих сељака глобу за убиство и отмицу (вражда и девичь разбой), а такође и за крађу коња (конска кражда). Уп. *Г. Ильинский*, Грамоты болгарских царей, Москва 1911, № 2. Исто и у повељи српског краља Милутина том манастиру, од 1300. године: в. *Р. Грујић*, Три хиландарске повеље, Зборник за историју Јужне Србије, Скопље 1936, 19. Уп. *А. Соловјев*, Један словенски утицај, 31.

[213] *G. Rouillard* et *A. Soloviev*, op cit. 231 указују на податак необјављене хрисовуље Михаила VIII Лаври, од јануара 1259. године, као на најстарије спомињање фоникона. Али, како примећује *F. Dölger*, Regesten III, № 1866 аутентичност тог документа веома је сумњива.

[214] Уп. N. Βέης, Ὑπῆρχε ius primae noctis παρὰ Βυζαντινοῖς; BZ 21 (1912) 169 сл.; 185.

да уплати у државну благајну, а којег се византијска државна благајна нерадо одрицала.

Приликом разматрања питања о пореским привилегијама византијских земљопоседника већ смо наилазили узгредно на примере изузимања из имунитета „три ставке аира“. Посебан значај има грађа коју о правима на сакупљање аира и о ограничавању тог права пружају практици.[215] Практик, издат 1323. године хиландарском јеромонаху Калинику на део села Мамицоне, уступа власнику право убирања аира од сељака на тој територији. Али из тог права искључују се три ставке аира за које је нарочито речено да су државне, и то: глоба за убиство, отмицу и налажење блага. При томе је потраживање аира, које је делимично уступљено Калинику, изједначено са годишњим приходом од 3 перпере.[216] Према томе, Калинику је било дато право да суди потчињеном сеоском становништву, али је то право било ограничено и није се простирало на преступе који се подразумевају у две прве ставке аира, који су остали у компетенцији државе, а онај који би пронашао закопано благо на његовој територији, морао је да га дели са државном благајном, а не са њим.[217]

Те исте три ставке аира биле су изузете из имунитетних права пронијара Михаила Мономаха, а део аира који му је уступљен, сабран је у његовом практику од 1333. године са „поклонима“ сељака (χανίσκια), прерачунатим у новац, и десетином од свиња, што укупно сачињава 2 перпере годишње.[218] Са истом оградом у погледу три ставке уступљено је право аира и пронијару Алексију Раулу, чији је необјављени практик сачуван у архиву манастира Зографа.[219] Хрисовуља Јована V од новембра 1344. године додељује стратопедарху Јовану Хумну пронију са правом наследства, ослобађа га свих државних намета, али искључује из тога исте три ставке.[220]

[215] Већ смо се задржали на том питању у студији Византийские писцовые книги, 299 и д. (в. у овој књизи, стр. 110 и д.). Материјал који је тамо разматран сад можемо допунити, нарочито благодарећи касније објављеним практицима манастира Ивирона на Светој Гори.

[216] Actes de Chilandar, № 92, 146.

[217] Исте три дажбине, као што смо видели, биле су искључене из имунитета руског манастира на Светој Гори хрисвуљом Андроника II од 1311. године.

[218] Actes de Zographou, № 29, 89—91.

[219] Уп. *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, 213, прим. 51.

[220] Actes de Philothée, № 8, 40.

[104] У другим случајевима право на аир дарује се имунисти у целини, без икаквих ограда, тј. право суђења у границама његовог властелинства уступа му се очигледно без икаквих ограничења и протеже се и на преступе који су у наведеним примерима били искључени из патримонијалног суда. Тако је Хиландар, према којем је византијска царска влада у то време показивала посебну предусретљивост и чији је неограничени финансијски имунитет више пута потврђиван хрисовуљама Андроника II, уживао право аира без икаквих ограничења: у хиландарском практику из 1300. године, сачуваном у словенском преводу, забележено је право на аир у износу од 18 перпера без икаквих ограда.[221]

Као што смо већ видели, 1327. године Андроник II поклонио је право на глобу за убиство и отмицу и манастиру Зографу, иако је то учинио очигледно нерадо и само на тражење бугарског цара.[222] Видели смо такође да је манастир Есфигмен првобитно уживао право потраживања аира са изузетком три ставке, али је затим дошао нов уступак: аир, уписан у првом практику Есфигмена са поменутим ограничењем, наведен је у његовом другом практику, двадесетак година касније, без икаквих напомена и у складу са таквим проширењем судских права, као и порастом манастирског поседа и броја сељака, више не износи 8, већ 20 перпера.[223]

Догађало се, најзад, да је поседник на једном имању уживао већа а на другом мања судска права, као што је исти поседник на неким имањима имао веће а на неким мање пореске повластице. Практик манастира Ивирона из 1341. године, који се односи на комплекс манастирских поседа у области Пангајске горе, садржи следећу белешку: „аир од гореуписаних парика — без три државне ставке, убиства, отмице и налажења блага — 24 перпере".[224] Као што смо

[221] *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, 213, ред 515.

[222] Actes de Zographou, № 26, 60 и д. Ж. Рујар грешила је сматрајући да је ова хрисовуља једини пример ослобођења од фоникона (*G. Rouillard* et *A. Soloviev*, Τὸ φονικόν, 225). Неће бити тачно ни њено тумачење да одредба хрисовуље од 1298. године, коју она саопштава, не ослобађа Лавру од фоникона уопште већ само од „неправилно схваћеног" фоникона, а свакако је сасвим немогуће прихватити такво тумачење за оне не баш малобројне случајеве у којима се фоникон помиње у имунитетним формулама хрисовуља, упоредо са осталим наметима који се препуштају имунисти.

[223] Actes d'Esphigménou, XIV и XV.

[224] *F. Dölger*, Sechs byzantinische Praktika, RV, 237—238. Практик од 1316. године, који се односи на исти комплекс поседа, изузима из дарованог аира, зачудо, само намете за убиство и налаз блага, али притом одређује за манастирски аир износ од свега 18 перпера. И у

раније видели, за ове поседе манастир Ивирон платио је државној благајни високу порезу од 200 перпера. Остали поседи манастира Ивирона, који су се налазили у области Струме, Јерисоа и Каламарије, били су напротив ослобођени свих пореских обавеза, и већ практик из 1301. године, који даје њихов попис, наводи право манастира Ивирона на аир без икаквог ограничења и ограда.[225] На овом примеру нарочито се јасно види веза између обима пореских и судских привилегија господара. Са ширењем фискалних права [105]
шири се и круг његових судских компетенција.

Ограничења властелинских судских права, која су била на снази за време византијске власти, брзо су нестала за грчке манастире који су потпали под власт Стефана Душана, као што су нестала и сва пореска ограничења. У низу Душанових хрисовуља светогорским манастирима, намети за убиство, отмицу и налаз блага изричито се додељују власнику.[226] Ни у једном случају аир се не изузима из имунитета, као што се не изузимају ни пореске обавезе.

Интересантно је истаћи да се питање судских дажбина у српском средњовековном праву решавало другачије него у Византији. Како се види из Душановог законика (§ 194) и низа српских повеља, почев од XIII века, судске дажбине препуштају се цркви и манастирима чак и у оним случајевима када се људима зависним од црквених установа суди пред грађанским судом.[227] Међутим, у Византији права на судске дажбине нису се одвајала од права суђења. Због тога се право убирања извесних судских дажбина и могло овде одузети манастиру и управо због тога подаци византијских повеља о аиру имају такав значај за испитивање

овом практику наглашава се да се аир узима од манастирских сељака: „аир од свих тих парика — без убиства и налаза блага — 18 перпера".

[225] *F. Dölger*, Sechs byzantinische Praktika A, 454. Аир се овде сабира са плаћањем офелије и десетине од оваца и свиња, што укупно износи 50 перпера. Практици од 1317. и 1321. године који се односе на исте поседе, уписују аир одвојено, наводећи кратко и јасно: „на име аира 18 номизми" (K. 551 и P 541). Као што се види, ни овде се не чине никакве ограде, тј. аир је уступљен у целини. У попису истих поседа из 1341. године износ аира на крају практика, како изгледа, није израчунат, али за поједина села која су у овом практику пописана аир се наводи такође без икаквих ограда (V, 50, 98/9, 227, 228 итд.)

[226] *А. Соловјев—В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, бр. 7, 96—97; 8, 95; 9, 51; 12, 85—86; 13, 67; 16, 40.

[227] Уп. *Т. Тарановски*, Историја српског права у Немањићкој држави, т. I, Београд 1931, 93 и д.

карактера и обима патримонијалног суда у Византији. Међутим, у суштини развитак судског имунитета у Византији и средњовековној Србији показује много сасвим сличних црта. Биће корисно да се, ради упоређења, укаже на неке податке српских докумената у којима се питање судског имунитета осветљава јасније него у византијским повељама.

У повељи краља Стефана Драгутина Хиландару (1276—1282) изричито је речено да људи тог манастира треба да се парниче пред својим игуманом. Из ове опште одредбе изузимају се, усталом, најважнији судски поступци, у вези са издајом („невера") и примамљивањем туђих сељака („провод"), земљишним споровима („земља") и убиством („вражда"). Најзад, одређује се да спорове са страним лицима треба да решава краљ или лице које он овласти на молбу игумана и манастирског братства. При том нарочито се подвлачи да се манастир, као што смо то видели и на неким примерима у Византији, ослобађа суђења месних власти.[228]

Права патримонијалног суда, бар црквеног, временом се проширују, а раније уведена ограничења се укидају. Душанов законик (§ 33) одређује, не чинећи никакве ограде, да се „црквени људи" суде „о свакој правди" пред својим митрополитима и игуманима,[229] а у хрисовуљи издатој Хиландару 1355. године Стефан Душан наређује да на хиландарским метосима нико не одржава суђење „ни мало, ни велико, ни за земљу, ни за вражду" и прописује да право суђења припада „старцима које пошаље свети манастир и судијама које он постави". Али, ако се покаже да је неко од њих судио неправедно, спор се предаје државном органу,
[106] кефалији, ради праведног суђења.[230] Тако, уз сва овлашћења патримонијалног суда, постоји право апелације против његовог решења и државна власт чува своја врховна судска права, која је несумњиво чувала и врховна власт у Византији.

Не можемо се овде упуштати у детаљније разматрање питања о развоју судског имунитета у Србији већ се морамо задовољити овим летимичним напоменама и неколиким примерима, који допуњавају донекле фрагментарне и често недовољно одређене податке византијских докумената. Опширна анализа целокупног материјала српских извора у изврсном делу Т. Тарановског показује да је патримони-

[228] *Ст. Новаковић*, Законски споменици 387.

[229] *Ст. Новаковић*, Законик Стефана Душана, § 33. Уп. и § 30.

[230] *Ст. Новаковић*, Законски споменици 432.

јални суд био у средњовековној Србији, као и у свакој феудалној држави, општа појава.[231]

Као у свакој феудалној држави, такав суд постојао је и у Византији. Чини се да је наше испитивање доказало да су византијски земљопоседници уживали унутар својих поседа и фискална и судско-административна права, и то свакако већ од XI века, а можда и много раније. У исто време подаци које смо претресали указују на знатне разлике у обиму додељиваних судских привилегија. Судска права византијских земљопоседника нису била једнака, као што нису биле једнаке ни њихове пореске привилегије. Једни су на својој територији имали сва судска права, други само ограничену јурисдикцију, па чак и исти властелин могао је на неким поседима уживати веће, а на другим мање привилегије. У исто време, документи су показали да су се судска права феудалаца постепено проширивала, исто онако као што су се повећавале пореске повластице. Првобитно уведена ограничења временом су нестајала. Судски имунитет имао је исту тенденцију пораста као и финансијски.

Наравно, ове констатације само обележавају пут за даља испитивања, која ће допунити анализирани материјал и опширније разрадити питања којих смо се дотакли. За свестрано осветљавање сложеног питања византијског имунитета потребна су још многа проучавања. Тако, да би се потпуније осветлио развој судског имунитета, будући испитивачи мораће да повежу његово проучавање са још недовољно проученом историјом византијског судства и византијских судских установа.

Допуна уз напомене 20 и 22.

Тек после предаје ове расправе у штампу био сам у могућности да се упознам са радом *F. Dölger*, Archivarbeit auf dem Athos, Archivalische Zeitschrift 50/51 (1955) 281 sq., где је објављен потпуни текст хрисовуље Василија I; повеља је датирана јуном I индикта (= 883). За повељу Лава VI Делгер (op. cit. 295) даје исправке уз текст П. Успенског и саопштава датум: фебруар XI индикта (893).

[231] *Т. Тарановски*, Историја српског права I, 92 и д. IV, 135 и д.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Одабрала *Иванка Николајевић*

САДРЖАЈ

САБРАНА ДЕЛА ГЕОРГИЈА ОСТРОГОРСКОГ

Књига прва
О ВИЗАНТИЈСКОМ ФЕУДАЛИЗМУ

Технички уредник
СТОЈАН МИЛЕУСНИЋ

Коректор
БОРИСЛАВ РАДОЈЧИЋ

Издавач
ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „ПРОСВЕТА“
БЕОГРАД, ДОБРАЧИНА 30

Штампа „КУЛТУРА“ Београд
1969